

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ТЕРЛЮК ІВАН ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 321 (091) "155/19"
32.001

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВНІСТЬ:
ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПОЧАТОК XX ст.)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **І. Я. Терлюк**

Науковий консультант: **Макарчук Володимир Степанович,**
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2020

АНОТАЦІЯ

Терлюк І. Я. Українська національна державність: формування державно-правової традиції (друга половина XVI – початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. – Львів, 2021.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню української національної державності як процесу вироблення національної державно-правової традиції. Висловлена авторська наукова позиція щодо кожної зі складових досліджуваної проблематики – феноменів нації, державності, державно-правової традиції.

В основу визначення феномену нації покладено багатопланове (суспільство, етнос, нація) поняття народу в суспільно-політичному значенні як населення, яке на основі спільних громадянських (національно-громадянських) цінностей та інтересів об'єднується в одну спільноту. Наголошено, що ключове поняття дослідження – *націогенез* – процес виникнення й формування нації. Висловлено його розуміння як багатоаспектного історичного процесу еволюції *народу* як етносу, який, однак, на відміну від етногенезу, тісно пов'язаний з його політичним самоусвідомленням.

Сформульовано авторську візію початку націогенезу будь-якого народу як «історичного зламу» – різкої зміни (погіршення) його соціального й правового становища, коли протягом відносно короткого часу, в житті спільноти відбуваються (або започатковуються) вкрай вагомими, епохальними змінами, і як наслідок, в нових умовах гостро постає потреба збереження принаймні свого попереднього статусу. Доведено, що за умов націогенезу, основними інструментами єдності народу стають розвиток форм його самоорганізації та, головне, т. зв. *національна ідея*, що об'єднує суспільство навколо вирішення зобов'язаних для того чи іншого етапу історичного розвитку державно-правових

та соціально-політичних проблем, надаючи *народу* ознак *нації* (у зазначеному вище розумінні).

Простежено існуючі наукові підходи щодо поняття «державність» й підтверджено (або спростовано) їх значимість на емпіричному матеріалі історії держави і права України. Запропоновано власне розуміння державності як історично мінливого, проте *завжди* комплексного процесу формування суспільних інституцій, співставного (і в історичній ретроспективі паралельного) з націогенезом. Наголошено на суголосності понять державності й (національного) державотворення. Вироблено власне бачення останнього як комплексного й довготривалого процесу, себто такого, що охоплює політичні, правотворчі, культурні, політичні, міфотворчі (в розумінні політичного міфу), релігійні та ін. чинники, і який спрямований на усвідомлення / утворення / розбудову народом власної (національної) держави.

Акцентовано на нерівнозначності понять «українська державність» і «українська національна державність». Якщо українська державність фактично ототожнюється з історичним буттям українського народу, реально, починаючи від часу появи на території України перших слов'янських політичних утворень, то виникнення української національної державності (держави) припадає на час формування нації, тобто якісно іншого стану народу.

Державно-правову традицію позиціоновано як соціокультурне явище, що віддзеркалюється у ментально-правовій та суспільно-політичній сферах життєдіяльності народу. Змістові ознаки державно-правової традиції виявляються у (відносно) однаковому розумінні значимості політичних та правових цінностей, сприйнятті та подальшому розвитку окремих політико-правових ідей, неперервності та спадковості норм політичної поведінки й збереженні політичних і правових звичаїв, а також – у формуванні й функціонуванні відповідних суспільних інститутів.

Акцентовано, що національна державно-правова традиція зумовлюється особливостями націогенезу конкретного народу. Вони проглядаються в узалежненні націогенезу константами спільних для усіх його соціальних верств

природно-правових ментальних цінностей, що постійно виявляються в перебігу його державотворення. Наголошено, що національна державно-правова традиція слугує легітимації нації і (національної) державності (держави), формується унаслідок важливих, навіть знакових історичних подій в житті народу та найголовніше, – *суспільством не усвідомлюється як певна сутність*. Осмислення її можливе тільки, аналізуючи джерела конкретної традиції чи її складових, в яких вона присутня.

Українську національну державно-правову традицію визначено як український націогенез, узалежнений константою вольностей – природно-правової цінності, втрата якої консолідувала українське суспільство раннього Нового часу. Мотивовано, що константа вольностей лежить в основі характерних рис психології українців – вільнолюбства, демократизму, індивідуалізму, ідеї рівності, неприпустимості насильства влади і т. ін. Обґрунтовано, що означені природно-правові ментальні цінності українців складають підложжя процесу вироблення комплексу політико-правових ідей української державності й становлять основу для розуміння національної ідеї українського народу. Проведено думку, що природно-правові ментальні цінності українців притаманні широкій часовій палітрі еволюції української державності, принаймні у межах досліджуваного періоду – від витоків у добу раннього Нового часу і до перших спроб реалізації з початком Новітньої доби в історії (але, не тільки).

Висловлено переконання, що започаткування українського націогенезу (національного державотворення) припадає на останню третину XVI – першу половину XVII ст. Наголошено, що цей історичний злам пов'язується передовсім з козацтвом. Відзначено, що козацтво фактично посіло місце провідної соціальної бази й проводиря масового руху за політичне самовизначення тогочасних українців. Показано, що саме з козацтвом до українців уперше прийшло усвідомлення потреби добитися захисту своїх прав і свобод (втрачених вольностей) через домагання власної держави. Проте такої держави, організація якої відповідала б тим цінностям, які відстоюються. Тим самим закладалися

(формувалися) основи української національної державно-правової традиції, частиною якої ставали окремі традиції в організації влади, управління, урегулювання суспільних відносин і т. ін.

Доведено, що український модерний (сучасний) націогенез, який розпочався у XIX ст., ґрунтувався на національній традиції, побудованій на козацькому міфі. Оцінено розвиток українських правових і самоврядних традицій у складі Російської і Австрійської (Австро-Угорської) імперій, як пошук «компенсаційних замінників» втраченим національним державно-правовим інституціям і, як потребу в само-організації національного державного життя у нових геополітичних умовах.

Наголошено, що головними субститутами національного державного життя українців обох імперій була система звичаєвого права й організація місцевого самоврядування. Підкреслено, що додаткові субститути для західних українців – можливість реалізації їх політичного життя шляхом діяльності культурно-освітніх товариств, згодом, – політичних партій, а формування системи національного законодавства через переосмислення чинного австрійського законодавства – уможлилювалися наслідками встановлення в імперській Австрії конституційного ладу.

Акцентовано як на характерній рисі українського звичаєвого права того часу – збереженні іманентних рис української ментальності, що підкреслювали індивідуальність й повагу до особистості, толерували потяг до суспільної та особистісної свободи. Наголошено, що ця особливість української звичаєво-правової культури об'єктивно не могла бути проігнорована в процесі здійснення російсько-імперської правової політики. А вищий рівень політичного і правового розвитку Австрійської імперії офіційно сприяв юридичному обмеженню дії місцевого (українського) звичаєвого права, однак не його реальній поширеності в краї. Підкреслено, що побутування звичаєвого права, як прояву еволюції українського націогенезу, відповідно позначалося на моделях поведінки й формулах мислення українців, формуючи самобутні риси народної правосвідомості.

Вказано, що проблема організації місцевого самоврядування в Україні імперської доби – двовимірна. Теоретично сама ідея місцевого самоврядування як невід’ємного і невідчужуваного права громади на самоуправління, отримала потужну підтримку в українській політико-правовій думці. Інституційно – була наслідком ліберальних реформ 1860-х рр. в обох імперіях.

Підкреслено, що в обох імперіях розвиток українських правових та самоврядних традицій – заслуга українського народу, який в складних геополітичних умовах зумів зберегти ядро самоорганізації. А це також – ознака європейськості, європейської державно-правової традиції.

У революційних умовах початку ХХ ст. обґрунтуванням правомірності претензій української нації на державну окремішність послужили передовсім самобутній досвід й традиція козацької державності, які стали основою розбудови національної державності та національного права.

Ознаки національної державно-правової традиції виявлено у практиці українського державотворення революційної хвилі – в особливостях його легітимізації, виробленні національної конституційно-правової доктрини організації влади, в розбудові судової системи, правоохоронних органів та військовому будівництві, а також у законодавчій діяльності.

Наголошено на іманентності законодавчих норм цієї історичної доби українському менталітету та їх зорієнтованості на міжнародно-правові стандарти тогочасної (й сучасної) Європи.

Висновки автора опираються на наукові досягнення світової й вітчизняної науки та, головне, – комплексний аналіз масиву пам’яток української політико-правової думки та практики вітчизняного державотворення.

Ключові слова: держава, державність, національна державність, українська національна державність, українське національне державотворення, українська національна державно-правова традиція, український націогенез, український конституціоналізм.

SUMMARY

Terlyuk I. Ya. Ukrainian national statehood: formation of state and legal tradition (second half of XVI – beginning of XX century). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of legal sciences on a specialty 12.00.01 – the theory and history of the state and the right; history of political and legal doctrines. – National University "Lviv Polytechnic" of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Lviv, 2021.

The dissertation is devoted to the complex research of the Ukrainian national statehood as a process of elaboration of the national state and legal tradition. The author's scientific position on each of the components of the studied issues – the phenomena of the nation, statehood, state and legal tradition.

The definition of the phenomenon of the nation is based on the multifaceted (society, ethnic group, nation) concept of the people in the socio-political sense as a population that on the basis of common civic (national-civic) values and interests unites into one community. It is emphasized that the key concept of the study – nation-genesis – the process of emergence and formation of the nation. His understanding as a multifaceted historical process of evolution of the people as an ethnos is expressed, which, however, in contrast to ethnogenesis, is closely connected with its political self-awareness.

The author's vision of the beginning of the nation-genesis of any nation as a "historical break" is formulated – a sharp change (deterioration) of its social and legal position, when in a relatively short time, extremely significant, epoch-making changes take place (or begin) in the community. In the new conditions there is an urgent need to preserve at least its previous status. It is proved that under the conditions of nation-genesis, the main instruments of the unity of the people are the development of forms of its self-organization and, mainly, the so-called national idea that unites society around the solution of topical for a particular stage of historical development of state, legal and socio-political problems, giving the people the signs of a nation (in the above sense).

The existing scientific approaches to the concept of "statehood" are traced and their significance on the empirical material of the history of the state and law of Ukraine is confirmed (or refuted). The own understanding of statehood as a historically changing, but always complex process of formation of social institutions, comparable (and in historical retrospect parallel) with nation-genesis, is offered. Emphasis is placed on the concordance of the concepts of statehood and (national) state formation. He developed his own vision of the latter as a complex and long-lasting process, that is, one that encompasses political, law-making, cultural, political, myth-making (in the sense of political myth), religious, and others. factors, and which is aimed at awareness / formation / development of the people of their own (national) state.

Emphasis is placed on the inequality of the concepts of "Ukrainian statehood" and "Ukrainian national statehood". If Ukrainian statehood is actually identified with the historical existence of the Ukrainian people, in reality, from the time of the appearance of the first Slavic political formations on the territory of Ukraine, the emergence of Ukrainian national statehood (state) occurs at the time of nation formation.

The state-legal tradition is positioned as a socio-cultural phenomenon that is reflected in the mental-legal and socio-political spheres of people's life. The semantic features of the state and legal tradition are manifested in (relatively) equal understanding of the importance of political and legal values, perception and further development of certain political and legal ideas, continuity and heredity of political behavior and preservation of political and legal customs, as well as in the formation and functioning of relevant public institutions.

It is emphasized that the national state and legal tradition is determined by the peculiarities of the nation-genesis of a particular people. They are seen in the dependence of the nation-genesis by the constants of natural and legal mental values common to all its social strata, which are constantly manifested in the course of its state-building. It is emphasized that the national state and legal tradition serves to legitimize the nation and (national) statehood (state), is formed as a result of important, even significant historical events in the life of the people and most importantly –

society is not perceived as a certain entity. Understanding it is possible only by analyzing the sources of a particular tradition or its components in which it is present.

The Ukrainian national state-legal tradition is defined as the Ukrainian nation-genesis, dependent on the constant of liberties – a natural-legal value, the loss of which consolidated the Ukrainian society of the early New Age. It is motivated that the constant of liberties underlies the characteristic features of the psychology of Ukrainians – libertarianism, democracy, individualism, the idea of equality, the inadmissibility of violence by the authorities, and so on. It is substantiated that these natural and legal mental values of Ukrainians form the basis of the process of developing a set of political and legal ideas of Ukrainian statehood and form the basis for understanding the national idea of the Ukrainian people. It is believed that the natural and legal mental values of Ukrainians are inherent in a wide temporal palette of evolution of Ukrainian statehood, at least within the period under study – from the origins of the early New Age to the first attempts to implement the beginning of modern times in history (but not only).

It is believed that the beginning of the Ukrainian nation-building (national state formation) falls on the last third of the XVI – first half of the XVII century. It is emphasized that this historical break is associated primarily with the Cossacks. It is noted that the Cossacks actually took the place of the leading social base and leader of the mass movement for the political self-determination of the Ukrainians of that time. It is shown that it was with the Cossacks that Ukrainians first came to realize the need to protect their rights and freedoms (lost freedoms) through the demands of their own state. However, such a state, the organization of which would correspond to the values that are defended. Thus, the foundations of the Ukrainian national state and legal tradition were laid (formed), part of which became certain traditions in the organization of power, management, regulation of social relations, and so on.

It is proved that the Ukrainian modern (modern) nation-genesis, which began in the XIX century, was based on the national tradition, built on the Cossack myth. The development of Ukrainian legal and self-governing traditions within the Russian and Austrian (Austro-Hungarian) empires is assessed as a search for "compensatory

substitutes" for lost national state and legal institutions and as a need for self-organization of national state life in new geopolitical conditions.

It was emphasized that the main substitutes for the national state life of Ukrainians in both empires were the system of customary law and the organization of local self-government. It was emphasized that additional substitutes for Western Ukrainians – the possibility of realizing their political life through cultural and educational societies, and later – political parties, and the formation of a system of national legislation through rethinking current Austrian legislation – were made possible by the establishment of constitutional order in imperial Austria.

Emphasis is placed on the characteristic feature of Ukrainian customary law of the time – the preservation of immanent features of the Ukrainian mentality, which emphasized individuality and respect for the individual, tolerated the desire for social and personal freedom. It is emphasized that this feature of the Ukrainian customary law culture could not be objectively ignored in the process of implementing the Russian-imperial legal policy. And the higher level of political and legal development of the Austrian Empire officially contributed to the legal restriction of local (Ukrainian) customary law, but not its real prevalence in the region. It is emphasized that the existence of customary law, as a manifestation of the evolution of the Ukrainian nation-genesis, respectively affected the patterns of behavior and formulas of thinking of Ukrainians, forming the distinctive features of popular legal consciousness.

It is indicated that the problem of organization of local self-government in Ukraine of the imperial era is two-dimensional. Theoretically, the very idea of local self-government as an inalienable and inalienable right of the community to self-government has received strong support in Ukrainian political and legal thought. Institutionally, it was the result of the liberal reforms of the 1860's in both empires.

It is emphasized that in both empires the development of Ukrainian legal and self-governing traditions is the merit of the Ukrainian people, who in difficult geopolitical conditions managed to preserve the core of self-organization. And this is also a sign of Europeanness, of the European state and legal tradition.

In the revolutionary conditions of the early twentieth century. The substantiation of the legitimacy of the Ukrainian nation's claims to statehood was primarily the original experience and tradition of the Cossack statehood, which became the basis for the development of national statehood and national law.

Signs of the national state and legal tradition are revealed in the practice of Ukrainian state formation of the revolutionary wave – in the peculiarities of its legitimization, development of the national constitutional and legal doctrine of government, in the development of the judiciary, law enforcement and military construction, as well as in legislation.

Emphasis is placed on the immanence of the legislative norms of this historical period to the Ukrainian mentality and their orientation to the international legal standards of contemporary (and modern) Europe.

The author's conclusions are based on the scientific achievements of world and domestic science and, mainly, – a comprehensive analysis of the array of monuments of Ukrainian political and legal thought and practice of domestic statehood.

Key words: state, statehood, national statehood, Ukrainian national statehood, Ukrainian national state formation, Ukrainian national state and legal tradition, Ukrainian nation – genesis, Ukrainian constitutionalism.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Терлюк І.Я. Українська національна державно-правова традиція (друга половина XVI – початок XX ст.) : [монографія]. Львів : ТЗОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 392 с.
2. Терлюк І.Я. Козацька доктрина української національної державності: українська державна ідея другої половини XVI – початку XIX століть: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2017. 216 с.

3. Терлюк І. Заселення й соціально-правовий статус росіян в Україні за нового часу (спроба окреслення). *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. 2001. №2. С. 59–64.
4. Терлюк І. Уряд «Першої» УНР : правові основи організації та діяльності. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2007. Вип. 2. С. 3–11.
5. Терлюк І. Правові аспекти організації місцевих органів державної влади й самоврядування в УНР доби Української Центральної Ради. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2007. Вип. 3. С. 24–32.
6. Терлюк І. Етапи формування й реалізації в Україні принципу «розподілу влад» (спроба окреслення). *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2008. Вип. 1. С. 3–13.
7. Терлюк І. Особливості державотворення в Україні в період «Другої УНР» (Директорії). *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2008. Вип. 2. С. 3–8.
8. Терлюк І.Я. Українська правова думка та австрійське право у Галичині (контекст видань у формі витягів з нормативних актів з коментарями та зразками правових документів). *Науковий вісник Львівського державного університету внутр. справ. Серія юридична*. 2012. Вип. № 3. С. 63–72.
9. Терлюк І.Я. Український конституціоналізм як державно-правова практика: доба «Першої» УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юрид. науки. 2015. № 825. С. 289–294.
10. Терлюк І.Я. Витоки конституційної ідеології українського державотворення як національного. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 824. С. 412–416.
11. Терлюк І.Я. Український органічний конституціоналізм: доба «Другої» УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 827. С. 246–251.
12. Терлюк І.Я. Російський етнонаціональний фактор у правовій політиці українських державних формацій Наддніпрянщини (1917-1921 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. Вип. 62. С. 54–63.

13. Терлюк І.Я. Розвиток українського національного (органічного) конституціоналізму: доба ЗУНР – ЗО УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 837. С. 426–430.

14. Терлюк І.Я. Українська національна держава: штрихи до історіософії проблеми. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 845. С. 496–502.

15. Терлюк І.Я. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917-1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 850. С. 461–468.

16. Терлюк І.Я. Трудові відносини у контексті правової політики українських національних державних формацій (1917–1921 рр.): законодавчий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 855. С. 316–322.

17. Терлюк І.Я. Український європоцентризм: перші спроби цивілізаційного підходу в обґрунтуванні ідеї національної державності (середина ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2017. Вип. 64. С.79–86.

18. Терлюк І.Я. Особливості реалізації ідеї національної державності в козацькій Україні другої половини ХVІІ ст. (геополітичний контекст). *Науковий вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія юридична.* 2017. Вип. № 5. С. 51–56.

19. Терлюк І.Я. Міжконфесійні змагання як вияв права українського народу на власні національні ідентичність і державність (остання чверть ХVІ – перша половина ХVІІ ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2017. № 861 С. 44–50.

20. Терлюк І.Я. Український європоцентризм: перші спроби політичної реалізації ідеї (1917–1921 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2017. № 865. С. 45–50.

21. Терлюк І.Я. Становлення українського національного інституту громадянства у добу революції (1917–1921 рр.): законодавчий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 876. С. 26–31.

22. Терлюк І.Я. Козацький конституціоналізм XVIII ст.: проблема поділу влади між провідними суб'єктами політики. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 65. С. 48-55.

23. Терлюк І.Я. Конституціоналізм і українська модель конституціоналізму: до проблеми формування національної державно-правової традиції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 884. С. 38-46.

24. Терлюк І.Я. Феномен нації у науковому дискурсі: до методології проблеми історичної спадкоємності нації та держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2018. Вип. 20. С. 48–53.

25. Терлюк І.Я. Становлення українського національного законодавства у сфері соціально-економічних відносин (1917–1921 рр.). *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 180-196.

26. Терлюк І.Я. Форма правління в ідеології і практиці українського національного державотворення козацької доби. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». Том. 7. № 2 (26)*, 2020. С. 19-26.

27. Терлюк І.Я. Український адвокат і правознавець Володимир Старосольський про націю та національну державу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». Вип. 7. № 3 (27)*, 2020. С. 25-30.

28. Терлюк И.Я. Идеология и геополитические условия становления украинской государственности в период Национальной революции середины – второй половины XVII в. *International Relations Plus. Scientific-practical journal (Молдова)*. 2018. No. 1 (13). С. 52-65.

29. Terlyuk I. Y. The problem of the creation of the Ukrainian political nation in the Austrian Empire: the context of legislative provision of Ukrainian language rights in the authorities of justice. (До проблеми творення української політичної нації в Австрійській імперії: контекст законодавчого забезпечення права української мови в органах правосуддя). *East European Scientific Journal* (Warsaw, Poland). 2018. № 1 (29) part 2. P. 67–70.

30. Terliuk I. Y. Strengthening of the rights of Ukrainian language in the Russian empire as national and social political values (the second half of the XIX – early XX centuries). (Відстоювання прав української мови в Російській імперії як національної та суспільно-політичної цінності (друга половина XIX – початок XX ст.). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. (Молдова). 2018. № 1. (29) part 2. P. 21-24.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

31. Терлюк І.Я. Ідея федералізму як форми державного устрою: її витoki та генеза в Україні. *Актуальні проблеми державотворення в умовах адміністративної реформи*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (квітень 2003 р.) м. Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2003. С. 220–223.

32. Терлюк І. Міграція як засіб реалізації національної політики російського царизму в Україні (спроба окреслення). *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4-7 вересня 2005 року, м. Балаклава / Ред. колегія: О.В. Тимошук, І.Б. Усенко, Л.О. Зайцев, О.М. Редькіна. Сімферополь: ДіАйПі, 2006. С.386–391.

33. Терлюк І.Я. Реалізація принципу «поділу влад» в УНР доби Директорії. *Від громадянського суспільства до правової держави*: матеріали III Міжнародної наукової конференції (Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 25 квітня 2007 р.). Харків, 2007. С. 163–167.

34. Терлюк І.Я. Конституція Пилипа Орлика в контексті пошуку прийнятної форми правління в ідеології і практиці козацького державотворення. *300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення*: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Львів: ЛьвДУВС, 2010. С. 169–173.

35. Терлюк І.Я. Система місцевого самоврядування в Галичині та Буковині часу імперської Австрії (Австро-Угорщини). *Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150 річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова*: Матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції 13–16 червня 2013 р., м. Рівне / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова) та ін. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 286–291.

36. Терлюк І.Я. Конституційне законодавство та конституційно-правові пошуки в Україні доби Директорії УНР. *Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід*: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції 4-6 липня 2014 р., м. Чернігів / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова) та ін. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 254–259.

37. Терлюк І.Я. Національна держава: усталені наукові концепти та штрихи до еволюції на рівні ідеї та політичної практики. *Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя*: Матеріали VII міжнародної науково-практичної інтернет конференції (Львів, 22 грудня 2017 року) : тези доповідей / Відп. ред. П.О. Куцик. Львів : Видавництво «Растр-7», 2017. С. 452–453.

38. Терлюк І.Я. Організація місцевого самоврядування в українських національних державних формаціях 1917–1921 рр. *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні*: матер. Всеук. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 12 квіт. 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 274–277.

39. Терлюк І.Я. Місцеве самоврядування як національний інститут народовладдя українського народу: перші спроби реалізації на державному рівні.

Місцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки: матеріали XXXIX Міжнарод. історико-правової конференції, 2–3 листопада 2018 р., м. Львів / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова) та ін. Київ-Херсон, 2018. С. 29-34.

40. Терлюк І.Я. Михайло Грушевський і законопроектна діяльність Першої Державної Думи Російської імперії щодо відстоювання національних прав українців. *Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність:* матеріали 11-тої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 29 травня 2020 р.). Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 35–38.

41. Терлюк І.Я. Закріплення особистих прав і свобод громадян та прав національних спільнот у конституційних актах імперської Австрії (Австро-Угорщини). *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 27–28 травня 2020 р. / за заг. ред. Б.Р. Стецюка. К.: Національний центр «Мала академія наук України», 2020. С. 183–186.

42. Терлюк І.Я. Національні самосвідомість, ідентичність та свідомість як основні критерії нації та складові націогенезу. *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи:* матеріали 12-тої Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 4 грудня 2020 р.). Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 63–68.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

43. Терлюк І. Ліквідація козацько-гетьманської державності України. *Проблеми державотворення. Вісник Львівського інституту внутрішніх справ.* 1996. Вип. 3. С. 100-108.

44. Терлюк І. Особливості функціонування державного механізму та застосування права в Гетьманській Україні. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи. Збірник наук. праць Тернопільського юридичного інституту ТАНГ.* 2003. № 5. С. 14–19.

45. Терлюк І. Австрійсько-імперське конституційне законодавство як джерело права забезпечення особистих свобод і прав громадян в західноукраїнських землях другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Життя і право* (Львів). 2004. №8. С. 17–20.

46. Терлюк І.Я. Формування і розвиток у вітчизняній політико-правовій думці концепції України як Малоросії (до витоків російських імперських ідеологем). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 141–146.

47. Терлюк І.Я. Політико-правові проекти козацького середовища ХVІІІ ст. щодо недопущення свавілля у політичному житті (до витоків українського конституціоналізму). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 801. С. 109–115.

48. Терлюк І.Я. Правові підстави української державності у творчій спадщині Пилипа Орлика (до витоків ідеї незалежної національної української державності). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 124–128.

49. Терлюк І. Я. Популярні збірники права другої половини ХІХ – початку ХХ ст. австрійської Галичини як джерело вивчення права, правової думки та суспільно-політичних процесів. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Зб. статей / Ред. кол.: В. М. Даниленко (відп. ред.), В. П. Швидкий (відп. секр.). НАН України. Ін-т історії України. Вип. 20. Львів: Растр-7, 2015. С. 263–272.

50. Терлюк І.Я. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального й політико-правового статусу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. Вип. 51. Ч. 1. С. 303–324.

51. Терлюк І.Я. Український націогенез і козацтво в контексті формування української державної ідеї як національної (остання третина ХVІ – перша половина ХVІІ ст.). *Аннали юридичної історії*. 2018. Т. 2. Номер 1–2, січень–червень. С. 109–123.

52. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.-практ.]. К.: Атіка, 1999. 192 с.

53. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: [навч. посіб. з істор. д-ви і права України]. Львів, 2003. 156 с.
54. Терлюк І.Я. Історія держави і права України. (Доновітній час): [навч. посіб.]. К.: Атіка, 2006. 400 с.
55. Терлюк І.Я. Національне українське державотворення 1917–1921 рр.: історико-правовий нарис: [навч. посіб.]. Львів: В-во Тараса Сороки, 2007. 260 с.
56. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: [навч. посіб.]. Львів: Ліга-прес, 2007. 92 с.
57. Терлюк І.Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с. (у співавторстві з Флисом І.М.)
58. Терлюк І.Я. Держава і право в Україні: сторінки історії. Львів: Сполом, 2008. 354 с.
59. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.]. К.: Атіка, 2011. 944 с.
60. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.]. Вид. 3-тє, перероблене. К.: Атіка, 2013. 628с.
61. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.]. Вид. 4-тє, зі змінами. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 772 с.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП.....	24
РОЗДІЛ 1 ФЕНОМЕН НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНА СИСТЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	37
1.1 Феномен нації у науковому дискурсі.....	37
1.2 Поняття нації та основні критерії й складові націогенезу.....	53
1.3 Теоретико-правовий та історико-правовий зміст понять «держава» і «державність» в контексті українського (національного) державотворення.....	65
1.4 Змістова значення понять державно-правової традиції й (української) національної державно-правової традиції.....	81
Висновки до Розділу 1.....	93
РОЗДІЛ 2 ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРІОСОФСЬКІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	100
2.1 Українська національна державність: історіософські аспекти проблеми в контексті зародження і формування вітчизняної державно- правової традиції.....	100
2.2 Огляд сучасного стану наукової розробки української національно- державної проблематики та джерельної бази дослідження.....	113
2.3 Методологічні засади й методи дослідження.....	134
Висновки до Розділу 2.....	144

РОЗДІЛ 3 ДОКТРИНА КОЗАЦЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ – ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ.....	147
3.1 Становлення ідеї козацької державності в Україні як національної державної ідеї: історична тяглість та спадкоємність державної традиції (кінець XVI – середина XVII ст.).....	147
3.2 Спроба реалізації ідеї національної державності в козацькій Україні у контексті досягнення національно-територіального суверенітету й політичної самодостатності (середина – друга половина XVII ст.).....	155
3.3 Козацький конституціоналізм XVIII ст. як вияв української державно-правової традиції.....	174
3.4 Еволюція української державної ідеї як програми побудови держави «козацької» нації у XVIII ст.....	189
Висновки до Розділу 3.....	202
РОЗДІЛ 4 КОНСТРУКТИ Й ФАКТОРИ МОДЕРНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ -- НАЦІО- ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ.....	205
4.1 Континуїтет козацької державно-правової традиції в контексті новацій формування модерної української нації XIX – початку XX ст.....	205
4.2 Українські правові та самоврядні традиції, особливості їх розвитку в складі обох імперій.....	223
4.3 Імперський конституціоналізм як фактор модерного українського націогенезу.....	244
4.4 Українська мова у правових реаліях Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій, її роль у процесі українського модерного націогенезу.....	259
Висновки до Розділу 4.....	272

РОЗДІЛ 5 ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ Й ОЗНАКИ ВИЯВУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ У ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ ФОРМАЦІЙ (1917-1921 рр.).....	276
5.1 Політико-правові особливості постання й легітимізація української національної державності революційної хвилі.....	276
5.2 Український конституціоналізм як теорія та практика вироблення національної конституційно-правової доктрини організації влади.....	304
5.3 Ідея національної державності у справі розбудови судової системи, правоохоронних органів та військового будівництва.....	332
5.4 Становлення українського національного законодавства.....	359
Висновки до Розділу 5.....	383
ВИСНОВКИ.....	386
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	404
ДОДАТКИ.....	517

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Україна як держава, нині, в умовах формування громадянської нації і пошуку оптимальних шляхів реалізації свого цивілізаційного вибору, переживає надзвичайно складний процес самоствердження. З одного боку, вона декларує європейські цінності й потребу їх впроваджувати й розвивати, а з іншого – демонструє хитання та непослідовність у їхньому впровадженні й розвитку. Як наслідок – значна частина українців не довіряє традиційній політичній еліті, перебуває у пошуку орієнтирів державницьких цілей та сил, здатних ті цілі втілити в життя. Відтак радикальнішими стають заклики будувати українську Україну, частіше висловлюється нагальна необхідність вироблення нової української національної ідеї, усе більш очевидним стає факт гострої потреби «перезавантаження» України як держави «молодої демократії» і т. ін. Існує думка, що вирішенню зазначених проблем, зокрема, мало б сприяти глибоке розуміння феномену нації (довкола якого не вщухають дебати, що зумовлюються різними підходами до його трактування) і української національної державності. А головне – усвідомлення тих сутнісних суспільних цінностей, які для попередніх поколінь, в часі закладення основ українських нації та національної державності, так як і для сучасних українців, були і залишаються однаково суспільно значимими, і лежать в основі національної державно-правової традиції як результату історичної спадкоємності процесу творення українських нації і держави. Із зазначеного випливає актуальність дослідження, що зумовлюється:

– зростанням інтересу в умовах розбудови незалежної демократичної України до витоків та еволюції національної державності українського народу, осмисленням досвіду становлення української державності – як в її інституційному, так, зокрема, і в ідеологічному вимірах;

– складністю сучасного процесу державотворення – українці після розпаду СРСР здобули державу, яка, однак надалі перебуває у процесі пошуку національної ідентичності;

– збереженням в часі і просторі певних «історичних» рис політичної ментальності українського народу, що зближує державотворчі процеси українського минулого із сучасністю;

– необхідністю використання історичного досвіду пошуку форм і шляхів розвитку національної державності й державного будівництва, аналіз якого дасть можливість краще усвідомити логіку сучасних державно-правових реалій, допоможе спрогнозувати перспективи реформування державного апарату України, і, загалом, – успішного вирішення завдань сучасного державотворення.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період становлення та еволюції українського націогенезу й національної державно-правової традиції від середини XVI – XVII ст., часу формування в Європі національних держав, а в Україні – становлення та розвитку ідеї козацької державності як національної державної ідеї й започаткування головних засад формування національної державно-правової традиції; і до початку XX ст., власне 1917–1921 рр., часу, коли після розпаду двох імперій – Романових і Габсбургів – українці вперше у модерний час здійснили спробу побудови власної держави, в основі практики розбудови якої лежали цінності національної державності й національної державно-правової традиції.

Теоретичну основу дисертації становлять праці із загальної історії та історії держави і права, політології, соціології, етнології, філософії та філософії права вітчизняних науковців: Б. Андрусишина, Т. Андрусяка, В. Антоновича, О. Аркуші, Ю. Барабаша, Т. Бевз, М. Бедрія, І. Бойка, Т. Бондарук, О. Бочковського, А. Бульвінського, В. Венгерської, К. Галушка, І. Гирича, О. Головка, В. Горбаля, В. Горбаня, В. Горобця, О. Гриніва, П. Захарченка, Я. Грицака, М. Грушевського, П. Гуралю, С. Дністрянського, А. Дондюка, М. Драгоманова, Ю. Земського, В. Жмира, В. Євтуха, Н. Єфремової, А. Іванової, Г. Касьянова, Б. Кіндюка, Г. Ковальського, В. Колісника, А. Колодій,

С. Кондратюка, В. Кононенко, П. Кононенко, О. Копиленка, Л. Коритко, М. Кобилецького, Г. Корольова, І. Кресіної, В. Кульчицького, М. Лазаровича, А. Макарчука, В. Макарчука, С. Макарчука, О. Малишева, М. Мацькевича, М. Мірошніченко, Л. Мельника, О. Мироненка, І. Музики, М. Никифорака, О. Олійника, І. Панкевича, С. Плохія, Н. Полонської-Василенко, С. Полтавця, Т. Портнової, П. Радька, О. Ресента, Ю. Римаренка, Є. Ромінського, М. Розумного, О. Рудакевича, П. Саса, О. Салтовського, О. Самойленко, С. Сворака, В. Семківа, С. Світленка, О. Ситника, С. Сливки, В. Смолія, В. Старосольського, В. Степанкова, Н. Стецюк, С. Сторожука, О. Струкевича, Д. Судина, О. Сухого, О. Тимощука, Б. Тищика, А. Токарської, О. Турчака, І. Усенка, В. Устименка, Г. Федущак-Паславської, І. Франка, Є. Харитонова, Л. Худояр, І. Чорновола, В. Шевчука, В. Щербака, Н. Яковенко, Д. Яневського, О. Ярмиша та ін.

Для вирішення завдань дисертаційної роботи – використано праці з теорії права і держави, конституційного права, в яких прямо чи опосередковано міститься теоретичне осмислення традицій української національної державності, за авторством: О. Бориславської, Ж. Дзейко, О. Ейхельмана, М. Кельмана, В. Ковальчука, В. Колісника, А. Крусян, В. Лемака, Ю. Лободи, О. Макаренкова, Ю. Оборотова, М. Орзіха, П. Рабіновича, С. Рабіновича, Вс. Речицького, М. Савчина, О. Скрипнюка, П. Стецюка, Ю. Тодики, В. Шаповала, С. Шевчука, Ю. Шемшученка та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ на 2016-2019 рр. «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний № 0116U004758), а також – науково-дослідної теми кафедри історії держави і права Навчально-наукового інституту права і психології Національного університету «Львівська політехніка» на 2014-2018 рр. «Історико-правові засади українського державотворення: інституційні та ідеологічні аспекти» (державний реєстраційний № 0114U005463).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у формулюванні цілісної та, передусім, прагматичної історико-правової концепції української національної державності як процесу формування національної державно-правової традиції.

Остання розкривається як український націогенез в умовно двох рівнях розуміння проблеми:

– *історіософському* як узалежнення його константами спільних для усіх соціальних верств природно-правових ментальних цінностей, які, власне, й складають підложжя процесу вироблення комплексу політико-правових ідей української державності та становлять основу для розуміння національної ідеї українців;

– *історичному державно-правовому* як його особливості, що відображалися в теорії та практиці державотворення на трьох рівнях (ідеологічному, нормативно-правовому, право реалізаційному) у трьох періодах – доби Козаччини, пошуків вирішення проблеми української державності в імперський період та спроб реалізації у добу Визвольних Змагань українців 1917–1921 рр.

Досягнення означеної мети зумовило необхідність вирішення таких **дослідницьких завдань**:

– *означити* теоретичні питання категоріальної визначеності й осмислення поняття феномену нації у науковому дискурсі;

– *схарактеризувати* феномен націогенезу: основні критерії, складові, візію початку й еволюції націогенезу, співвідношення понять «націогенез», «національне державотворення», «національна державність»;

– *визначити* природу (національної) традиції, змістове значення понять державно-правової традиції й національної державно-правової традиції;

– *схарактеризувати* теоретико-правовий та історико-правовий зміст понять «держава» і «державність», «українська державність» і «українська національна державність»;

– *розкрити* сутнісні засади української національної державно-правової традиції в контексті розгляду візії початку українського націогенезу;

– *показати* іманентність ціннісних констант української національної державно-правової традиції, а відтак осмислити зміст української національної державності й особливості національної самоорганізації;

– *розглянути* місце і роль козацтва у формуванні нової «козацької» української нації;

– *проаналізувати* політико-правові ідеї й форми та особливості розвитку української національної державності раннього Нового часу в контексті формування української національної державно-правової традиції;

– *дослідити* зміст (природу) українського конституціоналізму козацької доби як вияву національної державно-правової традиції;

– *окреслити* основні конструкти й фактори модерного українського націогенезу – націо- і державотворення XIX – початку XX ст., зокрема, показати континуїтет козацької державно-правової традиції в контексті новацій формування модерної української нації періоду перебування в складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій;

– *проаналізувати* українські правові й самоврядні традиції, місце етнодемографічних процесів, особливості розвитку конституціоналізму в обох імперіях, а також роль української мови як факторів українського модерного націогенезу в контексті збереження національної державно-правової традиції;

– *простежити* спроби реалізації ідеї національної державності в ході постання українських національних державних формацій 1917–1921 рр. як її легітимізацію у контексті національної державно-правової традиції;

– *дослідити* практику вироблення конституційно-правової доктрини організації влади українських державних формацій 1917–1921 рр. як вияву національної державно-правової традиції;

– *виявити* ознаки національної державно-правової традиції у законодавчій діяльності українських національних державних формацій 1917–1921 рр. у сфері розбудови судової системи, правоохоронних органів, військового будівництва й, власне, становлення українського національного законодавства;

– *означити* виявлення української національної державно-правової традиції й вплив історичного досвіду, особливо доби козацької державності та періоду національного державотворення 1917–1921 рр., на сучасне політичне життя України та її правову систему.

Об'єктом дослідження є державність українського народу – передусім українська національна державність.

Предметом дослідження визначено зміст процесів еволюції ідеї української національної державності в контексті закладення й формування національної державно-правової традиції та спроб її імплантації у державно-правову практику.

Методи дослідження. Методологія дослідження позначена певними особливостями специфіки досліджуваної теми. *По-перше*, дослідження побудоване на національно-державницькій парадигмі, за якої держава, загалом, розглядається як один з найважливіших засобів реалізації суверенітету народу, а українська національна державність, зокрема, – в контексті формування національних традицій українського державотворення, що мають багатовікову історію. *По-друге*, дисертація ґрунтується на міждисциплінарному підході, а це, з одного боку, дало змогу застосування кількох взаємодоповнюваних наукових підходів – цивілізаційного, фронтирного та синергетичного, які стали важливим інструментом вивчення різних аспектів предмету дослідження, а з іншого – використати досягнення низки суміжних з теорією та історією держави і права й політичними і правовими ученнями наук, застосувавши понятійно-категоріальний апарат філософії права, конституційного права, теоретичної соціології, психології й політології. У підсумку використання у дисертації принципу поліметодологізму дало змогу здійснити комплексний аналіз предмета дослідження. *По-третє*, дисертаційна робота виконана на загальнонаукових принципах: системності, історизму та об'єктивності, комплексності, всебічного дослідження проблеми та моделювання. Усі названі принципи у роботі реалізовувалися через застосування в ході дослідження комплексу наукових методів – загальних, загальнонаукових або філософських та спеціально-

наукових (у нашому випадку – спеціально-юридичних). Їх використання у сукупності забезпечило обґрунтованість і достовірність результатів дисертаційної роботи. Обґрунтуванню обраних методів присвячено окремий підрозділ дисертаційного дослідження (2.3).

Наукова новизна дисертаційного дослідження. Представлена дисертація – перше у вітчизняній юридичній науці комплексне історико-правове дослідження української національної державності в контексті формування національної державно-правової традиції, що виконане на широкій часовій палітрі – від витоків у добу Раннього Нового часу і до перших спроб реалізації з початком Новітньої доби в історії.

У роботі сформульовано і обґрунтовано низку концептуальних положень, узагальнень та висновків, які відповідають критеріям наукової новизни. Зокрема, автором

уперше:

– запропоновано історико-правову концепцію української національної державності як процесу вироблення національної державно-правової традиції, в основі якої лежать константи спільних для усіх соціальних груп народу цінностей;

– схарактеризовано теоретико-правовий та історико-правовий зміст понять «держава» і «державність» в контексті українського (національного) державотворення;

– запропоновано власне розуміння понять «державність», «національна державність» і «державотворення»;

– доведено нерівнозначність понять «українська державність» і «українська національна державність»;

– визначено змістове значення понять «державно-правова традиція», «національна державно-правова традиція», «українська національна державно-правова традиція»;

– доведено іманентність ціннісних констант української національної державно-правової традиції, їх базисність для розуміння національної ідеї,

притаманної усім етапам розвитку української державності досліджуваного, і не лише, періоду;

- обґрунтовано власну візію початку націогенезу – появи національної державності й визначено час – остання третина XVI – перша половина XVII ст. – початку українського націогенезу – закладення основ української нації й національної державно-правової традиції;

- обґрунтовано тезу про особливі роль і місце козацької доби для українського націогенезу (національного державотворення) у розумінні усвідомлення потреби домогтися власної держави (державна ідея як національна);

- дано оцінку місця і ролі козацтва у процесі вироблення основ української національної державно-правової традиції;

- розкрито сутнісні засади української національної державно-правової традиції в контексті розгляду візії початку українського націогенезу;

- проаналізовано політико-правові ідеї, форми та особливості розвитку української національної державності раннього Нового часу в контексті формування української національної державно-правової традиції;

- досліджено зміст (природу) українського конституціоналізму козацької доби як вияву національної державно-правової традиції;

- окреслено основні конструкти українського модерного націогенезу й показано континуїтет козацької державно-правової традиції в контексті новацій формування модерної української нації періоду перебування в складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій;

- проаналізовано українські правові та самоврядні традиції й місце етнодемографічних процесів у їх розвитку, роль факторів української мови й імперського конституціоналізму як державно-правової практики у процесах українського модерного націогенезу;

- простежено спроби реалізації ідеї національної державності в ході постановня українських національних державних формацій 1917–1921 рр. як її легітимізацію у контексті національної державно-правової традиції;

– досліджено практику вироблення конституційно-правової доктрини організації влади українських державних формацій 1917–1921 рр. як вияву національної державно-правової традиції

– виявлено ознаки звернення до витоків національної державно-правової традиції у законодавчій діяльності українських національних державних формацій 1917–1921 рр. у сфері розбудови судової системи, правоохоронних органів, військового будівництва й, власне, становлення українського національного законодавства;

– означено впливи української національної державно-правової традиції й вплив історичного досвіду, особливо козацької державно-правової традиції та періоду національного державотворення 1917–1921 рр., на сучасне політичне життя України, її правову систему.

удосконалено:

– поняттєво-категоріальний апарат історико-правової науки, зокрема, щодо понять «націогенез» і «національне державотворення»;

– розуміння феномену нації, сутності основних критеріїв та складових націогенезу;

– оцінку змістового значення поняття традиції, класифікації традицій, оцінки окремих видів традицій – правових (традицій у праві), політичних, державно-правової традиції.

набули подальшого розвитку:

– теоретичні питання категоріальної визначеності й осмислення понять феномену нації та національної держави;

– теоретичні питання визначення сутності українського національного державотворення;

– теза про взаємозалежність ментальних рис українців з напрямками розвитку українського національного державотворення;

– реконструкція головних засад історичного процесу українського національного державотворення завдяки сукупності теоретичних узагальнень,

зроблених на підставі нових даних про історичні передумови й особливості розвитку ідеї українського державотворення як національної державної ідеї.

Практичне значення дослідження визначається його новизною і результатами, й полягає у потенційному використанні його наукових результатів у процесі сучасного українського державотворення:

– у *правотворчій сфері* як теоретичний матеріал для вдосконалення правових норм, спрямованих на урегулювання суспільних та національних відносин в державі, та визначення загальної спрямованості державної правової політики при підготовці й прийнятті відповідних нормативних актів;

– у *правозастосуванні* – для удосконалення та розширення форм і методів забезпечення демократичного розвитку державного ладу України, його гарантування, прорахуванні ризиків ігнорування особливостей українського менталітету, його «обезличування»;

– у *науково-дослідницькій сфері* – для подальшого науково-теоретичного опрацювання проблеми формування і розвитку ідеї українського національного державотворення, осмислення важливих історико-правових питань розвитку українського державотворчого процесу з метою створення необхідного наукового підґрунтя для інших перспективних досліджень, головними результатами яких мають стати розробки теоретико-правової моделі української національної держави й створення для цього необхідної теоретичної бази;

– у *навчально-методичному процесі* як теоретичний та ілюстративний матеріал для підготовки підручників, навчальних посібників, при розробці навчальних програм та методичних рекомендацій, а також при проведенні лекційних та семінарських занять з низки навчальних дисциплін: «Теорія держави і права», «Історія держави і права України», «Історія української політико-правової думки», «Історії учень про державу і право», «Конституційне право України» тощо. Зокрема, отримані результати дослідження використовуються у навчально-методичному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 24 січня 2019 р.). Результати власних наукових здобутків нині автор широко використовує у

викладацькій діяльності у Навчально-науковому інституті права і психології НУ «Львівська політехніка» – як в ході викладання нормативних історико-правових дисциплін за програмою бакалаврату для студентів-правників, так і для авторського навчального курсу «Доктрина українського конституціоналізму: формування національної державно-правової традиції», розробленого для студентів другого (магістерського) освітнього рівня.

Особистий внесок здобувача. Постановка і розв’язання всього комплексу завдань здійснені дисертантом одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота була предметом обговорення на розширеному засіданні кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ. Окремі положення наукової роботи обговорено на науковому семінарі викладачів кафедри історії держави і права Навчально-наукового інституту права і психології НУ «Львівська політехніка». Поза тим про основні положення дисертації автор доповідав на понад **60** міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових та науково-практичних конференціях та круглих столах. Серед таких наукових форумів (повний перелік див: *Список використаних джерел*): Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми державотворення в умовах адміністративної реформи» (м. Запоріжжя, 2003); XIV міжнародна історико-правова конференція «Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти» (м. Балаклава, 2005); Міжнародна наукова конференція «Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох» (м. Одеса, 2007); III міжнародна наукова конференція «Від громадянського суспільства до правової держави» (м. Харків, 2007); Міжнародна науково-теоретична конференція «300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення» (м. Львів, 2010); Міжнародна історико-правова конференція «Методологічні проблеми історико-правових досліджень» (м. Алушта, 2010); Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми державотворення і правотворення в Україні» (м. Львів, 2012); Міжнародна

наукова конференція: «Alipirea Basarabiei la Rusia în contextul relațiilor multisekulare moldo-ruso-ucrainene» (м. Кишинів, Республіка Молдова, 2012); XXVIII Міжнародна історико-правова конференція «Людино центристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150 річчя початку наукової діяльності М.П. Драгоманова» (м. Рівне, 2013); 3-тя Всеукраїнська наукова інтернет-конференція «Політико-правова ідеологія українського національного державотворення: проблеми формування та еволюції (історико-теоретичний вимір)» (м. Львів, 2014); XXX Міжнародна історико-правова конференція «Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід» (м. Чернігів, 2014); 5-та Всеукраїнська науково-практична конференція «Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми» (м. Івано-Франківськ, 2016); Всеукраїнська конференція «Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича» (м. Львів, 2016); Міжнародна науково-практична конференція «Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи» (м. Львів, 2017); Міжнародна наукова конференція «Ukrainiska myśl polityczna i prawna XX wieku» (м. Вроцлав, Республіка Польща, 2017); XXXVI Міжнародна історико-правова конференція «Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.» (м. Дніпро, 2017); Міжнародний науково-практичний круглий стіл «Моделі допомоги на шляху інтеграції внутрішньо переміщених осіб» (м. Львів, 2017); Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні» (м. Дніпро, 2018); Всеукраїнська наукова конференція «Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення)» (м. Львів, 2018); XXXIX Міжнародна історико-правова конференція «Місцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки» (м. Львів, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Соборність України: правовий вимір», присвячена 100-річчю Акта Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 2019 р.» (м. Київ,

2018); 12-та Всеукраїнська наукова конференція «Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи» (м. Львів, 2020).

Публікації. За темою дисертаційної роботи опубліковано 2 монографії, 37 одноосібних наукових статей, з них 25 – у наукових фахових виданнях України; 3 – у наукових періодичних виданнях інших держав. Додатково результати дослідження відображають 9 наукових статей, а також 10 навчальних посібників та науково-популярних видань. Апробацію матеріалів дисертації засвідчують опубліковані тези та матеріали численних конференцій за участю здобувача.

Структура та обсяг дисертації. Структура й обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою, завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, які містять 19 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (1103 найменування) та додатків (на 8 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 524 сторінки, з них 380 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ І

ФЕНОМЕН НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНА СИСТЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Феномен нації у науковому дискурсі

Потреба дослідження історичної спадкоємності українських нації та держави насамперед потребує вироблення авторського ставлення до понятійно-категоріального апарату, без якого не обходиться жодна наукова розвідка. Себто, передовсім, необхідно скласти собі чітке уявлення про сутність стрижневих понять дослідження. З одного боку, – нації як суспільно-політичного феномену й правової реальності, її змісту, появи, механізмів і чинників формування, а з іншого, – власне держави і державності, й, зокрема, національної держави/державності, визначити співвідношення між цими поняттями та їх категоріями, а також розкрити змістове значення поняття державно-правової традиції.

Первинною у цьому переліку вважаємо «націю». Адже сьогодні, як і раніше, (етно)національна спільнота – базова одиниця суспільної організації, а значущість поділу людства за національним критерієм, попри процеси активної глобалізації, залишається незаперечним фактом.

Нація (тут і далі курсив наш – *I.T.*) як наукова проблема – чи не найбільш вживане і водночас дискусійне питання світової соціогуманістики принаймні з другої половини минулого століття. У вітчизняній науці «національна проблематика» виразно залишається в центрі запеклих наукових дискусій упродовж останніх щонайменше тридцяти років. Дослідники осмислюють проблеми нації й націотворення в рамках декількох наукових парадигм, дискутуючи, передовсім, навколо з'ясування сутності самого поняття «нація» («українська нація»), часу його появи, змісту, обсягу та, зокрема, взаємозв'язку з іншими дотичними до «нації» поняттями тощо.

Чи не найбільший безлад у вітчизняному науковому та особливо навколо науковому дискурсі з «національної проблематики» коїться на перетині з'ясування взаємозв'язку поняття «нація» з поняттями «етнос» і «народ». Часто-густо ці терміни вживаються як синоніми, хоча між ними є певні відмінності. Знання останніх, погодьмося з К. Галушко, є необхідним не лише для усвідомлення подій минулого, але й для розуміння логіки сучасних політичних та суспільних процесів [104, с. 2].

Вважаємо, що найбільш багатоплановим з перелічених є поняття *народу*. Хоча, слід визнати, і на цьому наголошують науковці, – сучасна наука не дає вичерпної відповіді на питання, що слід вважати народом [358, с. 7]. Більш того, у вітчизняній юриспруденції це поняття вважають маловживаним та, загалом, маловідомим серед правників [34, с. 282]. Як видається, основною причиною цього – українська традиція суспільної думки, в якій поняття «народу» завжди пов'язувалося з культурною, а не політичною спільнотою.

Як видається, цю прогалину можна компенсувати, звернувшись до здобутків інших галузей знань – етнології, етнодержавознавства, політології, соціології тощо. Узагальнення сентенцій, що містяться у численних працях з царини зазначених вище наук щодо народознавчих проблем [Див., *напр.*: 221, 462, 478, 482, 647, 906, 1085], спонукає до висновку: під «народом» слід розуміти людську спільноту, «взагалі людей, переважно у великій кількості» [1090, с. 174] чи населення певної країни або регіону в трьох значеннях – соціальному, етнічному та суспільно-політичному.

В соціальному значенні, найбільш загально під народом як спільнотою розуміють колектив людей («широкі народні маси»), що єднаються між собою на засадах *соціальності*, себто внутрішньо-необхідного потягу, що вимушує їх уходити у взаємини з інакшими людьми з метою задоволення своїх, передовсім, соціально-економічних потреб. Однак, як нам видається, таке соціальне тлумачення поняття «народ», в якому виразно проглядається економічна теорія К. Маркса, виглядає доволі однобоко.

Їй справді, на думку німецького вченого К. Ясперса, народ тоді «народ», коли він «структурований, усвідомлює себе в своїх життєвих устоях, в своєму мисленні і традиціях». І тим він відрізняється від маси, яка, «навпаки, не структурована, не має самоусвідомлення, однорідна і квантитативна, вона позбавлена будь-яких відмінних рис, традицій, ґрунту – вона порожня...» [1064, с. 142-143]. Іншими словами, повинні бути речі, які його (народ – *I.T.*) згуртовують і перетворюють не на масу, яка, за К. Ясперсом, «є об'єктом пропаганди і навіювання, не знає відповідальності і живе на найнижчому рівні свідомості» [1064, с. 143], а на спільноту, що має органічні спільні інтереси. Саме останні надають їй *особливої форми соціальності*, як-то завершеної пірамідально-ієрархічної структури, необхідного мінімуму соціальної солідарності, власного соціально-гравітаційного поля або відповідної щільності соціальних зв'язків всередині спільноти, функціональної збалансованості тощо [713, с. 68-69], і свідчать про такий народ як про *суспільство*.

Соціологи наголошують на тому, що *суспільство* має велику інтегративну силу завдяки низці ознак, що йому притаманні, і які відрізняють його від інших груп. До таких ознак відносять: спільну територію, що є основою соціального простору, де члени *суспільства* проживають, взаємодіють між собою, творять і розширюють взаємозв'язки; загальноприйняту систему норм та цінностей; систему культури як основу взаємозв'язків між людьми.

Кожна людина, кожне покоління людей соціалізується за допомоги *суспільства*. Це означає, що тим самим вони підпорядковують свою поведінку існуючим нормам, включивши їх до загальної системи зв'язків. *Суспільство* здатне до підтримки й постійного відновлення високої інтенсивності внутрішніх взаємозв'язків, до забезпечення стійкості соціальних утворень. *Суспільству* властиві автономність, саморегуляція, саморозвиток, які забезпечують ті інститути й організації, що постають у самому *суспільстві* на підставі норм, принципів, традицій і цінностей цього *суспільства* [182, с. 122].

Львівська професор соціології Н. Черниш, узагальнюючи соціологічні уявлення про *суспільство*, стверджує, що воно – найзагальніша система

взаємозв'язків та взаємовідносин в соціумі між людьми, різними групами, спільнотами та інститутами. Також суспільство можна характеризувати сукупністю усіх форм об'єднання людей та способів взаємодії між людьми. У ній проявляється взаємозалежність людей один від одного, що склалася історично [995, с. 148]. Та все ж, переповідаючи Толкотта Парсонса, видатного американського соціолога другої половини ХХ ст., фундатора досить впливової у світовій соціології структурно-функціональної школи, надійним підмурком цілісності будь-якого суспільства можуть бути лише власні норми і цінності, й засновані на них традиції, культура та нормативна база [Див.: 607]. Вони лежать в основі, навіть більше – визначають спільні органічні інтереси спільноти.

З іншого боку, органічні спільні інтереси у людській спільноті також кореняться у специфічних елементах духовної і матеріальної культури, у мові, релігії, а також в усвідомленні своєї єдності й відмінності від інших. Сукупність усіх цих рис в науці позначаються терміном *етнічність* [різноманіття підходів щодо трактування феномену етнічності – Див.: 999] (за В. Євтухом – термін *етнічність* характеризує людину або групу людей, пов'язаних етнічним походженням, на основі рис, що проглядаються в побуті, поведінці, культурі й загалом – ментальності, підтверджуючи тим самим їхнє походження та виокремлюючи їх з-поміж інших [1084, с. 104]). Народ, якому властиві риси етнічності ще називають *етносом*.

За усталеним визначенням, етнос (етнічна спільнота) – це стала людська спільнота з рисами етнічності, що історично виникає на певній території, не залежить від волі певних людей, які до неї входять, і здатна за рахунок самовідтворення до стійкого багатовікового існування [Див.:1099, с. 369; 104, с. 16]. Серед низки ознак етнічності, чи не найважливішим елементом називають народну психологію, що включає певний стиль мислення етносу, і відображає його індивідуальні особливості й властивості, які відрізняють його від інших етносів [540, с. 92]. Разом з тим, важко не погодитися з відомим українським вченим М. Степико, який переконливо зазначає, що жодну із відомих рис етнічності не слід вважати детермінантно етнознаковою, що певну етнічну

окремішність усі риси етнічності становлять тільки у своїй нероздільній органічній сукупності [788, с. 19].

Науці не відомий стан цивілізації, коли люди не були б поділені за етнічними ознаками. Відтак етнічну самобутність можна вважати одним з важливих факторів людської диференціації. Історичний процес набуття народом рис етнічності, іншими словами – формування і розвитку етносу (етнічної спільноти), називають *етногенезом*.

На тлі всього етносу певними рисами культури чи діалектом сильно може відрізнятися *етнічна група*, однак при цьому вона залишається його складовою частиною [478, с. 19]. Хоча зауважимо, що у західній етнології панує погляд, за яким етнічна група – це така етнічна спільнота, для якої характерна менша кількість рис етнічності. Наприклад, якщо К. Вулфу для визначення етнічної групи достатньо було критеріїв мови і звичаїв [96, с. 492-493], то Р. Скемергорну (праця «Етнічність і меншини») цих ознак виявилось недостатньо. Він до них ще додає: пам'ять про спільне історичне минуле, культуру одного чи кількох символічних елементів, реальне або придумане спільне походження та усвідомлення своєї особливості [745, с. 455].

Варто відзначити той факт, що у науковій літературі нерідко ототожнюють поняття «етнічність», «етнос» і «народність». Наприклад, для згаданого вище М. Степико «народність» – це історична форма людської спільноти, й одна з ознак етногенезу, яка дозволяє глибше зрозуміти особливості буття етносу. Зокрема, це стосується визначення впливу природних і культурних особливостей буття народу як етносу. Історичними формами таких людських спільнот, поруч з народністю, вчений вважає племена і нації. А найпершою і найстарішою видовою формою етносу, на його думку, був рід [788, с. 19].

У суспільно-політичному значенні народ – це «населення держави, що утворює єдину спільність» [1101, с. 46] незалежно від кількості етнічних спільнот, які в ній існують, або громадяни певної країни незалежно від етнічного походження та релігії, яких об'єднують (в ідеалі – *І.Т.*) спільні громадянські (національно-громадянські – *І.Т.*) інтереси. Такий народ ще називають *нацією*.

У науці склалося кілька парадигм теоретичного осмислення нації та націотворення (або націогенезу). Їх означення, серед іншого, дозволяє з'ясувати час появи нації як явища, а також зміст та обсяг поняття нації.

Найперше, коли йдеться про європейські народи, дослідники (опиратимемося, насамперед, на праці визнаного авторитетного британського вченого Е. Сміта) розрізняють «західну» (або *етатичну*) й «східну» (або *етнічну*) моделі (концепції) нації [Див.: 758, с. 20-23, 61-76]. Якщо етатичній моделі як найбільш характерні приписують риси: декларування пріоритету громадянських прав для всього поліетнічного населення в межах кожної держави, то східна модель ґрунтувалася на засадах проголошення етнічних прерогатив для конкретної етнічної спільноти на певній державній території.

До основних компонентів першої, реалізованої переважно у західноєвропейському регіоні, відносяться історична територія, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія. Зазначені ознаки, з огляду на вплив Заходу на сучасний світ, й зараз залишаються суттєвими елементами, хоча й у дещо зміненій формі, багатьох незахідних концепцій нації.

Нації за етатичною моделлю виникають навколо вже існуючих політико-державних владних ядер унаслідок своєрідних «революцій» через адміністративні, економічні та культурні зміни. Великою мірою ці процеси втілювалися «згори», при сприянні інститутів державної влади. Проф. М. Мірошниченко називає його бюрократичним шляхом формування нації, оскільки держава через свої «бюрократичні» структури – «військовий, адміністративний, фіскальний і юридичний апарат могла визначати і поширювати комплекс вартостей, символів, міфів, традицій, що становили культурну спадщину культурного ядра держави», які в такий спосіб сприймалися більшістю населення [512, с. 83].

Для Е. Сміта цей тип формування нації – *латеральний*, себто такий, що реалізовувався водночас як соціально обмежений та географічно поширений. У першому випадку йдеться про соціальні верстви верхнього прошарку

суспільства – аристократію та духівництво, яких першими охоплювало спільне відчуття єдності; у другому – про суспільний прошарок, що складає панівну етнічну групу держави – військову верхівку, місцевих чиновників, заможних ремісників, купців і т. ін. – й виступає провідником інкорпорації в нижні верстви населення і регіони своєї культури. Ці дві групи соціальних верств об'єднувало відчуття єдності, що ґрунтувалося на відчутті високого статусу панівного стану (класу), а відтак – спільності інтересів.

Визначальною рисою «східної» моделі творення нації стала акцентуація на спільності походження та єдності рідної культури, а батьківщиною її була Центральна та Східна Європа. «Те місце, яке має закон у західній громадянській моделі, в етнічній моделі посідає народна культура, здебільшого мова і звичаї», – пише Е. Сміт. Нації «східної» моделі, як звичайно, формувалися «знизу», дуже часто через рух-протест проти іноземного поневолення, шляхом етнічно-культурної мобілізації (за М. Мірошніченко – народної, внаслідок того для них природним є прояв певної недовіри й навіть ворожості до держави [512, с. 83-84]). Тому визначальною рисою східної (етнічної) моделі націогенезу є наголос на спільності походження і рідній культурі. Е. Сміт називає таку модель формування націй *вертикальною*, оскільки їй властиві більша компактність і народність. Головним механізмом збереження буття в такого типу етнічних групах, їхніх зв'язків вважають т. зв. організовану «релігію та її Святе письмо». Соціальний поділ при такій моделі не пов'язувався з різницею культур: скоріше навпаки – чітко виражена історична культура допомагала об'єднати різні суспільні верстви навколо спільної спадщини і традицій, особливо в часи, коли їм загрожувала небезпека.

Між іншим, спільна небезпека, дуже часто війна, для німецького дослідника Д. Лангевіше є головною ознакою, що супроводжує виникнення нації [433, с. 19-26] без різниці моделі її формування. У будь-якому випадку для виникнення нації, послуговуючись терміном М. Фуко [976, с. 7-9], потрібен «зламний» період історії, коли протягом дуже короткого часу, відбуваються (або започатковуються) вкрай вагомими, епохальними змінами для народу, які висувують ідеї,

здатні консолідувати суспільство до рівня нації, принаймні, стати прологом його нової якості.

Підсумовуючи характеристику обох моделей європейського націогенезу, важливо зупинитися на кількох моментах: по-перше, (за Е. Смітом) на основі моделі аристократичного типу творилися політичні нації, а на підвалинах іншої, тобто «народних, вертикальних» зв'язків, виникають етнічні нації. По-друге, дослідник доводить, що окрема людська спільнота у процесі свого розвитку може не тільки поєднувати елементи як латерального, так і вертикального типу спільнот, але й навіть трансформуватися з однієї моделі в іншу. І, по-третє, йдеться про різний зв'язок індивіда зі своєю спільнотою.

Якщо в умовах реалізації західної моделі індивід має належати до певної нації, однак має вибрати, до якої саме приєднуватися, то східна (етнічна) модель не припускає такої вільної можливості поглядів. «Тобто, чи то людина зоставатиметься у своїй спільноті, чи то емігрує до іншої, вона завжди неминуче і органічно залишатиметься членом спільноті, в якій народилася, і довіку нестиме на собі її відгомін» [542, с. 42].

Популярним, фактично «класичним», підходом теоретичного осмислення проблем нації й націотворення є погляд на явище з позицій «етнічної» («примордіалістської») та «політичної» («конструктивістської») парадигм або *етнічної нації (етнонації)* та *політичної нації*. У відповідності з усталеною в науці традицією їх ще називають відповідно *етніцизмом* і *конструктивізмом* [364, с. 13].

Примордіалістський підхід дослідження сутності нації, чинників та механізмів її формування та взаємовідносин з іншими суспільними утвореннями був започаткований працею американського соціального філософа Едварда Шилза «Примордіалістські, особисті, релігійні та громадські зв'язки» (1957), а загалом сформувався у 1960-х рр. Його представники розглядали (й розглядають) націю як «природну» спільноту (поруч з іншими), що виникла в «до-націоналістичну» епоху на основі біологічної спорідненості біологічних істот у боротьбі за виживання, звідси нації, у їх трактуванні, – це тільки

особливий різновид функціонування й вияву найдавніших форм міжособистісних стосунків, що існують упродовж тривалого історичного періоду.

Додатковими аргументами цьому слугували такі об'єктивні ознаки національної спільноти як спільне походження, територія, релігія, культура, мова, расовий тип, психічний склад (менталітет), світогляд тощо. Вони визначаються обов'язковими для усіх членів спільноти, себто тих, котрі відчують належність до неї, на противагу іншим подібним спільнотам. Проте, як і у випадку з етносом, жодна з приписуваних нації сукупності ознак не є ані достатньою, ані необхідною [429, с. 8].

Оскільки етнокультурні та етнополітичні характеристики нації для вчених-примордіалістів, назагал, є споконвічними, то й поняття етносу і нації ними сприймається як (майже) тотожні. Разом з тим, пріоритетне значення у становленні нації примордіалісти відводять духовному зв'язку людини з членами своєї етнічної, культурної чи мовної спільноти. Цей зв'язок має, насамперед, велике емоційне значення, а тому може залишитися з людиною впродовж усього її життя, причому, незалежно від усвідомлення цього. На думку цієї когорти вчених, такий «зв'язок (чи ціла система зв'язків) певною мірою може бути основою для створення суспільних чи політичних угруповань» [796, с. 66]. З царини таких зв'язків в числі найважливіших компонентів національної належності уважаються *історична пам'ять* та *національний менталітет*.

Історична пам'ять як «сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле» [310, с. 24], яка, на думку Е. Сміта, сприяє формуванню спільних національних цінностей та символів, часто має здатність до міфологізування чи надання забарвлення міфу навіть реальним історичним подіям [758, с. 31]. Важливим «каналом» продукування міфу – потужного засобу національної консолідації – виступає національна *суспільно-політична та правова думка*.

А сутність нації, з погляду національного менталітету, на думку В. Храмової, полягає у спільному т. зв. «психологічному оснащенні»,

представників певної культури, яке у підсумку надає змогу інтегрувати свідомістю у певне світобачення хаотичний потік різноманітних вражень [986, с. 91]. З нашого погляду, таке твердження цілком вкладається у досить вдале поняття «загального духу». Як відомо, його автор – Ш. Монтеск'є – у своєму *magnum opus* «Про дух законів» (глава IV «Що таке загальний дух» 19 книги «Про закони в їх відношенні до основних начал, що утворюють загальний дух, норони та звичаї народу») писав: «численні речі керують людьми: клімат, релігія, закони, рід правління, приклади з минулого, звичаї. З усього цього формується й походить загальний дух народу» [541, с. 152].

На нашу думку, оригінальність світосприйняття будь-якого народу, що викликана певними психоемоційними зв'язками «загального духу», насамперед втілюється у *мові народу*, а вже потім – у його міфах, фольклорі, релігії і звичаях. Адже мова творить середовище, в якому розвивається етнос, а тому є однією з найважливіших його ознак. Як засіб комунікації мова є визначальним способом вираження неоднозначності змісту смислів етнічної культури, а відтак – проявом його ментальності.

Найбільш «етнізованою» базовою ознакою нації вважав мову вітчизняний дослідник Ю. Римаренко. На його думку, мова народу тісно пов'язана з такими гостросоціальними явищами як національна культура, спільність території, а також, окрім етнічних, має політичні, психологічні, екологічні параметри [698, с. 159-160]. Обґрунтованою видається думка про те, що у мові найперше зберігається генетична пам'ять народу, його традиції, ритуали, еталони поведінки тощо [Див.: *напр.*: 776].

Тут відзначимо, що примордіалізм як теоретичний напрям у націології має багато різновидів. Найбільш близькими вважаються течії *есенціалізму* і *переніалізму*. Есенціалісти (напр. австрієць П. Джеймс), визначаючи приналежність до етносу-нації, виходять з утвердження початкового існування певної есенції (сутності) кожної такої спільноти. Для них такими сутностями можуть бути чи то (історична) доля, чи (визначальне для тієї чи іншої епохи чи географічної території) призначення тощо. Визначені ними сутності вважаються

незмінними, вічними, такими, що потребують служіння з боку нації. Наслідком відмови від служіння цим сутностям стає переслідування нації різними соціальними проблемами й потрясіннями.

Переніалісти (напр, американці Дж. Фішмен та В. Коннор) розглядають історію людства як дискретний процес. Вони загалом погоджуються з тезою про безперервне існування націй, але при цьому переконані, що нації, скоріше, явище історичне, соціальне, аніж природне, більше того – ідентичне щодо інших історичних спільнот; що кожна з націй переживає періоди як занепаду, так і відродження, коли може взагалі зникнути з історії та через деякий час знову повернутися.

З-поміж визнаних авторитетів світової науки примордіалістського підходу у вивченні нації (етнічної концепції нації) – імена американців Джона Армстронга, Кліфорта Гірца, Вокера Коннора, П'єра ван ден Берга чи німця Дітера Лангевіше. У вітчизняній історіографії з позицій примордіалістського підходу різні аспекти проблеми українського націотворення представлені дослідженнями Василя Балущка, Ярослава Дашкевича, Ярослава Ісаєвича, Сергія Плохія, Юрія Фігурного, Валерія Шевчука та ін.

Для прихильників політичної парадигми феномен нації, звісно, насамперед, – політичне явище, що фактично тотожне громадянству.

Конструктивісти загалом не заперечують примордіальності (первинності) етнічних спільнот, однак вважають що, більшість сучасних націй сформувалися у модерну добу, тобто впродовж XIX – початку XX століття, а раніше принаймні другої половини – кінця XVIII ст. взагалі немає жодного сенсу говорити про націю. Таку модель нації вони називають *модерною нацією* (модерністська концепція нації). А все, що нагадує нації модерної доби, однак з'явилося у попередні часи, на їх переконання, належить до сфери формальних аналогій, випадковостей чи винятків, або ж могло існувати лише як т. зв. *до-модерна нація*.

Остання – явище, що характерне для ієрархічно структурованих суспільств, станових суспільних відносин, де репрезентантом інтересів усього народу виступала еліта цього народу, яка, власне, і була нацією. Німецький історик

А. Каппелер так сформулював відмінності між модерною і до-модерною формами нації: – «до-національні» суспільства організуються по «горизонталі», за станами, до прикладу, тоді коли нації постають «по вертикалі»; – в модерну добу найважливішою складовою інтегруючої ідеології стає ідея нації. Натомість, у до-модерний період більше значення відводиться релігії, становим інтересам, династіям і т. ін.; – до-модерна нація – це елітарний, а не масовий феномен, а модерна – навпаки, адже вона формується за участі широких мас в політиці [305, с. 78].

Модерністи переконані, що нації конструюються тими соціальними та політичними силами, що є характерними (за Е. Геллнером чи Е. Гобсбаумом) для індустріальної епохи або навіть (за Б. Андерсоном) для модерного капіталізму, коли відбувся радикальний прорив у людській історії. Тому процес виникнення і розвиток націй супроводжують такі модерні явища як промислова революція, бюрократична держава, секуляризація суспільної свідомості, рівність усіх перед законом (бодай декларована) тощо.

Для них, нації виникають, великою мірою, випадково, унаслідок збігу низки суб'єктивних та об'єктивних факторів, причому суб'єктивні переважають. Адже націотворення – результат інтелектуального «конструювання», коли представники інтелектуальної еліти через популяризацію ідеї нації, тобто «ідеї єдності суспільства, ідеї спільних інтересів і спільної відповідальності та ідеї рівності усіх перед єдиним законодавством» [306, с. 9], виступили «будителями» широких народних мас до свідомого національного життя. При цьому головним знаряддям такої конструкції стає вироблення відносно єдиного уявлення про спільну історичну долю, мову, культуру. Відтак виникнення модерних націй пов'язується зі зміною соціальної структури суспільства, яка зумовлює зміни суспільного світогляду.

Вітчизняна дослідниця С. Сторожук звертає увагу на те, що усі модерністські версії виникнення нації мають спільну характерну рису – європоцентричну спрямованість. Вона обґрунтовано пояснює таку їх

особливість тим, що модерністські процеси та еволюція націй починалися у Європі й, відповідно, звідти поширилися по усьому світу [796, с. 68].

Для прихильників модерністського бачення нації важливим чинником її розвитку вважається *(етно)демографічний фактор*. Адже упродовж буття національної спільноти демографічні процеси займали непересічне місце в ході відтворення нації в цілому, безпосередньо позначилися на чисельності та становищі її окремих суспільних верств. І тут йдеться не лише про такі об'єктивні показники демографічного розвитку як природній рух (народження-смертність), а, насамперед, про *міграційні та етнічні процеси*.

Як відомо, міграція, або механічне переміщення людей зі зміною місця проживання, історично відіграло ключову роль у житті окремих народів, навіть цивілізацій. Міграція може бути добровільною чи примусовою або плановою (як в СРСР), коли росіяни й інші народи Союзу поселилися, скажімо, в Україні, а українці – в Росії й інших республіках.

Різновидом етнічних процесів, що, за звичай, суттєво позначаються на чисельності й становищі національної спільноти, вважають *асиміляцію* або нівелювання етнокультурних особливостей одного народу шляхом запозичення й засвоєння етнокультурних ознак (мова, релігія, звичаї, традиції) іншого. Асиміляція в історичній ретроспективі могла відбуватися природно чи навіть стихійно (приклад литовців в Україні XIV--XV ст.). Проте, здебільшого, асиміляція мала цілеспрямований примусовий характер щодо певних національних спільнот – вони на своїй етнічній території змушені були пристосовуватися до чужого етнополітичного оточення (приклад шотландців чи ірландців в Англії або українців в Російській імперії).

З-поміж вчених-дослідників феномену нації з позицій модерністської концепції світового визнання досягли американці Бенедикт Андерсон та Константин Симонс-Симонолевич, британці Ернест Геллнер та Ерік Гобсбаум, чех Мирослав Грох, німецький соціолог і політолог чеського походження Карл Дойч, французька соціолог Домінік Шнаппер, росіянин Валерій Тішков та інші. Питання українського націотворення у рамках модерністської парадигми

досліджують Ярослав Грицак, Сергій Єкельчик, Георгій Касьянов, Богдан Кравченко, Віталій Масненко, Роман Шпорлюк та ін.

Окрему позицію щодо виникнення і розвитку нації як спільноти займає неодноразово згаданий вище британський вчений Ентоні Д. Сміт. У своїх численних працях він просуває концепцію, якою фактично намагається об'єднати примордіалістську та модерністську версії націогенезу [796, с. 68]. Хоча учений тяжів до першої, оскільки вважав, що модерністська концепція належить тільки до однієї з історичних форм уявлення про націю, тобто уявлення про сучасну націю [759, с. 32].

Основні положення концепції нації, за Е. Смітом, загалом можна звести до кількох тверджень. По-перше, нація не може створюватись з нічого: її існування потребує доступного культурного матеріалу, яким мобілізоване минуле, спільний історичний багаж, а відтак нація всього-на-всього – продовження тих суспільних зв'язків, що існували в більш ранні історичні періоди. По-друге, нація – це, насамперед, населення, яке має спільне ім'я, володіє історичною територією, спільними міфами й історичною пам'яттю, спільною економікою, культурою і *надає загальні права та встановлює обов'язки для своїх членів* (виділення наше – *I.T.*). Е. Сміт вважає, що якщо етносу достатньо бути асоційованим з територією, тобто пов'язувати своє походження з певною місцевістю, берегти згадку про неї, то нація повинна мати спільні юридичні інститути, володіти компактною територією з повним контролем над нею.

У сучасній науковій думці залишається поширеним як конструктивістський, так і примордіалістський дискурс дослідження нації. Останній домінує на пострадянському просторі, зокрема й в Україні.

Звісно, кожний з підходів щодо проблеми дослідження феномену нації та націотворення, має свої переваги та недоліки. Відтак дискусії між двома групами теоретиків призводили до появи нових напрямів у вивченні різних аспектів питання.

Наприклад, з другої половини минулого століття у західноєвропейській та північноамериканській гуманітаристиці популярний т. зв.

інструменталістський підхід до трактування нації та суспільних феноменів загалом. Його представники – С. Олзак, Дж. Нейгел та їх однодумці (Д. Горовітц, Дж. Рот-шильд, А. Коен та ін.) – поняття «нація» загалом ототожнювали з поняттям етнічність, у формуванні якої визначальну роль відводили соціальним процесам. Належність людини до певної нації вони детермінували ситуаційно (звідси – цей підхід ще називають ситуаціонізмом). Всіляко підкреслюючи мінливість та ситуативність етнічності, інструменталісти вважали, що національна належність обумовлюється, передовсім, її ситуативною реакцією в груповому чи індивідуальному порядку [1069, р. 4-5]. Іншими словами, представники інструменталістського напрямку вивчення нації не орієнтувалися на пошук її об'єктивних основ, а зосереджувалися на виявленні тих функцій, які вона виконує.

Тут зауважимо, що у колишньому СРСР панівним підходом у вивченні нації та загалом національних відносин була *теорія етносу*.

Її найбільш яскравий представник Юліан Бромлей, по-перше, розмежовував вузьке та широке значення терміна «етнос». У вузькому значенні – «етнікос» – він розумів етнос як історично сформовану на певній території спільність людей, яка має не лише загальні риси, але й відносно стабільні особливості культури (включаючи мову), психіки, а також усвідомлює свою єдність та відмінність від подібних інших утворень. У широкому значенні, етнос для Ю. Бромлея – це тісно пов'язаний з державою «етносоціальний організм» або сформовані в рамках етносу окремі територіально-політичні суспільства, що були самостійними макроєдностями суспільного розвитку і характеризувалися територіальною, економічною, соціальною та політичною спільністю. По-друге, вважаючи націю результатом еволюційного процесу розвитку етносу, він притримувався думки, що для кожної соціально-економічної формації характерний свій тип етнічної спільноти – народність (для рабовласницької або феодальної), а нація, відповідно, – для буржуазної або соціалістичної [Див.: 58].

До слова, зрозуміло, що саме ця концепція ще досі зберігає поважний вплив на позиції вітчизняних науковців.

Певний інтерес представляє і соціобіологічне розуміння етносу в послідовно немарксистській оригінальній концепції Лева Гумільова – т. зв. *пасіонарна теорія етносу* [Див.: 169].

Зрештою, нація такий складний та багатогранний об'єкт дослідження, що дискусії щодо підходів його вивчення ще будуть тривати довго.

Отже, поняття «нація» найчастіше корелює з поняттями «етнос» і «народ». Найбільш багатоплановим із зазначених понять бачиться поняття народу, яке розуміємо у трьох значеннях – соціальному, етнічному та суспільно-політичному. Популярним, фактично «класичним», підходом теоретичного осмислення проблем нації й націотворення є погляд на явище з позицій «етнічної» («примордіалістської») та «політичної» («конструктивістської») парадигм або етнічної нації (етнонації) та політичної нації. Для вчених-примордіалістів поняття етнос і нація – тотожні. Пріоритет у становленні нації вони відводять духовному зв'язку людини з членами своєї етнічної, культурної чи мовної спільноти. З царини таких зв'язків в числі найважливіших компонентів національної належності уважають історичну пам'ять та національний менталітет.

Для конструктивістів нація як модерне (сформувалося впродовж XIX – початку XX століття) й політичне (пов'язане з державою, державотворенням) явище, є результатом «конструювання» суспільства інтелектуальною елітою шляхом популяризації ідей його єдності, спільних інтересів, спільної відповідальності та рівності усіх перед єдиним законодавством.

Для прихильників модерністського бачення нації важливим чинником її розвитку вважається (етно)демографічний фактор. І тут йдеться не лише про такі об'єктивні показники демографічного розвитку як природній рух (народження-смертність), а, насамперед, про міграційні та етнічні процеси.

Дискусії між двома групами теоретиків призводили до появи нових напрямів у вивченні різних аспектів феномену нації (інструменталістський підхід, теорія етносу, пасіонарна теорія етносу та ін.).

1.2 Поняття нації та основні критерії й складові націогенезу

Зауважимо, що у світовій та вітчизняній науці поважну історію має навіть проблема термінологічного визначення самого поняття «нація». Цьому питанню присвятили свої праці знані зарубіжні (Е. Геллнер, К. Гірц, Е. Гобсбаум, К. Дойч, Е. Ренан, Е. Сміт, Е. Шилз, Дж. Фішмен та ін.) та українські (О. Бочковський, Д. Донцов, В. Липинський, С. Рудницький В. Старосольський та ін.) дослідники [796, с. 60-70]. Їхніми (і не лише) зусиллями сьогодні в науці вироблено десятки дефініцій поняття «нація» [Див., *напр.*: 1078, с. 163-203], які більше чи менше відповідають нашому розумінню й сприйняттю цього феномена.

Найперше, класична соціологія розглядає націю як спільноту, найважливішу та найбільш складну й довершену, з породжених цивілізованим життям [493, с. 459]. Погодимось з тим, що у найбільш загальному визначенні нація – це така людська спільнота, що історично склалася в процесі формування спільності за такими ознаками як територія, економічні зв'язки, літературна мова, певні особливості культури і менталітету [Див.: 562].

Проте, як нам бачиться, ближчою до істини є дефініція проф. І. Кресіної. Вона має за націю спільноту «людей, незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками, культурою і традиціями» [1099, с. 105]. Це формулювання десь корелюється з поглядом Ентоні Д. Сміта, для якого нацією є «сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову громадську культуру, спільну економіку і однакові для всіх членів юридичні права та обов'язки...» [758, с. 51].

Цікавим для нас видається погляд на націю вітчизняного вченого О. Рудакевича. За ним, нацією є ніщо інше як «спосіб самоорганізації етнічної спільноти, який пов'язується з формуванням політичної сфери життєдіяльності людей». Нація – соціобіологічний організм, що виникає й розвивається,

поєднуючи етнічну та політичну самоорганізацію людей на певній території планети [705, с. 155, 117; *Докл. див.: 707*]. Іншими словами, за націю вчений приймає особливу етнічну спільноту, що виникає й еволюціонує внаслідок органічного поєднання біологічних і соціальних способів самоорганізації.

У будь-якому випадку мають рацію ті дослідники, які вважають, що нація – це народ, наділений державотворчим потенціалом та здатний самоідентифікуватись і відмежовуватись від інших націй кордонами держави чи інтегрувати їх до свого складу на правах національних меншин у межах цих кордонів [34, с. 283].

Хоча, з іншого боку, не можна визначати нації тільки за допомогою емпіричних параметрів, навіть таких важливих як вказані вище. У підтвердження цього привабливою видається теза Е. Ренана про те, що «...нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено і які є намір принести в майбутньому. Нація вимагає минулого, але в сучасності вона реалізується цілком конкретним чинником: це чітко висловлене бажання продовжувати спільне життя» [694, с. 261].

У цьому контексті сам термін «нація» [*Докл. див.: 427 або 315, с. 14-20*] іноді інтерпретується визначенням – «громадянське суспільство». Погоджуємося з Ю. Земським, який стверджує, що нацією (як і громадянським суспільством) узагальнено називають кожне суспільство, «яке живе ідеєю власної єдності, спільної відповідальності за минуле та спільної волі у прагненні майбуття, усвідомлення світоглядної (в сенсі ідеалів, цінностей та пріоритетів) спорідненості всіх членів суспільства, а водночас – і усвідомлення рівності всіх в межах єдиного правового поля» [306, с. 8-9].

Можна було б навести ще декілька близьких нам дефініцій нації, проте чи це матиме сенс? Адже у науці давно прийнято вважати, що якогось одного, усталеного визначення поняття нації, зокрема, такого, що було б однозначним й загальноновизнаним, на сьогодні не існує. І це стосується не лише вітчизняної гуманістики [*Докл. див.: 375, с. 87-89*].

Більш того, авторитетний фахівець з проблем вивчення нації та націотворення, британський вчений Г'ю Сетон-Уотсон якось зауважував, що взагалі «неможливо дати жодного наукового визначення нації» [Цит. за: 584, с. 8-9]. Серед іншого тому, на думку ще одного видатного британського вченого Едгара Карра, що «слово "нація" означає різні речі для різних народів і в різних мовах» [Цит. за: 333, с. 21-22]. Відтак, очевидно, мають рацію вітчизняні автори відомої політологічної праці, за якими основні причини відсутності єдиного наукового визначення феномену «нація» полягають у багатогранності функцій, що пов'язані з ним, які нормують і легітимізують майже усі прояви суспільного буття людини [948, с. 12].

До того ж, слід пам'ятати, що нація динамічний організм, і дане раз і назавжди визначення буде суперечити законам діалектики, бо доцільно по-різному трактувати націю в різні історичні періоди – її становлення та зрілості [31, с. 34]. Наприклад, Г. Касьянов зазначає, що у Стародавньому Римі словом «нація» (від лат. *natio* – рід, плем'я) спочатку називали усі «варварські» народи, що проживали віддалено від міста-держави Рим. Після 212 р., часу отримання статусу громадян Римської імперії, поняттям «нація» почали позначати усіх її особисто вільних жителів. У Середньовіччі функціональне значення поняття «нація» зберігається. XV ст. знаменує першу формально-юридичну фіксацію терміну «нація» як об'єднання людей за етнічною (спільністю мови, культури, традицій тощо) й територіальною ознаками. З наступного століття це поняття стали застосовувати щодо населення усієї країни (напр., Англії). А впродовж XVII ст. у країнах Європи зміст поняття «нація» набуває політичного забарвлення та все більше пов'язується із такими категоріями, як «суверенітет народу», «незалежність держави», «громадянство», «держави», ставши загальноживаним у XVIII ст. Якщо до початку XIX ст. поняття «нація» відображало етнічну і політичну характеристики спільноти людей, то піднесення національних рухів на Європейському континенті у другій половині XIX ст. сприяло його урізноманітненню. Зокрема, робився акцент на соціально-психологічному аспекті нації [334, с. 31-37].

Позаяк панівні в сучасній юридичній літературі численні дефініції поняття «нації» зводяться до декількох найбільш поширених її значень. Так, проф. П. Рабінович схиляється до думки щодо перспектив такого розуміння нації, що «майже тотожне поняттю населення держави» [684, с. 10]. Інший український правознавець В. Колісник, висвітлюючи основні підходи щодо поширеного в юридичній літературі розуміння значення поняття «нації», зупиняється, зокрема, на одному з них, яке взагалі зводить його до тривіального позначення держави практично без будь-яких застережень [369, с. 36].

Зауважимо, що такий підхід загалом корелюється з панівним у міжнародному праві розумінням поняття «народ» у значенні «нація». Однак у цьому випадку йдеться не про будь-який народ, а лише про такий, що має власну державність, суверенність і, головне, – політичну єдність, а відтак може виступати як самодостатній суб'єкт зовнішніх стосунків [568, с. 347].

Та все ж, найбільш поширеним, на обґрунтовану думку В. Колісника, є визначення нації як етносоціальної (або ж національно-етнічної) спільноти в межах певної держави. Приблизно так визначає націю правознавець О. Макаренков, для якого «нація – це етносоціальна спільнота, яка характеризується нерозривною єдністю соціально-економічних і культурних властивостей» [471, с. 19].

Ще один, не менш поширений серед юристів, погляд на націю зводиться до розуміння її як сукупності усіх осіб певної національно-етнічної приналежності (з тих, хто усвідомлює своє походження) на всій планеті, незалежно від громадянства та місця перебування (йдеться про титульну націю в своїй країні, і діаспору в інших державах, і про окремих представників національно-етнічної спільноти, незалежно від країни проживання і громадянства).

Загалом, найбільш визнаним серед правознавців вважається підхід, за яким сучасну націю складають усі громадяни держави, незалежно від їх походження, мови чи релігії [369, с. 35].

Фактично перелічені В. Колісником значення поняття нації у правознавстві вкладаються у рамки відомої в політології типології націй. Якщо в останньому

випадку йдеться про т. зв. *політичну націю*, то попередні трактування нації лежать в основі її іншої класичної концепції – т. зв. *етнічної нації* (або *етнонації*).

Коли йдеться про концепції політичної та етнічної націй, то, висловимо такі міркування.

По-перше, типологія націй усебічно розроблена у світовій та вітчизняній науковій думці. Їх детальний огляд в українській історіографії здійснено, зокрема, в численних працях історика Г. Касьянова [Див.: 334], політичного філософа А. Колодій [Див.: 370, с. 12-25] та ін. вчених [Див. напр., одну з ост. праць: 617, с. 42-48].

У зарубіжній науці у цьому сенсі – пріоритет за британським вченим Е. Смітом [Див.: 757 -- 760, 1066].

По-друге, слід мати на увазі, що такий поділ є тільки одним із багатьох у типології націй (досить згадати про поділ націй на «історичні» та «неісторичні» (за Г. Гегелем), старі й нові (за Г. Сетон-Вотсоном) та ін.).

По-третє, головні засади типології політичних та етнічних націй були сформульовані ще на початку минулого століття німецьким істориком і філософом Ф. Майнеке для позначення історичної основи, на якій нація виникає, та визначення способу і чинників, що впливають на її формування.

По-четверте, погоджуємося з тими дослідниками, які стверджують, що немає сенсу протиставляти т. зв. етнічне і політичне розуміння нації, що поділ націй на етнічні та політичні має умовний характер [Див.: 788, с. 31-33; 370, с. 18-19; 470], бо, очевидно, цілком умовним слід вважати формування етнічної нації зусиллями переважно культурних еліт (за Ф. Майнеке – культурна нація) на моноетнічній основі, а політичної – зусиллями переважно політичних еліт на поліетнічній основі.

Насамперед тому, що будь-яка нація формується через процес, який американський вчений Дж. Ротшильд назвав *політизацією етнічності*. А «стати політизованою», себто увійти у суперництво за владу та вплив на полі державної

організації, має можливість «будь-яка етнічність», котра домагається статусу нації [757, с. 277-278].

Також, гадаємо, має рацію Е. Сміт, коли вважає, що будь-яка нація виникає на основі певного етнічного ядра, себто – культурних здобутків конкретного етносу [Докл. див.: 758, с. 47-51], а культура в своїй основі завжди була і є національною. Безнаціональної або інтернаціональної культури не буває, бо «не буває культури без коріння і без генетичної лінії, а вони завжди мають національне обличчя» [487, с. 8].

Відтак в процесі формування нації, навіть у поліетнічному суспільстві, політичні еліти мали бути носіями культури певного етносу. І ця культура, зазвичай, стає основою для консолідації усїєї нації, незалежно від етнічного походження. Так само національна культура державотворчої (або т. зв. титульної) нації має визнаватися усіма іншими національностями створеної нею держави ядром національної державності цієї нації.

І в одному, і другому випадках у більшій чи меншій мірі має місце проблема *національних меншин*. Вважаємо, що вона має вирішуватися у відповідності до загальноприйнятої європейської практики – представники усіх національних меншин мають невід'ємні права з розвитку своєї самобутності, мови, історії та культури, проте, ці об'єктивно існуючі фактори, не можуть ставити під сумнів саму сутність національної державності державотворчої нації.

Та все ж, повністю відкидати усталений поділ націй на етнічні та політичні не доцільно, оскільки він опосередковано лежить в основі пізнання інших, пов'язаних з нацією, важливих явищ та процесів.

По-перше, такий поділ в узагальненій формі відбиває певні несхожості в погляді на саме поняття «нація», що властиві для народів західноєвропейських країн (т. зв. *політичний підхід*) та країн Східної Європи або колишнього СРСР (*етнічний підхід*) [370, с. 18], та, головне, – віддзеркалює два основні шляхи (моделі) *націогенезу*. Під останнім розуміємо історичний процес еволюції народу як етносу, який, однак, на відміну від етногенезу, тісно пов'язується з його (народу – *І.Т.*) *політичним* самоусвідомленням.

А по-друге, незалежно від прихильності до однієї чи іншої парадигми дослідження, погляди учених на проблему націотворення збігаються у певних аспектах, взаємодоповнюючи один одного. Зокрема усі дослідники феномену нації сходяться на тому, що мова про націю може йти лише за умови наявності трьох її складових – національного самоусвідомлення (або самосвідомості), національної ідентичності та національної свідомості.

В сучасній науці проблема співвідношення зазначених понять поставлена досить давно [97, с. 22-27], хоча досі повністю не вирішена. Відомо, що ці категорії слід розглядати у контексті націогенезу, і не слід трактувати як синоніми. Так, поняття «національна свідомість», порівняно з поняттям «національна самосвідомість», охоплює більш широкі реалії. А поняття «національна ідентичність» – центральний елемент останньої. Мислимо, що в основі побудови нації із перелічених понять лежить концепт *національного самоусвідомлення*, який вважають першорядною умовою постання нації. Саме на цю обставину звертають увагу авторитетні західні вчені.

Так, Д. Армстронг, для якого нація – відгалуження, що нерозривно пов'язане з феноменом етнічності, у праці «Нації до націоналізму» (1982) на основі аналізу великого обсягу історичної інформації – питань впливу релігії на західні та східні суспільства, ролі міста в державі та місця релігії в процесі формування і розвитку етнічності крізь багатовікові часові відтинки та різноманітні культури, – дійшов висновку, що говорити про початки етнічності можна лише від часу відповідного усвідомлення себе (єдиною – *I.T.*) спільнотою [1065, р. 130].

Так само для конструктивіста Б. Андерсона суть феномену нації як «уявленої спільноти» також полягала в усвідомленні себе (такою єдністю – *I.T.*). Тобто під нацією він розуміє те суспільство, яке саме бачить себе спільнотою. А «уявна» вона через те, що «представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності» [5, с. 21-22].

А В. Коннор взагалі вважає, що нація – це етнічна група людей, що самоусвідомлює свою індивідуальність, і допоки її представники не усвідомлять свою унікальність, вона так і залишиться етнічною групою, а не нацією [1066, р. 45]. У своїй іншій праці, що перекладена українською, з промовистою назвою: «Коли сформувалась нація?» дослідник наголошує на декількох тезах, загалом важливих для бачення і наукового розуміння нашої проблеми. Він висловлює думку, що «національна самосвідомість – це явище, притаманне не елітним групам, а масам; і ці маси, донедавна ізольовані у глибоких сільських нетрях, напівписьменні або суцільно неписьменні, в плані само ототожнення з тією чи тією групою можна вважати просто німими». Іншими словами, національну самосвідомість творять не маси, а еліта шляхом писаного слова, «дуже часто поняття нації, притаманне еліті, не можна приписувати масам» [381, с. 535].

Зазначимо, що *національна самосвідомість* як наукова проблема вивчалася багатьма зарубіжними та вітчизняними науковцями [Див., напр.: 302; 330]. Вони розрізняють поняття етнічної самосвідомості і національної самосвідомості, хоча попри відомі відмінності між етносом і нацією, в «структурі як етнічної, так і національної самосвідомості процеси самопізнання, само осмислення, самоусвідомлення і самовизначення нерозривно поєднані»; вважають, що людські спільноти постійно перебувають у стані колективного самоусвідомлення, яке пов'язано зі зміною соціально-економічної чи культурно-історичної ситуації, через що колективна самосвідомість народу в різні періоди фокусується навколо панівних для того часу ідей та цінностей, які мають власні суспільно-історичний характер та специфіку [48, с. 51]; переконані, що, якщо формування етнічної самосвідомості завершує процес становлення етносу, то національна самосвідомість у певному сенсі лише розпочинає процес становлення нації. Адже з'являється в результаті дії різновекторних процесів у суспільстві певної історичної доби – політичних, економічних та соціальних процесів, і загалом визначається як усвідомлення людиною своєї належності до певної національної спільноти. Тобто узагальнено національна самосвідомість трактується як здатність людини ідентифікувати своє «Я» (себе – *I.T.*) з

конкретною спільністю «Ми» [302], іншими словами – індивідуальну свідомість з колективною.

Між іншим, американський вчений Е. Шилз стан колективної самосвідомості ототожнює з *національністю*, і вважає, що з самого факту існування останньої, виникає *націоналізм* [1033].

Та все ж, для осягнення феномену нації найбільш перспективним вважається звернення до однієї з визначальних ознак національної самосвідомості, її мотиваційно-сміслового «ядра» – *національної ідентичності*, концепту, який у найбільш широкому розумінні можна визначити як сукупність цінностей, що притаманні певній національній спільноті. Проведені українською дослідницею С. Бойко дослідження свідчать, що в структурі таких цінностей велику роль відіграє т. зв. аксіологічна складова, яка репрезентується у вигляді думок, поглядів, образів, переконань, установок і т. ін., в яких відображені уявлення про бажане, належне, справедливе, суспільний ідеал, суспільні цілі та засоби їх досягнення, а також функції членів національної спільноти [48, с. 52]. Поділяти ці цінності – означає почуватися приналежним до нації й відчувати єдність з усією спільнотою.

У сучасному глобалізованому світі концепт національної ідентичності набуває значення засадничого способу людського буття. Підтвердження цього – відстоювання народами цінностей власної ідентичності, винесення питання національної ідентичності на передні плани світової суспільно-політичної та наукової думки. Численні праці теоретичного й прикладного характеру авторства представників західного суспільствознавства і вітчизняних дослідників [*Стан теоретичної розробки проблем національної ідентичності – див.: 154, с. 370-373*] засвідчують, по-перше, комплексність і широту дискурсу ідентичності, а по-друге, – переважне домінування націоцентричного підходу, згідно з яким національна ідентичність розглядається у контексті націогенезу.

Як приклад назвемо дві концепції національної ідентичності від представників західної гуманітаристики, які є найближчими для нас – це погляди

на проблему відомих дослідниць Лії Грінфелд зі США та Монтсеррат Гібернау з Іспанії.

Так, для американки Л. Грінфелд, національна ідентичність полягає у приналежності до «народу», найважливішою ознакою якого є його визнання «нацією». Вона виділяє п'ять ключових ознак національної ідентичності, що охоплюють: людські переконання, іншими словами, нація є доти, допоки її члени в один одному бачать співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування); спільне історичне минуле й уявлення про спільне майбутнє; спільні дії; постійне проживання в одній країні; спільні загальнонародна культура і «національний характер» [1068, р. 6-8, а також: 175, с. 692, 697-699]. А для каталонки М. Гібернау (автономна область Іспанії, чие населення прагне до державної незалежності – *І.Т.*), національна ідентичність – це, передовсім, атрибутивність, «колективне відчуття, що спирається на віру в приналежність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй». Учена переконана, що національна ідентичність складається з низки атрибутів, які притаманні усім тим, хто належить до конкретної нації. Вона визначає п'ять вимірів ідентичності нації як групи людей, які усвідомлюють, що вони формують спільноту, мають культуру, спільне минуле і «спільний проект на майбутнє» (виділення наше – *І.Т.*) – психологічний, культурний, територіальний, історичний і політичний [Див.: 174, с. 20-38].

Попри важливість для визначення розуміння нації категорій самосвідомості та ідентичності, стрижнем будь-якої нації й мірилом її стійкості, вважається *національна свідомість*.

Поняття «національна свідомість» також досить повно розроблене як у вітчизняній, так і зарубіжній суспільствознавчій науці. Показовим вважаємо погляд на проблему, висловлений у низці праць української професорки І. Кресіної [Див.: 407, с. 12-19; 394].

Дослідниця трактує національну свідомість як складну модернізовану систему «духовних феноменів та їхніх утворень, які сформувалися в ході історичного розвитку нації, й відбивають визначальні засади її буття та розвою»;

виводить три рівні національної свідомості: буденний, теоретичний і державно-політичний. Буденна свідомість, що охоплює відносно стійкі й динамічні складові – звичаї, ментальні пріоритети і настанови, скороминучі потреби, інтереси й настрої тощо, на думку ученої, – «своєрідне «решето», крізь яке після певного періоду просіювання відходить усе несуттєве, а залишається те, що вагоме для нації».

Розуміння І. Кресіною теоретичного рівня національної свідомості як науково обґрунтованих чи мистецько осмислених ідей, концепцій, програм, світоглядних орієнтацій, що характеризують інтелектуальну потенцію нації та її спосібність на основі рефлексів до само опанування і самоствердження» [407, с. 13] суголосне з твердженням В. Жмира, для якого також «національна свідомість витікає з традицій мистецтва, забобонів, моралі, релігії, згодом і політико-державної само визначеності, яка ґрунтується на теорії нації і національної держави» [229, с. 145].

Дослідниця переконана, що «теоретичний рівень національної свідомості вбирає в себе ті здобутки, які необхідні для ідейного забезпечення соціального, економічного, культурного розвитку нації» [407, с. 13-14]. Іншими словами, саме на теоретичному рівні національної свідомості концентруються інтелектуальні здобутки нації у вигляді ідей, програм, учень, концепцій тощо. Вони відображають інтереси нації у сфері політики, держави, права, а відтак – обґрунтовуються низка таких важливих для національного усвідомлення речей як *національна ідея, національна ідеологія, національний інтерес, національний ідеал* і т. ін.

Останній, державно-політичний рівень національної свідомості – емпіричний. Він охоплює реальну практику діяльності нації по забезпеченню адекватних до національної сутності умов існування. І. Кресіна справедливо робить з цього приводу кілька застережень: по-перше, у кожній нації така діяльність залежить від суб'єктивного фактору, тобто ступеня усвідомлення політичною елітою національних інтересів; по-друге, у кожній нації цей рівень розвинений відповідно до особливостей її історичного шляху, стадії

національного процесу, специфічних умов державотворення, політичної системи, ступеня розвитку громадянського суспільства тощо» [407, с. 12-14].

Ми повністю приймаємо висновок дослідниці про те, що саме на теоретичному і державно-політичному рівнях концентруються політичні інтереси та цінності нації – категорії, які визначають загальний рівень її національної свідомості.

Отже, підсумовуючи викладене у даному підрозділі доходимо таких висновків.

По-перше, у світовій та вітчизняній науці вироблено десятки дефініцій поняття нації, однак єдино визнаного наукового визначення не існує. Це – об'єктивно, оскільки з феноменом нації пов'язані багатогранні функції, які нормують і легітимізують майже усі прояви суспільного буття людини. Панівні в сучасній юридичній літературі численні дефініції поняття «нації» зводяться до декількох найбільш поширених його значень як тотожне поняттю населення держави; як етносоціальної спільноти, що характеризується нерозривною єдністю соціально-економічних і культурних властивостей; як усіх громадян держави, незалежно від їх (національного чи соціального) походження, мови та / чи релігії. Вважаємо найбільш адекватним розуміння нації як народу, що об'єднаний в одну спільноту на ґрунті спільних громадянських, чи національно-громадянських, цінностей та інтересів й піднесений запасом державницьких сил, наділений змогою до само-ідентифікації, побудови держави й відмежування від інших націй державними кордонами, а також – інтегрування представників інших націй до складу своєї держави на правах національних меншин.

По-друге, нація існує (й формується – націогенез) за умови наявності трьох її складових – національного самоусвідомлення, національної ідентичності та національної свідомості.

Оскільки процес націотворення передбачає, насамперед, самоусвідомлення спільноти як самочинного суб'єкта історії, то можемо стверджувати, що в основі побудови нації лежить національне самоусвідомлення. В основі самосвідомості нації вважаємо національну ідентичність (національну само-ідентифікацію),

своєрідне суб'єктивне відчуття тотожності національної спільноти. Національна ідентичність сутнісно – багатовимірною субстанцією, така, яку не можна звести до одного знаменника. Це значить, національна ідентичність не відмінює інші ідентичності – етнічну, релігійну, професійну тощо. А навпаки, – охоплює й доповнює їх. З великою ймовірністю припускаємо, що головною ознакою, яка відрізняє одну націю від іншої, виступає сукупна (колективна) ідентичність. А найбільш широкі реалії із вказаних охоплює поняття «національна свідомість», яке вважаємо виявом певного рівня розвитку нації.

1.3 Теоретико-правовий та історико-правовий зміст понять «держава» і «державність» в контексті українського (національного) державотворення

Наведені вище міркування розкривають зміст поняття нації як суспільно-політичного феномену народу, проте найсуттєвіші юридичні ознаки досліджуваної проблеми національної державно-правової традиції – передовсім у понятті «держава» й дотичних до неї правових понять, як-то «державність» і «державотворення». Науковці різних сфер соціогуманітаристики – історії, політології, права – досить часто, прямо чи опосередковано, однак не завжди виправдано, використовують ці поняття в одному синонімічному ряду. Позаяк, між ними є певні відмінності. Означення останніх, по-перше, засвідчує, що ця проблема усвідомлюється, і їй приділяється належна увага, а, по-друге, як нам видається, саме розуміння різниці між цими етимологічно близькими поняттями важливе, як для усвідомлення історико-правових особливостей минулого України, так і для розуміння логіки розвитку сучасних політичних та суспільних процесів у нашій державі.

Феномен державності, сучасні, зокрема, й вітчизняні правознавці, вивчають, головню, в контексті осмислення природи і ролі власне самої держави як правового (чи/або соціального) явища в суспільстві. З-поміж великої кількості таких праць, чи не найбільш помітні дослідження авторів: Н.Н. Алексєєва,

І.Й. Бойка, С.К. Бостана, Р.В. Зварича, В.В. Копейчикова, П. Крупкіна, Л.С. Мамута, С.П. Мороза, О.В. Петришина, О.Д. Святоцького, Ю.А. Тихомирова, І.Б. Усенка, О.Ф. Скакун та інших. Найближче, з нашого погляду, до висвітлення зазначеної у заголовку наукової проблеми у різний час підійшли історики права В.А. Греченко [142, с. 244-249] та М.М. Мірошніченко [513; 514]. Одне з «найсвіжіших» з відомих нам досліджень проблеми сьогодні – стаття А.М. Мерник [523]. Розгляд історико-правової доктрини української державності став темою окремого числа Юридичного журналу «Право України» (№ 1'2020) [43, с. 11-16]. Та попри зростаючий науковий інтерес до зазначеної проблеми, переконані, що у цій проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс.

Виглядає так, що в сучасній юридичній науці з-поміж означених понять найбільша увага приділяється «*державі*», щоправда, загалом у позитивістському ключі.

Один з найбільш поширених поглядів на «державу» передбачає розгляд її як поняття у декількох значеннях: субстанціональному, за якого населення організоване у певні корпорації, які функціонують в просторі й часі; атрибутивному, як устрою певних суспільних відносин, офіційного устрою певного суспільства, його оформлення; інституційному, як апарату публічної влади, державно-правових органів, що здійснюють державну владу; міжнародному, як суб'єкта міжнародних відносин, як єдність території, населення і суспільної влади [1088, с. 185]. Ми дотримуємося подібних підходів, і, услід за авторитетами, пропонуємо використовувати поняття «держави» у трьох значеннях: 1) державно-організованого суспільства; 2) апарату державної влади як єдиного цілого; 3) системи державних органів [671, с. 30].

Разом з тим, у спеціальних наукових розвідках справедливо зазначається, що у рамках позитивістських концепцій держави більше уваги зосереджується на інституційно-нормативних аспектах її наукового пізнання, відповідно, менше – на її соціальній і функціональній ролі. А коли йдеться про природу держави, то позитивісти переважно ототожнюють її з публічною владою. У той же час

розуміємо, що «публічна влада є тільки одним із елементів держави, якими є також (за умови дотримання системного підходу – *I. T.*): громадяни, територія, кордони, загальносуспільні справи, бюджет, податки, правовий порядок, представництво і участь країни у світовому співтоваристві» [512, с. 78].

Популярною також у науковій літературі залишається теза щодо розуміння «держави» в широкому (всеосяжної правової, суверенної територіальної організації громадянського суспільства, що розпоряджається публічно-політичною владою та спеціальним апаратом управління) та вузькому (механізму здійснення публічно-політичної влади в суспільстві й апарату управління суспільством) значеннях [523]. Останнє, з нашого погляду, так чи інакше зводиться до класичного веберівського (відомого німецького соціолога М. Вебера – *I.T.*) визначення держави як політичної насильницької корпорації «адміністративний апарат якої успішно претендує на монополію законного фізичного насильства для забезпечення порядку на певній території» [*Подаю за:* 575, с. 314].

До слова, сьогодні також популяризується концепція організації суспільства («держави»), здатного до стримування насильства – т. зв. природної держави і порядку відкритого доступу. Природними державами визнаються такі суспільства, «у яких великі групи, що володіють насильницьким потенціалом, формують політичну організацію, побудовану так, щоб підвищувати вартість застосування насильства могутніми групами й індивідами, а отже, створювати стимули утримуватися від нього». Переважно це досягається через створення привілеїв для еліт, цінність яких знижується, коли вибухає насильство. А щодо «порядку відкритого доступу», то під ним розуміється спосіб організації такого суспільства, яке б «змогло консолідувати контроль над насильством у руках однієї організації, котра зазвичай називається урядом або державою, а потім нав'язало цій організації дисципліну за допомогою економічної та політичної конкуренції» [576, с. 315].

Цікавими видаються окремі підходи щодо потрактування передумов й причин виникнення держави, мети й основних завдань її існування тощо. Так,

тривалу історію має погляд на державу як на форму самоуправління певного соціуму та засіб самоорганізації суспільства. Російський суспільствознавець А.Г. Пост ще на початку минулого століття пояснював цю метаморфозу ускладненням суспільних відносин і, як наслідок – потребою створення спеціального механізму для їх урегулювання [Див.: 650].

Заслужують на науковий інтерес й більш ранні у часі підходи – доби освіченого абсолютизму – щодо завдань, які ставляться перед державою як утворенням, викладені в австрійському Цивільному кодексі для Східної Галіції 1797 р. Цей нормативний акт свого часу застосовувався на частині території сучасної України, і є не лише зразком однієї з перших повних кодифікацій приватного права Габсбурзької монархії, але й однією з перших кодифікацій приватного права у Європі. Так, у главі 1 «Про право і закон» цієї пам'ятки йдеться про державу як «незмінне, об'єднане під загальною верховною владою для [досягнення] відповідної людській природі [...] мети [...] як благо всієї держави, яким є безпека усіх осіб, речей і прав кожного» [993, с. 8-9].

У цілому можна погодитися з узагальненим визначенням поняття сучасної держави як політико-правового інституту, «універсальної політичної форми організації суспільства, що характеризується суверенною владою або сукупністю інституцій політичного, адміністративного, воєнного, судового, релігійного й культурного характеру, за допомогою яких здійснюється управління певною територією та населенням, що проживає на ній» [404, с. 9].

При цьому, звичайно, розуміємо, що така держава, як її загалом тлумачить сучасна юридична наука, існує відносно недовго – почала формуватися лише в добу кризи феодальних відносин, а утвердилася у період абсолютизму та перших буржуазних революцій.

З поняттям «державність» виглядає не так однозначно. У науковій (і навколо науковій) літературі щодо нього склалася низка підходів, які доповнюють, а іноді й заперечують один одного. Звернемо увагу на окремі з них, з нашого погляду, знакові.

Найперше, поняття «державність» часто використовується поряд з іншим – «держава». З одного боку, подібний підхід надзвичайно спрощує ситуацію: він фактично означає, що якщо є держава, то існує й державність. На цю обставину ще на початку 2000-х рр. звернув увагу відомий історик права В. Греченко. Дослідник, характеризуючи поняття державності, серед іншого наголошує на тому, що в історико-правовій літературі, під «державністю» дуже часто мають на увазі форму політичної організації суспільства, що передує створенню власне держави. Тобто державність – це протодержава [142, с. 245].

Погоджуємося з таким твердженням, бо вважаємо, що початок українському державотворенню поклали утворення, які сучасна наука трактує як перед-, або протодержави. Це були союзи (об'єднання) східнослов'янських племен. Вони з'явилися унаслідок розкладу родового ладу, спричиненого соціальною диференціацією східнослов'янської спільноти. Відомі декілька таких міжплемінних об'єднань у межах сучасної України. Зокрема, у III–IV (V) ст. було зафіксовано політичні структури Антського міжплемінного союзу на території між Дніпром і Дністром [834, с. 14]. М. Грушевський вважав антів найдавнішими генетичними предками українського народу [156, с. 25-27]. Також у джерелах йдеться про об'єднання 380 – 386 рр. на чолі з Божем, який воював з готами, а потім (VI ст. у Прикарпатті) – на чолі з Маджаком.

На території України, окрім союзу антів, існував також союз склавинів, дулібів та деяких інших.

Ілюстрацією розкладу родового ладу антського суспільства може бути т. зв. *Мартинівський скарб*, який, за припущенням учених, належав комусь з антських вождів.

Визначальними елементами державності перед державних міжплемінних об'єднань східних слов'ян, на зразок Антського, становили територія та поділ населення за територіальною ознакою. Ключовою особливістю тогочасної слов'янської державності, що засвідчувала зародження держави, став прототип апарату для стягування данини та органи публічної влади, представлені вождем, радою старійшин, народними зборами (вічем), народним ополченням.

Натомість, свідченням її «протодержавності» було правління, яке ще залишалося громадським. А це означало, що попри значний авторитет вождів – родоначальників, все ж таки вони не мали монархічної влади, тому, що вища політична влада сходилася у руках народних зборів – віча [834, с. 14-15]. Звідси, під державністю цілком можемо розуміти витoki власне держави.

В історико-правових дослідженнях, особливо стосовно історії України, поняття «державність» використовується також для того, аби виокремити особливу форму політичної організації суспільства в Україні стосовно певних періодів її розвитку [142, с. 244].

Власний досвід викладання автором навчальної дисципліни «Історія держави і права України» та роботи з відповідною літературою цілком підтверджує слушність такого підходу. Так, у процесі викладів курсу, зокрема, послуговуємося термінами «Українська державність у добу Середньовіччя», «Українська державність доби Раннього Нового часу» і т. ін. На наш погляд, цими термінами відтіняються основні періоди вітчизняного державно-правового розвитку, які десь перегукуються з європейською періодизацією історичного процесу. У першому випадку, приміром, йдеться про хронологічний період, що охоплює час існування Київської (Києво-Руської) держави, Галицько-Волинського князівства (Руського королівства) та Великого князівства Литовського (Литовсько-Руської держави) з умовною кінцевою датою – роком укладення Люблінської унії.

Саме після 1569 р. українське суспільство зазнає разючих змін в контексті головних критеріїв, що лежать в основі запропонованої нами періодизації. Серед останніх: а) принципи організації державної влади, що виокремлюють форму політичної організації суспільства, і зводяться до типів і форм держави; б) суспільний устрій або соціальна структура суспільства, що змінюється зі зміною типу держави; і в) право, яке, як один із компонентів суспільного ладу, розвивається разом з усім суспільством, і також змінюється разом зі зміною типу держави [Див.: 834, с. 5-7; 14-107].

Однак, з іншого боку, особливу політичну організацію суспільства як форму державності в межах певних періодів її розвитку можемо трактувати також як «державу». Звичайно, якщо вона (політична організація суспільства – *I.T.*) відповідає сутнісним ознакам держави певного історичного періоду. Для Середньовіччя, як відомо, такою обов'язковою чи сутнісною ознакою, що дозволяє говорити про появу держави як форми суспільного розвитку, була, власне, сама династія монархів, з якими асоціювалася, і навколо яких розбудовувалася держава. У нашому випадку – це, відповідно: Рюриковичі, Романовичі (бічна гілка Волинських Мономаховичів з династії Рюриковичів – *I.T.*) та Гедиміновичі.

Ще один, досить поширений погляд на «державність» як на вияв (у розумінні – риси) або форму, власне, самої держави (чи певного періоду її існування); властивість самого суспільства, що відображає рівень його «державницького» розвитку.

Остання теза за В. Селівановим, наприклад, визначає державність як відображення певного рівня життєдіяльності суспільства «на шляху його соціально-економічної й політичної структуризації, усвідомлення та визнання невід'ємного права народу на самовизначення» [728, с. 284]. На нашу думку, таким потенціалом українське суспільство володіло, зокрема, у період міжвоєнної та воєнної окупації (1920-ті – середина 1940-х рр.). Скажімо, на західноукраїнських землях тоді дієвим засобом зростання національної свідомості українського населення стала кооперація, розвинуте громадське життя – діяли «Пласт», «Рідна школа», «Просвіта», «Союз українок», НТШ, спортивні – «Сокіл» й «Луг». Права українців відстоювали впливові політичні партії з легальними засобами боротьби та націоналістичне підпілля. З-поміж останніх, найбільш радикально за право українського народу на політичне самовизначення виступала Організація українських націоналістів. Вона об'єднувала навколо себе противників будь-якої окупації українських земель та проголошувала ідею Української самостійної соборної держави. А сам факт появи Карпатської України на Закарпатті засвідчив стихійне прагнення українців

до творення своєї держави й показав здібність українського народу до державотворчої праці навіть за несприятливих умов. Адже закарпатський регіон тоді був у числі найменш розвинутих у всіх відношеннях: соціально-економічному, політичному, культурному серед усіх українських земель, однак на цій території було досягнуто певного рівня самоврядування та організації державного життя [Докл. див.: 848].

У роки Другої світової війни виразним проявом державності з боку українського суспільства вважаємо діяльність Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії. Так, керівними органами ОУН та УПА було вироблено широку нормативно-правову базу державотворчого характеру як то: організація органів місцевого управління на контрольованій території, встановлення правових норм та органів правосуддя, визначення засад ведення господарсько-фінансової і дипломатичної діяльності тощо.

Яскравою ілюстрацією реалізації напрацьованої ОУН та УПА державотворчої програми стала поява у німецькому тилу національно-державних структур, які нелегально діяли під контролем ОУН у формі станиць, кущів, районних, надрайонних, окружних, обласних і крайових проводів, і протистояли органам окупаційної німецької влади на місцях.

Звичайно, діяльність ОУН і УПА є одним з найважливіших і одночасно найбільш суперечливих явищ в історії, зокрема історії держави і права України ХХ століття. Ординарними підходами, однозначними оцінками – від суспільної апології до цілковитого заперечення, – як це мало і ще іноді має місце у вітчизняній і зарубіжній історіографії, воно схарактеризовано бути не може. Однак незаперечним залишається той факт, що повстанський рух під назвою «Української Повстанської армії» або «бандерівського», очолений ОУН, мав національно-визвольний характер, і користувався підтримкою значного сегменту місцевого населення. Він ставив мету здобуття і розбудову такої держави, що цілковито відповідала б інтересам українського народу [Докл. див.: 860, с. 41-86].

Проілюструємо також поняття «державність» як вияв власне держави. Наприклад, у згаданому вище підручнику під загальною редакцією російського науковця В.С. Нерсисянца, йдеться про те, що держава виявляє себе через демонстрацію (прояв) державності як державно-організоване суспільство, апарат державної влади та системи державних органів [671, с. 30]. Натомість формою такого вияву держави можемо вважати самовираження (забезпечення / збереження інтересів) певних станів, соціальних чи політичних груп, народу (нації) або реалізацію конкретних ідей. Очевидно, у цих випадках може йтися про феодальну, буржуазну, імперську, соціалістичну (комуністичну), національну тощо державність, наприклад, в Україні чи деінде.

Водночас форма державності засвідчує певний тип держави. Так, українські національні державні формації революційної хвилі 1917-1921 рр. (тут *формація* – та сама форма державності, яка за своїми організаційною структурою та потенційними можливостями здатна до втілення пропагованої ідеї, у даному випадку – ідеї національно-державного будівництва – *І.Т.*) – УНР доби Української Центральної ради (УЦР), «Українську Державу» (Гетьманат), Директорію УНР («Друга УНР») та Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) – маємо усі підстави вважати формами Української національної держави. Зокрема, цінний інструментарій для такого висновку надає популяризована в останні роки А. Івановою концепція перехідної держави (держави перехідного періоду або транзитивності) [Див.: 313, с. 64-72]. Вона полягає у можливості розгляду історико-правової реальності, що склалася на українських етнічних землях революційної доби як різних форм єдиної держави перехідного періоду, себто як цілісний процес розбудови Української держави і права.

Не менш поширеним є розуміння поняття державності як минушого (чи непостійного) стану територіально-політичної організації суспільства з обмеженою публічною владою.

Обмеженість останньої зумовлюється залежністю від зовнішнього фактору. Державний апарат такої територіально-політичної організації – легітимний і

легальний, проте не самостійний, оскільки входить до складу управлінських органів іншої держави.

Проф. О. Скакун, наукова та громадянська позиція якої часто не співпадає, а то й перебуває у разючій суперечності, подібне державне утворення трактує як державність, себто – якісно нижчу форму політичної організації суспільства в порівнянні з державою. Її аргумент – таке утворення не має усіх властивих державі ознак, або/і кількісне та якісне наповнення цих ознак є суттєво меншим, аніж в державі [743, с. 30-32]. Звісно, тут йдеться, передовсім, про обсяг суверенітету, винятково важливої ознаки держави як політико-правового інституту, що, загалом, полягає у політичній незалежності держави, наявності права самостійного вирішення своїх внутрішніх і зовнішніх справ, без втручання будь-якої іншої держави. В. Греченко як приклад історичних форм такої державності в Україні називає «українську козацьку державність» та «українську радянську державність» [142, с. 246-247].

І справді, факти – річ уперта. Якщо у першому випадку, існування козацької «держави» часу її фундатора – Б. Хмельницького є дискусійним, то події другої половини XVII -- XVIII ст. – однозначні. Свідчення тому – укладення Переяславського договору, документу, який у політичному аспекті юридично засвідчував на міжнародному рівні відокремлення України («Війська Запорозького») від Речі Посполитої, а в правовому – створення військово-політичного союзу антипольської спрямованості у формі сюзеренітету-васалітету з династією Романових сусідньої Московської держави, а згодом – т. зв. «договірних» («гетьманських») статей, що стають юридичним засобом обмеження українського державного суверенітету. Це засвідчує навіть побіжний аналіз їхніх текстів. Як наслідок – від кінця XVII – поч. XVIII ст. козацька Гетьманщина перетворювалася з васальної в автономну державу в складі Московського царства. Упродовж XVIII ст. новий статус України вже визначали односторонні акти Московської держави, що, як і «договірні статті» доби «Руїни», раз-по-раз вкорочували управлінську автономію Козаччини. Усупереч незмінності організації політичної влади в Гетьманщині – існування

генерального, полкового та сотенного урядів, під тиском російського царя принципи, форми й методи їхньої діяльності зазнали певних, а з часом – і суттєвих змін: у статусі гетьмана, у структурі Генерального уряду, у принципах формування полкових і сотенних урядів тощо. Дієвим важелем обмеження козацько-гетьманської автономії та руйнування традиційного політичного укладу стали російські органи державного управління (Малоросійський приказ, інститут царського резидента, Малоросійські колегії, Правління гетьманського уряду). Ще одним важелем обмеження козацької автономії, а, отже, нівелювання політичного устрою Гетьманщини було запровадження російського адміністративно-територіального устрою та адміністративно-поліційних органів самодержавства в Україні [Докл. див.: 440, с. 34-87].

Так само щодо радянської державності. Її вважаємо привнесеною ззовні, такою, що насаджувалася в Україну за допомогою зброї і терору, була урізаною й формально суверенною, а фактично в окремі періоди навіть не автономною, державністю в рамках «іншої» тоталітарної держави та системи права [Докл. див.: 821, с. 24-36].

Проте, якщо взяти до уваги ще один з існуючих підходів щодо розуміння державності, то приклади з «українською козацькою державністю» та «українською радянською державністю» насправді не такі однозначні. Йдеться про твердження проф. М. Мірошніченко (з посиланням на думку російської дослідниці Л. Морозової), що будь-яка «державність має національно-духовну природу, національно-культурну орієнтацію, бо вбирає в себе накопичені певним народом (народами) духовні та соціальні цінності» [512, с. 85]. І якщо «українську козацьку державність» можна вважати «українською» в силу органічності для більшості суспільних верств тодішніх українців ідеї козацького устрою, козацького права, підтримуваної козацтвом Православної церкви, ототожнених з козацтвом засад улаштування соціально-економічних відносин тощо [Докл. див.: 896, с. 109-123], то з «українською радянською державністю» складніше.

По-перше, вона не була «місцевою» етнокультурною, себто такою, що органічно формувалася в середині українського суспільства, а звідси – не була питомо українською національною. Відтак, з нашого погляду, немає ніякої «української радянської державності», натомість є – «радянська державність (чи держава) в Україні». По-друге, будучи не українським політичним і правовим надбанням, радянська форма державності в Україні виникла внаслідок реалізації політико-правової думки і практики наших північних сусідів у період Російської революції 1917 року. Деякі мислителі давно звернули увагу на те, що більшовизм був не тільки й не стільки продовженням традицій марксизму й соціалізму, скільки продовженням російських національних традицій. Одним із перших, хто заговорив про це, був Микола Бердяєв, який у більшовизмі, зокрема, бачив «третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму» після першого – московського царства й другого – петровської імперії [36]. Ці ідеї народжений в Україні російський філософ озвучив у роботі «Витоки й сенс російського комунізму» (вперше опублікована англійською мовою в 1937 р). По-третє, від початків свого утворення радянська Україна реально була інтегральним елементом усього радянського (сутнісно, російського) державного комплексу. Свідчення цьому – структура державної влади, механізм державного управління, судово-прокурорська система, а також законодавство. Їх аналіз обґрунтовано переконує, що від часу свого проголошення СРСР, як тоталітарна держава, розвивався з яскравою російською домінантою у напрямі централізації влади й управління та уніфікації законодавства [Докл. див.: 839; 885, а також 834, с. 518-731].

Разом з тим, варто зауважити думку В. Селіванова про те, що становленню будь-якої суверенної держави, зазвичай, передує «еволюційне зародження елементів державності», які можуть з'являтися, існувати й тоді, коли «самої суверенної держави не існує» [728, с. 119]. А це означає, що було б неправильним, до прикладу, нехтувати формальним державницьким статусом Української Радянської Соціалістичної республіки. Україна тоді мала виразні ознаки державності: власну територію, державну символіку, парламент, уряд і

навіть формальне членство в ООН та дочірніх організаціях. Діяли університети, Академія наук, преса. Власне навіть такий куций державний статус УРСР потенційно забезпечив шлях до незалежності.

У науковій літературі має місце погляд на державність як на абстракцію зразка цивілізації у її відношенні до соціуму. Ця ідея лежить в основі концепції росіянина М. Чешкова про три форми державності в ході розвитку цивілізації: т. зв. монадну, відбиваючу та самодостатню. Монадна державність з общиною як базовою одиницею – не є політичною державою. Вона – характерне явище Стародавньої держави та раннього Середньовіччя або епохи становлення цивілізації. Першим формоутворенням з особливою (автономною) формою суспільного буття/свідомості (політична держава) є відбиваюча державність. На відміну від множини різноманітності монадності, відбиваюча державність виявляє себе тільки в одній конкретній формі буття – в державі-нації. Для неї, зокрема, характерні спільні суспільно значимі цінності. Самодостатня форма державності з'являється тоді, коли ця форма державності пов'язується з її пануванням над суспільством. Вона проявляється у двох іпостасях: як тоталітарна держава або ж як держава загального благоденства. Останні два види державності – самодостатні, й обидва заперечують відбиваючу державність (або державу взагалі) як прояв суспільства, намагаючись його підкорити [997, с. 30-32].

З нашого погляду, прикладом такої відбиваючої (за М. Чешковим) державності в Україні може бути період козаччини. Адже козацтво – цивілізаційне явище історії українського народу, а відтак масштабна наукова категорія. У широкому значенні – це грандіозний шар історичної пам'яті народу, що зіграв роль підвалини у формуванні нової «козацької» української нації, й став важливим фазисом (окремою стадією розвитку – *I.T.*) української державності як на ідеологічному, так і на інституційному рівні [Докл. див.: 896, с. 109-123].

У найширшому (цивілізаційному) розумінні козацька державність під назвою: «Козацька держава», охоплює усі козацькі утворення, що почергово чи

паралельно існували на території сучасної України XVI – останньої чверті XVIII ст. : Запорозьку Січ, реєстрові козацькі полки Речі Посполитої, Гетьманщину (від становлення середини XVII ст. і до знищення у 80-ті рр. XVIII ст.), Слобідські козацькі полки, Задунайську Січ. Усіх їх об'єднували спільні принципи й своєрідна система цінностей в облаштуванні суспільного життя, що ґрунтувалися на ідеях свободи, справедливості, рівноправності та громадського інтересу. Побіжно відмітимо й ту, майже ігноровану сучасними дослідниками питань, обставину, що козацька верства засадничо формувалася як інтернаціональна, шлях на Січ був відкритий не тільки для місцевих українців (за тодішньою термінологією – «русських людей»), але й «поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, чорногорців, турків, татар, євреїв, калмиків, німців, французів, італійців, іспанців, англійців» [1047, с. 115]. Тож козацький менталітет формувався не стільки на вузьконаціональній основі, скільки на визнанні суспільної цінності свободи, економічної самостійності і власної гідності як невід'ємної ознаки козака, вільної людини, яка володіє зброєю і готова відстоювати свої права навіть ціною власного життя.

Неординарною і значущою вважаємо думку про «державність» як про історико-правове поняття, яке, по суті, співставне з процесом осмислення еволюції держави як системного явища. Так, для М. Мірошніченко, «державність» в історико-правовому сенсі – це змістовне відображення процесу інституціоналізації суспільних відносин, передумов та умов «виникнення, становлення і організаційно-правового оформлення незалежної, суверенної держави як універсальної форми організації і самоорганізації суспільства» [512, с. 86, 77-87].

Іншими словами, як нам видається, державність – це завжди комплексний, однак історично непостійний, процес формування суспільних інституцій, що супроводжується політичною, етнічною, природньо-ментальною, культурною та економічною інтеграцією населення, співставною з націогенезом або з політичним самоусвідомленням народу (етносу). В умовах націогенезу основні інструменти єдності суспільства полягають у розвитку різних форм його

самоорганізації та у певній ідеї. Остання, як національна ідея, гуртує суспільство навколо вирішення державно-правових та соціально-політичних проблем, актуальних для того чи іншого етапу історичного розвитку. У такий спосіб суспільство перетворюється у народ як націю. При тому державність завершується постанням суверенної держави, або/чи (тимчасовою чи остаточною) втратою історичного шансу, що наразі свідчить про недосконалість або/чи незавершеність процесу її (державності) розбудови (так, не здобули і уже не здобудуть власної суверенної держави лужицькі серби).

У будь-якому випадку, тут поняття «державність» вважаємо суголосним з іншим поняттям – (національного) «державотворення», себто комплексного (такого, що охоплює культурні, політичні, релігійні, міфологічні та ін. чинники) й довгочасного процесу, що спрямовувався на спочатку усвідомлення народом, згодом – утворення, й, нарешті – розбудову його власної (національної) держави.

Нарешті «компромісне» поняття «державності» розкриває особливості смислового зв'язку між різними історичними вимірами державно-правової дійсності. А це означає, що досить слушним виглядає підхід, за якого «державність розуміють як державу з боку її соціально-історичної укоріненості у бутті (народу – *I.T.*), а державу – як державність з боку її організаційно-правового утвердження (йдеться про визначення меж організуючого впливу держави, системи позитивного права і законодавства на суспільство)» [512, с. 80].

У підтвердження слушності такого підходу висловимо кілька тез. По-перше, вважаємо, що виникненню державності (держави) будь-якого народу передують «історичний злам» в житті цього народу – різка зміна його соціального й правового становища, і, як наслідок – потреба збереження в нових політичних умовах принаймні свого попереднього статусу. Спершу – це було завданням для окремих, найбільш активних (чи зацікавлених) соціальних груп. Саме вони стають головними продуцентами ідей, що здатні згуртувати суспільство до рівня нації або, принаймні, стати прологом до з'яви його нової якості у результаті дії процесу «націоналізації свідомості» серед усе ширших верств народу. Як

підсумок, така ідея державності набуває ознак національної. А, по-друге, соціально-історичну укоріненість у бутті будь-якого народу, як показує світовий та вітчизняний досвід державотворення, може демонструвати тільки національна держава. На сьогодні загально визнано – вона репрезентує оптимальну форму політичної організації суспільства. Попри популярну серед ідеологів глобалізму тезу про політичну «смерть» національних держав, розмивання чи деактуалізацію етнічного, значущість поділу світу саме за цим критерієм залишається незаперечним фактом [367, с. 7] й головною умовою «належного забезпечення та існування нації. Тому нація, незалежно від змісту її тлумачення та розуміння, є основним суб'єктом національного державотворення та невід'ємною ознакою національної держави» [300, с. 197-198]. Найуспішніші сучасні держави – національні, себто такі, що побудовані навколо національної ідеї, в основі якої сьогодні усе частіше лежать непересічні цінності громадянського суспільства, а не історичний мотлох як-от імперська ідея світового панування чи всесвітнє поширення «правильної» віри.

Отже, підсумуємо викладені вище думки кількома пунктами.

По-перше, поняття «держава» і «державність» як наукові категорії – це поняття різних вимірів державно-правової дійсності. Якщо «держава» як політико-правовий інститут загалом характеризується суверенною владою й сукупністю створених нею інституцій політичного, адміністративного, воєнного, судового, релігійного й культурного характеру для управління територією та населенням на ній, то «державність» не має чітко означеного змісту. Вважаємо її історично мінливим, однак завжди комплексним процесом формування суспільних інституцій, що співставний, а в історичній ретроспективі паралельний, з націогенезом.

По-друге, поняття «державність» вважаємо суголосним з іншим поняттям – (національного) «державотворення». Його розуміємо як комплексний і довготривалий процес, що спрямований на усвідомлення народом потреби у власній (національній) державі, її утворення та розбудові.

По-третє, українську державність і українську національну державність вважаємо нерівнозначними поняттями. Українська державність ототожнюється з історичним буттям українського народу, реально від часу появи перших слов'янських політичних утворень на території України. Українська національна державність (держава) виникає під час формування нації, себто якісно іншого стану народу.

1.4 Змістове значення понять державно-правової традиції й (української) національної державно-правової традиції

Осмислення української національної державності невіддільне від усвідомлення змісту тих понять, що відображають істотні й необхідні ознаки цього феномену. Чи не найуживаніші з-поміж таких понять – «традиція», «національна традиція» і т. ін. Переконані, що дослідження традицій, зокрема традицій державотворення, завжди будуть актуальними, бо це утверджує нас в історичній легітимізації української національної державності. Усвідомлення сутнісних рис традиції, зокрема державно-правової, сприяє глибшому розумінню фундаментальних підвалин розвитку різних державно-правових інституцій. Зрештою, розуміння глибинного змісту та значення національної традиції у сучасному процесі українського державотворення й розбудови громадянського суспільства мали б допомогти краще зорієнтуватися у суспільно-політичній ситуації сьогодення.

За останні щонайменше чверть століття вітчизняні історики, історики права, політологи присвятили велике розмаїття праць проблемам «українських традицій», «українських національних традицій», «традицій державотворення», «демократичного врядування в історії українського державотворення» тощо. Фахівці інших соціально-гуманітарних наук, зокрема філософи й соціологи – зарубіжні (М. Вебер, М. Захарченко, Ш. Ейзенштадт, Е. Шилз та ін.) й українські (О. Алексєєва, Є. Бондаренко, В. Воловик, В. Літостанський, О. Забужко, Г. Ковальський, Т. Привалко, А. Стешенко, І. Тимків, О. Шейко та ін.) вчені –

досліджували проблеми традиції в розвитку людської цивілізації з точки зору конструктивізму, примордіалізму, етносоціології та інших науково-методологічних напрямів.

Дослідженню правової (державно-правової) традиції присвятили свої праці зарубіжні та вітчизняні вчені – В. Авер'янов, К. Арановський, Г. Берман, К. Босак, Д. Вовк, В. Кобко-Одарій, Ю. Лобода, К. Мануїлова, М. Мірошніченко, Ю. Оборотов, І. Панкевич, П. Рабінович, Н. Стецюк, Л. Явич та ін. Та попри значну зацікавленість традицією як науковою проблемою, як нам видається, така велика кількість праць, навіть безвідносно до їх змісту, схиляють до парадоксальної думки, що поняття «традиція», «національна традиція», «державно-правова традиція» і т. ін. належать до тих наукових проблем, які формально та поверхово виглядають більш знайомими, аніж глибинно зрозумілими та засвоєними.

Власне саме слово «traditio» походить з латинської мови, й перекладається як «передача, розповідь». Звідси, пояснення поняття «традиція» низкою академічних довідкових видань. До прикладу, «Словник іноземних слів» (2000) показує традицію у декількох розуміннях: як «форма передачі соціального досвіду; ідеї, звичаї, норми, що передаються з покоління у покоління»; «звичайна норма, манера чогось»; «усний переказ, що передається від покоління до покоління» [1089, с. 581].

«Сучасний словник з етики» (2004) авторства М. Тофтула також бачить в традиції «форму передачі елементів культури, соціального досвіду – звичаїв, побуту, обрядів, норм співжиття, правил і манер поведінки, усталених поглядів і переконань, цінностей, смаків, що склалися історично й передаються з покоління в покоління та зберігаються впродовж тривалого часу» [1092, с. 358].

В енциклопедії з культурології А. Гофміна (1998) також під традиціями розуміється соціальна та культурна спадщина, що переходить від покоління до покоління й відновлюється у певних суспільствах та соціальних групах протягом тривалого часу. У традиції включаються матеріальні та духовні цінності як

об'єкти соціокультурного спадку. Традиціями проступають також певні культурні зразки, зокрема, норми, стилі, звичаї, обряди, цінності та ідеї [1077].

Для російської дослідниці З. Будаєвої, традиції – відображення універсальної основи культури; моделі системи цінностей та суспільного устрою; процесу придбання і трансляції соціально-значущого досвіду, механізму підтримки цінностей і зразків культури, а також селекції інновацій [59, с. 228].

Навіть з наведених популярних визначень поняття «традиція», воно проступає, передовсім, як оснований на цінностях соціокультурний феномен, як невід'ємний атрибут й фундаментальний елемент суспільного життя.

Утім теоретичне осмислення традиції як соціокультурного феномену використовується різними соціально-гуманітарними дисциплінами, і через те має виразне розмаїття значень та сенсів, а відтак далеко не свідчить про традицію як про усталене поняття.

Саме тому вітчизняний (м. Донецьк) філософ Г. Ковальський вважає, що коли йдеться про традицію, то вона має розглядатися у трьох взаємопов'язаних аспектах: когнітивному (взаємодія народів, націй, культур), етнографічному (звичаї, побут) та філософсько-антропологічному (комунікація, система расово-антропологічних та соціальних зв'язків) [353, с. 8]. А харківська дослідниця О. Проскурякова, яка вивчала концептуалізацію поняття традиції у сучасній науці, дійшла висновку про існування щодо нього принаймні трьох дослідницьких позицій. Так, якщо для одних вчених традиція – це, насамперед, елемент (чи об'єкт) соціальної (культурної) спадщини, то для інших – своєрідний процес, механізм функціонування культури та соціальної комунікації між людьми. Ще одна наукова позиція щодо розуміння традицій зводиться фактично до об'єднання перших двох, і пропонує розглядати традицію, радше, як фактор поєднання минулого і сучасного [Див.: 675, с. 31-35]. Іншими словами, традиція вимальовується як явище, що чітко детермінується процесами, які мали місце раніше, і на основі цього генерує відповідні механізми, що визначатимуть розрід суспільства в прийдешньому.

До слова, «Філософський енциклопедичний словник» (2002), академічне довідкове видання, також подає узагальнене визначення традиції саме як поняття, що «визначає різноманітні форми впливу минулого на сучасне й майбутнє» [1096, с. 646].

У науці переважають підходи до вивчення явища традиції, за яких остання виступає: фактором саморозвитку суспільства, що включає у себе «ті ціннісно-нормативні види, форми і способи колективної діяльності, які необхідні як для збереження стійкості у функціонуванні суспільства в сучасності, так і важливі для його майбутнього розвитку» [1031, с. 4]; універсальною формою «закріплення і збереження тих або інших елементів соціокультурного досвіду», а також універсальним механізмом «його передавання, що забезпечує стійку, історико-генетичну спадкоємність у соціокультурних процесах» [1045]; механізмом спадкоємності у суспільстві [Див.: 65] чи моделлю соціокультурного розвитку [Див.: 490]. А в останні роки запорізька дослідниця К. Босак активно укорінює традицію в предметне поле ... кримінології (відносно вузької спеціальної дисципліни – *I.T.*), розглядаючи її в системі заходів запобігання злочинності [54, с. 80-85]. Та все ж, є підстави вважати, що у пріоритеті науковців залишається вивчення соціально складової традиції.

Скажімо, американський вчений Е. Шилз підкреслює значущість традицій, наприклад, для пояснення «причин, чому в суспільстві відбувається та чи інша дія, зберігається те чи інше вірування, чому створюється мотивація й прагнення діяти певним чином або вірити в щось» [1034, с. 240-245]. Так само, радянський дослідник Н. Сарсенбаєв, акцентує увагу на винятковій значимості традицій для соціальної практики як особливого способу реалізації суспільних відносин, що зіпертий на «історично укладені стійкі й найбільш узагальнені норми й принципи суспільних відносин людей, які передаються з покоління в покоління і яких оберігає сила суспільної думки» [719, с. 68-69]. Суголосьне розуміння традиції як специфічного типу «суспільних відносин, які виражають спадкоємний зв'язок поколінь у різних сферах їхньої діяльності» пропонував інший радянський дослідник М. Закович [234, с. 16].

Сприйняття цих підходів радянською «Філософською енциклопедією» (1970), де традиція також розглядається як механізм відтворення соціальних інститутів і норм, узаконених самим фактом їх здійснення в минулому [1097, с. 253], дає підстави в цілому говорити про таку узгоджену позицію радянської науки щодо означеного феномену.

Традиції класифікують за типами і видами. Так, досліджуючи типологічну інтерпретацію традицій, російська вчена М. Захарченко поділяє їх на типи, окремо виділяючи як пріоритетні культурно-історичну, соціальну та інтелектуальну традиції, а також йдеться про архаїчну традицію й священний переказ [293, с. 11].

Так, якщо для соціальної традиції вагомим є прийняття встановленого порядку легітимним та засвоєння способів дії, які він передбачає, то для культурно-історичної найважливішим є ставлення до спадщини з ціннісних позицій. Це виявляється, зокрема, у практиці з відновлення позитивно оцінюваного способу життя. Дослідниця наголошує, що культурно-історична традиція визначається особливостями становлення етносу, себто географічно-територіальними особливостями, специфікою його заселення, проблемами матеріального виробництва, відносинами власності. Усе це лежало в основі життєдіяльності, а фактично, породжувало духовний, неписаний уклад життя етносу (народу) [293, с. 11].

У світовій науковій думці успішно розроблено кваліфікацію видів традицій, наголошується на їх різноманітті. Зокрема, численні фахівці студій пам'яті (напр., П. Коннертон [380]) розмежовують традицію суспільства традиційного і сучасного. Ю. Оборотов всі традиції поділив на *статичні*, які він ототожнює зі звичаями, та *динамічні* [579, с. 67]. О. Алексеєва пропонує розрізняти традиції за критеріями: *змісту* як ідеї, норми, правила; *форм вияву* через обряди, звичаї, ритуали; *характеру існування* -- усні й письмові; *соціальної ролі* -- позитивні, нейтральні чи негативні; *соціального статусу* -- державні, народні, елітні і т. ін. [3, с. 134]. Радянський вчений В. Плахов класифікував традиції за *суб'єктністю суспільних відносин* на класові, народні, групові, етичні, сімейні, родоплемінні;

за галуззю й характером діяльності суб'єкта (трудові, виробничі, воєнні, революційні); за ставленням до соціального прогресу (передові та реакційні). Проте на першому місці для вказаного дослідника залишався поділ за історичними типами суспільних відносин (первіснообщинні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, комуністичні) та залежно від виду суспільних відносин (економічні, політичні, естетичні, релігійні) [631, с. 47]. С. Лебедев, залежно від оціночно-змістовного аспекту, поділяє традиції на: позитивні та негативні (консервативні); залежно від ступеня розповсюдженості впливу на різні сфери суспільного життя та індивідуальність – на етичні, національні, релігійні, сімейно-побутові, класово-політичні, кримінальні (злочинні) тощо [446, с. 211]. Ю. Іванова поділяє традиції на дві категорії залежно від сфери виробництва: традиції матеріального виробництва та духовного виробництва. В числі останнього – традиції в мистецтві; моральні традиції; наукові традиції; традиції у праві; політичні традиції; релігійні традиції; традиції у філософії і т. ін. [312, с. 10]. Е. Гобсбаум, проаналізувавши виникнення традицій в ХІХ – початку ХХ ст., поділив їх на політичні (офіційні) і соціальні (неофіційні), в іншому місці ще використовує означення «стара» і «нова» традиції [81, с. 303-304, 17-18]. Розрізнення традицій також здійснюється за контекстом, хронологією тощо.

Спільним для усіх видів традицій є форми, в яких вони здійснюються, тобто обряди, ритуали, церемонії, різноманітні суспільні процедури тощо.

Очевидно, відповідь щодо сутності «державно-правової традиції» й, відповідно, «української національної державно-правової традиції» слід шукати у декількох вимірах: з одного боку, в трикутнику політичних, правових та національних видів традицій, а з іншого, – у типологічному контексті культурно-історичної, соціальної й інтелектуальної традицій.

Хоча, коли виходити із класичного, що політика – це «мистецтво управління» державою і суспільством, а держава (як і право) – це форми культури певного народу (з якогось етапу – нації), оскільки «не буває культури без коріння і без генетичної лінії, а вони завжди мають національне обличчя» [487, с. 8], то політичні й правові традиції апіорі в своїй основі – національні.

Зрештою будь-які традиції, навіть корпоративні, кореняться в народній (національній) культурі. До прикладу, відомий історик-медієвіст М. Капраль помітив, що ремісничі традиції шевського цеху Львова XVII – XVIII ст. відображали риси кожної спільноти двоїстого польсько-руського шевського цеху міста [340, с. 75-80].

Політичні традиції охоплюють сферу відносин, що пов'язані зі здійсненням державної влади, представленням інтересів нації, класів, інших великих суспільних груп та реалізацією прав і свобод громадян та функціонуванням міжнародних відносин.

Характерною ознакою політичних традицій є їх практична спрямованість та наявність наочно-емоційних засобів їх супроводження, які надають відповідним моделям поведінки більшу виразність, а, відповідно й ефективність [706, с. 291-299].

Чи не найбільш поширеним є погляд на політичні традиції як на одну з форм політичного досвіду та, особливо, – як на вияв політичної культури суспільства. Остання вважається «політичним виміром культурного середовища в конкретному суспільстві, характеристикою поведінки конкретного народу, особливостей його цивілізаційного розвитку» [189, с. 66-78].

Львівський дослідник явища політичної традиції В. Хоменко з-поміж основних ознак, що обумовлюють її сенс і значення, виділяє комплекс притаманних їй рис, що охоплює елементи сакральності, дієвості, авторитарності, універсальності, вибірковості. Проте наголошує, в основі традиції акумулюються тільки ті елементи, що пройшли апробацію часом, спричинивши процес культурної селекції та ціннісності. В останньому випадку аналіз комплексу традиції, які творять світогляд пересічної особи, дає спромогу відзначувати цінності та моральні норми, що домінують усередині політико-владної системи [984, с. 375].

Йдеться про розуміння стосовно конкретно визначеної спільноти її ментальних особливостей і детермінант розвитку, який, на думку Л. Усаченко,

можливий тільки «через процес охоплення аксіологічних установок, котрі побутують всередині неї» [963, с. 32].

Знаковим вважається погляд на сутність традицій загалом, і політичних традицій зокрема, пропонуваній британським істориком-марксистом Е. Гобсбаумом. Політичними він називає ті традиції, що творилися переважно державою чи в державі або організованими соціальними й політичними рухами. А ті, що запроваджувалися здебільшого формально неорганізованими соціальними групами, що свідомо не ставлять перед собою якихось конкретних політичних цілей, як-то клубами та братствами, він називає соціальними [81, с. 303-304].

Гадаємо, що у вищезначеному контексті політичні й соціальні традиції можна було б ще трактувати, відповідно, як неавтентичні та автентичні.

Соціальні традиції – автентичні, бо були започатковані ініціативою знизу і, сприяючи гуртуванню громадян, радше спричинялися до формування громадянського суспільства, що апріорі ставало опозиційно налаштованим до держави. Натомість політичні традиції не є автентичними, бо формувалися згори, і їхнє основне завдання полягало у вихованні лояльного колективного ставлення або до держави, або до демократичного устрою загалом. Вони, за Е. Гобсбаумом, – «винайдені традиції».

Під останніми в дослідженні йдеться про культурні практики. Ними ставилася мета щодо легітимізації інституцій, виражалася приналежність до спільноти і прищеплювалися певні цінності через акцентування на історичній давності, часто уявній.

А ще Е. Гобсбаум наголошує на потребі відрізнити традицію від звичаю, який домінував у так званих традиційних суспільствах. Метою й характерною рисою традицій, зокрема, й винайдених, полягають у незмінності, тоді як звичай у традиційних суспільствах до певної межі не становить аж надто вагомої перешкоди запроваджуваним нововведенням і змінам. Лише занепад звичаю неминуче змінює традицію, однак тільки ту, з якою він переплетений [81, с. 14-15]. Нарешті, за Е. Гобсбаумом, «винайдені традиції», що виконують

«важливі соціальні й політичні функції, ніколи б не виникли й не встановилися б, якби не набули їх» [81, с. 351-352].

Іншими словами, у процесі свого функціонування такі традиції набувають ознак, що обумовлюють їх сенс і значення як політичної традиції, а відтак закріплюють основні механізми побудови системи політико-владних повноважень, забезпечують перебіг більшості соціальних процесів у суспільстві тощо.

Правова традиція (або традиція у праві) у науці однозначно визнається цивілізаційним явищем і складовою культури певного соціуму [88, с. 42], але при цьому трактується неоднозначно.

До прикладу, Ю. Оборотов розуміє правову традицію як зв'язок часів, соціальне (правове) спадкування [580, с. 61], Ю. Лобода, – як ідею, принцип й тенденцію розросту правової складової соціальної організації і, водночас, як закономірності розвитку сфери буття права у суспільстві [459, с. 87], Д. Вовк, – як судження, що дає характеристику специфічності матеріального та ідеального у бутті права у контексті уявлень про історичний розвиток самого права або явищ, що на нього впливають [88, с. 51], Л. Шевчук, – як глибинне, широко-масштабне і соціальне явище, здатне акумулювати в собі найхарактерніші та найістотніші риси нації, народу чи соціальної спільноти, які водночас є критеріями його ідентичності, цивілізованості, культури, ментальності тощо [1030, с. 145].

З-поміж інших підходів, цікавими виглядають твердження про те, що правові традиції – це «відтворені принципи права, які забезпечують сприйняття попереднього правового досвіду й орієнтацію правової дійсності на відновлення правового спадку [...]; єдність історично сформованого, критично осягнутого колективного досвіду правової дійсності, заснованого на домінантних суспільних уявленнях про справедливість і, загалом, право [...]; сукупність правових знань, правового досвіду, досягнутих попередніми поколіннями, й сприйнятими на теперішньому етапі розвитку права [...]; виражений у соціально-організаційних колективах досвід, що акумулює правові вартості, що

передаються з покоління у покоління, і у певних просторово-часових рамках набувають сталих форм свого зовнішнього вираження [806, с. 50].

Окремо у юридичній літературі простежуються суперечливі підходи до питання співвідношення правових і державно-правових традицій.

Більше того, ставиться під сумнів як невдала сама категорія «державно-правові традиції», а замість неї пропонується виключно використовувати поняття «правові традиції». До прикладу, так вважає авторитетний вчений Д. Вовк, який аргументує свою позицію тим, що «право і держава є все ж таки окремими (хоча і взаємопов'язаними) явищами. Правова система, зокрема і на сучасному етапі, ніколи не є повністю «одержавленою» (хоча б на підставі визнання природного характеру прав людини), а відносини зі здійснення політичної влади не регулюються виключно правом» [87, с. 301].

Натомість росіянин К. Арановський як апологет використання замість правової поняття «державно-правова традиція», вважає останню вираженням у сталих навичках нормативно-ціннісним правоутворенням, що склалося історично, й викликане низкою факторів: світоглядом, почуттями, релігійними віруваннями чи відсутністю таких, якістю спожитої інформації та сприйняття, розумінням права, влади, державності [19, с. 138].

У той же час, у науковій юридичній думці потужною виглядає й тенденція виокремлення державно-правової традиції з власне правової.

Такою, приміром, є наукова позиція львівської дослідниці Н. Стецюк, яка трактує державно-правові традиції як частину ширшого поняття – «традицій у праві та державотворенні». Опираючись, передовсім, на праці К. Арановського і Ю. Оборотова, Н. Стецюк розуміє державно-правову традицію як конкретну конфігурацію соціальної (правової) спадщини, що виражається в передаванні основних часток правової культури від однієї історичної доби (часового простору) до іншої у виді т. зв. *правових універсалій*, до яких відносяться джерела права, правові принципи, правова термінологія, правові процедури і т. ін.) [790, с. 138].

Об'єктивно за пропонованого підходу, державно-правові традиції як соціокультурне явище, здебільшого віддзеркалюються у ментально-правовій (фахівець з історії повсякденності, французький історик Ф. Арієс для позначення традицій взагалі вживає поняття «народна вдача» [979, с. 247-248]) та суспільно-політичній сферах його життєдіяльності, і знаходять свій вияв у (відносно) однаковому розумінні змісту політичних та правових цінностей, неперервності та, й значною мірою, спадкоємності норм політичної поведінки, збереженні звичаїв у сфері політики і права, сприйманні та новому розвієві поодиноких політико-правових ідей, а також – у становленні та діяльності відповідних суспільних інститутів. В останньому випадку, частиною державно-правових традицій будь-якої національної спільноти, можемо витлумачувати, до прикладу, її традиційні форми державного устрою, традиції судової влади, місцевого самоврядування або традиції у сфері поділу влад, зокрема вироблення механізму їх стримування та противаги, конституційна традиція, парламентські та урядові традиції і т. ін.

Державно-правові традиції виявляють себе у розвитку ідей та поглядів на конкретне явище або ж у спадковості основних засад функціонування державних чи правових інституцій через відповідний рівень правової культури з притаманним їй правовим менталітетом. Так, одеська дослідниця В. Кобко-Одарій, обґрунтовуючи співвідношення і взаємодію правової традиції і правового менталітету, бачить в останньому етнічний феномен, в основі формування якого лежить певний історико-цивілізаційний простір із усталеними культурно-правовими стереотипами, цінностями й традиціями [349, с. 13].

Можна погодитися з думкою, що для українців, характерними рисами психології яких обґрунтовано називають вільнолюбство, демократизм, індивідуалізм, ідеї рівності та неприпустимості насильства влади [972, с. 159-162], суспільно значимими цінностями, що лягли в основу національної державно-правової традиції, є, зокрема, «змістові риси принципу верховенства права». Тут приймемо погляд В. Градової, для якої українська правова традиція ототожнюється з вимогами до влади визнання як реально дієвого права таких

природних і невідчужуваних прав людини та народу, як право на життя, національну гідність й ідентичність, вільне волевиявлення в будь-якій сфері, права на власність, освіту рідною мовою, свободу совісті, на доступний і справедливий суд, на справедливе та гуманне ставлення до людини безвідносно до будь-яких соціальних характеристик тощо [Див.: 139, с. 223-231].

І що важливо, тут погоджуємося з Д. Вовком, державно-правова традиція взагалі не усвідомлюється як певна сутність, її осмислення може бути здійснене тільки шляхом аналізу джерел певної конкретної традиції та правової системи чи її складових, в яких ця традиція присутня [87, с. 301].

З огляду на зазначене, національною вважаємо ту державно-правову традицію, що породжується і відповідає особливостям націогенезу конкретного народу (етносу), себто тісно пов'язана з його політичним самоусвідомленням. Вона формується ходом націогенезу через розвиток форм самоорганізації народу та певну ідею – т. зв. *національна ідея*. Національна, – тому, що єднає суспільство довкола рішення державно-правових та соціально-політичних проблем, актуальних для того чи іншого етапу історичного розвитку; виявляє себе в перебігу (національного) державотворення у сукупності основних ознак принаймні декількох типів традицій: культурно-історичної, соціальної й інтелектуальної.

А це значить, що становлення й формування державно-правової традиції будь-якого народу глибоко детерміноване, принаймні двома факторами: чинниками складання і внутрішнього розросту системи його політико-владних зв'язків та колективного досвіду правової дійсності. Останній може бути досягнутий суспільством через те, що заснований на пануючих в суспільстві уявленнях про право і справедливість. В силу цього, він – підставова умова легітимації нації і (національної) державності (держави).

Висловимо переконання, що процес українського націогенезу й національного державотворення, а відтак започаткування української національної державно-правової традиції, у розумінні усвідомлення кінцевої потреби домогтися власної держави, захисту своїх прав і свобод, вироблення

основних засад самоврядування тощо, припадає на останню третину XVI – першу половину XVII ст. Цей відлік пов'язується передовсім з козацтвом, яке фактично стало основною соціальною базою й провідником масового руху, націленого за політичне самовизначення українців [Докл. див.: 896, с. 109-123].

У підсумку схиляємося до таких узагальнень та висновків:

Перший. Традиція як невід'ємний атрибут суспільного життя, є основаним на цінностях соціокультурним і національним феноменом, що закріплює і зберігає соціально-значущий досвід та історико-генетичну спадкоємність багатьох культурних й соціальних процесів у суспільстві.

Другий. Державно-правова традиція, що корелюється з політичними і правовими видами традицій у типологічному контексті культурно-історичної, соціальної й інтелектуальної традицій, здебільшого віддзеркалюється у ментально-правовій та суспільно-політичній сферах його життєдіяльності, і знаходить свій вияв у (відносно) однаковому розумінні суб'єктами політичного процесу змісту політичних та правових цінностей і т. ін.

Третій. Національною вважаємо ту державно-правову традицію, що відповідає особливостям націогенезу конкретного народу. Відповідно, українська національна державно-правова традиція розуміється як «завантаження» в український націогенез констант природньо-правових ментальних цінностей, що є спільними для усіх соціальних верств. Останні сприяли виробленню комплексу політико-правових ідей української державності й становлять основу для розуміння сучасної національної ідеї українців.

Висновки до Розділу 1

Поняття нації розглянуто в контексті іншого поняття – «народ», яке обґрунтовується у трьох значеннях – соціальному, етнічному та суспільно-політичному. Наголошено на тривалій і плідній дослідницькій традиції феномену нації у вітчизняній, європейській та світовій науці, що здійснюється у

руслі двох парадигм – «етнічної» («примордіалістської» або первинної) та «політичної» («конструктивістської» або модерністської). Узагальнено загальнотеоретичні підходи до розуміння нації вчених-примордіалістів та конструктивістів.

Вказано, що для примордіалістів найважливішими компонентами національної належності є історична пам'ять та національний менталітет. Тоді як для конструктивістів нація як модерне (сформувалося впродовж XIX – початку XX століття) й політичне (пов'язане з державою, державотворенням) явище, є результатом «конструювання» суспільства інтелектуальною елітою шляхом популяризації ідей його єдності, спільних інтересів, спільної відповідальності та рівності усіх перед єдиним законодавством. А все, що нагадує нації модерної доби, однак з'явилося у попередні часи, на їх переконання, належить до сфери формальних аналогій, випадковостей чи винятків, або ж могло існувати лише як т. зв. до-модерна нація.

Акцентовано, що для прихильників модерністського бачення нації важливим чинником її розвитку вважається (етно)демографічний фактор, насамперед, міграційні та етнічні процеси. Дискусії між двома матірніми групами теоретиків питання закономірно призводили до появи усе нових підходів та напрямів у вивченні феномену нації (інструменталістський підхід, теорія етносу, пасіонарна теорія Л. Гумільова та ін.).

Наголошується, що розкриваючи зміст поняття нації як суспільно-політичного феномену народу, у світовій та вітчизняній науці вироблено десятки дефініцій поняттю *нації*. Однак єдино визнаного наукового визначення не існує з об'єктивних причин – з феноменом нації пов'язані багатогранні функції, які нормують і легітимізують практично усі прояви суспільного буття людини.

Доведено, що поширені в сучасній юридичній літературі чисельні дефініції поняття *нації* зводяться до декількох найбільш поширених його значень: як тотожне поняттю населення держави; як етносоціальної спільноти, що характеризується нерозривною єдністю соціально-економічних і культурних

властивостей; як усіх громадян держави, незалежно від їх походження, мови чи релігії.

Акцентується як на найбільш адекватному розумінні *нації* як такого *народу*, що організовується в одну спільноту на основі загальних для усіх громадянських, або національно-громадянських, вартостей та інтересів, й піднесений внутрішнім запасом державницьких сил, наділений здатністю до самоідентифікації, побудови держави й відмежування від інших націй державними кордонами.

Визначено, що процес виникнення націй – *націогенез* – є багатоаспектним історичним процесом еволюції *народу* як етносу, яка, однак, на відрізняється від етногенезу, тісною пов'язаністю з його політичним самоусвідомленням. Сформульовано власну візію початку націогенезу будь-якого народу – «історичного зламу» – різкої зміни соціального й правового становища, коли протягом відносно короткого часу, відбуваються (або започатковуються) вкрай вагомими, епохальні зміни для *народу* і як наслідок критично усвідомлюється потреба збереження в нових умовах принаймні попереднього статусу.

Обґрунтовано, що націогенез супроводжують: *а)* тривкі соціальні процеси вироблення зв'язків між його потенціальними суб'єктами, звідси маємо розуміння *нації* як великої соціальної групи, що сформувалася (чи формується) впродовж тривалого історичного періоду, і є особливою формою соціальності, горизонтальним виміром суспільства. Чинник *нації* визначає стабільність і цілісність суспільства, його географічний вимір, площу, яку посідає суспільство, прив'язаність до місцевості та зовнішні кордони; *б)* культурні здобутки конкретного етносу, що стали основою для консолідації усієї нації, незалежно від етнічного походження її членів.

Доведено, що основними інструментами єдності суспільства за націогенезу стають розвиток форм його самоорганізації та певна ідея, яка стає *національною* у випадку, якщо зуміє об'єднати суспільство довкола вирішення тих державно-правових та соціально-політичних проблем, що зловоденні для того чи іншого етапу історичного розвитку. Тим самим, створює передумови перетворення

народу в націю. Наголошено, що безпосереднім і найбільш зовнішньо помітним виявом *націотенезу* виступають явища національної самосвідомості (самоусвідомлення), національної ідентичності та національної свідомості.

Встановлено, що в сучасній юридичній науці з-поміж означених понять найбільша увага приділяється з'ясуванню сутності поняття «держава», натомість вивченню феномену державності приділяється значно менша увага.

Простежено основні підходи юридичної науки щодо розуміння держави в субстанціональному, як певних організованих корпорацій населення, що функціонують у просторі й часі; атрибутивному, як устрою певних суспільних відносин, офіційного устрою певного суспільства, його оформлення; інституційному, як апарату публічної влади, державно-правових органів, що здійснюють державну владу; міжнародному, як суб'єкта міжнародних відносин, як єдність території, населення і суспільної влади.

Відзначено як популярну в науковій літературі тезу щодо розуміння «держави» в широкому (всеосяжної правової, суверенної територіальної організації громадянського суспільства, в розпорядженні якої перебувають публічно-політична влада та спеціальний апарат управління) та вузькому (механізму здійснення публічно-політичної влади в суспільстві й апарату управління суспільством) значеннях.

Встановлено, що пріоритетне вивчення держави як явища сучасною вітчизняною юридичною наукою здійснюється загалом у позитивістському ключі. Відзначено, що у рамках позитивістських концепцій держави більше уваги зосереджується на інституційно-нормативних аспектах її наукового пізнання, відповідно, менше – на її соціальній і функціональній ролі.

Аргументовано, що феномен державності, сучасні, зокрема, й вітчизняні правознавці, вивчають, головне, в контексті осмислення природи і ролі власне самої держави як правового (чи/або соціального) явища в суспільстві. Простежено існуючі наукові підходи щодо поняття «державність» й підтверджено (або спростовано) їх значимість на матеріалі історії держави і права України. Запропоновано розуміння державності як історично мінливого,

проте завжди комплексного процесу формування суспільних інституцій, що супроводжується політичною, етнічною, природно-ментальною, культурною та економічною інтеграцією населення, що співставна і паралельна з націогенезом.

Наголошено, що державність завершується або постанням суверенної держави, або тимчасовою (чи назавжди) поразкою-невдачею. При цьому, остання засвідчує недосконалість або незавершеність процесів еволюції народу. У будь-якому випадку поняття державність виступає суголосним з поняттям національного державотворення, під яким пропонується розуміти комплексний процес, себто такий, що стосується політичних, правотворчих, культурних, міфотворчих (в розумінні політичного міфу), релігійних тощо чинників. Та, головне, довготривалий хід еволюції народу, спрямованої, спочатку, на усвідомлення потреби у власній (національній) державі, згодом -- її утворення та розбудови.

Наголошується на нерівнозначності понять «українська державність» і «українська національна державність». Відзначено, що українська державність у вітчизняній науці традиційно ототожнюється з історичним буттям українського народу, починаючи з часу його формування, себто III – IV ст. або появи перших слов'янських політичних утворень на території України. Натомість, виникнення української національної державності (держави) припадає на час формування нації, тобто історично ближчий період.

Узагальнено існуючі в науці позиції щодо поняття «традиція», його класифікацію за типами (культурно-історична, соціальна, архаїчна, інтелектуальна та ін.) й видами (виробничі, політичні, правові та ін.). Мотивовано, що традиція як невід'ємний атрибут суспільного життя, є основаним на цінностях соціокультурним і національним феноменом, що забезпечується, закріплюючи й зберігаючи соціально-значущий досвід та історико-генетичну спадкоємність чи не усіх процесів, що відбуваються в культурній та соціальній сферах суспільства.

Простежено основні з існуючих наукових підходів щодо політичних і правових традицій. Окремо акцентовано на суперечливих підходах в юридичній

літературі щодо питання співвідношення правових і державно-правових традицій – ставиться під сумнів як невдала сама категорія «державно-правові традиції» (Д. Вовк) або ж, навпаки, аналогізується (К. Арановський). Наголошено, що в той же час у науковій юридичній думці потужною виглядає тенденція виокремлення державно-правової традиції з власне правової (Н. Стецюк).

Аргументовано, що державно-правова традиція корелюється з політичними і правовими видами традицій у типологічному контексті культурно-історичної, соціальної й інтелектуальної традицій, здебільшого віддзеркалюється у ментально-правовій та суспільно-політичній сферах його життєдіяльності, і знаходить свій вияв у (відносно) однаковому розумінні суб'єктами політичного процесу, змісту політичних та правових цінностей, неперервності та, певною мірою, спадкоємності норм політичної поведінки та поваги до правових і політичних звичаїв, що збережені в суспільстві, сприйманні й новому розросту поодиноких політико-правових ідей, а також – у творенні та діяльності належних суспільних інститутів.

Вказано, що частиною державно-правових традицій будь-якої національної спільноти, можуть бути, до прикладу, її конституційна традиція, парламентські та урядові традиції, традиції у сфері поділу влад, традиції судової влади чи місцевого самоврядування і т. ін.

Акцентовано, що державно-правові традиції виявляють себе у розвитку ідей та поглядів на конкретне явище або ж у спадковості основних засад функціонування державних чи правових інституцій через відповідний рівень правової культури з притаманним їй правовим менталітетом.

Доведено, що національною слід вважати ту державно-правову традицію, що відповідає особливостям націогенезу конкретного народу, тобто тісно пов'язана з його політичним самоусвідомленням.

Вказано, що українська національна державно-правова традиція розуміється як «завантаження» в український націогенез констант природньо-правових ментальних цінностей, що спільні для усіх соціальних верств народу.

Характерними рисами психології українців обґрунтовано називають вільнолюбство, демократизм, індивідуалізм, ідеї рівності та неприпустимості насильства влади і т. ін. У сукупності вони сприяли виробленню комплексу політико-правових ідей української державності й становлять основу для розуміння сучасної національної ідеї українців.

Підкреслено, що державно-правова традиція взагалі не усвідомлюється як певна сутність, її осмислення може бути здійснене тільки шляхом аналізу джерел певної конкретної традиції та правової системи чи її складових, в яких ця традиція присутня.

РОЗДІЛ 2

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРІОСОФСЬКІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Українська національна державність: історіософські аспекти проблеми в контексті зародження і формування вітчизняної державно-правової традиції

Термін «історіософія» (грец. *historia* та *sophia* мудрість), попри несуттєві, з нашого погляду, відмінності словники визначають як «сукупність суспільно-світоглядних ідей, що складають *ціннісний* (тут і далі курсив наш – *I.T.*) каркас у філософському осмисленні історії» [1096, с. 233]. Загалом історіософія, за словами авторитетного вченого Ю. Павленка, передбачає відчуття той «ірраціональний залишок» буття історичного простору, котрий «внаслідок своєї ірраціональності не може бути осягнений розумом» [595, с. 591].

Відзначимо той факт, що з-поміж об'ємної історіографії з проблем українського національного державотворення, створеної зусиллями істориків й істориків права, філософів й культурологів, а також представників інших наук, чимало праць присвячено історіософським проблемам осмислення феномену української національної держави (найбільш помітні наукові розвідки О. Братко-Кутинського, С. Вовканича, К. Кислюка, П. Кононенка, О. Моця, М. Розумного, Н. Яковенко та ін.).

Гадаємо, аргіогі, передовсім виходячи саме з історіософських позицій, можливо дошукатися (тут – обґрунтувати) ті константи спільних для усіх соціальних верств сутнісних природно-правових ментальних цінностей, які склали базис «конструювання» основи української державності як, власне, національної, та були й залишаються актуальними, національно значимими від часу закладення основ національної державності – й до сьогодні.

Припускаємо, що у процесі українського національного державотворення такою цінністю був концепт «вольності» й похідні від нього – архетипи «воля» і «свобода», «рівність» і «справедливість».

До слова, український філософ М. Попович помітив, що архаїчне ставлення до «волі» як до, зокрема, протилежності неволі, має глибоке коріння, що сягає Київської держави. Воно було однаковим як на «україно-руському» Півдні, так і на «велико-руській» Півночі східнослов'янського розселення. Воля подається як ключове поняття світогляду народу, що десь асоціюється з судженням **мир**. Можна порівняти з російськими зворотами, як-то, **мироволить, мир и воля, мир-батюшка и воля-матушка** тощо. З дівчиною, ширше, – з прикметами дівочтва, пов'язується мотив волі у фольклорних текстах, а також у сімейних обрядах тощо. Через сімейні параметри також проявляються ознаки владного виміру людського буття – воля-свобода. До прикладу, **воля**, якою користується дівчина у своїй сім'ї, в рідному домі, «**в своєму роду**, протиставляється **долі**, при цьому **гіркій долі-недолі**, в чужому домі. Застосувавши ці поняття до спільноти «своїх», маємо волю в **миру**, а поза своїм **миром – гірку долю**» [649, с. 243].

А українські правознавці Б. Андрусин і С. Сворака вважають, що у Київській Русі також склалися умови для утвердження «вольностей» вже як звичаєво-правових норм [Див.: 7, с. 76-83].

Відзначимо, що змістове навантаження поняття історичних «вольностей» дещо ширше від сучасного переважно юридичного за своїм змістом поняття «прав і свобод». Зокрема, у правосвідомості литовсько-руського суспільства XIV – XVI ст. воно асоціювалося зі «старовиною», яка в усіх сферах життя сприймалася як одна з основних онтологічних цінностей. Фахівець з історії держави і права того періоду С. Ковальова наголошує, що запорукою непохитності наявної світобудови, її стабільності та справедливості для суспільної свідомості становила стабільність устоїв, засад, та «одвічного» порядку. І навіть попри істотні зміни у державному, суспільному і правовому житті Великого князівства Литовського, принцип толерування старовини не втрачав свого аксіологічного значення для суспільної правосвідомості, а

посилання на старовину залишалися актуальними у правотворчій і правозастосовній практиці щонайменше до кінця XVI ст. [352, с. 11-12, 14]. Також погоджуємося з думкою про те, що основу поняття українських історичних «вольностей» становить також певна традиція урядування нашого народу, що здійснювалася через реалізацію *права вільного вибору* різного рангу очільників [585, с. 53].

Гадаємо, мають рацію ті дослідники, які вважають, що усвідомлення національної самобутності українців відбулося у XVII – XVIII ст. на тлі «вольностей» як ключового поняття правосвідомості [24, с. 7]. І мислимо, що провідний концепт «вольності» на ментальному рівні для українців є цією світоглядною визначальною цінністю й неусвідомленим повністю орієнтиром, який лежить в основі нашого (українського народу – *І.Т.*) 500-річного піднесення й занепаду національної державності, а також страдницькому шляху побудови, втрати й відновлення національної держави.

Як відомо, до середини XVI ст. більша частина із заселених, однак політично розділених українських земель входила до складу Великого князівства Литовського. Н. Яковенко вказує, що утвердження зверхності середньовічної Литви над українськими землями в XIV ст. відбулося непомітно і на перших порах не вносило вагомих перемін у побутування русько-українських земель. Захист принципу «непорушності старовини», який декларували «ряди» (договори) та пізніші уставні грамоти, сприяло збереженню на українських землях у найсуттєвіших рисах соціального ладу давньоруських політичних традицій. І це живо відчутно якнайменше до уніфікації законодавства на основі Першого Литовського статуту 1529 р. [1052, с. 27-28]. По суті українські землі в складі Великого князівства Литовського мали широку автономію.

Зокрема, власне руське право, за яким жила Київщина і Волинь до часу появи Першого Литовського статуту, було зафіксоване в обласних привілеях. Їх цим землям великі князі литовські надавали у 1392, 1396, 1432, 1452, 1471, 1503, 1507, 1529 рр., обов'язково зазначаючи про те, що «...тих прав, котрі ж вони мають, як було за батька і брата нашого, їм не рушаємо» [1052, с. 44-46].

Іншими словами, визнання свого часу влади великого Литовського князя не призвело до помітного погіршення правового становища українського населення. Тим паче, таке об'єднання земель стало мало не винятковим прикладом, коли українці (за тодішньою термінологією – «руські») упродовж тривалого часу мали вільні умови для розвитку в державі, яка по-суті, за своїм характером, стала Литовсько-Руською.

Реально ж постала від другої половини XVI ст. на українських землях польсько-литовська держава – *Річ Посполита* – завершила епоху континуїтету руського державотворення. Як політико-соціальний наслідок, на приєднаних українських землях офіційною політикою новопосталої держави стає закріплення фільварково-панщинної системи господарювання, станової системи організації суспільства та експансія католицизму.

Це означало, що Річ Посполита *де-факто* принесла з собою відмінний державний і правовий уклад й пригнічення руської (української) протонації. Українські верстви населення – православні шляхта і духовенство та, передовсім, козацтво (опинилося поза офіційною становою структурою поділу суспільства) й селянство (неповноправний стан) – втратили свої звичні права – *вольності*. Оскільки свідомість тогочасного суспільства була станово-конфесійною, то додаймо, в польсько-литовській державі статус українського населення набував таких ознак, що сутнісно-значеннєва вага розуміння вольностей перемістилося і в сферу національно-релігійних відносин.

Додавала образ й та обставина, що система вольностей була закріплена у звичаєвому праві та в авторитетних кодексах Великого князівства Литовського. Терміни «вольності» та «свободи» широко вживаються у Статутах (як синоніми): свободи шляхти (I/ 3), вольності шляхетські (II/ 3), вольності княжат, панят, шляхтичів і міщан (I/ 3.7), свободи та вольності християнські (II/ 3.2.1) тощо [35, с. 74].

Втрата українцями попередніх *вольностей* (тракувалися також як «*попередні* або *старожитні права*» – *І.Т.*) призвела до безкомпромісної і тривалої національно-визвольної боротьби, що велася двома шляхами: у формі

міжконфесійних змагань та селянсько-козацьких повстань в Україні останньої чверті (кінця) XVI – першої половини XVII ст.

Міжконфесійні змагання в Україні останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. були спробою інтелектуалів знайти історичні аргументи щодо легітимізації власної національної свідомості у звичний для тогочасного мислення спосіб, тобто у релігійній тотожності. І така інтелектуальна суспільно-політична боротьба сприяла українському національному усвідомленню й зародженню в середовищі української еліти уявлень щодо власних національних цінностей. Їх стержнем усе частіше виступали «вольності» як евентуальні цінності національної державності [Докл. див.: 850, с. 44-50].

В. Литвинов, український філософ, автор монографії з проблем ренесансного гуманізму в Україні, зазначає, що поняття «вольність», «свобода» і «справедливість» з кінця XVI ст. дедалі частіше осмислюються у творах українських мислителів. Так, К. Сакович оцінює «вольність» як найвагомішу чесноту («найбільшу річ межі всіма»). Він вважає, що право на свободу – природне право людини. У цьому йому вторять й інші тогочасні українські гуманісти – С. Оріховський, П. Русин, анонімний автор «Перестороги» [456, с. 256].

Більш того, вже тоді – у середині XVI ст. – з'являється думка про рівнозначність понять «вольність», «законність», «закон». Її першим в Україні почав обґрунтовувати С. Оріховський, який ще близько пів тисячоліття тому висловлював думку, що «король зв'язаний законом і тому є рабом законів. Він не може робити все, що захоче, а лише те, що дозволяє йому закон» [456, с. 306].

Сучасники С. Оріховського – Павло Кросненський та Христофор Філалет розмірковували приблизно так само, вважаючи, що правитель мав би бути обмеженим як законом, так і зобов'язаннями перед народом [456, с. 307].

Провідною ідеєю селянсько-козацьких повстань кінця XVI – першої пол. XVII ст. була ідея захисту своїх «споконвічних [старожитніх] прав і вольностей» (у зазначеному вище розумінні). А тодішнє масове покаяння населення насправді означало не що інше як сприйняття більшістю суспільних верств

українців органічної ідеї козацького устрою – надбання *вольностей*. Козак для переважної маси поневоленого населення України був соціальним ідеалом, бо мав те, чого більшість була позбавленою. А саме, був дрібним, однак *вільним*, власником і виробником, який був в боці від кріпосницької, фактично рабовласницької, системи, більше того – був принципово ворожий їй.

Між іншим, існує небезпідставна думка, що у такий спосіб створювалися передумови надбання козацтвом природно невластивої йому функції тодішньої еліти. А просторово-буттєве прагнення до «волі» у цій якості ставало дисфункціональним і вимагало громадянського осягнення свободи як, власне, змісту та мети суспільного поступу [1039, с. 145].

З іншого боку, така оцінка поєднання свободи й волі може розглядатися як особливість козацтва, коренева конструкція козацького менталітету, якийсь чіткий архетип у його свідомості чи коренева основа побудови козацького менталітету, що модифікується в залежності від місця, часу й обставин [715, с. 276-277].

Загалом же українська правова ментальність козацької доби в межах козацького середовища наскрізь пронизана духом демократизму, свободи, рівності і братерства. Тут слід погодитися з думкою, що ментальний архетип українського козака стає наріжним каменем суспільної свідомості українців у подальшій боротьбі за власну державність [715, с. 146]. Він передовсім знаходить яскраве відображення у військово-політичному устрою Запорозької Січі, риси якого рівноправність, демократизм і свобода [Див.: 155; 606].

Відзначимо, зокрема, проявом гарантій політичної свободи у середовищі запорозьких козаків, була щорічна зміна старшини на Січі. Так, за словами Д. Яворницького, розуміло це й саме січове товариство [1048, с. 137].

На сторожі козацьких прав і вольностей, починаючи від другої половини XVI ст. невідступно стояли січовики, були конституційовані, головню, в неписаних звичаях і традиціях Запорозької Січі. Козацьке звичаєве право стало важливим етапом українського державотворення і правотворення, й «сприяло виробленню

особливої козацької правосвідомості, яка ґрунтувалася на загостреному відчутті справедливості, рівності та чесності» [373, с. 137].

За часів Гетьманщини ідея «споконвічних прав і вольностей» була відображена в офіційній документації і численних петиціях до російських царів і уряду, починаючи від *Переяславської угоди*, передумовою укладення якої була вимога козацтва разом із іншими станами України дотримання «гарантованих [протектором] прав», – і до складених від імені скликаної Катериною II Законодавчої комісії 1767–1768 рр. т. зв. «шляхетських» меморандумів авторства Григорія Полетики.

Так само в інтелектуально-ідеологічній сфері, особливо доби занепаду Гетьманщини, вказана тенденція знаходила свій вияв у написанні таких історичних та літературних праць, які прославляли історію Гетьманщини й обґрунтовували необхідність її існування на засадах *вольностей*, гарантованих козацькій старшині та іншим станам українського суспільства. Зокрема, образ волелюбної, нескореної України як держави, що ніколи ніким не була завойованою, обумовлювався «споконвічністю прав і вольностей» українського народу і в останній (за часом) пам'ятці цієї доби – «Історії Русів» [Докл. див., напр.: 356, с. 291--297].

Цікаво, що на відміну від «шляхетської» концепції Г. Полетики, автор «Історії Русів» демонструє анти-шляхетську спрямованість, і виступає як оборонець *власне* козацьких «прав і вольностей». У його розумінні саме природні козацькі «права і вольності» цілком тотожні правам усього українського народу і відповідають глибинній сутності національної державності.

Дотичним до *вольностей* в козацькій інтерпретації, й, звісно, невіддільним від українського державотворення доби козацтва загалом, був ще один ментально-правовий концепт – рівності. Л. Худояр, чільна дослідниця цього явища, ототожнює зміст принципу рівності у праві цього часу з поняттям «рівноправність». А останнє включало такі аспекти: однакові права українського народу з іншими етносами, що населяли землі у складі Речі Посполитої. Йшлося передусім про заборону утисків залежно від місця проживання, майнового

становища чи, головно, віросповідної, етнічної або станової належності; однакові можливості доступу до заміщення державних посад у органах місцевого самоврядування; рівнозначні правові статуси в межах станів польського і українського міщанства та між козацькою старшиною та рядовим козацтвом; рівні економічні та культурні права та судову рівність – рівність перед судом [991, с. 77].

В імперську добу вітчизняної історії ідея *рівності*, що, ймовірно, була притаманна тільки українцям як наслідок існування колишніх вольностей, подавалася в її порівнянні з іншими народами у руслі українського європоцентризму.

Спочатку Микола Костомаров, а згодом й українофіли-громадівці, зокрема Володимир Антонович, характеризуючи у порівняльному контексті ментальні особливості трьох націй – росіян, поляків і українців, досить прозоро натякали на європейськість двох останніх. Так, ключовим аргументом М. Костомарова на користь винятковості й самобутності українського народу з-поміж сусідніх народів була саме «демократична однорідність» українців. Власне, саме демократичність українського народу, за М. Костомаровим, і стала головною причиною того, що українці ніколи не любили ні царя, ні пана, а натомість завжди керувалися Христовими заповідями любові й братерства та були носієм ідеї рівності [396, с. 245-247].

В. Антонович, для котрого українська ідея полягала в оригінальному розвитку самоврядного суспільства (громадського устрою – *І.Т.*) на території між Європою, Росією та країнами Сходу, також наділяв українців «європейськими» рисами внутрішнього усвідомлення цінностей свободи, справедливості й істини. Засновник документальної школи української історії вважав, що саме тому українці завжди прагнули такого устрою, за якого зміг би найкраще розкритись їхній «одвічний демократизм» – потяг до рівності, створення виборних органів, свободи особи тощо [16, с. 94-97].

Та більш значимою, вважаємо, стала інша візія формування образу української національної державності, яка вже більше стверджується через

поняття «*волі*» й «*свободи*» як похідні від концепту «вольності». Свого розвитку ця парадигма сягає, відповідно, у творчості Т. Шевченка та М. Драгоманова.

Ідея *волі* / *свободи* популяризується представниками українського національного просвітництва, і стає чи не національною ідеєю свідомого українства другої половини ХІХ ст. Це яскраво демонструє сучасний Державний гімн України *Ще не вмерла, Україна, І слава, і воля!*

Як відомо, його слова написані П. Чубинським 1862 р., й вперше надруковані у львівському журналі «Мета» у номері 4 за 1863 р. В оригінальному тексті П. Чубинського маємо такі слова: «Душу, тіло ми положим / За свою *свободу* / І покажем, що ми браття / Козацького роду. / Гей-гей, браття миле, нумо / Братися за діло! / Гей-гей пора встати, / Пора *волю* добувати!».

Ця ж лінія витримується й у популярному й сьогодні національному духовному гімні *Молитва за Україну* (1885 р.) Олександра Кониського. У ньому основний мотив – це прохання для України *волі* («Боже великий, єдиний, / Нам Україну храни, / *Волі* і світу промінням / Ти її осіни») й українців («Молимося, Боже єдиний, / Нам Україну храни, / Всі свої ласки-щедроти / Ти на люд наш зверни. / Дай йому *волю*, дай йому долю...»).

Що стосується Т. Шевченка, то наголосимо на вже, очевидно, висловлюваній думці, що для українця Шевченків геній полягає саме в тому, що він вказав йому на те, здавалося б, *очевидне* й одночасно «підсвідомо» більше; на те, чого було позбавлено його народ, а відтак – на те, що мало для нього непересічну цінність у самодержавній й кріпосницькій Росії – *волю*, яка ототожнювалася насамперед з національною державою.

На думку відомого шевченкознавця Ю. Барабаша, «просторинь шевченкового слова» виявляється у ствердженні ідеалів *волі* й незалежності України найбільш повно відображена у семантиці й образній системі його творів [27, с. 48-57].

Погоджуємося із вченим, що цей концепт чітко й недвозначно відбився у поетичній формулі – знаменитих рядках: «В своїй хаті своя й правда, / І сила, і *воля*» («І мертвим, і живим...») або «Поховайте, та вставайте, / Кайдани порвіте /

І вражою, злою кров'ю / Волю окропіте» («Заповіт»), а також «Садок вишневий коло хати...», де «своя хата», й українська хліборобська родина, і дівоча пісня, й архетипальний соловейко виступають сукупною метафорою своєї, *національної держави* як запоруки збереження і утвердження таких фундаментальних національних і водночас загальнолюдських цінностей, як правда, сила, воля, краса [27, с. 68-69].

Між іншим, на цю особливість творчості Т. Шевченка чи не першим звернув увагу М. Драгоманов. У статті «Шевченко, українофіли й соціалізм» він визнав, що *воля*, про яку «писав Шевченко з 1845 р. <...>, більш усього *воля своєї породи й країни, воля національна державна*» [214, с. 365].

З нашого погляду, заслуга М. Драгоманова передовсім у тому, що він шевченкову *невіддільність волі «своєї породи й країни» від волі національної держави* безумовно підняв на значно вищий рівень. За ним – основний шлях досягнення ідеалу національної держави має пролягати через *свободу*, серцевиною якої -- *права людини* (недоторканість особи, свобода слова, совісті та національності), а засобом забезпечення цієї свободи (прав людини – *І.Т.*) має стати *конституціоналізм* [Докл. див.: 13, с. 41-87].

Власне суть драгоманівського конституціоналізму – у політичних свободах суспільства та особи, які мають реалізовуватися через народне представництво в центрі та ефективне самоуправління на місцях [740, с. 240].

І, що найважливіше, проголосивши політичну свободу як головну мету, М. Драгоманов відстоював організовану в демократичний спосіб систему суспільства, за якої *інтереси держави не перебували б у суперечності до інтересів народу*. За М. Драгомановим, – це *конкретизований* вияв сказаної ним про Т. Шевченка *волі «своєї породи й країни»*.

Наголосимо, питання *свободи* людини, народу, нації – це лейтмотив еволюції вітчизняного конституційного мислення кінця ХІХ – початку ХХ ст. й національного конституціоналізму як державно-правової практики.

М. Драгоманов першим в Україні зумів знайти певний консенсус між національним і загальнолюдським початками і шлях до їх забезпечення через

конституціоналізм, політичну свободу, права людини й національне самовизначення.

Утім, на думку Вс. Речицького, конституційна концепція М. Драгоманова стояла дещо осторонь від домінуючого у тогочасній Україні впливу народників, до яких передовсім належали постаті М. Грушевського (1866-1934), С. Шелухіна (1864-1938), Р. Лащенко (1878-1929). Хоча, на наш погляд, й зберігала квінтесенцію драгоманівського підходу – обґрунтування різних форм свободи для українця.

Так, для М. Грушевського, автора конституційного проекту «Конституційне питання і українство в Росії» (1905 р.), в якому інтереси *народу* ставилися вище інтересів держави, досвід свободи в Україні уособлювали озброєні козаки. На думку М. Грушевського, московський протекторат свого часу був прийнятий українською елітою лише для забезпечення *своєї* свободи. Вчений був переконаний, що саме *практичний досвід свободи* від козацьких часів й сформував в Україні громадянське суспільство.

С. Шелухін взагалі вважав головною рисою українського національного характеру волелюбність, а демократію – «національною українською формою державної влади».

А на думку історика українського права Р. Лащенко, українська державність *може органічно розвиватися* лише на основі виборності й республіканізму [696].

Навіть М. Міхновський, який стояв біля витоків ідеології українського націоналізму, у конституційному проекті – Основний закон «Самостійної України» (1905 р.) [Див.: 516, с. 177-184], обґрунтовував позицію збереження сильної державної влади *без утисків індивідуальної і громадської свобод*, а також залишав можливість для вияву особливостей окремих українських земель з тим, щоб збагатити політичне життя українського народу.

Коли в умовах національно-демократичної революції 1917–1921 рр. випала нагода для реалізації права українського народу на створення національної держави, то Українська Центральна рада свій перший документ – відозву «До Українського народу», оприлюднену 22 березня 1917 р. почала такими словами:

«Впали вікові пута. Прийшла *воля* всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну. Уперше Український тридцятипятимільйонний Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема *нація*. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам кращу долю кувати» [560, с. 399].

Надалі, реалізуючи конституційно-правові напрацювання українських інтелектуалів, питання конституювання прав і свобод українців через конституційне закріплення основ демократичного ладу стають невід'ємною складовою правотворчості українських національних державних формацій.

Чи не найбільш показовою у цьому сенсі є «Статут про державний устрій, права і *вольності* УНР» – Конституція УНР від 29 квітня 1918 р. Не порушуючи принцип єдиновладдя, але утверджуючи принцип децентралізації, Конституція передбачала надання землям, волостям і громадянам України права самоврядування, гарантувала усім громадянам УНР рівні громадянські й політичні права, проголошувала (щоправда, із застереженнями, «*оскільки при цьому не переступаються норми карного права*») свободу слова, друку, совісті, права на страйки й об'єднання в організації, зміну місця перебування. Проголошувалися також рівність прав та обов'язків для чоловіків і жінок.

Окреслювався широкий спектр гарантій прав особистості. Зокрема, Конституція передбачала заборону затримання громадянина, за винятком випадків затримання на місці злочину, та й тоді затриманого мали звільнити через 24 години, якщо суд не виявить підстав для подальшого тримання під вартою. Для проведення обшуку вимагалася санкція суду. Заборонялося застосування конфіскації як покарання, було скасовано смертну кару, тілесні покарання та інші акти, що принижують людську гідність. Заборонялося без судового рішення влаштовувати обшуки житла. В деяких випадках, означених законом, це дозволялось, але рішення суду на такі дії мало доводитись до громадянина не далі, як протягом 48 годин [385].

Вагомими з погляду вкладу в конституційне осягнення *свободи* людини, народу, нації вважаємо конституційно-правові пошуки доби Директорії УНР та ЗУНР. Тут заслуговують на увагу конституційні проекти О. Ейхельмана та С. Дністрянського.

Серед позитивів проекту авторства О. Ейхельмана, що повністю ґрунтувався на правах людини і загальнолюдських вартостях, була спеціально зазначена відповідальність держави перед громадянином (тобто йшлося про створення одного з важливих елементів (ознак) правової держави).

А «Конституцію Західно-Української Народної Республіки», конституційний проект розроблений наприкінці 1920 р. С. Дністрянським, авторитетний український учений-правознавець О. Мироненко характеризував таким, що не мав аналогів у світовому конституціоналізмі [Див. докл.: 526, с. 187-207]. Передовсім, через детальне юридичне обґрунтування у майбутній Українській державі взаємовідносин націй і народів та забезпечення *вольностей* – основоположних прав і свобод українського народу.

Отже, у підсумок доходимо таких висновків.

По-перше, в основі українського національного державотворення постійно наявна константа певних спільних для усіх соціальних верств народу цінностей. *По-друге*, насиченість та вагомість для періоду раннього Нового часу поняття «вольності» уже в цю історичну добу кореспондується з поняттям «волі» й «свободи», а в сучасну добу Новітнього часу усіх їх умовно можемо зіставити в широкому розумінні з поняттям «демократія». *По-третє*, сприйняття й наполегливі зусилля у відстоюванні українцями саме такої візії розвитку державності засвідчує поважну укоріненість й тяглість такої демократичної традиції, її пріоритетності й повній відповідності сутності (духу) української нації.

Звідси, на наш погляд, концепти *вольностей* – *волі* – *свободи* – *демократії* складають ті супер важливі значущості, що уклалися в основу побудови-конструювання корпусу української державності як власне національної.

Інші форми державно-правового, політичного режиму – авторитарна чи тоталітарна – чужі для сутності українця й не існує підстав й перспектив для їх реалізації в Україні. Тому в українців немає вибору, окрім як будувати у своїй країні демократію європейського типу. Лише вона, як така, що відповідає їх внутрішньому єству, врешті-решт, зможе вивести нашу державу на траєкторію сталого розвитку.

2.2 Огляд сучасного стану наукової розробки української національно-державної проблематики та джерельної бази дослідження

Осмилюючи сутність предмету дослідження – зміст процесів еволюції української національної державності у контексті закладення й формування національної державно-правової традиції та спроб її імплантації у державно-правову практику, дисертант опирався, передовсім, на вагому теоретичну основу – загальні праці соціогуманітарної проблематики й, зокрема, праці з проблем теорії та історії права і держави, які складають підґрунтя розуміння особливостей українського націогенезу – націо- і державотворення. Вагомими складовими пізнання предмету дослідження також стали надбання історіографії української національно-державної проблематики й, звичайно, репрезентативна джерельна база дослідження.

Історіографія досліджуваної проблеми – складне й багатогранне явище, що має свої особливості.

По-перше, українська нація і національна державність українців віддавна є предметом багатой та різнорідної історіографії, а відтак стан наукової розробки теми умовно можна розділити принаймні на кілька сегментів, що охоплюють: теоретичні питання нації (націотворення) і держави (державності) й загалом формування української нації (української національної державності); проблеми формування української державної ідеї як національної, її еволюції та боротьби за реалізацію в добу Козаччини; питання українського модерного націогенезу «українського ХІХ ст.»; проблеми національного державотворення 1917–1921 рр.

Додаймо, що у межах кожного з означених сегментів означеної проблематики різні її аспекти вивчалися представниками світової й вітчизняної наукової думки. Відтак маємо підстави говорити про умовно дорадянський й радянський історіографічний вимір досліджуваної проблеми (навіть окремо довоєнного й післявоєнного часу), вклад світової, передовсім, української діаспорної історіографії, у вивчення проблематики й сучасну українську історіографію проблеми.

По-друге, кожний з сегментів досліджуваної проблематики вирізняється своєю самостійністю й, водночас, має особливу значимість для історіографії вивчення проблем нації і держави (державотворення) загалом. А це, у свою чергу, означає, що чимало аспектів історіографії проблеми вже були предметом окремого розгляду. До прикладу, Ю. Лебедева досліджувала історіографію Переяславської ради 1654 р. [447]. Зрештою, історіографічному вивченню Переяславської ради 1654 р., ширше, козацького державотворення, присвячено окремий збірник праць [619]. В. Матях вивчала проблему дослідження вітчизняною історіографічною наукою другої половини XIX – початку XX ст. державотворчих процесів в Україні XVII-XVIII [503, с. 58-73]. О. Пономаренко висвітлила історіографію формування української національної ідеї в XVII ст. [646, с. 10-22]. К. Кондратюк і В. Мандзяк дослідили сучасну вітчизняну історіографію українського національного відродження XIX – початку XX століть [378, с. 154-167]. М. Стопчак опрацював історіографію проблеми утворення і діяльності Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.) [795], а О. Павлишин – загалом історіографію Української революції 1917–1921 рр., зокрема в частині державно-політичної історії [597, с. 168-183]. Чи не найсвіжіше з фундаментальних досліджень історіографії революційної України сторічної давності належить В. Капелюшному та О. Коваль [339]. Варті окремої уваги монографії В. Потульницького, де розглядаються ідеї і теорії державності України, авторами яких були видатні представники історико-політичної науки українського зарубіжжя міжвоєнного періоду [659], та особливо О. Токарчука, що також присвячена висвітленню державно-правових учень представниками української

еміграції (1920-1930-і рр.). У ній на високому науковому рівні проаналізовано наукові підходи вчених-емігрантів до політичних і юридичних аспектів відновлення та моделей розвитку української державності, висвітлено концепції народного суверенітету та федералізму мислителів в контексті ментальних особливостей українського народу й загальноєвропейських соціально-правових та ідейних трансформацій тощо [929]. Цінною для розуміння окремих аспектів досліджуваної проблеми є монографія О. Ситника, що присвячена аналізу процесу становлення та генези ідеологічних напрямів в Україні в процесі державотворення впродовж тривалого часового періоду [740].

По-третє, вивчення історіографічного процесу національно-державної проблематики зумовлюється складнощами сучасного інформаційного суспільства.

Очевидним фактом й характерною рисою сучасності є збільшення ролі в житті суспільства інформації та знань. У цьому процесі увага до будь-яких знакових явищ суспільного життя викликає великий академічний інтерес. І, звісно, чим значиміше для суспільства явище, тим більша кількість опублікованих праць. А з окремих суспільно значимих проблем їх кількість зростає фактично у геометричній прогресії. Яскравий приклад української історіографії – доба Української революції 1917-1921 рр. Так, за підрахунками О. Мироненка лише у «заангажованій» радянській літературі цьому періоду присвятили майже 15 тис. книг і статей, а також вісімдесят багатотомників – збірників документів. А за останні двадцять років радянської державності тільки в Україні опублікували 2 000 найменувань наукової продукції на цю тему – книжок, брошур, статей [526, с. 6]. Зайве наголошувати, що після 1991 року інтерес до цих подій, передовсім, в Україні тільки посилювався. Д. Яневський підрахував, що тільки за перші 15 років після проголошення державної незалежності України з різних аспектів проблеми революційних 1917–1921 рр. дослідниками було підготовлено та захищено 343 дисертації, у т. ч. 37 докторських [1058, с. 5].

Що вже, у цьому сенсі, казати про такі глобальні й багатоаспектні феномени як *нація* та *національна держава*, що упродовж тривалого часу є предметом дослідження світового та вітчизняного суспільствознавства. Для прикладу, в

Україні, починаючи з 1995 р., за двадцять років було захищено понад 50 дисертацій, присвячених аналізу різних аспектів поняття «українська національна (державна) ідея», одного з найбільш дискусійних і водночас ключових для розуміння основ українського державотворення та становлення української політичної нації. Крім того, цій проблемі присвячена величезна кількість наукової та публіцистичної літератури. Однак якихось одностайних підходів щодо цього головоломного питання, які були б загальноприйнятими серед науковців, як зазначає А. Бульвінський, наразі не вироблено [61, с. 10]. Це ж зауваження стосується надзвичайно важливого періоду української історії – козацької доби, коли відбувалися процеси, які визначили особливості формування і розвитку української державності раннього Нового часу, паралельно – також українського націогенезу.

З огляду на висловлені міркування та обмежені розміри історіографічного підрозділу, можемо дозволити собі в межах зазначених сегментів лише побіжний огляд наукової розробки української національно-державної проблематики та ролі у ній національних традицій. Звернемо увагу на найвагомійші праці з огляду на предмет нашого дослідження.

Передовсім вкажемо, що питання формування української національної державно-правової традиції, окрім окремих аспектів в поодиноких працях останнього часу [Див., напр.: 29, с. 186-190], спеціально не досліджувалися. Натомість, загалом проблема українських національних традицій, зокрема, традицій державотворення, прямо чи опосередковано, однак доволі широко, знаходила відображення у працях переважно т. зв. «чистих» істориків, філософів, психологів, політологів, рідше – істориків і теоретиків держави і права. Так, витоки та значення історичних традицій і вплив національної самосвідомості на розвиток української державності одним з перших висвітлив А. Яковлів [1054]. Українську традицію з позицій національного врядування досліджував В. Віліжінський [85, с. 48--59; 86]. Вплив традиції на правосвідомість і правову культуру українства – предмет дослідження О. Дзюбань [217, с. 83-102], а специфіка українських державних традицій та історично сформовані стереотипи населення – О. Дудюка

[218]. Окрім того, традицію з міркувань її місця у розвитку функцій сучасної держави й ролі у революційних процесах в Україні розглядали, відповідно, М. Дзевелюк [193] та О. Бобіна [41, с. 57-61]; як фактор формування культури державної служби – Є. Бондаренко [50, с. 209-217], як чинник в системі запобігання злочинності – К. Босак [54, с. 80-85] тощо. А загалом новітню історіографію національних традицій українського державотворення досліджував у низці праць [Див., напр.: 685, 686, 688] і підсумував [687] П. Радько.

Відзначимо, що основу наукової розробки української національно-державної проблематики складають теоретичні питання нації (націотворення) і держави (державності) й загалом формування української нації (української національної державності).

Проблеми українського націогенезу досліджувалися багатьма вітчизняними і зарубіжними дослідниками, серед яких були (і є) прихильники як примордіалістського (В. Балущок [26], Я. Дашкевич [179, с. 8--15; 178, с. 65-74], Я. Ісаєвич [320, с. 16--22], Б. Крупницький [416], С. Плохій [634, 637], Ф. Сисин [739, с. 2--42], Т. Снайдер [769], О. Струкевич [801, 802], В. Шевчук [1026], В. Щербак [1041, с. 3--9]), так і модерністського (О. Біндер [38, с. 182--195], М. фон Гаген [99, с. 271--284], Я. Грицак [148, 150], А. Каппелер [335, с. 8--20; 338, с. 78--83], Г. Касьянов [334], Б. Кравченко [399], В. Кравченко [400, 401], В. Масненко [498], А. Рудольф Марк [494, с. 285--297], Р. Шпорлюк [1038], К. Штруве [1040, с. 167-181]) науково-методологічних напрямів дослідження нації.

В українській науковій думці «класичними» дослідженнями з теоретичних питань нації (націотворення) і держави (державності) вважаються праці, в яких основним критерієм оцінки суспільно-історичної дійсності є, власне, інтереси нації і держави. Як найбільш виразний такий підхід проглядається у дослідженнях С. Рудницького [708], С. Дністрянського [199], О. Бочковського [55], В. Старосольського [775], а згодом – Л. Ребета [691] й І. Лисяка-Рудницького [449, с. 29-39; 453, с. 11-27].

В сучасній українській історіографії першою узагальнюючою теоретичною роботою, присвяченій аналізу вітчизняних та, головню, світових теорій націй та

націотворення, стала монографія Г. Касьянова [334]. Проте першим з українських авторів, хто започаткував тему нації як змісту національної держави став ще В. Старосольський. Вирішальним чинником формування нації, як «витвору нової доби» (після Французької буржуазної революції – *І.Т.*), на думку В. Старосольського, була демократія. Саме завдяки демократії населення стає якісно новою, в порівнянні з попередньою добою історії, спільнотою: «народини нації є тісно зв'язані з народинами політичної новочасної демократії» [775, с. 70]. З-поміж основних факторів запоруки міцності зв'язку між нацією та державою, він вважав: націю як тільки одну державу; національну (державницьку) ідею як чинник, що творить національну спільноту, і, звичайно, демократію як найкращий варіант для функціонування нації (і держави) [*Докл. див.:* 882, с. 25-30].

До проблем нації та національного розвитку української спільноти зверталися українські мислителі й письменники І. Нечуй-Левицький і І. Франко. Останній, зокрема, «трактував українську націю як суцільний культурний організм, спільноту, яка цілісна, нероздільна, здатна до самостійного культурного та політичного життя» [*Див.:* 40, с. 12].

Теоретичні засади розуміння українського націогенезу – предмет пошуків сучасних вітчизняних науковців – філософів, політологів, правників. Так, питання теоретично-методологічних засад дослідження національної самосвідомості українського народу вивчала С. Бойко [48, с. 51-59], національної свідомості – І. Кресіна [407, с. 12-14; 408], юридичний зміст поняття «народ» – М. Бедрій [34, с. 281-284], В. Горбань [127, с. 66-84], правовий вимір концепту «нація» – О. Макаренков [471, с. 17-23], типологію нації – А. Колодій [370, с. 12-25; 371, с. 5-26; 372], національно-етнічні відносини в Україні – В. Колісник [369], сутність національного й етнічного – Я. Конєва [375, с. 87-89], національну ідею як інтеграційний фактор суспільно-духовного життя України – А. Наконечний [553] тощо.

Помітними для нас в процесі з'ясування основних засад української національної державно-правової традиції стали наукові розвідки А. Артеменка [24, с. 5–11; 25, с. 90–96], О. Олійника [585, с. 47–55]. Вказані автори, зокрема,

розглядають концепт «вольностей» з позицій феномену, що відбиває особливості правосвідомості українців.

Змістовна частка історіографічного здобутку сучасної вітчизняної науки – авторські монографії, що присвячені різним аспектам української державності за авторством (чи під редакцією): М. Мірошніченко [512, 513, 514], В. Селіванова [728], І. Усенка [661, 805], Ю. Шемшученка [648] та ін.

Здобутком української історіографії з досліджуваної проблематики виступає низка колективних видань з актуальних питань держави і права України, що сфокусовані на проблемах: «нація і держава» [223, 563, 564], «національна держава» [392, 558, 561], «національні меншини» [559, 566] і т. ін.

Вітчизняна історіографія проблеми формування української державної ідеї, її еволюції та боротьби за реалізацію в добу Козаччини так само досить широка, щоб зупинятися на ній докладно. Зазначеній проблемі присвячено чимало публікацій авторства вітчизняних та зарубіжних істориків, рідше істориків права. До тих чи інших аспектів означеної проблеми зверталися історики не однієї генерації: О. Апанович, В. Борисенко, І. Борщак, В. Брехуненко, В. Голобуцький, В. Горобець, М. Грушевський, О. Гуржій, Д. Дорошенко, В. Кононенко, В. Липинський, С. Леп'явко, Л. Мельник, Ю. Мицик, О. Мезько-Оглоблин, С. Плохій, Н. Полонська-Василенко, О. Путро, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, О. Субтельний, Т. Чухліб, Г. Швидько, В. Шевчук, В. Щербак, Н. Яковенко, Т. Яковлева та ін. та історики права: І. Грозовський, В. Єрмолаєв, М. Василенко, О. Кресін, В. Панащенко, І. Паньонко, А. Ткач, А. Яковлів та ін. Відтак, детальніше звернемо увагу на ті наукові доробки, що особливо прислужилися для нашого дослідження.

На нашу думку, характерною ознакою сучасного українського історіографічного процесу стосовно козацької доби є намагання істориків розкрити інституційний аспект проблеми, при цьому нехтуючи ідеологічним. Як наслідок, праці, що висвітлюють ідеологічний бік проблеми – радше поодинокі винятки у сучасній українській історіографії. З іншого боку, має рацію О. Пономаренко, яка стверджує, що фактично становлення державницьких інституцій «козацького»

XVII ст., супроводжувалося ідеями державності, що «в ті часи фактично були тотожними національній ідеї» [646, с. 10-22]. Відтак можемо погодитися, що процес становлення і розвитку інституцій Козацької держави також відображали реалії формування українських нації і національної державності. Прикладом такого підходу дослідження державної ідеї можемо вважати праці українських істориків-медієвістів В. Смолія та В. Степанкова [764, 765, 766, 767].

Відомі дослідники на національній державній ідеї акцентують увагу з 1992 року, тобто, від часу, коли остаточно сформувалася концепція «української Національної революції» XVII ст. в українському націогенезі [765, с. 15]. Вони обґрунтовано стверджують, що головний наслідок революції (1648–1676 рр.) – утворення Української національної держави, яка, хоча й загинула, проте рештки її проіснували до 1780-х рр. У ході революції визріла «національна державна ідея», яка «для наступних поколінь українців [стала] неписаним заповітом у боротьбі за незалежність». Саме «національна державна ідея» підштовхнула до розвитку національної самосвідомості й формування нової політичної еліти, «пробудила волю до нації, до самоутвердження і самовираження у формі незалежної соборної держави» [767, с. 338, 345].

Монографія В. Смолія та В. Степанкова «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997) і сьогодні залишається помітним явищем в дослідженні розвитку української політичної думки другої половини XVII -- початку XVIII століть. Доцільно акцентувати на тому, що основні аспекти еволюції української державної ідеї автори розглядають в органічному зв'язку зі спробами її втілення. Автори вдаються до характеристики політичних діячів українства XVIII ст., як-то: П. Орлика, Д. Апостола, П. Полуботка, С. Дівовича, автора «Історії Русів» [766]. Та попри усю важливість цієї публікації, доводиться констатувати, що вона показує узагальнюючий, переважно описовий підхід до проблематики.

З нашого погляду, серед праць українських авторів, в яких демонструється спроба теоретичного осмислення проблеми розвитку української державної ідеї

козацької доби, зокрема у контексті становлення національної самосвідомості, виділяються наукові розвідки П. Саса, В. Щербака, С. Плохія.

П. Сас в одній з перших своїх монографій зосереджується на дослідженні національної свідомості українців крізь призму вивчення української політичної культури кінця XVI -- першої половини XVII століття. Зокрема, привертає увагу твердження П. Саса про те, що поняття «народ» у виявах політичної самосвідомості запорозьких козаків у тому часі вже позбавлене якогось умовно повсякденного змісту на зразок «люди». Натомість, воно набирає абстрагованого словесного змісту, за якого «руський народ» виступає категорією політичної культури [721, с. 57-58]. Рецензент вказаної роботи П. Саса проф. Ю. Мицик справедливо зауважує, що авторові варто було б додати, що у польськомовних творах польської історіографії та публіцистики XVI – XVIII ст., які активно використовувалися українськими книжниками, слово «народ» вживалося як і нині, у сенсі – «нація» [531, с. 126]. Як ґрунтовну позначаємо монографію П. Саса, присвячену дослідженню зародження націотворення в Україні у ранньомодерний час [720]. Розглядаючи проблему в контексті соціально-політичних, конфесійних, ідейних та свідомісних реалій українського суспільства першої половини XVII ст., науковець опосередковано також порушує питання зародження української державної ідеї. Чи не найсвіжіша робота П. Саса, що опосередковано виконана у руслі нашої проблематики, присвячена гетьману П. Сагайдачному [722]. Автор, зокрема, дав оцінку політичній боротьбі гетьмана, спрямованій на захист конфесійних прав православних Речі Посполитої та станових інтересів козацтва, висвітлив його заходи по зміцненню Війська Запорозького як самовладного політичного інституту і військової організації українського козацтва. У центрі уваги фундаментальної монографії В. Щербака – генеза правових, економічних та духовних засад українського козацтва як соціального стану. В розділі, присвяченому зародженню станової та національної свідомості козацтва, автор доходить висновку, що, виступивши авангардом національно-визвольного руху, козацтво не лише усвідомило себе окремим соціальним станом, але й репрезентувало поступ політичного мислення в історичній еволюції українського суспільства, що в свою

чергу сприяло становленню національної свідомості [1042, с. 246]. С. Плохій, авторитетний канадський історик українського походження, в одній з низки праць з проблем національної свідомості українців, дійшов важливого для нас висновку про те, що лейтмотивом суспільного дискурсу, який оформив руську (українську) ідентичність, виступала не лояльність правителєві (як було у Московії), а права окремих інституцій, станів і по-різному уявлених народів [637, с. 224].

Чимало зроблено в руслі зазначеної проблематики відомим письменником та істориком В. Шевчуком. Він – автор цікавих і неординарних праць, що безпосередньо стосуються зародження, формування і розвитку ідеології козацького державотворення [Див.: 1022, 1023, 1024, 1025]. З погляду теми дисертаційної роботи цікавим видається історичний нарис національної ідеї в Україні, на сторінках якого В. Шевчук оприлюднив новий чи маловідомий документальний матеріал, що загалом підтверджує думку: українці, керовані національною ідеєю ніколи не переставали боротися за свою самодостатність [1026].

У процесі роботи над означеною проблемою нам прислужилася одна з останніх великих колективних публікацій сучасних українських істориків [Див.: 324, 325], в якій на основі новознайдених документів і матеріалів та досягнень новітньої історичної науки зроблено вдалу спробу створити узагальнений образ українського козацтва. Цікавими виявилися розвідки, присвячені особливостям генези та еволюції козацтва, визначенню його цивілізаційної типології й системи ціннісних орієнтацій, а також становленню політичної культури тогочасного українського суспільства.

Значну увагу вітчизняна історіографія приділяла дослідженню процесів занепаду української козацької державності XVIII ст. Так, В. Матях пише про дослідників політико-адміністративного устрою Гетьманщини XVIII ст. і суспільної свідомості її еліти у своїй статті, присвяченій аналізу доробку представників сучасної вітчизняної історіографії з означеної проблеми. На думку дослідниці, сформована у роки Національно-визвольної війни XVII ст. національна ідея, зіграла роль поштовху до усвідомлення українською елітою

XVIII ст. потреби відстоювання політичної автономії козацької держави [504, с. 80, 89].

З-поміж вітчизняного історіографічного доробку, присвяченого «козацькому» XVIII ст. – переважно «чистих» істориків, рідше істориків права чи політологів – впадає у вічі той факт, що значна його частина присвячується політико-правовим аспектам «козацького конституціоналізму», зокрема, Конституції гетьмана-вигнанця П. Орлика.

З відносно недавніх видань з цієї проблематики як найбільш ґрунтовні відзначимо праці В. Кононенка [382, с. 17-33], О. Кресіна [406], О. Струкевича [798, 799, 800, 801, 802], Т. Чухліба [1007], В. Шишкіна [1036]. Останній, між іншим, належно обґрунтовуючи власну позицію, проаналізував положення Конституції щодо належності ідей поділу влади і природного права, і припустив, що положення про першість щодо поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову належать саме П. Орлику, а не Ш. Л. Монтеск'є. Водночас він допускає, що ідею теорії природного права гетьман запозичив у вчених Західної Європи і творчо вдосконалив у проєкті Конституції [1036].

Одна з найсвіжіших відомих нам праць, в якій певною мірою порушуються проблеми правових підстав української державності у творчій спадщині Пилипа Орлика, належить Т. Рендюку [695].

Окремо варто виділити уже згадану вище монографію О. Кресіна, присвячену політико-правовій спадщині першої української політичної еміграції початку XVIII століття. Без неї важко було б зрозуміти правовий зміст моделей української державності періоду «Руїни». У цьому дослідженні О. Кресін визначив теоретичне підґрунтя і зміст українських конституційно-правових ідей щодо сутності держави, конституційного ладу та державного устрою. Відзначимо також, що автор глибоко дослідив теоретико-правове підґрунтя та конституційно-правовий характер положень «Пактів й конституцій законів та вольностей Війська Запорозького...» 1710 року [Див.: 406].

Поняття «українське XIX ст.» для позначення періоду від кінця української козацької державності (1780-ті рр.), що в історичній пам'яті народу залишилася під

назвою «Гетьманщина», і до початку Першої світової війни 1914--1918 рр., увів в науковий обіг І. Лисяк-Рудницький [451, с. 197]. Хоча вважається, що початок процесів формування української модерної нації – модерного націогенезу – припадає на перші десятиліття власне XIX ст., за І. Лисяком-Рудницьким, з 1840-х чи навіть з 1890-х рр., коли «український рух від інтелігенції починає проникати в маси» [451, с. 199]. Однак, якби там не було, за загальною думкою в історіографії, основним змістом тогочасного історичного процесу в Україні стало формування української модерної нації.

З-поміж найбільш помітних здобутків сучасної історіографії українського модерного націогенезу – праці істориків та істориків права з низки актуальних питань проблематики, а саме: формування новочасної політичної культури та національної ідентичності, українського парламентаризму в Україні XIX – початку XX ст. авторства О. Аркуші [20, 21, 22, 23]; формування національно-політичної культури й національно-політичних орієнтацій українського суспільства Галичини австрійського періоду – М. Мудрого [544, 545]; діяльності депутатів-українців в Австрійському парламенті (1897-1918 рр.) – А. Баран [28]; етнодемографічних процесів в Україні й національно-політичної думки західних українців другої половини XIX – початку XX ст. – М. Лазаровича [430, с. 617-621; 431; 432, с. 84--94]; українофільства як явища, з яким пов'язується не стільки наперед визначений поступ «української нації до самоусвідомлення і власної держави, а радше [як] час різноманітних можливостей для самовизначення, розмаїтих культурних стратегій та розхитування імперських цінностей зсередини» – С. Єсельчика [225]; моделей консолідації української нації на межі XIX і XX століть в руслі інтелектуальної історії та дискурсивних підходів у ній – Я. Верменич [74]; впливу на правове становище українців у складі Російської та Австрійської імперій адміністративних й правових чинників – В. Кульчицького [424, 425, с. 28-29], О. Коросташова [390, с. 129-132], В. Шандри [1012, 1013, 1014, 1015, 1016], В. Головченка [122, с. 34-36], О. Головка [119, с. 49-59; 120, с. 159-179].

Так, проф. О. Головка в одній з недавніх праць досліджував українську правову традицію на прикладі функціонування звичаєвого права XIX – початку XX

ст. Зокрема, учений дійшов висновку, що за умов «постійного витіснення українського позитивного права Австрійською (Австро-Угорською) та Російською імперіями саме звичаєве право стало середовищем української державно-правової традиції, зберегло той самий “дух народу”, який можна назвати культурно-правовим “кодом” (культурно-правовою ідентичністю), “правовою пам’яттю” народу» [120, с. 175].

Вагомий внесок у дослідження проблем українського модерного націогенезу внесли В. Венгерська [70, 71, 72, 73] та І. Гирич [108, 109, 110, 111, 112, 113, 114].

Головні тези дослідницької позиції В. Венгерської: «націотворчі тенденції безпосередньо пов’язані із державотворчими прагненнями»; особлива роль «в структуруванні та ідейно-змістовому наповненні» націотворення «належала інтелектуалам, які почали мислити національно. Саме вони стали тією силою в умовах Центрально-Східної Європи, яка спираючись на ними ж вибудовані елементи конструкції – історико-міфологічні, наукові, загальнокультурні, мовні, літературні, та врешті, політичні, спробували концептуально обґрунтувати правомірність творення нових «уявлюваних спільнот». Завдяки їх зусиллям з кінця ХІХ ст. найбільша соціальна верства тогочасних суспільств – селянство поступово починає ідентифікувати себе, використовуючи національні категорії». Загалом зусиллями В. Венгерської націотворчий процес на українських землях впродовж «довгого» ХІХ ст. «розглядається як процес або порядок культурних та політичних взаємодій різних національних проектів як українського, так і російського, польського, єврейського та інших» [73, с. 42].

Натомість, І. Гирич досліджує українське модерне націотворення через вивчення особливостей українського національно-визвольного руху. Вчений на концептуальному рівні простежив основні етапи українського національно-визвольного руху ХІХ – початку ХХ ст. та, головню, дослідив теоретичні засади формування самостійницької суспільно-політичної думки Наддніпрянської України.

До слова, з погляду виокремлення особливостей й чинників формування модерної української нації імперського періоду цікавими видаються розвідки

Ю. Земського [305, 306]. А значний вклад у дослідження проблематики зробили фахівці з проблем української суспільно-політичної думки: Л. Іванова дослідила українську національну ідею в суспільно-політичній думці середини XIX ст. [314]; М. Кармазіна – ідею державності в українській політичній думці кінця XIX – початку XX ст. [331]; Ю. Левенець -- комплекс суспільно-політичних та національно-державницьких ідей, що сформувався в Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. [435].

Глибоке розуміння факторів і чинників українського модерного націогенезу невіддільне від його всебічного вивчення, зокрема історичної пам'яті й ідентичності українського суспільства в імперську добу. З цього погляду, варто відзначити розвідки О. Гнатюк [117], В. Кравченка [400, с. 115-168; 401], В. Ададунова [1, с. 171-231] та ін. Між іншим, останні два – автори колективної монографії, завдання якої полягало у перегляді історіографічних стереотипів, пов'язаних із впливом на соціальні ідентичності українців уніфікаційних процесів XVIII – першої пол. XIX ст. в Російській та Австрійській імперіях. Важливо відзначити, що автори монографії спеціальну увагу приділили висвітленню українофільства й «імперського ультра-патріотизму українських еліт» [317, с. 2].

Навіть такий поверхнево оглядовий розгляд історіографії українського модерного націогенезу буде «неповний» без згадки принаймні кількох зарубіжних україністів – росіянина, професора Центрально-Європейського університету в Будапешті О. Міллера [509] та швейцарського дослідника, фахівця з українсько-російських відносин, професора Віденського університету А. Каппелера [335, с. 8-20; 336; 337]. Сфера наукових інтересів обох вчених зосереджується умовно на категоріях імперії та модерної нації, а також становлення української самосвідомості в XIX столітті. Зокрема, перший вважав, що поняття «нація» починає наповнюватися модерним, а отже, політичним, змістом вже з 90-х рр. XVIII ст. А з поміж висновків другого, чи не найважливіший полягає в тому, що формування нації та національний рух українців, як кількісно найбільшої етнічної групи Російської імперії після самих росіян, ніс безпосередню загрозу цілісності російської нації.

Сьогодні об'ємна історіографія українських національних державних формацій 1917–1921 рр., фактично апогею українського національного руху XIX – початку XX ст. – факт безспірний.

Найбільшим ступенем наукової розробки характеризується тематика УНР доби Української Центральної Ради [Див.: 1094] та новітнього Гетьманату – «Української Держави» [Див.: 1087]. Дещо менше, в порівнянні з «Першою УНР», дослідники розробляють питання Директорії УНР [Див.: 1091; 1093], а проблематика ЗУНР – сфера інтересів переважно вчених західноукраїнського регіону [Див.: 1079].

Додаймо те, що пріоритет у висвітленні заявленої проблематики зберігається, передовсім, за «чистими» істориками (з-поміж найбільш помітних – науковий доробок О. Бойко [45, с. 35-47; 47, с. 217-232], В. Верстюка [75, с. 66-78], Д. Вирського [83], П. Гай-Нижника [100, с. 25-31; 101; 102, с. 79-97; 103], І. Гошуляка [949], О. Кудлай [418], М. Литвина і К. Науменка [454], С. Макарчука [479, с. 20-29; 481], О. Карпенка [297], О. Павлишина [598, 599], Р. Пирога [628, с. 28-35; 629, с. 68-84; 630, с. 744-752], О. Реєнта [692, с. 7--9; 693, с. 4-11], В. Солдатенка [773], Ю. Твердовського [810, с. 37-55; 811, с. 42-63], В. Устименка [964, с. 33-67; 965] та ін.) й, звісно, істориками права (І. Бойко [44, с. 165-184], П. Захарченко [294, с. 24-26], А. Захарчук [295], М. Кобилецький [348], А. Макарчук [472, с. 56-62], А. Середа [732, с. 19-23; 733, с. 17-20], О. Скрипнюк, І. Усенко [753, с. 557-562], А. Іванова [308, с. 248-252; 313, с. 64-72], В. Кульчицький [423, с. 190-194], О. Тимощук [907, 908], Б. Тищик [927], М. Чубата [1003, с. 48-51] та ін.).

У широкій історіографії українських національних державних формацій 1917–1921 рр. прямо чи опосередковано знайшла своє відображення й проблематика тогочасних правових відносин та законодавства. Загалом, доводиться констатувати, що у дослідженні права й системи законодавства українських держав революційної доби домінує вивчення аспектів, що документують законодавче забезпечення державного будівництва. То ж найбільш повно розроблялися аспекти конституціоналізму й конституційного будівництва.

Це підтверджує думку Ю. Шемшученка про те, що тогочасна Україна силкувалася розбудувати свою національну державність у правовому полі, а «теоретичні засади такої державності були сформульовані ще до початку революції у конституційних проектах М. Драгоманова, М. Міхновського, С. Дністрянського, М. Грушевського та деяких інших авторів [1032, с. 49].

Серед помітних праць з конституційно-правових проблем «Першої УНР» – роботи за авторством О. Мироненка [526, 527], Т. Подковенко [641, с. 8-12; 642], Н. Єфремової [227] ін.; Директорії УНР та ЗУНР – О. Копиленка [386], М. Луцького [466], М. Мацькевича [505, с. 255-261], Н. Стецюк [789], В. Рум'янцева [709, с. 225-241], Ю. Шемшученка [1032, с. 49-56] ін. Окремо відзначимо дисертаційне дослідження А. Присяжнюка, присвячене дослідженню конституційного будівництва в УНР часів урядування Директорії [668, с. 56-63]. До певної міри знаковими вважаємо праці з конституційно-правової проблематики М. Чубатого [1004] та К. Костіва [394].

На особливу увагу заслуговують наукові здобутки у сфері законодавчого процесу і законодавчої техніки (А. Іванова [308, с. 248-252]), земельного (І. Заріцька [292, с. 87-91]), трудового (О. Олійник [587, с. 82-89]), кримінального (Е. Кісілюк [266]) й кримінально-процесуального (В. Землянська [304, с. 137-139]), а також мовного (О. Данилевська [176], Б. Козьмук [368, с. 105-107], О. Копиленко [387, с. 44-48]) законодавства тощо. Правові акти Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії та ЗУНР у досить розлогіх статті розглядали В. Румянцев та М. Страхів [710, с. 282-300].

Дисертаційне дослідження, окрім звичної у таких випадках опори на здобутки колег, побудоване й на репрезентативному **джерельному комплексі**, що класифікований за видовим принципом [Див.: 326, с. 210-213; 480, с. 174-330].

Основа джерельної бази дослідження представлена двома групами джерел: а) історіографічними та б) конкретно-історичними, її формують опубліковані документи та матеріали.

До *першої групи джерел* віднесено наукові праці, які містять відомості про загальну сукупність подій і фактів, які у відповідності до мети дослідження,

розкривають український націогенез у двох рівнях розуміння проблеми: історіософському та історичному державно-правовому. Ця група охоплює монографічні й дисертаційні дослідження, матеріали наукових конференцій, наукові статті й періодику.

З-поміж кваліфікаційних робіт, що охоплюють досліджувану нами проблематику, особливо виділимо доробок І. Панкевича, який у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук дослідив інститут виборності як складову української правової традиції. Учений схарактеризував традицію виборності влади в системі концепцій, понять та суміжних категорій, описав історико-правовий процес формування принципів та конструкцій виборчого права як форми вияву традиції виборності [605, с. 33-34; 604].

Серед матеріалів наукових конференцій, що висвітлюють різні аспекти проблеми, відзначимо проведені за ініціативою Міжнародної асоціації істориків права (МАІП) історико-правові конференції. Окремі з них прямо чи опосередковано тематично співпадали з проблематикою дисертаційного дослідження, зокрема йдеться про ті, що присвячувалися розгляду проблеми етнонаціональних чинників в історії державно-правового будівництва [Див.: 222], західним і східним традиціям та впливам в історії права, держави і юридичної думки [Див.: 296], місцевому управлінню та місцевому самоврядуванню [Див.: 515], державному суверенітету, національній безпеці і світовому правопорядку в історико-правовому вимірі [Див.: 192] і т. ін.

Допоміжним історіографічним джерелом стала навчальна література з теорії [Див.: 409, 743] та історії держави і права й політичної думки, історії України [Див.: 37, 137, 644, 832-835], етнології [Див.: 478, 462, 221], філософії й культурології [Див.: 643, 644, 582], соціології [182, 995] тощо. У ній в науково-популярній формі розглядаються й окремі сюжети, що безпосередньо дотичні до з'ясування деяких аспектів предмету дослідження.

Окрему групу джерел склали енциклопедична, довідкова література та бібліографічні покажчики з питань національного державотворення України. В першу чергу йдеться про багатотомні видання «Юридична енциклопедія»

[Див.: 1098 – 1103], Енциклопедій «історії України» [1080] та «сучасної України» [1081]. Вагомий матеріал з досліджуваної нами проблеми міститься у «Малій енциклопедії етностороззнавства» [1085], а також в загальній та словниковій частинах «Енциклопедії українознавства» [1082, 1083]. У процесі написання тексту дослідження, ми користалися декількома авторськими довідниками з етнонаціональних проблем [1076, 1078, 1084, 1092]. До прикладу, автор одного з них – В. Євтух – на основі широкої джерельної бази сформулював уявлення про явище етнічності, запропонувавши інтерпретації цього багатоаспектного феномену [1084, с. 2]. Використання бібліографічних покажчиків, зокрема, з найбільш проблемних періодів досліджуваної проблеми, як-то національна державність 1917-1921 рр., дозволило швидше і глибше зорієнтуватися в її історіографії і, звичайно, якомога повніше в усіх аспектах уявити собі основні напрямні предмету дослідження [Див.: 1079, 1091, 1093, 1094].

Другу групу джерел представляють різні види конкретно-історичних свідчень: літописи, літературні твори та правові й політичні документи – пам'ятки української політико-правової думки XVI – XVIII ст., актові джерела козацької Гетьманщини, описові твори українських земель кінця XVIII – початку XIX ст., актові та діловодні документи Російської та Австрійської імперій щодо українських земель останньої чверті XVIII – початку XX ст., пам'ятки української політико-правової думки й документи політичних партій і організацій (XIX – початку XX ст.), законодавчі документи українських національних державних формацій 1917–1921 рр., а також мемуари.

Переважаючими формами укладення різновидових конкретно-історичних свідчень стали документальні збірники, антології та хрестоматії [987].

В окремих використаних збірниках поміщені документи, що охоплюють увесь досліджуваний період [*напр.*, 80, 323, 560], решта можна класифікувати за проблемно-хронологічною ознакою. Серед документальних збірників доби Козаччини, лівова частка припадає на висвітлення подій Національної революції середини – другої половини XVII ст. й на час занепаду козацької державності XVIII ст. [Див.: 93, 94, 95, 194, 196, 204, 205 та ін.]. Залучені

документи «українського ХІХ ст.» дозволяють, зокрема, простежити мовну політику імперій щодо українців та діяльність перших легальних (Головна Руська рада) і нелегальних (Кирило-Мефодіївське братство) українських національно-політичних організацій [Див.: 121, 202, 342, 944]. Використання в дослідженні документів доби Української революції 1917--1921 рр. насамперед зорієнтоване на вивчення різних аспектів законодавчої діяльності тогочасних українських національних державних формацій [Див.: 941, 950, 951 та ін.].

Універсали, накази, інструкції, листи, трактати, переговорні статті, акти, декларації, маніфести, закони, розпорядження, обіжники – це далеко не повний перелік різних документальних форм залучених джерел, що засвідчують різні аспекти суспільно-політичного мислення української правлячої і духовної еліти, відбивають суспільно-політичну напругу, пов'язану з драматичною боротьбою України проти імперських сил, розкривають особливості розвитку, ідейні течії української політико-правової думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., характеризують законодавчу діяльність українських національних державних формацій 1917–1921 рр.

З-поміж антологій [Див.: 496, 556, 557, 955, 956], чи не найбільше прислужилися при підготовці відповідного розділу дисертаційної роботи документи багатотомної збірки під назвою «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (К.: Дніпро, 2001) [Див.: 918 – 926]. З погляду завдань дослідження, зібрані у виданні документи-пам'ятки української суспільно-політичної та правової думки, передусім ХVІ – ХVІІ ст., цінні тим, що засвідчують процеси національного самоусвідомлення української еліти, що виразилося, власне, у появі самої ідеї Козацької держави, а згодом – закладенні основ української національної державницької ідеології. Відзначимо, що укладачем документів більшості томів, присвячених досліджуваному періоду ХVІ – початку ХХ ст., а також автором приміток і коментарів до них був В. Шевчук, відомий вчений і письменник.

Значне місце серед джерельного матеріалу дисертації посіли літописні пам'ятки козацько-гетьманської доби [68, 69, 457, 458]. До слова, іще однією

заслугою В. Шевчука, зокрема в контексті вивчення історії української державної ідеї козацької доби, став авторський переклад з книжної на сучасну українську мову Літопису Самійла Величка – одного з найважливіших документальних першоджерел козацької історії, який разом з Літописом Самовидця та Літописом Григорія Граб'янки складають комплекс козацької історіографії [68, 69].

Глибшому уявленню про предмет дослідження сприяло залучення як джерел матеріалів особового походження – мемуарної літератури. Це загалом спогади про період спроб розбудови національної держави революційних 1917-1921 рр. Передусім йдеться про спогади очільників національних державних формацій – М. Грушевського і П. Скоропадського. Спогади першого дають розуміння концептуальних засад Української революції доби Української Центральної ради тощо [164]. Натомість, спомини гетьмана передають атмосферу особистісного сприйняття побудови на консервативно-ліберальних засадах структур Української Держави [748].

Нещодавно перевидані в Україні спогади Д. Дорошенка під назвою «Мої спомини про недавнє минуле» цікаві тим, що відображують не тільки практику центральних органів української влади, але й діяльність місцевих адміністрацій в Галичині та Чернігівщині, а також подають суб'єктивні політичні портрети тогочасних діячів [209]. Подібний характер мають спогади М. Шкільника, які також нещодавно перевидані в Україні з упорядкуванням і вступною статтею В. Верстюка під назвою «Україна в боротьбі за державність в 1917-1921 рр. Спомини і роздуми» [1037].

Спогади І. Петрункевича, російського дворянина, який вважав себе українцем, і у різний час займав посади мирового судді, земського гласного, голови конституційно-демократичної партії Росії й депутата I Державної Думи, цікаві, передовсім, з погляду влучних характеристик автора щодо головних етнопсихологічних рис українства [625].

Використані спогади військовиків: генерала М. Омеляновича-Павленка, видатного воєначальника Армії УНР, ознайомлюють з перебігом воєнних і

політичних подій 1917–1921 рр. [291], майора Української Армії Семена Левченка – описують визвольні змагання українського народу в період 1918-1920-х рр. й відстоювання українцями цінностей національної державності [437].

Близькою за жанром до мемуарного вважається праця В. Винниченка «Відродження нації» (1920), в якій автор робить, очевидно, першу дослід періодизувати революційні події та державотворчий процес в Україні на основі соціально-класового принципу [82].

Завершуючи огляд джерельної бази дослідження, згадаймо, як про джерела, популярні збірники права. Зокрема, в Галичині, починаючи з 60-х рр. XIX ст., найбільш типовою формою таких публікацій стали т. зв. «правотарі» – довідково-консультативні видання, укладені формою витягів з нормативних актів, що супроводжуються коментарями та зразками правових документів [Див.: 299, 663, 664, 711]. Оскільки на спосіб укладення й подачі матеріалу у таких виданнях впливали, по-перше, суб'єктивні погляди автора-укладача, а по-друге, стан або «дух» епохи, то вважаємо такі видання ще й важливим джерелом вивчення суспільно-політичних процесів [Докл. див.: 869, с. 263-272].

Отже, викладене дає нам змогу дійти до узагальнених висновків.

По-перше, українська нація і національна державність українців – предмет багатой та різнорідної історіографії, що представлена світовою і вітчизняною науковою думкою. Її всеосяжне вивчення ускладнюється особливостями сучасного інформаційного суспільства.

По-друге, сучасний стан наукової розробки української національно-державної проблематики, в контексті нашого дослідження, умовно можна розділити принаймні на кілька сегментів, що охоплюють: теоретичні питання нації (націотворення) і держави (державності) й загалом формування української нації (української національної державності); проблеми формування української державної ідеї як національної, її еволюції та боротьби за реалізацію в добу козаччини; питання українського модерного націогенезу «українського XIX ст.»; проблеми національного державотворення 1917--1921 рр.

По-третє, кожний з сегментів досліджуваної проблематики вирізняється своєю самостійністю й, водночас, має власну особливу значимість. А це, у свою чергу, означає, що чимало аспектів проблеми вже були предметом окремого розгляду.

По-четверте, питання формування української національної державно-правової традиції спеціально не досліджувалися – вони висвітлювались та узагальнювались епізодично, а не комплексно. Загалом проблема українських національних традицій, зокрема, традицій державотворення, прямо чи опосередковано, однак достатньо широко, знаходила відображення у працях переважно т. зв. «чистих» істориків, філософів, психологів, політологів, рідше – істориків і теоретиків держави і права.

По-п'яте, досліджувана проблема має різноманітну джерельну базу, яка є репрезентативною і цілком достатньою для того, щоб виконати поставлені в роботі конкретні завдання, зробити відповідні узагальнення та висновки.

2.3 Методологічні засади й методи дослідження

У розділі 1 автор вже висловив своє ставлення до понятійно-категоріального апарату наукового дослідження. Це дозволило скласти чітке уявлення й виробити авторську позицію щодо сутності стрижневих понять дослідження – нації як суспільно-політичного феномену й правової реальності, її змісту, появи, механізмів і чинників формування; держави і державності, й, зокрема, національної держави/державності; змістового значення державно-правової традиції. Однак усе це не замінює собою методологічний інструментарій наукового дослідження, правильний вибір якого обґрунтовано вважається запорукою успішної реалізації його мети та виконання конкретних наукових завдань.

Дослідники застерігають, що обираючи методологічний інструментарій, слід розрізняти метод і методологію. Так, для Є. Подольської, метод – це спосіб побудови й обґрунтування системи наукового знання, шлях дослідження й

удосконалення дійсності, а методологія, відповідно, є системою правил та прийомів організації й будови теоретичної і прикладної діяльності, а також вчення про цю систему [643, с. 599]. М. Булкат наголошує, що «методологію можна класифікувати за загальними критеріями (наприклад, щодо належності до конкретної наукової сфери) або за спеціальними (щодо конкретного дослідження)» [60, с. 23]. Звісно, в процесі дослідження дисертаційної теми ми керуємося системою «пізнавальних засобів наукового вивчення державно-правових явищ», або методологією юридичної науки. Окрім методу як центрального елемента, методологія юридичної науки включає у себе такі методологічні конструкції, як підходи (загальні передумови пізнання), принципи (вихідні положення методів пізнання), концепції (науково обґрунтовані тлумачення) [409, с. 28-29].

Гадаємо, варто окремо зупинитися на декількох підходах, які найбільше прислужилися в опануванні досліджуваної проблематики. Відомі учені-теоретики держави і права Н. Крестовська та Л. Матвеева загадують про два основні підходи, які наукова думка виробила як найбільш загальні передумови пізнання – матеріалістичний та ідеалістичний [409, с. 28-29]. Загалом, не відкидаючи їх, наголосимо, що вивчення різних аспектів предмету нашого дослідження – змісту та напрямів розвитку процесів творення українських нації і державності в контексті закладення й формування національної державно-правової традиції – були б неможливі без урахування надбань кількох взаємно-доповнюваних наукових підходів – цивілізаційного, фронтального та синергетичного.

Цивілізаційний підхід для пояснення появи й особливостей розбудови держави й нації сьогодні набуває усе більшої популярності в порівнянні з донедавна панівним формаційним підходом. Якщо останній впливав з марксистського вчення про класову сутність державної організації, то цивілізаційний націлений на врахування культурних особливостей розвитку суспільства за багатьма ознаками, зокрема, й за ознакою державного ладу, політичної системи, суспільних і національних процесів. Цивілізаційний підхід

до історії з-поміж багатьох науковців плідно розробляли В. Гончаревський [126], О. Джеджора [183], В. Космина [393]; юриспруденції – В. Кампо і Р. Губань [328], Н. Крестовська [7, с. 443-449], О. Харитонов [977, с. 6-12]; інших соціогуманітарних наук – Б. Єрасов [220] та ін.

З-поміж низки цивілізацій у числі найбільш значимих – західна, що пов'язується переважно з Європою. Ми виходимо з того, що Україна – європейська держава, а українці – європейський народ. Процеси українського націогенезу мають європейські корені – відтак вони *європоцентричні*.

У нашому розумінні європоцентризм націй означає також певну типологічну й концептуальну близькість ціннісних установок, що були закладені в основу еволюції європейських націй та, загалом, виникнення усіх європейських націй як націй європейського кола культури і як частини європейського цивілізаційного світу. З цього випливає, що формування європейських націй включало певні спільні для усіх народів категорії, проходило через подібні історичні події, але – що важливо – кожна з цих категорій і сам процес формування кожної нації були по-своєму історично неповторними [438, с. 59].

Більш того, європоцентричну спрямованість мають чи не усі модерністські версії виникнення нації. Пояснення просте – модерністські процеси та еволюція націй починалися у Європі й, відповідно, звідти поширилися по усьому світу [796, с. 68]. Я. Грицак в останньому (переглянутому) виданні своєї історії України взагалі стверджує, посилаючись на А. Гастінгса, Е. Геллнера, Л. Грінфілд, що нація є західним проектом, і не характерна для православного чи ісламського світів. А Україна виникла як поєднання світів православного й католицького, і цей синтез виявився досить життєздатним [Див.: 149].

Історично український народ на своїх етнічних землях тривалий час розвивався у системі європейських традицій – політичних, правових, культурних. Відтак, використовуваний термін «український європоцентризм» у нашому розумінні є, передовсім, категорією цивілізаційного вибору українського народу, і насправді означає приналежність до європейського цивілізаційного простору.

Варто наголосити, що ідея українського європоцентризму сформувалася та еволюціонувала в українській політико-правовій думці впродовж другої половини XIX – початку XX ст. як форма цивілізаційного підходу щодо обґрунтування самобутності українського народу, його приналежності до європейського цивілізаційного простору, а отже – й сприйняття європейського напрямку розвитку, зокрема й розбудови національної держави, як природного, у порівнянні з іншими [Докл. див.: 894, с. 79--86].

Найбільш виразних ознак ідея українського європоцентризму набула в останній чверті XIX ст., коли Михайло Драгоманов прямо закликав українців повернутися до європейського світу. Погоджуємося з думкою відомого історика Л. Мельника про те, що М. Драгоманов був першим з українців, хто зробив спробу наукового обґрунтування ідеї європейськості української нації, запропонувавши розглядати її у контексті розробленої ним концепції *європеїзму* [521, с. 57--68].

Другою, після М. Драгоманова особою, яка, за влучним висловом І. Гирича, розширила рамки українського проекту, пов'язуючи його з європейською перспективою, став Михайло Грушевський, європоцентризм якого мав дві складові. З одного боку, проявився у його фундаментальних працях, зокрема у багатотомній «Історії України-Русі», де він серед іншого доводив, що в історичній перспективі Україна постала як частина саме європейського простору, а, з іншого, – у практичній діяльності на чолі Української Центральної ради, коли потенційно створилися умови для його політичної реалізації [110, с. 15].

Звичайно, українці – європейський народ, який завжди почував себе частиною Європи, і не тільки географічно. Але, з іншого боку, Україна фактично від початку націогенезу однойменного народу була простором фронтиру. Себто, за І. Чорноволом, – простором «змінних цінностей у зоні зіткнення різних культур і адаптування до природного середовища, коли внаслідок інтенсивної комунікації, економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії відбуваються запозичення, пристосування (акультурація) (...) однієї культури

іншою» [1000, с. 266]. Можемо припустити, що фронтірне (порубіжне) становище українського народу, що так чи інакше завжди позначалося (і позначається) на особливостях української ідентичності та українському націогенезі загалом, значною мірою впливало й на формування національних традицій.

Погодимось зі слушним зауваженням вітчизняного дослідника А. Артеменка, що «національні традиції державотворення постають лише як варіанти адаптування запозичених елементів різних правових і державницьких систем до місцевих умов» [25, с. 92]. І це закономірно, оскільки національна ідентичність (або само-ідентифікація) за своєю природою, як показують, зокрема, дослідження Ю. Оборотова [Див.: 580] чи П. Радька [Див.: 686], є наслідком складних взаємовідносин в тому числі між соціальними групами, між соціальною групою і державою, між сусідніми державами. А це, за висновком А. Артеменка, безпосередньо позначалося і на правосвідомості українців, яка «склалася як синтез крайніх правових цінностей, відображення існування нації за принципом «як..., так і...», тобто небажання зректись несумісних чи взаємовиключних протилежностей» [25, с. 96]. Отож, українці – європейці, однак з «фронтірною» поправкою. А тому, розглядаючи проблему українського націогенезу в контексті національної державно-правової традиції, слід цю обставину враховувати.

Останніми роками усе більшої популярності в історико-правових дослідженнях набуває синергетичний підхід (праці В. Кириченка [343, с. 96], С. Кудіна [419, с. 40-45], І. Кривцової [417, с. 160-166], А. Лошкарьова [465, с. 96] ін.).

С. Кудін наголошує, що «синергетичний підхід спрямований на вивчення не всього руху системи, а його частини -- переходу-стрибка між станами системи. Йдеться, про те, що стрибок це – революції, війни, соціальні кризи та заворушення (біфуркація), в результаті яких настає деієрархізація системи, відбувається пошук виходу з хаосу, само-організовується нова структура, система набуває стабілізації за рахунок появи атрактора» [419, с. 41]. До

прикладу, приєднання в другій половині XVI ст. українських земель до складу Речі Посполитої принесло руській (українській) спільноті відмінний державний і правовий уклад й пригнічення (точка біфуркації). Наслідком цього став початок націогенезу українського народу, а аттрактором, що об'єднав усі його соціальні групи (або елементи націогенезу як системи), вважаємо втрату тодішніми українцями своїх попередніх законних прав – вольностей.

Так само, національна Революція середини – другої половини XVI ст. виступила точкою біфуркації. Головний наслідок – виникнення нової форми української держави – козацької Гетьманщини з якісно іншою правовою системою (стара була зруйнована). В даному випадку аттрактором, що об'єднав інші структурні елементи цієї системи, забезпечив її усталеність, стала правосвідомість українського народу.

Відповідно, на кожному етапі еволюції українського націогенезу (національної державності) був певний аттрактор. Він «притягнув» інші структурні елементи еволюції національної державності (або системи, за синергетичним підходом).

Дослідження побудоване на національно-державницькій парадигмі, за якої держава, загалом, розглядається як один з найважливіших засобів реалізації суверенітету народу, а українська національна державність, зокрема, – в контексті формування національних традицій українського державотворення, що мають багатовікову історію. Власне, ця обставина визначала вибір методів дослідження як центральних елементи методології.

У науковій літературі, що присвячена методологічним аспектам пізнання, дослідницькі методи, зазвичай, умовно поділяють на декілька груп. Щонайменше виокремлюють загальнонаукові або філософські та спеціально-наукові (у нашому випадку – спеціально-юридичні) методи. Іноді, як Н. Крестовська та Л. Матвєєва, в окрему групу виділяють загальні методи наукового пізнання [409, с. 29-30], які інші зараховують до числа загально наукових (філософських).

З царини загальних наукових методів найповніше використовувалися методи порівняння, узагальнення, дескрипції. За допомоги порівняння в ході дослідження давалася можливість встановлювати відмінності і тотожності між пізнаваними об'єктами. Шляхом узагальнення визначали загальне поняття, яке підсумовувало головні властивості об'єктів певного класу. А метод дескрипції, що застосовується для опису того чи іншого державного чи правового явища, прислужився для вироблення основних термінопонять дослідження, як-то державність, й, власне, національна державно-правова традиція тощо.

З-поміж загальнонаукових (філософських) методів, інструментальною основою дисертації став діалектичний метод пізнання державно-правових явищ, який на основі хронологічної відповідності дав змогу розглянути українську національну державність у динаміці її становлення і розвитку та у взаємопов'язаності з іншими, дотичними до політичних, процесами розвитку суспільства.

Широкого застосування у дисертації набули окремі прийоми діалектики – елементарні мисленнєві операції (напр., аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування). Їх на загал трактують як логічні, від логіки – сукупності законів і прийомів правильного мислення.

Проте досягнення мети дослідження дисертантом, головню, здійснювалося через застосування комплексу спеціально наукових методів – аксіологічного, юридичної герменевтики, історично-філософського, системного, компаративного (історично-правовий та порівняльно-правовий) та ін.

Так, застосування *методу юридичної герменевтики* сприяло більш глибокому пізнанню залученого джерельного матеріалу, аналізу та оцінки змісту монографічних праць та наукових публікацій, теорій та концептуальних підходів, що в них містяться. З-поміж останніх головне місце з огляду на мету і завдання дослідження відводиться сформованій на засадах цивілізаційного підходу теорії правової традиції.

У сукупності герменевтичний, а також використовуваний *соціально-антропологічний* (зорієнтований на дослідження структури соціальних зв'язків –

традицій, законодавства, звичаєвого права і т. ін. – людини в межах соціальних груп) методи дали змогу глибше зрозуміти й повніше узагальнити політико-правові явища та властивості, що складають предмет дослідження.

Використання іншого подібного (за змістом) методу – *дискурс-аналізу текстів*, що ґрунтується на теорії дискурсу М. Фуко, дозволило виявити висловлювання певних дискурсів – т. зв. полів гри мовленнєвих подій, які утворюють уявлення епохи. Цей метод, зокрема, ефективно було використано М. Гаухманом при характеристиці українського образу міжнародних відносин на Правобережній Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [Докл. див.: 106, с. 49--90].

Головним завданням у дискурс-аналізі є виявлення базового сенсу мовлення – т. зв. керівного висловлювання, поява якого запускає процес циркуляції інших висловлювань певного дискурсу [1976, с. 138, 231]. Польська україністка О. Гнатюк так пояснила суть цього методу на прикладі «дискурсу нації». За нею, якщо керівним висловлюванням дискурсу нації є фраза «людство поділене на нації», то вона породжує інші висловлювання дискурсу, як-то: «кожна нація має власну історію», «кожна нація має свої інтереси», «кожна нація має право на політичну самостійність». Тобто, за дослідницею, стратегія дискурсу нації, є протиставлення «своїї» нації «чужим» спільнотам [117, с. 63-64].

Аксіологічний метод використовувався для характеристики здобутків вітчизняної політико-правової думки, визначення якості творів, їх відповідності константам українського націогенезу й формуванню національної державно-правової традиції.

Історичний (або конкретно-історичний) метод використовувався для оцінки особливостей історичної спадкоємності українських нації та держави крізь призму визначеного історичного періоду, соціального середовища, впродовж якого та в якому відбувалися зазначені процеси. *Історично-філософський метод* прислужився, головне, для аналізу інтелектуальної спадщини вітчизняних мислителів -- ідей щодо необхідності збереження національної ідентичності, реалізації національно-територіального суверенітету тощо. Для з'ясування

витоків та походження окремих концептуальних позицій в українській суспільно-політичній та правовій думці використовувався *історико-генетичний метод*.

Системний метод використовувався для дослідження суспільно-політичних та політико-правових явищ у їх розвитку та динаміці, зокрема, за його допомоги в роботі досліджено природу національної державно-правової традиції у взаємозв'язку з особливостями українського націогенезу й суспільно-політичною ситуацією на етнічних українських землях упродовж періоду, охопленого дослідженням.

Структурно-функціональний метод застосовувався для визначення ролі інституціональних складових, як-то, парламентських і навколо парламентських інституцій, наукових товариств, університетів та т. ін., у виробленні концептів збереження української національної ідентичності (ширше – націогенезу), політичної самодостатності (ширше – державності) в українській суспільно-політичній та правовій думці.

Для визначення впливу на політичний процес досліджуваного періоду комплексу чинників соціокультурних, інтелектуальних, ідеологічних, культурних та інших, обставин і передумов їх появи, використовувався *метод факторного аналізу*.

А метод *семантичного аналізу* використовувався для означення, витлумачення та представлення термінологічних структур, зокрема для репрезентації й інтерпретації понятійного апарату вітчизняних мислителів XVI – XVIII ст., громадсько-культурних діячів та науковців XIX – початку XX ст.

Через компаративні методи – *порівняльно-історичний*, що дає можливість виявити спільні та відмінні риси і закономірності розвитку державно-правових явищ і процесів, та *порівняльно-правовий*, що передбачає глибше вивчення правових явищ, інститутів і процесів через їх співставлення, у порівняльному ключі вивчалися національні державно-правові ідеї, конкретні інститути держави і права, нормативні акти і т. ін. українського і аналогічні сусідніх народів (в синхронному вимірі) або у різні історичні періоди української державності (діахронний метод).

У роботі використано *метод державно-правового моделювання*, що дозволив дослідити феномен української національної державності з позицій етнічної та політичної моделі української нації.

Також широко використовувався *конкретно-пошуковий* (оптимальне використання нових джерел, монографій, періодичних видань тощо) та *конструктивістський* методи (у відповідності з яким «нація» сприймається як «уявна» спільнота) наукового пізнання.

Нарешті, слід зауважити, що застосування в ході дослідження комплексу зазначених вище наукових методів ґрунтувалося на загальнонаукових принципах: системності, історизму та об'єктивності, комплексності, всебічного дослідження проблеми та моделювання.

Підсумовуючи, зазначимо, що загалом, методологія дослідження позначена певними особливостями специфіки досліджуваної теми.

По-перше, дослідження побудоване на національно-державницькій парадигмі, за якої держава, загалом, розглядається як один з найважливіших засобів реалізації суверенітету народу, а українська національна державність, зокрема, – в контексті формування національних традицій українського державотворення, що мають багатовікову історію. *По-друге*, дисертаційна робота виконана на загальнонаукових принципах: системності, історизму та об'єктивності, комплексності, всебічного дослідження проблеми та моделювання. Усі названі принципи у роботі реалізовувалися через застосування в ході дослідження комплексу наукових методів – загальних, загальнонаукових або філософських та спеціально-наукових (у нашому випадку – спеціально-юридичних). Їх використання у сукупності забезпечило, на нашу думку, обґрунтованість і достовірність результатів дисертаційної роботи. *По-третьє*, інструментом вивчення різних аспектів предмету дослідження стало застосування кількох взаємно доповнюваних наукових підходів – цивілізаційного, фронтального та синергетичного. *По-четверте*, міждисциплінарний підхід, на якому ґрунтується дисертація, дав змогу здійснити комплексний аналіз предмета дослідження та використати досягнення низки

суміжних з теорією та історією держави і права й політичними і правовими ученнями наук, застосувавши понятійно-категоріальний апарат філософії права, конституційного права, теоретичної соціології й політології. А це означає використання у дисертації принципу поліметодологізму.

Висновки до Розділу 2

Визначено, що в основу «конструювання» каркасу української державності як, власне, національної, закладені надважливі цінності – концепти «вольності» – «воля» – «свобода» – «демократія». Їх ствердження як цінності у вигляді «вольності» припадає на добу раннього Нового часу. Тоді ж «вольності» вже кореспондуються з поняттям «волі» й «свободи». А у сучасну добу Новітнього часу їх умовно можемо зіставити в широкому розумінні з судженням «демократія». Всезагальне сприйняття й завзяте відстоювання українцями саме такого напрямку розвитку державності засвідчує помітну давність і тяглість цієї демократичної традиції, її неспростовної національної значимості й загальної відповідності сутності (духу) української нації.

Наголошено, що історіографія означеної проблеми, як складне й багатогранне явище, має свої особливості – вона представлена світовою і вітчизняною науковою думкою; її ретельне вивчення ускладняється особливостями сучасного інформаційного суспільства.

Акцентовано на тому, що сучасний стан наукової розробки української національно-державної проблематики, в контексті нашого дослідження, умовно можна розділити принаймні на кілька сегментів, що охоплюють: теоретичні питання нації (націотворення) і держави (державності) й загалом формування української нації (української національної державності); проблеми формування української державної ідеї як національної, її еволюції та боротьби за реалізацію в добу козаччини; питання українського модерного націогенезу «українського ХІХ ст.»; проблеми національного державотворення 1917-1921 рр.

Підкреслено, що кожний з сегментів досліджуваної проблематики вирізняється автономністю й, водночас, має власну значимість для історіографії вивчення проблем нації і держави (державотворення) загалом. То ж чимало окремих аспектів проблеми вже були предметом окремого розгляду відомих науковців.

Разом з тим висунуто тезу про те, що питання формування української національної державно-правової традиції комплексно не досліджувалися, а висвітлювались та узагальнювались епізодично.

Наголошено, що загалом проблема українських національних традицій, зокрема, традицій державотворення, прямо чи опосередковано, однак доволі широко, знаходила відображення у працях переважно т. зв. «чистих» істориків, філософів, психологів, політологів, рідше – істориків і теоретиків держави і права. З огляду на предмет дослідження, звернено увагу на найвагоміші праці проблематики, окремі проаналізовано.

Увиразнено, що досліджувана проблема має багатоманітну джерельну базу, яку є підстави уважати як репрезентативну і достатню для того, щоб виконати поставлені в роботі завдання, зробити відповідні узагальнення та висновки.

Виокремлено методологію дослідження національно-державних процесів, які репрезентовано як комплекс використовуваних підходів та взаємодію декількох рівнів методологіювання – *загальних* (найповніше використовувалися методи порівняння, узагальнення, дескрипції), *загальнонаукових* (діалектичний, елементарні мисленнєві операції, напр., аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування та ін.) і *спеціально наукових* (аксіологічного, герменевтики, історично-філософського й історично-генетичного, факторного й семантичного аналізу, системного, компаративного (історично-правовий та порівняльно-правовий), структурно-функціонального та ін.) методів. Обґрунтовано застосування обраних методів.

Наголошено, що дослідження побудоване на національно-державницькій парадигмі, за якої держава, загалом, розглядається як один з найважливіших засобів реалізації суверенітету народу, а українська національна державність,

зокрема, – в контексті формування національних традицій українського державотворення, що мають багатовікову історію.

Підкреслено, що інструментом вивчення різних аспектів предмету дослідження стало застосування надбань кількох взаємно доповнюваних наукових підходів – цивілізаційного, фронтального та синергетичного. В контексті першого, наголошено на європоцентричній спрямованості усіх модерністських версій виникнення нації. Запропоновано власне розуміння *європоцентризму націй* як явища, що уособлює суто європейську традицію, й означає певну типологічну й концептуальну близькість ціннісних установок, що були закладені в основу еволюції європейських націй.

Вказано, що міждисциплінарний підхід, на якому ґрунтується дисертація, зумовив використання у дисертації принципу методологічної взаємодоповнюваності або поліметодологізму. Висловлено переконання, що використання означеної повноти методологічних засобів забезпечило обґрунтованість й достовірність результатів дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 3

ДОКТРИНА КОЗАЦЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ – ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

3.1 Становлення ідеї козацької державності в Україні як національної державної ідеї: історична тяглість та спадкоємність державної традиції (друга половина XVI – середина XVII ст.)

Козацька доба – важливий період становлення та еволюції української національної державності принаймні на кількох важливих рівнях державотворення – інституційному та ідеологічному. Із сучасністю державотворчі процеси козацької доби зближує, зокрема, фактор збереження деяких рис політичної ментальності українського народу, як-то перезавантаження державної влади з метою впровадження більш ефективнішої її організації та пошук суспільно-політичної еліти, яка змогла б реалізувати ідею національної державності.

Українське козацтво виникає наприкінці XV століття (1489, 1492), проте окремі елементи та прояви козащини у вітчизняній історії мають давніші корені. До середини XVI ст. придніпровське козацтво розвивалось як військово-промисловий стан. У процесі спільної господарської і військової діяльності, починається й організаційне оформлення козацтва, здебільшого українського за етнонаціональним складом.

Першими ватажками козаків були українські магнати, що зберегли прихильність православ'ю і своєму народові. До найвизначніших з них належав канівський староста Дмитро Вишневецький («Байда»), життя і діяльність якого оповиті легендами. Існує думка, що саме він насамперед для самооборони від татарських нападів у середині XVI ст. заснував Запорозьку Січ, яка виникнула як своєрідне політико-соціальне утворення, суміщала в собі ознаки політичного

й соціального інститутів та військової спільноти, сприяла утвердженню організаційної структури козацтва. І, як наслідок, спричинилася до утворення життєздатного політичного організму з немалим державотворчим потенціалом.

Із виникненням Запорозької Січі в історії козацтва умовно розпочинається етап його суспільно-політичної консолідації, а від часу утворення реєстрового козацького війська, – й легалізації як стану в суспільстві Речі Посполитої. У цьому зв'язку цілком прийнятними видаються висновки М. Грушевського, який стверджував, що козацтво формується у певну суспільну верству протягом цілого XVI ст., а певні організовані форми і «певне правнопризане значення» дістає на межі XVI – XVII ст. І лише з кінця XVI ст. про козачину може йтися, як про якусь суспільну групу чи організацію, можна розмірковувати про козацькі устрій, громади, управу тощо [162, с. 74]. Зрештою, наважимося припустити, що символічно від цього часу козацтво стає носієм української національної ідеї, яка зумовлювала не тільки звільнення від чужоземного гніту, але й формування «соціумного тіла» (термін В. Шевчука) у формі Козацької держави, за яку й почалася збройна та *ідеологічна* (через літературу та суспільно-політичні пам'ятки) боротьба.

За умов утворення конфедеративної польсько-литовської Речі Посполитої, що для українських земель фактично була виключно польською державою, проблема козацтва в Україні набуває особливої суспільно-політичної значимості. Відразу постало питання легалізації козацтва як суспільного стану, який існував реально, однак польським урядом не визнавався. Причина – середньовічний світогляд і феодальне право, яке хоча й задекларувало християнську рівність усіх людей перед Богом, фактично закріплювало нерівноправність людей у формі станових привілеїв.

Українське козацтво у масі своїй було представлене вихідцями з різних соціальних прошарків, відтак з правового погляду для традиційного феодального суспільства виявлялося своєрідною *суспільною аномалією* (тут і далі підкреслення наше – *I.T.*). З одного боку, воно прямо не належало до жодного визнаного стану, а з іншого – від початку свого виникнення втілювало суспільно-

значливу місію із захисту від татарсько-турецької агресії українського прикордоння. Себто, за тодішніми уявленнями – займалося лицарською (лицарською) справою. Додаймо, що й осередок козацтва – Запорозька Січ – мав виразисті ознаки побудови за зразком військово-чернечих орденів Середньовічної Європи з усіма основними прикметами – клятвою щодо непохитної боротьби «за віру», не допуск жінок на Січ тощо [Див.: 744, с. 76-77].

Від кінця XVI ст., за умов посиленого запровадження в Україні станового устрою, посилаючись на «лицарські» достоїнства, козацтво започинає маніфестувати себе як осібну соціальну верству, суспільний стан з конкретними правами. Такою поставою козацтво приживає ознаки політичного суперника православної шляхти та духовенства – звичної української еліти.

Зауважимо, що спроби піднесення статусу козаків до рівня найбільш привілейованого стану (шляхти) стало намаганням політично реабілітувати цілий суспільний прошарок, що у названу добу переростав в осібний стан. Юридичний статус козацтва у Великому князівстві Литовському був найближчим до найнижчого прошарку військово-служилого стану – т. зв. *бояр*. У Речі Посполитій оці *путні* (панцирні тощо) *бояри* у ході юридичного оформлення шляхетського стану не потрапили до його складу. С. Леп'явко, відомий історик-знавець початків козацтва, обґрунтовано вважає, що в другій половині XVI ст. ця верства масою приставала до козацтва, передаючи йому окремі сегменти своєї суспільної ідеології. Наголошуючи, зокрема, на своїх правах і привілеях як «людей лицарських», боярська верства була переконана в тому, що їх права належали їм насамперед за військову службу монарху-державі [441, с. 33-43]. Тому можна погодитися, що у козацький рух боярська верства привнесла елементи політичної організованості, повагу до законної й стабільної влади та, головню, державотворчу ідею [448, с. 14-21]. Проте ці процеси проходили вже *помості інтересів козацтва*, а відтак – поза межами, звиклого для тодішнього суспільства, привілейованого шляхетського стану.

Неминучий за цих обставин козацько-польський конфлікт мав також міжнародний аспект. Зростання кількості недозволених походів козаків на

турків, в Крим, та Молдову, загалом свідчили про слабку пов'язаність козацтва з польською владою Речі Посполитої, ставлячи останню під загрозу каральних військових акцій Туреччини.

У цих умовах в практичній площині апологети Польської держави, представники переважно польського шляхетства, виявляли рішучість щодо урегулювання козацького питання, пропонуючи шляхи його можливого вирішення в діапазоні від фізичного винищення козацтва до утворення на Придніпров'ї автономної території з козацьким самоврядуванням.

Найбільш незвичний підхід до вирішення козацької проблеми наприкінці XVI ст. запропонував католицький єпископ українського походження Йосиф Верещинський (1533–1598), автор впровадження до політичного словника поняття «український народ» та наповнення його етнополітичним змістом, світогляд якого «поєднував у собі непоєднане», тобто ідеї ренесансного гуманізму, барокову сміливість та неординарність рішень [456, с. 18].

Йому першому належить ідея використання українського козацтва як військових найманців із забезпеченням незалежного місця у суспільній структурі Речі Посполитої. Та найважливіше, – Й. Верещинський, висловивши ідею щодо козацтва як суб'єкта політичного процесу, став першим ідеологом Козацької держави у формі автономного утворення (князівства) з організацією територіальних полків. Тим самим католицький шляхтич зробив суттєвий крок до вироблення програми козацького автономізму.

Подаючи плани реформування козацтва, Й. Верещинський, бажаючи досягти їм окремішнього статусу, й по суті подає козакам програму будівництва Козацької держави – т. зв. Задніпровського князівства. Проект був відхилений правлячими колами Речі Посполитої. Та попри те, що він залишився незнайомим козацькому загалу, маємо підстави констатувати, що ідея козацької державності як національна державна ідея уперше була сформульована наприкінці XVI ст. у проектах козацьких реформ Й. Верещинського.

Наприкінці XVI ст. національне самоусвідомлення, а відтак і становлення ідеї козацької державності як національної державної ідеї, найбільш виразно

виявилися в офортах С. Наливайка, провідника першого, як вважається, національно-визвольного повстання. Він бачив козацтво суб'єктом політичного процесу, виходячи при цьому з політичних принципів та ідей. Останні певною мірою відрізнялись від демократичних традицій Війська Запорозького.

У суспільно-політичних умовах після укладення Люблінської міждержавної (1569 р.) і Берестейської церковної (1596 р.) унії вагомим фактором націогенезу стає духовно-культурний чинник: православна «руська» релігія, пов'язані з нею культурні цінності та традиції, що сягали часів Київської Русі.

Далі відбувається формування масової національної свідомості через популяризацію ідеології національно орієнтованих культурних діячів. Останніх, зокрема, означив львівський дослідник О. Мальчевський. Він звернув увагу на появу в Україні XVI – першій половині XVII ст. когорти інтелектуалів, які стали не лише творцями української національної ідеології, але й були її носіями. З-поміж них були і ренесансно орієнтовані латиномовні й польськомовні автори, що виявляли ознаки специфічного для них українського патріотизму (напр., С. Оріховський чи І. Домбровський та ін.), і діячі протестантської конфесії, які твердо встали в оборону українського інтересу (напр., Христофор Філалет та ін.), і речники уніатського духівництва, які мали своє уявлення національної порятівлі України-Русі (напр., «пізній» М. Смотрицький та ін.), і, звичайно, численні православні діячі української культури (напр., Д. Наливайко, Й. Борецький, З. Копистенський, П. Могила та ін.) [489, с. 76-82]. З останніми значною мірою пов'язувалася діяльність тогочасних українських національних інституцій, найпомітнішими з яких у той час були братства [Див., напр.: 319].

Для ідеології православних найбільшою мірою властивим було опертя на місцеві традиції. Тому для неї показовим було звернення до історичної пам'яті, а це супроводжувалося творенням національної міфології і, загалом, робило її, у доброму розумінні, консервативною. Додаймо, що на цьому етапі каталізатором зазначеного процесу значною мірою був міжконфесійний чинник. Ми розглядаємо його як одну з форм суспільно-політичної боротьби тогочасних

інтелектуалів за відстоювання прав українського народу на власні національну ідентичність й національну державність [Докл. див.: 850, с. 44-50].

Об'єктивно, усе зазначене ще більше сприяло зростанню ролі козацтва в суспільстві. Дослідники відзначають, що вже на початку 20-х рр. XVII ст. у свідомості *простих людей* (тут і далі курсив наш – *I.T.*) козацтво, за свідченнями документів, виступало як головна сила, яка єдина була спроможна захистити «руські православні цінності», а відтак – покривджені поляками права «руського» народу [Див.: 973, с. 125-147]. Першим прилюдним виступом козащини в оборону православної Церкви стало звернення козацької депутації до сейму Речі Посполитої (1610 р.) із застереженням боронити православ'я «головами».

Авторитет і вагоме місце козацтва в національному житті почали визнавати православні владики, називаючи козаків спадкоємцями традицій князівської доби [413, с. 164]. Найяскравіше апологія «запорозького лицарства» простежується в «Протестації» (1621 р.) Йова Борецького, який перед польським урядом і католицьким світом оголосив козащину наступницею і спадкоємицею «тої старої Русі», всіх ревнителів колишньої руської слави й сили – старих руських князів, їх подвигів задля Руської держави та її Церкви [51, с. 286-300].

Ставши на позиції послідовної оборони православ'я, яке в той час було синонімом української народності, за висловом Д. Дорошенка, – її «національним прапором» [210, с. 171], українське козацтво тим самим *прилучилося до боротьби за загальнонаціональні інтереси*. Зокрема, на ґрунті спільної оборони «старожитної православної релігії» [162, с. 97] козацтво шукало порозуміння й спілки з найбільш помітними соціальними групами тодішніх українців – православним духовенством, а також із шляхтою та міщанством. Як наслідок, національна справа почала перебувати у центрі уваги козацьких провідників, а українська державна ідея стала набувати нових ознак.

З-поміж усіх козацьких провідників початку XVII ст. визначний внесок у розвиток державної ідеї в Україні, що на той час вже міцно ототожнювалася з

козацтвом, зробив гетьман *Петро Сагайдачний*. Результати його діяльності на тлі досягнень попередників та найближчих спадкоємців, дійсно були вражаючими.

Найвидатнішим твором, що нібито узагальнив усі події та процеси часу гетьманування П. Сагайдачного, а також – здобутки на зачинах творення козацької державності, став трактат К. Саковича, написаний ним 1622 р. під назвою: «*Вірші на жалісний погріб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного*» [Див.: 716, с. 160-183].

Цей твір – яскраве свідчення зав'язку усвідомлення українським народом необхідності визволення від підпорядкування іншим державам й гострої потреби побудови національної держави. Зокрема, показовою є передмова твору, де йдеться про те, що усі [народи – *І.Т.*] ідуть до свободи, бо це «від природи». Тому й називають свободу «золотою», хочуть досягнути до неї, однак її здобувають тільки ті, хто захищає свою Вітчизну і Бога. Наголошується, що свобода не купується за гроші, а здобувається кров'ю. У пам'ятці декларується, що запорозьке військо здобуло ту свободу, оскільки старанно служило своїй Вітчизні. Важливо наголосити, що у пам'ятці також певне місце присвячене визначенню статусу гетьмана: «Не особою гетьман, а військом є славний, а також гетьманом – військо» тощо [716, с. 160–175]. Тут варто було б згадати думку М. Максимовича, який вважав, що у титул гетьмана народ вкладав поняття «батька народу». І саме під час правління П. Сагайдачного та Б. Хмельницького це перейшло в переконання, що гетьмани були не тільки воєначальниками для козацтва, але й очільниками держави [485, с. 150-165].

Усвідомлення суспільством ролі особи в державі й місця козацтва у державотворчих процесах на якісно інший щабель підняв митрополит *Петро Могила*. Його державно-правові погляди були підпорядковані необхідності захисту православної віри й загалом посилення позицій православних в польській Речі Посполитій.

Інструментом для цього стали ідеї верховенства влади православної церкви на українських землях. Їх П. Могила розвиває у своїх творах – «*Тридіоні*» (1631

р.) [Див.: 536, с. 54-65], «Служебнику» (1639 р.) [Див.: 535, с. 98-119], «Великому требнику» (1646 р.) [Див.: 534, с. 29–42] низці передмов: до «Учительського Євангеліє» (1637 р.) [Див.: 537, с. 303–333].

Приміром, П. Могила зі спільниками переконували, що на руських землях саме православна церква має найдавнішу історію, а отже, законне право на існування. А здійснення православною церквою її верховної влади насправді значитиметься подоланням кризи православ'я, а відтак свідчитиме про об'єднання усіх руських-українців. Вважаємо, за умов існування релігійно-конфесійної свідомості того часу, такий напрям діяльності митрополита означав вироблення ідеологічних засад збереження українцями права на власну національну ідентичність.

У постаті митрополита П. Могили поєднувалося тверде утримання православ'я із тяжінням до імплементації України в європейський культурний простір. Вивищуючи закон і право як головну засаду громадянського життя, П. Могила плекав ідею політичної самодостатності Русі. І ця ідея мала реалізуватися в [Українській – *І.Т.*] державі, яка б не підпорядковувалася ані польському королю, ані московському царю чи турецькому султану. Духовні акції П. Могили підняли українську еліту на вищий щабель: підготували до усвідомленого сприйняття ідеї національної державності, а отже й готовою до державотворчих змагань.

Отже, ідея козацької держави як автономного утворення в межах Речі Посполитої зародилася в середовищах вищого духовенства, місцевого шляхетства й верхівки козацтва ще за кілька десятиків років до початку Хмельниччини. Її слід розглядати в контексті українського націогенезу, що наприкінці XVI – перших десятиліть XVII ст. виявлявся у формуванні духовно-культурної єдності (православна «руська» релігія, пов'язані з нею культурні цінності та традиції) та на цьому ґрунті – культурно-національному піднесенні. Та головне, – як ідейну передумову Національної революції українців середини XVII ст. та створення в ході її розвитку козацько-гетьманської держави.

3.2 Спроба реалізації ідеї національної державності в козацькій Україні у контексті осягнення національно-територіального суверенітету й політичної самодостатності (середина – друга половина XVII ст.)

Створення козацько-гетьманської держави (офіційна назва – «Військо Запорозьке», згодом історія закріпила за нею назву «*Гетьманщина*») в ході Національної революції українського народу середини – другої половини XVII ст. стало найважливішим наслідком козацького руху XVI – першої половини XVII ст.

Революційний характер подій української історії, які розпочалися під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького 1648 р. й тривали до ліквідації восени 1676 р. козацьких державних інституцій гетьмана П. Дорошенка у Правобережній Україні, переконливо обстоюється та аргументується у працях провідних вітчизняних учених-медієвістів В. Смоля та В. Степанкова [767, с. 17-68; 764, с. 98-111; 766, с. 71-72]. *Революція*, – тому що в роки національно-визвольної боротьби було здійснено *кардинальні зміни* (тут і далі підкреслення наше – *I.T.*) в суспільному ладі, державному устрої та праві. *Національна*, – тому що ці зміни об'єктивно відповідали інтересам усіх соціальних прошарків українського народу.

В українській та зарубіжній історіографії Української національної революції середини – другої половини XVII ст. слушно дотримуються думки, що гетьман Б. Хмельницький, зчиняючи «Велике повстання» супроти можновладної Польщі, попервах ставив на скромні цілі: передбачав захистити власну козацьку гідність, потоптану чигиринським підстаростою Д. Чаплинським та його сановитими патронами, поновити козацькі привілеї, що були надані козакам польськими королями до видання «Ординації» (1638 р.), і припинити свавілля шляхетської адміністрації. Однак організаційний геній Б. Хмельницького полягав у тому, що свої особисті цілі він підняв до рівня загальнонародних через, передовсім, акцент на потребі захисту національної ідентичності.

Тут йдеться про популяризацію ідеї позбутися цькування православної церкви й православних віруючих та присікти самоволю єврейських орендарів в Україні. В реальних умовах існування релігійно-конфесійної свідомості захист православних означав, фактично, захист української національної ідентичності. «Єврейський фактор» у причинах Національної революції також, на нашу думку, мав би сприйматися в контексті захисту національної ідентичності. Зрештою, на це вказують джерела – твори літературно-публіцистичного характеру й міркування та висновки авторитетних дослідників.

Так, у ряду тогочасних літературно-публіцистичних творів наголошується на засиллі євреїв у господарсько-підприємницькому бутті Речі Посполитої, на їхньому «побратимстві з поляками» в інтересі пригноблення українців. Зокрема, анонімний автор хроніки подій 1646-1655 рр. прямо вказував на те, що головним поштовхом до «війни з козаками» стало їх запал у гнобленні до таких границь, що навіть «дітей не можна було хрестити без згоди жидів-орендарів, яким жадібні пани віддали в оренду джерела прибутків шкідливі і надумані (козакам)» [205, с. 9].

В. Смолій та В. Степанков як одну з першорядних пружин «Великого повстання» також відзначають соціальне та національно-релігійне притиски українців з боку можновладних панів, передовсім, поляків і євреїв [324, с. 238-239]. Тому вже у перших документах Б. Хмельницького – у його т. зв. «зазивних» універсалах ведеться про «невиносимий польський гніт» [204, с. 27-29].

М. Корпанюк, відомий дослідник вітчизняного літописання також зауважив, що усі літописці другої половини XVII – XVIII ст. проводили ідею про злиття народних кривд із старшинськими, тобто стверджували, що польська тягота об'єктивно допекла усім соціальним верствам тодішнього українського суспільства. Основними причинами ненависті до поляків були безмежна уседозволеність шляхти, її жорстоке, на загал, ставлення до українців, а також двоїста поведінка у ставленні до шляхти з боку старшини реєстрового козацтва [391, с. 530-531].

Та значно глибша інша, на наш погляд, *головна* причина революції полягала в тому, що українці – православна шляхта і духовенство, козацтво, а також і селянство – після утворення Речі Посполитої втратили свої попередні законні права – *вольності*. Опосередкованим підтвердженням цього, як і національно-визвольного характеру «Великого повстання» є другий універсал Б. Хмельницького. У ньому нагадується, що їхні батьки (предки повсталих – *І.Т.*) ніколи не піддавалися жодним законам, ніяким королям, а тільки вшановували їх владу, а далі гетьман закликає до зміщення польської влади («скинути ярмо урядовців») й здобуття свободи, що її «наші батьки кров'ю окупили» [920, с. 176-178].

Насамперед козацтво як стан, що претендував на шляхетський (чи рівний) статус, прагнуло поновлення козацьких привілеїв, наданих в минулому польськими королями. І з перших місяців 1648 р. гетьман Б. Хмельницький разом з соратниками силкувалися розв'язати цю проблему в підложжі політики, яку В. Липинський назвав *козацьким автономізмом* [448, с. 20-22]. Основи цієї політики, що насправді демонструвала процес становлення автономістської ідеї, було закладено у березні-травні 1648 р., часу, коли, на думку В. Степанкова, розпочинався завершальний етап формування української державницької ідеї [787, с. 464-478; 766, с. 70-73].

Як аргумент на доводі тезису щодо політики козацького автономізму В. Смолій та В. Степанков подають, з-поміж іншого, факт перемовин козаків під керівництвом Б. Хмельницького з послами коронного гетьмана М. Потоцького в першій половині березня 1648 р. Тоді козацька делегація висунула вимогу вивести польське військо з усього простору Задніпров'я та України, ліквідувати тут будь-яке правління Речі Посполитої, а також надання козакам права «укладати договори з іноземцями й зарубіжними монархами і робити все, що лише забагнеться їхній волі і бажанню» [764, с. 70]. Вказані науковці також відзначають, що запропоновану тоді ідею автономності Б. Хмельницький бажав довести до усього населення козацького краю. І справді, розпочинаючи похід із Запорожжя «на волость», за свідченнями одного із джерел, він звертається до

народу з закликами-універсалами (т. зв. *зазивні універсали*) спинатися на боротьбу, й обіцяє відняти «у ляхів всю Україну» [205, с. 30].

Та вже на середину 1648 р. ідея козацької державності як *українська державна ідея* набуває нових граней – формується концепція *створення національної держави*. Піонером такого підходу щодо можливих перспектив вітчизняного державотворення є підстави вважати гетьмана Б. Хмельницького.

Уперше гетьман Б. Хмельницький сформулював ідею створення національної держави, хоча й на обмеженій території та залежної від Речі Посполитої, після переможних битв під Жовтими Водами і Корсунем. Тоді в його програмі вимог до польського уряду йшлося про утворення удільної держави у чітко визначених кордонах по Білу Церкву та Умань [324, с. 239-240]. А вже 1649 р., Б. Хмельницький у своїх вимогах пішов далі, й означив ключові положення національної державної ідеї – уперше в історії української суспільної та політико-правової думки – фактично висунув політичну програму українського державотворення, що схематично містить три пункти.

По-перше, це – положення про соборність Української держави.

Ідеологія і практика Національної революції під проводом гетьмана Б. Хмельницького безапеляційно указують, що ідеться не тільки і не попросту про утворення держави, а саме – держави етнічної (національної).

Відзначимо, що у XVI ст. це поняття чітко розуміли. Як приклад наведемо відомі слова С. Оріховського, який визначав своє походження як: «мій народ український, нація – польська». Тобто у сучасних термінах, С. Оріховський вказував на своє українське походження як етнічне, і одночасно, наголошував на своїй приналежності до громадян польського королівства, тобто про належності до польської політичної нації [724, с. 62-68]. А тому, вважаємо цілком природним, що Б. Хмельницький фактично від самого початку Великого повстання» визначив об'єкт головних зусиль народу – єдність усіх етнічних земель і всього українського народу.

Досить виразно ця думка звучить уже в проголошеному гетьманському Універсалі 1648 р. У ньому зазначалося про те, що українці звідали немало бід

«від ляхів і різних панів», що «порушили наші права». Через те «Україна наша (...) мало не загинули (...), і знову чути плачі (...). Ридання всієї України» благає помсти, а тому «(...) хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли» [Цит. за: 766, с. 23-24]. Восени того самого року, після низки переможних битв над поляками, Б. Хмельницький у посланні до султана Мухамеда зазначив: «а нам Господь бог ... за наші кривди дозволив взяти під владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу...» [Цит. за: 766, с. 24].

Врешті-решт, відтоді загалом на усіх переговорах, виступах, а також у вчинках самого гетьмана визначальним ставало акцентування на потребі політичної незалежності України та етнічної державності українців. Відтак у виконванні замисленого Б. Хмельницький вбачав найпершу ціль особистої діяльності («Виб'ю з лядської неволі руський народ увесь! Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможі мені в тому чернь уся -- по Люблін, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоб <...> [польські пани], знищивши хлопів, і на козаків не вдарили... За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підйму... А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіти, мовчіте ляхи») [94, с. 459].

І. Крип'якевич також стоїть на тому, що для Б. Хмельницького від деякого часу ключовою метою революції стала побудова національної держави. У підтвердження цього історик наводить свідчення українського посла в Московії С. Мужилівського. В них ідеться, що відтепер Україна вже стала їхньою козацькою землею, а не польською, і не литовською, і «козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми, поляками, боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла» [411, с. 226].

Справедливості ради зазначимо, що у сучасній українській історіографії є праці, в яких тогочасну державну політику Б. Хмельницького не вважають

соборною. Згадаємо авторитетну думку про те, що у гетьманській політичній діяльності «пріоритет вбагатократ над ідеєю національного визволення всього народу надавався завданню створення станової козацької держави, і зовсім не обов'язково, щоб така держава обіймала всю етнічну територію» [477, с. 18-19].

По-друге, було сформульовано ідею незалежності від польського короля новоутвореної Козацької держави.

Її добре видно на прикладі політичної доктрини самих повстанців, яку близько відчували утаємничені тодішні політики. До прикладу, польський землевласник Микола Потоцький відзначував вже на початку березня 1648 р., що козаки, пориваючись до складання договорів з іноземними монархами, захотіли мати в Україні необмежену владу – «(...) все робити, що їм подобається». Наступного року за словами Б. Хмельницького : «...Лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде. <...> Нас Бог від них (Польщі і Литви – *І.Т.*) увільнив – короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільні» [94, с. 117-119, 152]. На думку Н. Полонської-Василенко, у цьому місці він «розмовляв з послами не як ватажок повстанців, а як володар України» [645, с. 200].

По-третє, новоутворена Українська держава розбиралася козаками як спадкоємиця Київської Держави.

Приміром, під час однієї з перших перемовин із польськими постпредами, гетьман Б. Хмельницький допускав підписання мирного договору з Річчю Посполитою тільки за умов признання нею незалежності козацької України в кордонах, в яких «володіли благочестиві великі князі» [94, с. 154]. Гадаємо, в такий спосіб засвідчувалася тяглість розвитку руської (прото)нації й відновлення нею процесу державотворення, перерваного експансією сусідніх держав.

Документи посвідчують, що під час підписання на початку січня 1654 р. угоди з Московським царством, Б. Хмельницький вимагав, щоб Олексій Михайлович, як московський цар і суверен, посвідчив усі ті «права», а також «привілеї та свободи», які мають Військо Запорозьке й Україна «з віків від давніх

князів благочестивих і королів польських» [204, с. 326, 332]. Погоджуємося з А. Бульвінським, що тим самим Великий гетьман наголошував на витоках, зокрема, етнічних, новоутвореної держави й демонстрував себе продовжувачем киево-руської (князівської) державницької традиції [62, с. 15].

Між іншим, остання теза засвідчила іще один сегмент тогочасної української державницької ідеології та державно-правових поглядів гетьмана Богдана Хмельницького – *відродження ідеї українського монархізму* як ознаки політичної самодостатності держави в тодішніх умовах.

До слова, вважаємо, що *a priori* саме ідея встановлення монархії в Україні могла бути сприйнятою тогочасною Європою як цілком прийнятна, оскільки тут панував принцип «немає землі без монарха», за яким держави не могло бути без монарха, землю без короля сусідні країни сприймали як нічийну [473, с. 166-167]. Щоправда, за винятком, коли якийсь монарх візьме її під свою опіку (корону) або протекцію. Тому дослідниця Ю. Пазиніч обґрунтовано вважає, що за цієї ситуації після відокремлення українських земель від Польщі, тут виникає легітимний вакуум для утворення держави. Гетьман Б. Хмельницький, який не був княжого роду, не мав аргументів на легітимне право будівництва держави під своїм іменем. Проте й оголосити себе монархом – також не міг, оскільки самопомазання не визнала б Церква як інституція, а також це б потягнуло за собою негативне ставлення усіх європейських монархів. З огляду на зазначене, зрозумілою була спроба Б. Хмельницького перетворити Україну на монархію [602, с. 121].

Серед шляхти дані про умисли Б. Хмельницького повернути Українську державу й сповістити себе монархом на її чолі, почали ширитися під впливом перших гетьманських вимог [Див., зокрема: 411, с. 225]. Ось як про це 8 червня 1648 р. холмський єпископ повідомив поморському підкоморію: «Він уже іменує себе князем київським і руським, просуваючись далі, хоче центр війни заснувати під Володимиром» [205, с. 44].

Дослідники звертають увагу на започаткування процесу утвердження в свідомості чи не усіх тодішніх суспільних верств судження про гетьманську владу, як на владу, що дана Богом.

Так, полковники у своєму листуванні з прикордонними московськими воєводами титулюють Хмельницького: «Божею милістю великий государь Богдан Хмельницький», а митрополит Сильвестр Косов називає його «нашої землі начальником і повелителем» [644, с. 112-113]. У такій іпостасі Б. Хмельницький сприймався і за межами України. Т. Чухліб звернув увагу, що єрусалимський патріарх Паїсій величав Б. Хмельницького «ясновельможним князем» («*illustrissimus princeps*»), а голландський художник В. Гондіус 1651 р. у написі латиною під найбільш достовірним портретом Б. Хмельницького свого авторства також назвав його «*Ukrainei dux*». Позаяк, в європейських країнах латинське слово «*dux*» означало «володар», «князь», «герцог» тощо [1008, с. 74, 76].

Сам Б. Хмельницький прямо чи опосередковано також висловлював мисль про свою владу самодержавну владу володаря Української держави (князівства), а не як владу виборного гетьмана. Наприклад, коли на переговорах з польськими комісарами мова заходила про дії гетьманської адміністрації в Києві, підкреслював: «Я можу розпоряджатись в цьому краї. Київ моє місто, я пан воєвода київський» [94, с. 116-117]. Разом з тим, до запровадження у політичну лексику князівського титулу наразі не дійшло. На думку Т. Чухліба, це порушувало б як внутрішньополітичну ситуацію в повсталій Україні, адже основні гасла виступу було спрямовано саме проти князів-«крулев'ят» та шляхти, так і нівелювало б зовнішньополітичні здобутки з огляду на його прагнення залучити на свій бік московського царя [1008, с. 76-77].

Для нас близькими є міркування про те, що реальні кроки Б. Хмельницького щодо закладення власної династії (Молдавські походи – з метою укладення династичного шлюбу свого старшого сина Тимоша з донькою правителя Молдавського князівства Василя Лупула – Розандою) й спроба закріплення вітчизняної монархії у формі спадкового гетьманства (Юрій Хмельницький) в

очах великого гетьмана мали легітимізувати назовні його владу й стати запорукою визнання Української держави суб'єктом європейської політики.

Та попри виразно окреслену мету – розбудови невіддільної держави, що охоплювала б всі землі тогочасного українського етнічного розселення, – державотворчий поступ українців цілком залежав від воєнних успіхів війська гетьмана Б. Хмельницького.

Так, згідно зі Зборівським договором (серпень 1649 р.) – першим юридичним документом, де йшлося про закріплення (визнання) української козацької держави, Річ Посполита визнавала козацько-гетьманську державу, закріпивши за нею *державну автономію* на законодавчому рівні. Але автономія мала бути тільки в кордонах, що мали спільну назву «Україна» – Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств [920, с. 230-233]. Наступний Білоцерківський трактат формально-юридично також визначував звуження суверенітету Української держави та локалізацію її території з трьох воєводств до рубожів тільки одного Київського воєводства. Зазначалося, що тільки там польське, себто, коронне, військо «не має відправляти леж», разом з тим, в усі вказані воєводства польська (за етнічною приналежністю) отримувала можливість повернутися до своїх маєтків, також йшлося про право євреям повертатися: «як бувалим мешканцям та орендаторам, так і тепер мають бути». Ще одним недоліком (з погляду козацьких інтересів – *I.T.*) угоди стала відсутність статей щодо збереження «давніх прав і вольностей» Війська Запорозького. Нарешті, Білоцерківський мир передбачав скорочення козацького реєстру до 20 тис. душ, й суттєво обмежувала владу гетьмана [920, с. 250-255]. Однак, з укладанням т. зв. Переяславського договору, розпочинається новий фазис в юридичному закріпленні (визнанні) української державності, проте уже у рамках Московської держави.

Положення Переяславського договору, що викладені у т. зв. *Березневих статтях* (інша назва – Статті Війська Запорозького, Статті Б. Хмельницького), стали «конституційною» основою, яка визначала юридичне (правове) становище «Війська Запорозького» у складі Московського царства [Див.: 920, с. 262-268].

Приблизно тоді ж московським царем було даровано три царських т. зв. жалуваних грамоти. Сукупність цих загалом чотирьох документів і становить текст того явища, яке в історіографії прийнято називати *Переяславсько-Московським* (чи *Московсько-Переяславським*) договором [Див., зокрема: 786, с. 28-39; 20-28].

Наукову оцінку цьому важливому правовому акту, давали багато істориків права, починаючи ще з ХІХ ст.

Загалом, при характеристиці взаємовідносин між Військом Запорозьким та Московським царством ми найбільш прихильні до позиції тих дослідників, які дивляться на Переяславсько-Московський договір як на угоду, що визначала *васальну залежність*, або протекцію Війська Запорозького від московського царя як сюзерена [477, с. 9-20].

Так, С. Плохій відзначає, що оцінка Переяславської угоди як на акту запровадження протекції над Україною московського царя добре фіксується у промові керівника російського посольства в Україні Василя Бутурліна під час вручення гетьманові царського «пожалування» (т. зв. крил протекції). Його промову вирізняли нові елементи історико-правового кшталту в доводах на бік російсько-української угоди. Такими елементами, зокрема, були: пов'язування московських царів походженням від св. Володимира; позиціонування Києва як булої князівської, а отже й царської столиці; акцентування, як на основному елементі російсько-українського поєднання, покровительстві й протекції з боку московського царя [635, с. 76-85].

А. Яковлів вважає основною ідеєю документа – збереження державної самостійності «Війська Запорозького» у внутрішніх та зовнішніх справах на умовах деякого контролювання міжнародних контактів з боку царського уряду й сплати йому данини як протекторові за оборону проти зовнішніх ворогів [1057, с. 21-22; 34-37]. Виходячи з того, чимало вчених оцінюють отакі укорочення прав козацької України як номінальну протекцію російського царя, а відтак і як *номінальну васальну залежність* від Московського царства. Разом з тим, зауважмо, що (за М. Грушевським) право провадження зовнішньої політики,

яким у той час володіла «Військо Запорозьке» – це прерогатива *саме* самостійної держави [161, с. 740-741].

Важливо наголосити, що обидві договірні сторони дійшли згоди уберегти нерушимість «давніх прав» в Україні. Іншими словами, залишались недоторканими суспільний лад України, козацькі порядок управління і судоустрій, декларувалося збереження за козаками та їхніми нащадками належних їм маєтків. Підтверджувалися права і привілеї не тільки козацтва, але й шляхти, духовенства та міщан.

Поступки українському менталітету виявлялися і у підтвердженні української традиції виборності. Окремо підтверджувалося право козаків самостійно обирати гетьмана *за давнім звичаєм* – на чолі держави залишався виборний гетьман (вперше закріплено довічний характер влади гетьмана). Проте, яскравою ілюстрацією відносин васалітету-сюзеренітету стало положення про вимогу до новообраного гетьмана – він повинен був принести присягу на вірність цареві разом зі старшиною.

Відтак, не викликає сумніву, що постання на теренах України як Запорозької Січі, так і Гетьманщини було спричинене національними традиціями. За багатьма об'єктивними параметрами ці обидва утвори як політичні системи нового демократичного типу продемонстрували підстави і можливості консолідації суспільства на національно-патріотичних і, водночас, демократично-правових засадах. Адже виборний принцип пронизував усі форми центральних і місцевих органів адміністрації та суду.

Державницька концепція наступника Б. Хмельницького – *Івана Виговського* – ґрунтувалася на ідеї повернення до умов Зборівського договору з поляками, поруч із розширенням прав козацько-гетьманської держави. В основі її реалізації лежала спроба І. Виговського закласти у межах Речі Посполитої Велике князівство Руське як національну українську державу на чолі з гетьманом. Ця ідея була використана як теоретична основа при складанні 1658 р. Гадяцького трактату, який в політичному аспекті, передбачав денонсацію українсько-російського договору 1654 р.; соціально-економічному – поновлення форм

феодалного землеволодіння й підтвердження козакам всіх прав і «вольностей»; у релігійно-культурному – свободу релігійного віросповідання й надання широких прав православної церкві на території етнічних українських земель (у документі – доки доходить «мова народу руського») [Див.: 920, с. 309-320].

Тут укажемо, що в оцінці Гадяцького трактату серед вітчизняних істориків немає одностайності. Спектр думок – від вкрай негативних (І. Крип'якевич [413, с. 106], В. Смолій, В. Степанков [766, с. 104-110], М. Пасічник [609, с. 201]) до цілком схвальних (М. Грушевський [162, с. 203-214], В. Шевчук [1023, с. 88-105; 1026, с. 87-92]).

Перші переконують, що нема ніяких підстав прибільшувати значимість Гадяцької угоди як пам'ятки української (а також й польської) політичної й правової думки. Бо головні тези цього документа спізнилися принаймні на століття. Про їх передове значення можна було б вести мову хіба що стосовно середини XVI ст., коли укладали Люблінську унію. Та й то за вгоди, коли би всі етнічно-українські землі, без винятку, об'єднувались в межах Руського (українського) князівства на чолі з українським князем. І увійшло б це князівство до складу Речі Посполитої як триєдиної конфедеративної спілки, політично на одному рівні та спільно з Польщею і Литвою. На їхню думку, Гадяцька угода була величезним політичним кроком назад, перекреслюючи найголовніші національно-політичні й соціально-економічні завоювання першого періоду Національної революції. Зокрема, вона значила відступ від сформульованої Б. Хмельницьким державної ідеї, і стала поверненням до ідеї автономізму 1648 р. [Див., напр.: 766, с. 102-142].

Натомість, вчені-апологети Гадяцького договору, навпаки, вважають, що у проектах І. Виговського українська державна ідея як національна (національно-визвольна) піднялася на якісно вищий щабель. Як беззаперечний вони вважають той факт, що Іван Виговський хотів витворити з України державу європейського зразка під протекторатом польського короля з усіма (окрім вільних зносин з іншими державами) ознаками суверенної держави [Див.: 1028, с. 24-31; 1023, с. 88-105]. Він хотів певною мірою відійти від засад демократичної республіки

(суто українського явища унікального в історії середньовічної Європи), і за Б. Хмельницьким – перетворити Україну у змішану аристократично-демократичну республіку або й аристократичну на зразок Великого князівства Литовського з близьким до обмеженого монархічним гетьманським правлінням.

Зрештою, як слушно зауважує В. Шевчук, ідея реалізації українського суверенітету шляхом утворення Козацької держави із справді монархічною формою правління, яку реально уперше підняв гетьман І. Виговський, залишалася актуальною в теорії та практиці українського державотворення принаймні до початку XVIII ст. [1028, с. 24-31].

Загалом, Переяславська угода і Гадяцький трактат конкурували між собою як два альтернативні бачення майбутнього України – перше у зв'язку з Москвою, друге – з Варшавою; як основи ідеології (не)підпорядкування українських земель сусідніми державами. Остання найбільш повно виявила себе у 1660-х рр. з початком *Руїни*, нових соціально-політичних умовах українського політичного життя, коли руйнувалися підвалини державності. Зрештою, упродовж XVII ст. жодну із зазначених альтернатив здійснити не вдалося – Україну за Андрусівським договором 1667 р. було поділено між Польщею і Росією, а козацький Гетьманат остаточно розколовся на два воюючих один з одним політичні утворення – одне з проросійською, інше – з пропольською (на деякий час – й протурецькою та протатарською (Петрик)) орієнтаціями козацької старшини.

Московська політична практика (тут і далі виділення наше – *І.Т.*) щодо української козацької держави добре простежується на прикладі т. зв. «*гетьманських статей*» – документів державно-правового і міжнародно-правового кшталту (за Д. Дорошенком – своєрідних конституцій України [210, с. 297]). Ними визначалися устрій Лівобережної України-Гетьманщини, система її взаємовідносин з Московською державою на період гетьманування конкретного гетьмана, Укладення кожних наступних статей виявляло як незмінний напрям московської політичної практики до чимраз більшого укорочування суверенітету гетьманської України. Наслідком такого підходу

стала заміна правової форми взаємин між Московським царством і Військом Запорозьким. Останнє, як Українська держава, із васально-залежної перетворювалася в автономне утворення щодо Москви.

Кроки по обмеженню українського суверенітету, передовсім, проявлялися по відношенню до гетьманської влади [Див.: 866, с. 100-105].

Приміром, вже у перших після «Березневих» т. зв. «*Других*» або *Переяславських статтях* (1659) гетьманові заборонялося вершити незалежну зовнішню політику. Без погодження з Генеральною радою він не мав права призначити чи звільнити полковників або генеральних старшин. А для підсилення контролювання за діяльністю Генерального уряду Гетьманщини було суттєво збільшено кількість московського війська.

Наступні, «*Батуринські статті*» (1663) гетьмана І. Брюховецького вимагали від гетьманської адміністрації забезпечення провізією розміщене в Україні царське військо, а також віддавати московським поміщикам їхніх селян-втікачів. *Московські статті*» (1665), підписані тим же І. Брюховецьким, лише міцнили залежність гетьмана і Війська Запорозького від московського уряду – українські землі взагалі оголошувалися такими, що перебувають під безпосередньою владою царя. Попри невагомні поступки з боку царського уряду, зафіксовані у «*Глухівських статтях*» (1669) гетьмана Д. Многогрішного, загалом і вони направлені на вкорочення державних прав українського Лівобережжя, зокрема, у провадженні зовнішньої політики. А з укладенням «*Конотопських статей*» (1672), І. Самойлович позбавлявся гетьманського впливу на старшину без дозволу старшинської ради або рішення військового суду. Ще більшим обмеженням політичних прав гетьмана стали «*Коломацькі статті*» (1687) І. Мазепи. Ними уперше заперечувалися державний статус Гетьманщини та державний характер гетьманської влади. Гетьман втрачав право розпорядження військовими землями та позбавлення старшин керівних посад без царського погодження. Але й старшина також позбавлялася права самостійно через вибори усунути гетьмана.

У *середовищі нової козацької еліти Правобережжя* провідною стала *ідея пошуків політичного компромісу* через органічне вживляння українських земель в соціополітичну структуру Речі Посполитої, нехай і за рахунок певних обмежень суверенітету.

Підказка для реконструкції бачення тогочасними керівниками козацтва *modus vivendi* в політичній структурі Речі Посполитої козацького Гетьманату міститься в уведеній у науковий обіг істориком В. Горобцем *«Інструкції на Варшавський вальний сейм...»* (1664) [131, с. 40-61].

Пам'ятка дана від імені гетьмана П. Тетері, нараховує 75 пунктів, що викладені на 35 листках тексту. *«Інструкція...»* зачіпала фактично усі політичні, соціальні та культурні аспекти життя і побуту руського православного населення. Зокрема, висовувала побажання культурно-освітнього характеру, підказувала спосіб рішення релігійного питання, а також пропонувала заходи для забезпечення злагоди в суспільстві. Та найважливіше – висовувала своєрідне розуміння питання регулювання суспільних взаємин та внутрішній уклад задуманого гетьманату. Зокрема, козацька старшина намагалася поламати практику вільного переобрання гетьмана, пов'язуючи це з проведенням вального сейму та дозволом короля.

В плані перспектив розбудови національної державності в козацькій Україні нічого нового не додали укладені пізніше між гетьманом М. Ханенком та польським урядом *Острозькі статті* (1670) [1008, с. 60].

«Турецька» складова в ідеології та практиці козацького державотворення найбільш виразною в плані спроб реалізації була у період гетьманування П. Дорошенка. Ставши гетьманом в напруженій ситуації де-факто розчленованої держави на три частини – окремо Лівобережний та Правобережний гетьманати, Запорозька Січ, коли виникали непереборні труднощі на шляху до об'єднання українських земель у кордонах національної держави [1008, с. 62].

Вимушену орієнтацію П. Дорошенка на Туреччину відображають його *Статті-прохання до турецького султана* (1668), які стали юридичною

підставою протекторату Туреччини та Криму над козацьким Гетьманатом. За цим документом останній був фактично самостійною державою, тому що протекторат реально обмежувався військовим союзом. Туреччина брала на себе зобов'язання не ув'язуватися у релігійні справи, владу гетьмана визнавала пожиттєвою, у питання гетьманських тощо виборів обіцяла не втручатися.

В угоді йшлося про забезпечення свободи віри українцям, що перебувають під іншими володарями. Означувалася територія Гетьманату в межах етнічного розселення українців від Вісли, Перемишля, Самбора на Заході, і до Севська і Путивля – на Сході. Також стояло завдання, «щоб інші звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ігом найбіднішим», – їх усіх передбачалося привернути «до нашої влади» [920, с. 465-466].

Гетьман П. Дорошенко у своїх статтях-проханнях до турецького султана, незважаючи на обіцянки підданства та вірності Османській імперії, ставив ціль убезпечити українські землі від нападів і жодної присутності в Україні татарської орди; забезпечити козацькій верстві свободу виборів гетьмана; пере підпорядкувати Київську митрополію Константинопольському патріархові та захистити християнську віру в Україні; зберегти козацьку адміністрацію та судочинство, а також – руський діалект як «природну мову»; захистити право власності Війська Запорозького.

Українське суспільство впродовж усього XVII ст. перебувало у стані, який учені характеризують невинними та перманентними процесами пошуку власної ідентичності [130, с. 265-267]. Ці пошуки спонукали до посилення уваги до історичного минулого Русі, і підштовхували українських інтелектуалів, передовсім з кола православних церковних діячів, апелювати до виучування власних державотворчих традицій.

Обґрунтування російського (як і польського) векторів в українській політико-правовій думці здійснювалося у напрямі пошуку критеріїв розмежування відмінностей Русі-України від земель Московської держави (або, відповідно, – польських і литовських земель Речі Посполитої), й винайдення для

неї (Русі-України – *I.T.*) належного місця в системі лояльностей російського монарха чи соціально-політичній структурі Речі Посполитої.

З-поміж концептуально довершених історико-ідеологічних продуктів останньої третини XVII ст. особливо виділяється російсько-центричний за спрямуванням анонімний твір «*Синопись...*» [Див.: 228].

Уперше його видали 1674 р. у Києво-Печерському монастирі, повторно – 1678 р., з певними доповненнями, а сповна виправлений текст появився 1680 р., опісля книгу друкували майже 30 разів – вона стала офіційним підручником історії Російської імперії [355, с. 140; 1023, с. 311].

Через «*Синопись...*» було залучено в суспільно-політичний обіг ряд аксіом російського монархізму, а, головне, уперше українська історія було піддано ідеологічній фальсифікації, поставивши її, образно кажучи, на російські рейки.

Політична історія українського та російського народів анонімним автором (найбільш вірогідно – Інокентієм Гізелем) [532, с. 565] розглядається як єдиний потік. Навіть більше, автор оформляє її в етнічно близький контекст видуманого «Славяно-Російскаго Народу». Автор міцно *заплутує поняття народу, династії та держави*. Фактично поєднує їх, ставлячи у центр книги історію династії Рюриковичів, зливаючи її з династією Романових. В. Шевчук обґрунтовано вважає, що такий підхід до викладу російської та української історії нерідко спричиняється до механічного об'єднання різноманітних її фрагментів, часто різноспрямованих політичних процесів чи віддалених й дезінтегрованих територій [1028, с. 10-11].

Дослідники також звертають увагу, що автор «Синопису» ідеї відносно наступності влади стародавніх київських князів московськими епігонами запозичує від т. зв. московських книжників XV-XVII ст.

В. Горобець вважає, що не можна не помітити рецепції автором «Синопису» ідей щодо месіанської ролі Москви «аки Третем Риме», як вважають, авторства ченця Філофея ще з Середньовіччя. Зокрема, анонімний автор вже подає, як «...природное царское его присвоєніе...», прийняття Військом Запорозьким у 1654 р царської протекції або передавання усієї спадщини

Київської держави московській династії [130, с. 267]. Автор «Синописа», аби обґрунтувати начебто *природне духовне право* Московщини на сей примат, удається до аргументів зі сфери релігії: вкидає думку, що першим біблійним предком «Россов» був «Мосох». На думку П. Саса, вже сам той факт віднови «имя Мосоха в Народе Россійском» невідомим автором уважається виправданням підйому його володарів на вищий, себто, сакральний, рівень влади [721, с. 244].

Погодимось З. Когутом, який, оцінюючи «Синопис» в історії української суспільно-політичної думки, зауважив поєднання у ньому низки ідеологем, що набули поширення в Україні другої половини XVII ст.

Серед основних таких ідеологем найбільш помітними стали: закріплення назви «Малоросія» за Україною-Руссю, приналежність останньої до широкого загальноросійського контексту завдяки православної вірі та історичним зв'язкам з династією Рюриковичів. Ігноруючи етнічну різноманітність, наголошувалося на існуванні якогось міфічного «православного російського народу», який жив на усіх землях Рюриковичів. Йшлося про те, що «Росією», що включала Московію та Малоросію, і «всім російським народом» має правити православний самодержець, предки якого походили б з Рюриковичів. Нарешті, набивалася думка, що московський цар – продовжувач династії Рюриковичів [355, с. 143].

Тут варто згадати ще й думку російського дослідника О. Міллера, який вважає, що формулювання про єдність двох народів було нічим іншим як спробою втримати Росію у війні проти Речі Посполитої, а демонстрація вірності мала стати ефективним засобом в цьому [509, с. 39-40].

Додаймо, що концептуально зміст «Синописа» був опозиційним козацтву – головному репрезентанту тогочасної української державності.

Історик В. Горобець запримітив, що витлумачуючи війни з польським королем, які подаються тільки в контексті «повернення отчини» російського монарха, невідомий автор пам'ятки навіть мимоходом не нагадує про місце козацтва щодо їхнього виникнення та розвитку [130, с. 266]. Також, у творі абсолютно не йдеться про події Хмельниччини. І це все було не випадковим:

популяризувати борню за свободу України не відповідало інтересам замовників «Синописа», бо не для цього вони прийшли в Україну. Відтак, гадаю, має рацію В. Шевчук, який характеризує «Синопис» як ідеологічну п'яту колону Росії в Україні [1008, с. 160-167]. Сумновідомий факт – до 1740 р. «Синопис» був єдиною книгою з російської історії, а його вплив на суспільно-політичну і наукову думку простежувався до середини XIX ст.

Отже, у підсумок доходимо таких висновків.

1. Якісному етапу розвою ідеї козацької державності як української державної ідеї дала початок Революція, що започаткувала козацько-гетьманську державу.

2. Проблему поновлення козацьких вольностей та задіяння козацтва як провідної сили визвольної боротьби попервах намагалося вирішити в руслі козацького автономізму, проте впродовж першої половини 1649 р. було закладено основи української національної державницької ідеології. Вона передбачала втілення ідеї національно-територіального суверенітету й політичної самодостатності, основуєчись на засадах побудови національної, суверенної та, головне, соборної держави.

3. В умовах Руїни, коли визначальним чинником у реалізації ідеї української козацької державності став геополітичний фактор. Україна тимчасово нівелювалася зникла як суверенний суб'єкт міжнародних відносин. Гетьманат розколовся на кілька ворогуючих між собою політичних утворень з проросійською, пропольською та ін. орієнтаціями козацької старшини.

4. Негативним наслідком геополітичних процесів другої половини XVII ст. стало ідеологічне обґрунтування альтернативного бачення української державності, зокрема через започаткування політико-ідеологічної концепції України як Малоросії. Його представляли українські мислителі, які заклали у вітчизняну політико-правову думку ідеологічні основи обґрунтування політичного розвитку України в руслі концепції російсько-центризму. Найбільш показовим й концептуально довершеним російсько-центричним твором став

«Синописис». Саме у ньому, українському історичному творі, Московію і Україну було уперше поєднано через династію, релігію і навіть етнос.

3.3 Козацький конституціоналізм XVIII ст. як вияв української державно-правової традиції

Якщо під конституціоналізмом [*Про дефініцію «конституціоналізм» докл. див.: 52, с. 247-256; 791, с. 171-180; 992, с. 171-175*] мати на увазі цілеспрямоване вибудовування суспільно-політичного ладу, у якому б дії усіх суб'єктів політики, зокрема провідних, були чітко регламентовані відповідно до своїх повноважень, то, вважаємо, пропоновані представниками української політико-правової думки XVIII ст. як в рамках першої політичної еміграції, так і в межах Гетьманщини в складі Російської імперії, шляхи вирішення проблеми поділу влади між провідними суб'єктами політики у Козацькій державі, зокрема обмеження повноважень першої особи держави – гетьмана, а також намагання вирішити проблему вивільнення політичного життя від свавілля, тобто безконтрольності влади, відсутності законності і справедливості, цілком відповідають основним засадам сучасної теорії конституціоналізму. Відтак це тільки підтверджує думку М. Орзіха, що конституціоналізм в числі тих явищ, що «виникли значно раніше, ніж сформувалися уявлення про них» [592, с. 50].

Першорядне значення у вирішенні проблеми поділу влади, звісно, належить «Пактам і Конституціям прав і вольностей Війська Запорозького...» від 5 квітня 1710 р., котрі більше знані як Бендерська конституція або Конституція Пилипа Орлика [1070, с. 25-72]. Поміщені у документ *конституційні* (у розумінні теорії конституціоналізму) пропозиції щодо поділу влади, свідчили про Конституцію П. Орлика як про документ, побудований на засадах конституціоналізму. Разом з тим, М. Драгоманов бачив у ній вираз «ясної республіканської думки», сформованої під впливом європейського парламентаризму та лібералізму [214, с. 419]. Цю тезу фактично підтверджує сучасний дослідник Т. Чухліб, і навіть більше – на основі вивчення оригінального тексту «Пактів й Конституцій прав і

вольностей Війська Запорозького...» доказує, що його автори опиралися на політико-правову традиції Античності, пізнього Середньовіччя та раннього Модерну, використовуючи про цьому ідеї багатьох європейських мислителів: від Платона до Дж. Локка [1007, с. 57-58].

Часто згадується той факт, що Конституція Орлика є першою демократичною Конституцією Європи, оскільки її поява випереджала більш-менш на вісімдесят років Американську (1787), Французьку та Польську Конституції (1791), з яких почався новий відлік історичного часу. В українській історіографії неоднозначні в оцінці цього акту. Наприклад, для А. Г. Слюсаренка та М. В. Томенка «Пакти й Конституції» – перша європейська конституція в її сучасному розумінні [756, с. 9]; для вченого-конституціоналіста В. Шишкіна – правовий акт Пилипа Орлика 1710 року це є дійсно Конституція, яка випередила час [1036, с. 7].

Ми більше схильні поділити думку О. Пахльовської, для якої, українська конституція належить своїй добі, з відповідними її детермінаціями та юридичними поняттями, і навряд чи можна ставити це явище в один ряд з першими демократичними хартіями кінця XVIII ст. [612, с. 611]. Подібну позицію займав М. Грушевський, коли зауважував про Конституцію П. Орлика як про пам'ятку української суспільно-політичної думки [156, с. 383].

Позаяк, *Пакти* П. Орлика слід розглядати не лише як політичний та правовий, але й як культурний документ величезної ваги, незважаючи на те, що її як чинний юридичний акт можна вважати лише впродовж чотирьох років (1710-1714) і виключно на території Правобережної України, і визнали її у зазначені роки тільки два уряди – Швеції та Туреччини.

За формою *Пакти* (...) відповідали національній правовій традиції, оскільки, це була угода, що укладалася між Запорозьким Військом, його генеральною старшиною та новообраним гетьманом. За своїм змістом – це був документ, у якому належними поняттями і термінами тодішнього права обґрунтовується державний лад України. Відтак в юридичному оформленні ця угода подається як конституція [Див. напр.: 798, с. 348-349].

Утім, як зазначає Н. Яковенко, відома історик-медієвіст, усе-таки Орликову Конституцію не слід трактувати як справжній основний закон Української держави, адже це б значило, що новітній зміст конституції як юридичного документу механічно вкладається у форму *pacta et constitutiones*. Натомість, остання була типовою для усіх держав того часу, в т. ч. й Речі Посполитої, правовою формою взаємовідносин у вигляді договору або договірних пунктів, дотримуватися яких вибраний володар давав присягу перед вільним народом. Звісно, у тогочасних Польщі – це була шляхта, а в Україні – козацтво [Див. докл.:1050, с. 237-238].

Декларативні положення *Пактів...* – преамбула та перші три параграфи – також свідчать про них як про *політичний документ, що має значення маніфесту «мазепинського» руху*, тобто планів прибічників української незалежності початку XVIII ст. Ця програма фактично зводилась до п'яти позицій: 1) Україна – Військо Запорозьке – мала бути незалежною державою; 2) православна віра – державною релігією; 3) встановлені кордони – «вічними» і недоторканими; 4) декларувалося затвердження шведської протекції над Україною (за суттю – фактично союзу двох держав); 5) наголошувалося на необхідності встановлення дружніх і союзних відносин з Кримським ханством.

У преамбулі *Конституції* також вказується на те, що вона складена для запобігання самодержавним замахам гетьманів, які для підтвердження старих вольностей підхопили найгірші зразки московської деспотії. Разом з тим, тут варто знову погодитися з О. Пахльовською, для якої *Конституція Орлика* – документ української політичної думки, у якому вперше цілеспрямовано викладена зовнішня концепція становища України. Але найцікавіший аспект – внутрішній: кодифікація прав і обов'язків громадянина [612, с. 611-612].

Варто наголосити, що *Пакти...* як пам'ятка української політико-правової думки, цікава спробою її авторів (Пилип Орлик, Григорій Герцик, Андрій Войнаровський) [53, с. 21] намаганням з'ясувати витoki українського народу, показати його «давність» й споконвічність.

У документі це подається через відтворення теорії т. зв. українського *хазаризму*. Головними його постулатами були твердження, що козацький (український) народ є «*давній та відважний*», а раніше називався *хазарським*, творив незалежне князівство на великій території. Він був навернений у християнство Константинопольським апостольським престолом, і навіть Візантійська імперія боялася хазарського кагана. А для налагодження союзу з ним візантійський імператор свого сина одружив з дочкою кагана і т. ін.

Зазначимо, що уведені у латинський варіант Конституції положення про походження хазарів-козаків від готів (свевів-шведів) – це також міф, проте вже такий, що викликаний необхідністю політичного моменту. За допомогою цього міфу, П. Орлик ставив собі за ціль аргументувати історичну закономірність коаліції України, Швеції та Кримського ханства [1023, с. 198]. Існує також абсолютно обґрунтована думка, що усі ці концепції були уведені в документ виключно для того, щоб пояснити позицію «мазепинського» руху про те, що Україна була завжди *від Москви незалежною*, і завжди була часткою європейської християнської цивілізації. В. Шевчук переконаний, що у Конституції недвозначно йдеться про «московське насильство» і про необхідність звільнення Вітчизни «від московського підданства», яке є еквівалентом «московського ярма». Сам П. Орлик називав себе Тезеєм, що мав вивести «з лабіринту страшеного рабства гарну Аріадну – нашу Вітчизну, котру стереже московський дракон, і повернути їй колишню волю» [1022, с. 11].

Структурно *Пакти* склалися з 16 пунктів [Див.: 1070, с. 25-72].

Першим пунктом Конституції православне християнство трактувалося як державна релігія в Україні. Вважаючи православ'я єдиною вірною релігією, на державу (в особі гетьмана) покладался обов'язок піклуватися про його поширення та не допущення існування в Україні інших релігій. Вважаємо, що в умовах існування станово-конфесійної свідомості, цей пункт – фактичне свідчення намірів розбудови Війська Запорозького як української національної держави.

Другий пункт було присвячено кордонам – ішлося про те, кордони, встановлені угодою між Б. Хмельницьким і Річчю Посполитою (мається на увазі Зборівський мирний договір, 1649 р.), вічні та недоторкані. Звичайно, ці межі не охоплювали усієї української етнічної території, однак у документі вони подані як гарантований мінімум території, яка може потім розширитися й об'єднати решту українських етнічних земель. Попри такі ілюзорні перспективи в уяві авторів, доводиться констатувати, що було зафіксовано відступ від ідеї соборності Б. Хмельницького. Разом з тим, вкрай важливим елементом цього проекту є об'єднання Правобережної та Лівобережної України, тобто бачення етнічної, релігійної та мовної цілісності держави. Окрім того, зазначалося про шведську протекцію України. Українсько-шведський союз пояснювався як відновлення співпраці, яку свого часу розпочали Б. Хмельницький і Карл X Густав.

У третій пункт пам'ятки включена теза щодо необхідності підтримання союзницьких стосунків із Кримським ханством, що зумовлені історично і для сучасників були очевидними.

Конституція чітко ставить питання про владу та суспільство, власне, про права і свободи влади та суспільства і окремих його індивідуумів та про їхню обопільну відповідальність в ім'я соціальної злагоди і християнських форм співжиття. У ній визначається нова форма існування держави – правова, і уперше задокументований устрій козацької держави. Ці питання в документі викладені в параграфах 10-11, 14-15.

Законодавчі функції покладалися на представництво *Генеральної ради*, що значно розширювалася за рахунок представників від генеральної старшини, генеральних радників від кожного полку (*«знатних ветеранів досвідчених і вельми заслужених мужів»*), полковників з урядниками і сотниками та посланців від Запорозької Січі – Низового Війська Запорозького, а відтак – фактично набувала форми парламенту, з визначенням навіть термінів його скликання (три періоди скликання прив'язані до основних – зимового, весняного та осіннього –

релігійних свят: Різдво, Великдень і Покрова, що поєднувало проектовану козацьку республіку з традиціями Запорозької Січі).

П. Радько, дослідник українських національних традицій, небезпідставно вважає, що таке узгодження принципів положень конституції з основними державотворчими настановами, притаманними українській національній ідеї базуються на ментальному право розумінні українців, а відтак вони відповідають вітчизняній державотворчій традиції. Зокрема, закріплені ідеї облаштування влади є свідченням народовладдя, що базувалася на представництві за посадою та виборністю [685, с. 115].

Питання для обговорення на Генеральну раду (парламент) мав формулювати і вносити гетьман.

Новообраний гетьман складав присягу на вірність державі, був підзвітний виборним, міг користуватися прибутками з рангових маєтностей.

Гетьман вірогідно подавав кандидатуру генеральних старшин на затвердження виборних.

Разом з генеральною старшиною гетьман уособлював вищу виконавчу владу. Вона постійно мала перебувати при гетьманові, а звітувати подвійно: перед виборними і гетьманом.

Гетьман у періоди між сесіями парламенту усі питання законодавства мав вирішувати разом з радою генеральної старшини. До того ж, офіційне міждержавне листування України здійснювалося також через раду гетьмана й генеральної старшини.

Важливо те, що владу гетьмана пропонувалося регулювати та делімітувати (обмежувати) згідно з цілком визначеними законами, які не вільно було порушувати ні «зверху», з боку самої влади, ні з боку «низів».

Генеральна старшина наділялася правом вимоги гетьманського звітування щодо його діяльності, зобов'язана була «докоряти» йому у випадку недодержання «законів і вольностей батьківщини» й, мабуть, притягувати до відповідальності. Важливо зазначити, що гетьман у відповідь втрачав право покарання за зневагу або зговір щодо своєї особи – це вже була компетенція

Генерального суду. До слова, у *Пактах...* судовій владі приділено найменше уваги: Генеральний суд уповноважувався розглядати всі судові справи державної ваги.

Владу на місцях представляли полковники та полкові старшинські ради, до складу яких входили також генеральні радники від полку. Як про владні структури йшлося про полкові та міські підскарбії та нижчу адміністрацію.

Служба гетьмана і полковників оплачувалася отриманням певних рангових маєтностей. В Конституції окремими приписами унормувалися й інші питання: розвиток освіти та науки, зменшення податкових зборів, ліквідація оренд, організації поштової служби, обмеження свавілля старшини і т. ін. [843, с. 169-173].

Наголосимо, що т. зв. Конституція П. Орлика не мислилась як привілей для привілейованих каст. Навпаки, основна увага в ній приділена саме непривілейованим категоріям населення, які закон має захищати насамперед.

І в цьому, безперечно, слід шукати одну з «наймодерніших» рис цього документа. Зокрема, у ньому постійно зустрічається формула: «люди вбогі», «посполиті люди». Категорія «посполитого люду» є соціально артикульована: в ній є «козачі вдови й осиротілі козацькі діти», що мають бути звільнені від податків та інших «посполитих повинностей». Вважаємо, на думку автора, це була найбільш вразлива категорія, і тому були детально описані форми її захисту від внутрішньої експлуатації з боку козацької старшини, купецького стану тощо.

Найважливіше з внутрішньої концепції Конституції – це вперше юридично зафіксований устрій Козацької держави і систематизація прав і обов'язків громадянина.

Відзначимо, що загалом конституційна норма, в розумінні способу побудови державних відносин у відповідності до поділу повноважень, насамперед, спрямовувала на укорочення повноважень гетьмана – першої особи держави.

Укорочення гетьманських повноважень зачіпали його владні можливості перед генеральними радами, підпорядковували гетьманську інституцію

правовим нормам у частині сповнення правосуддя й загалом забезпечення прав козацької старшини перед найвищою посадовою особою в державі.

Зокрема, орієнтація гетьмана як інституції на конституційну норму в процесі правосуддя апріорі віщувало обмеження судових прав гетьмана з боку Генерального військового суду. Приміром, при *зневазі* гетьмана звинуваченого мали судити у Генеральному військовому суді (*Див.*: п. 7). Ознакою, що свідчила про укорочення влади гетьмана з боку генеральних рад, з-поміж іншого, була декларована можливість критики гетьмана у випадку за недодержання ним «прав та вольностей», вимога до нього мати старшину собі «за побратимів, а не за слуг» (*Див.*: п. 6).

Серед норм, що орієнтувалися на дотримання прав козацької старшини перед гетьманом як очільником держави, варто розрізняти ті, що стосувалися його державних і, відповідно, приватних справ. Зокрема, виконання державних справ спускалося на генеральну старшину, а не на його персональних слуг (*Див.*: п. 8). Владу гетьмана у фінансовій сфері мали обмежити Генеральні підскарбії – вони мали керувати фінансовою системою Гетьманщини. Особисте майно гетьмана передбачалося відокремити від військового-державного, а для цього у кожному з полків передбачалося запровадити посади двох підскарбіїв (*Див.*: п. 9) і т. ін.

Тут доречно звернутися до думки авторитетного дослідника означеного документу В. Кононенка. Він вважає, правові норми *Пактів*... для обмеження й поділу влади тими *істотними змінами*, які наближають документ за своїми рисами до Основного закону Нового часу, а найголовніше – засвідчують еволюцію козацького конституціоналізму від традиційного до модерного. У підтвердження цієї думки дослідник, зокрема, наводить з *Пактів*... нові норми (в авторському трактуванні – модернізаційні – *І.Т.*).

В. Кононенко вважає традиційним для козацтва обмеження влади гетьмана генеральними радами, однак схема регламентації функціонування генеральної ради вже засвідчувала, на його думку, модернізаційні зміни. Так само, норма про необхідність турботи з боку гетьмана про добробут козацтва, а також посполитих

– це козацька традиція, однак деталізація такого захисту козаків й посполитих з боку старшини – полковників, отаманів тощо, яка виявлялася у їхніх замаху до примушування відпрацювання панщини засвідчує про модернізаційні зміни у свідомості авторів української конституції раннього Нового часу (*Див.*: п. 10). Загалом, для В. Кононенка як найбільш характерна риса «української конституції», що відповідала «духу» раннього Нового часу, полягала в обстоюванні права козацької еліти перед найвищим повпредом влади в державі [382, с. 31-32].

Врешті-решт як загальновідоме оцінюється твердження про те, що *Пакти...* засвідчили виразну тенденцію до трансформації Генеральної Ради на парламентську інституцію, в якій брали участь два провідних суб'єкти політичного життя Гетьманщини. Відтак логічним виглядає висновок О. Струкевича щодо підстав розглядати Конституцію П. Орлика як самобутню, таку, що обтяжена інституціями, арену усебічних політичних змагань: гетьмана, який уособлював загальносупільний інтерес та старшини, які представляли інтереси своєї верстви [324, с. 213].

Вважаємо, вже сам факт того, що в документі містяться норми, що спрямовуються на обмеження владних повноважень очільника держави, мав би стати застереженням недопущення самовілля в політичному житті проектованої держави – «Війська Запорозького», а також – одним зі напрямів подолання протиріч між його чільними суб'єктами влади.

Відзначимо, пошук шляхів вирішення проблеми подолання суперечностей в середині владних структур між чільними суб'єктами політики в самій Гетьманщині також провадився навколо тих самих владних інститутів – гетьмана і генеральної старшини. Більш того, на межі XVII--XVIII ст., за умов зростання впливу Російської держави на козацьку Гетьманщину, питання щодо подолання владних суперечностей між генеральною старшиною та гетьманом перебували в числі нагальних, гостро потребували відповідного правового урегулювання, насамперед з погляду майбутнього козацько-гетьманської державності [*Докл. див. напр.*: 132].

Відтак тогочасні представники політико-правової думки пропонували її вирішення у рамках двох несумісних підходів. За першим, обґрунтовувалася ідея усіякого обмеження влади гетьмана здебільшого на користь генеральної старшини. Іншим, навпаки, пропонувалося посилити гетьманську владу.

Перша тенденція у державно-правовій практиці, на загал, складалася не на користь першої особи (гетьмана) ще з другої половини XVII ст. Головною причиною сього полягала у боротьбі старшини за обмеження повноважень гетьмана й появи інших ознак, що позначалися на розв'язці суперечок у владі між означеними суб'єктами – вони пов'язувалися з панівною роллю у цьому процесі царського уряду.

З початком XVIII ст. боротьба старшини за відстоювання своїх прав перед гетьманськими набувала масово потворних форм – у вигляді різноманітних чолобитних та доносів. В останніх, за звичай, йшлося про зраду звинувачуваного царю. Однак, за спостереженнями О. Кресіна, серед аргументів на користь цієї позиції, автори подібних документів часто формулювати думки, які містили чітко виражений комплекс політичних і правових ідей.

О. Кресін, як найбільш показовий у цьому плані історик права-медієвіст, наводить приклад матеріалів відомого доносу Василя Кочубея та Івана Іскри 1708 р. У ньому гетьмана І. Мазепу, серед іншого, звинувачували в самочинному впровадженні додаткових податків, здійснюванні таємної зовнішньо-політичної діяльності, протиправному розпорядженні маєтностями, в привласненні державних прибутків та корупції. При цьому, одним з найбільш виразних обвинувачень гетьмана у сьому доносі стосувалося безконтрольного використання ним державної скарбниці. У підсумку, донощики виступили за обов'язкове відокремлення державного скарбу від приватних скарбів гетьмана та запровадження посади генерального підскарб'я, який мав би відповідати перед старшиною за стан державних фінансів [406, с. 130, 132-133].

Подальшого розвитку подібні підходи набувають у літописі С. Величка, автор якого ратував за звуження гетьманських повноважень на користь козацької ради – представницького органу в складі генеральної старшини і полковників.

Козацький літописець наголошував на тому, що після 1654 р. усі гетьмани порушували «старожитній гетьманський уклад», переступали через козацьке право. Також С. Величко аргументував необхідність відокремлення, за його словами, військового, себто такого, що припадає Війську Запорозькому, та гетьманського скарбів, й потребу анулювання непідзвітної діяльності гетьмана по контролю над військовим скарбом. Рішення цієї проблеми він також вбачав у введенні окремої посади – генерального військового підскарб'я, який був би підзвітний виключно козацькій раді. Подекуди у літописі також подибуються неохвалення такого явища як корумпованість гетьманів. У цьому випадку акцентується, що козацтву слід було б обирало гетьманів, враховуючи особисті якості кожного претендента.

Варто додати, що С. Величко свої оцінки щодо необхідності звуження влади гетьмана й розширення прав козацьких виборних органів непрямо виразив шляхом включення до літопису свого авторства анонімного вірша кінця XVII ст. «Ей, Іване, поповичу-гетьмане» – пам'ятки української політико-правової думки. Тут засуджувалося протиставлення гетьмана станам, порушення прав станів, зокрема на участь в управлінні українською автономією.

Зауважимо, що дослідники помітили значну подібність політичних та правових підходів, що простежуються у літописі С. Величка і доносі В. Кочубея та І. Іскри, і припускають зв'язок цих пам'яток [406, с. 133].

Ідея посилення влади гетьмана у пам'ятках козацької доби відображена значно менше. Разом з тим, звернемо увагу на декілька, з нашого погляду, показових творів.

Ідею підсилення влади гетьмана з початком 1700-х рр. висловлював Ф. Прокопович у драмі «Володимир», попервах присвяченій І. Мазепі. Розвиток цієї теми надалі призвів до укладення філософом «Правди волі монаршей», одного з найбільш виразних прославлянь абсолютизму, який небезпідставно вважають ідеологічною основою перетворення Росії на імперію. Маємо на увазі, осмислену й популяризовану Ф. Прокоповичем ідею централізованої держави, очільником якої є особа з усією повнотою влади. Церква у такій державі має

стати елементом державного апарату, основним завданням якого є не так душпастирська місія, як ідеологічна підтримка імперського державного механізму [Див.: 92].

Тема зміцнення влади гетьмана – провідна у *Літописі* Григорія Граб'янки. Автор був переконаним поборником неподільної влади гетьмана та трансформації цієї посади на спадкову, доволі зневажливо оцінював спроможність широких народних мас приймати будь-які політичні рішення, засуджував усякі форми прямої демократії у Війську Запорозькому, які, на його думку, завжди призводять до безладу й насилля. Для Г. Граб'янки в політичних реаліях його часу головним джерелом гетьманської влади було не обрання гетьмана, а його затвердження [Див. докл.: 903, с. 141-146].

Загалом, унаслідок посилення російської імперської політики в напрямку звуження української автономії, проблему поділу влади між провідними суб'єктами Гетьманщини, фактично, було зведено до урегулювання владних протиріч між гетьманом та генеральною старшиною.

Щодо впливів у межах Гетьманщини ідей конституціоналізму (у контексті концепції обмеження верховної влади – *І.Т.*), то помишляємо, що він був двояким. Тут мова має йти, по-перше, про концептуальні конституційні ідеї на рівні наукової думки (припускаємо, – це окрема широка тема), а по-друге, – про формування «конституційного лобі» у середовищі освіченого кола козацької старшини.

Конституційні ідеї освіченими представниками козацької старшини висловлювалися переважно як державно-автономістські прагнення, а тому ці документи мали анонімний характер.

У контексті запобігання свавілля у політичному житті найбільш показовою вважаємо анонімну «Записку про потребу обмежити владу гетьмана», багато пунктів якої перегукується з *Конституцією* П. Орлика 1710 р. Документ підготували у період гетьманування чи то «пізнього» І. Скоропадського, чи Д. Апостола, а у науковий обіг документ увів свого часу Л. Окиншевич [Подаю за: 518, с. 167-171; 800, с. 213-214].

В пам'ятці мовилося про потребу обмежувати владу гетьмана, усі дії якого мала б контролювати виборна старшина. Завдання урядовців у Війську Запорозькому мали б полягати у нагляданні за тим, щоб всюди був лад, і все вершилося на користь «народу малоросійського». Призначати старшин на посади мали б гетьман разом з генеральною старшиною, проте згідно з рекомендаціями повноважних представників від полків. Декларувалася повага до права власності та передбачалися правові гарантії для його захисту. Значну увагу в документі приділялося покращенню фінансової системи Гетьманщини.

Важливо наголосити, що пропоновані документом заходи щодо обмеження повноважень гетьмана мали не механічний характер – йшлося про побудову системи балансу, за допомоги якої можна було б узгоджувати інтереси усіх суб'єктів владних відносин. Свідченням того – пропозиція доповнити механізм призначення на уряди гетьманом участю генеральних старшин. Вони мали висловити свою згоду-незгоду з пропонованим кандидатом на посаду, а також запропонувати свого претендента з кола т. зв. «несвояків гетьманських». Такий самий порядок мав бути запроваджений і у сфері наділення земельними володіннями.

Вважаємо, що в «Записці...» сформульовано ідею правової держави – у політичному змаганні між гетьманом та старшиною невідомий автор передбачав провідну роль права та судового розгляду. Зокрема, йшлося про справи усунення з урядів. Це значило, що звільняти урядників дозволялося тільки за рішенням Генерального суду. Також гетьман не міг без суду накладати покарання на старшину й інших урядовців. Тільки через суд мали вирішуватися питання щодо відняття маєтків, «смертних езекуцій» та публічних покарань [865, с. 109-115]. Загалом усі конфлікти мали розглядатися в суді «по правам малоросійским честным поступком без суровости и досады» [Цит. тут і далі: 800, с. 213-214].

Точнісінько як і Конституція П. Орлика, анонімна «Записка» у сфері здійснення правосуддя дораджувала упідлеглити Гетьмана як інституцію Генеральному суду: «Немалу з того образу народ малоросійський терпить на собі, що які справи чолобитні (йшлося про апеляції на рішення нижчих судових

інстанцій – *I.T.*) хоча бували розслідувані в Суді Генеральному і вирішені, проте ж і те судове вершення Гетьманська влада сама собою перевершувала зі своєї волі понад належні права малоросійські, а іноді і проти прав єдиним своїм міркуванням». Далі невідомий автор «*Записки*» домагався впровадження виразного порядку, за яким доля усіх апеляцій мала бути у руках виключно *Генерального суду*: «А поза Суд Генеральний щоб ніхто судимим не був».

Так само у «*Записці*» наголошувалося, що усякі політичні протистояння між гетьманом і старшиною мають вирішуватися виключно за провідної ролі права: «Старшина Генеральна, які [...] затверджені будуть, щоб при владі гетьманській мали гідний респект і повагу в справах і в здійсненнях вільні голоси і силу дійсню. Також і полковники. А коли що вчиниться від влади гетьманської не за слушністю і порядком військовим всупереч, щоб без огуди і побоювання представляти ретельно до виправлення вказаної неслухності. І те б влада гетьманська сприймала за благо, не ставлячи собі того за досаду і протистояння», бо спільним їх обов'язком має стати налагодження «доброго порядку» на користь «народу малоросійського».

Схиляємося до думки, що анонімну «*Записку про потребу обмежити владу Гетьмана*» маємо усі підстави іменувати проектом малої конституції – вона зачіпала лише питання урегулювання владних відносин між ключовими суб'єктами політичної реальності Гетьманщини й не стосувалася питань урегулювання взаємовідносин між суспільними прошарками і владою в цілому. Документ можна вважати також проектом реформування Гетьманщини з метою її трансформації на суверенну й правову державу із обмеженими, через залучення виборної старшини, владними повноваженнями гетьмана [838, с. 234-238].

На завершення цього підрозділу, доцільно акцентувати на деяких відмінах між розглядуваними документами, що ілюструють тенденції козацького конституціоналізму.

Гадаємо, що головні відмінності між *Пактами*... П. Орлика та анонімною *Запискою* зумовлені різністю суспільно-політичних умов їх з'яви.

Підготовлений анонімним автором старшинський політико-правовий проект, було укладено в козацькій автономії, узалежненій від імперської Росії. Очевидно, опосередкований вплив останньої проявлявся у нехтуванні правовими нормами, зокрема щодо майнових прав нижчих соціальних верств. І справді, у козацькій Гетьманщині було чимало свавільних випадків у сфері набуття або й силового («гвалтовного» – в тогочасній термінології) вилучення землі в селян та козаків. Натомість, у *Пактах...* П. Орлика, навпаки, акцентувалося на необхідності соціального захисту щодо козацьких вдів та сиріт (п. 11). Певні місця у Конституції, було присвячено іншим соціальним питанням, як-то зменшення податкових зборів, ліквідації оренд і т. ін. (п. 12, 15, 16) [1070, с. 59-62].

Отже, якщо під конституціоналізмом мати на увазі цілеспрямоване вибудовування суспільно-політичного устрою, за якого ключові суб'єкти політичних процесів мали б діяти у визначених обсягах повноважень, то його ознаки в Україні чітко проявляються у добу козацького державотворення. Зокрема, у Козацькій державі шляхи вирішення проблеми поділу влади між провідними суб'єктами політики, передовсім обмеження повноважень першої особи держави – гетьмана, а також намагання вирішити проблему вивільнення політичного життя від свавілля, тобто безконтрольності влади й відсутності законності, пропоновані представниками української політико-правової думки XVIII ст. як в рамках першої політичної еміграції, так і в межах Гетьманщини в складі Російської імперії, відповідали основним засадам сучасної теорії конституціоналізму.

Пакти... П. Орлика – документ, що створювався на основі узагальнення певного цивілізаційного досвіду, оснований на визнанні природних прав і свобод людини, її політичних прав, а також договірного походження держави, та вітчизняного досвіду в частині козацького права й організації самоврядування; у якому обґрунтовується державний устрій України у належних поняттях і термінах тодішнього права. Щодо історико-правового контексту, то *Пакти...* вперше юридично формулюють принциповий політичний вибір України – вибір

незалежності. Основним ворогом української державності тут є «московське ярмо» (між іншим, термін П. Орлика).

3.4 Еволюція української державної ідеї як програми побудови держави «козацької» нації XVIII ст.

Після придушення імперською Росією чи не першого «Українського здвигу», пов'язаного з іменем гетьмана Івана Мазепи, українська державна ідея розвивалася двома основними шляхами: в планах першої політичної еміграції майбутня Українська держава бачилася незалежною і соборною, а в межах Гетьманщини у складі Російської імперії щонайбільше – державною автономією.

Політико-правові ідеї еміграції пов'язуються, передусім, з діяльністю сподвижника І. Мазепи, гетьмана в екзилі П. Орлика, заслуга якого не тільки в тому, що він є можливим автором (одним з авторів) відомої Конституції. Переконані, не меншою заслугою П. Орлика є теоретичне обґрунтування ним невід'ємного права українського народу на створення незалежної національної держави. П. Орлик першим в історії української політичної та правової думки поспробував, звертаючись до засад тогочасного міжнародного устрою, переконати європейських політиків у необхідності визнання козацької держави незалежною [877, с. 125].

Сходимося з Т. Рендюком, П. Орлик безсумнівно розумів можливості отримання ним міжнародної підтримки. Її могли надати лише тоді, коли про українську справу будуть добре знати у Європі, коли нею зацікавляться європейські політичні кола [695, с. 113].

Тому одразу по підписанні турецько-російської угоди 4 квітня 1712 р. П. Орлик двома мовами – французькою і латиною – укладає «Маніфест [до європейських держав]», документ, головне завдання якого проінформувати монархів європейських християнських держав про ті мотиви, що навернули його просити союзу в Османській імперії й піднести зброю супроти московського царя. А ці мотиви у тому, що «природнім правом є визволятися від гноблення і

трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано: всім відомо, як трактовано нас у Московській імперії» [1070, с. 120-126].

Одразу зазначимо, що, загалом, сутністю *Маніфесту*, з погляду його політико-правового змісту, вважаємо обґрунтування екзильним гетьманом прав українського народу на двобій за звільнення від поневолення та створення козацької незалежної держави. Цю ідею П. Орлик, зокрема, так обґрунтовував: «Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми одначе не будемо діяти з почуття помсти, але ми *керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету...*». А далі: «Яким би не був успіх нашої справи і якою б не була доля зброї, що її ми *за справедливістю мусимо підняти*, розрадою нам буде те, що трудилися, важачи самим життям нашим заради слави і користі нашої коханої Вітчизни...» [1070, с. 124].

Варто підкреслити, що за допомоги *Маніфесту* П. Орлик умонтував українську справу в загальноєвропейський контекст тодішніх міжнародних відносин, наголошуючи на тому, що *досягнення миру на континенті* можливе тільки тоді «...коли козацька нація буде обновлена в своїх правах». У цих словах загалом відображена сутність тієї політичної й дипломатичної діяльності, що провадилася головним повпредом мазепинської еміграції в тодішній Європі. Для нього Україна – фронтрна держава, що забезпечить взаємозв'язок між східною та західною цивілізаціями і захистить Західну Європу від ісламської та, насамперед, *російської* експансії [695, с. 115].

Ситуація дещо нагадувала сьогодення. Для порівняння. Глава українського МЗС 2014-2019 рр. П. Клімкін у час своєї каденції висловлювався приблизно так само, підкреслюючи, що коли Захід допустить утрату частини українського Сходу, то це буде чи не найбільш загрозовою помилкою, що допровадить до гуманітарної катастрофи та замороження конфлікту «зі всіма екологічними й

іншими аспектами... У цьому сенсі суверенітет України є не тільки прецедентом, а й абсолютною ціллю, щоби гарантувати безпеку Європи» [937].

Подальший розвиток політичних та правових ідей П. Орликом щодо мотивування потреби в існуванні Української держави як незалежної, обґрунтування її місця та значимості для новочасної Європи віднаходимо в уславленому *«Виводі прав України»* (або *«Дедукації»*). Основною метою цього політико-правового трактату – задекларувати Україну як європейську суверенну, вільну та соборну державу. Автор, покликаючись на приклади з європейської історії, переконливо й цілеспрямовано доводив права українців на власну незалежну державу [593, с. 132-143].

Переконливо розкривши загарбницьку сутність політики Московської держави щодо України й тотальну правову необґрунтованість її зусиль *віднімати в Україні її вольності та привілеї*, П. Орлик доказував, що *«народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час»* [593, с. 140].

Водночас він попереджував європейські країни, якщо ті не підтримають Україну у звільненні з-під московської кормиги й утвердженні своєї державної незалежності, то наразяться на смертельну небезпеку з боку Росії, *«яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи (виділення наше – І.Т.)*. Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави, зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави» [593, с. 142-143].

П. Орлик звертався до тогочасного міжнародного права, як до аргументів на користь постанови Української держави. Наголошував, що право вимагало допомагати усім пригніченим громадянам у виняткових випадках, опираючись на обов'язок християнства, вершення справедливості й гуманізму. Він підкреслював, що в інтересі всіх європейських держав повернути Україну гетьманові Орликові, адже його *«(...) вільно обрали і проголосили стани України...»*. Зазиваючи європейських монархів зарадити Україні вибороти незалежність, П. Орлик найбільше акцентував на тому, що відновлення

незалежної Української держави буде сприяти заслоні європейської свободи від небезпеки зі Сходу [593, с. 132-143].

Ідея національної державності в Україні XVIII ст., за непростих умов інкорпорації Козацької держави до складу Російської імперії, пропагувалася зусиллями освічених верств старшинсько-шляхетського стану Гетьманщини. Для більшості з них єдино можливою формою існування української національної держави була державна автономія Війська Запорозького, а боротьба за збереження його автономного статусу – виявом боротьби за національні права, що розумілися як козацькі *вольності*.

Прикладом заклику до відновлення колишніх вольностей є промова «*О поправлении состояния Малороссии*», що була виголошена на початку 50-х рр. XVIII ст. невідомим його учасником одного зі з'їздів старшин, а потім розповсюджувалась у рукописних копіях [518, с. 170].

У ній автор нагадував про пройдешню славнозвісність козащини, пригадував час колишнього існування «в нас сеймів або генеральних рад». Ідеалом для нього виступала правова Гетьманщина, держава за взірцем передових європейських. Заразом він виступав за віднову станових судів та реформування державного ладу й судівництва, а керівною суспільною силою в державі бачив освічене українське шляхетство (козацьку старшину). І саме до цієї еліти звертався із закликом до об'єднання «усіх сил розуму» й зміцнення їх «патріотичною наснагою», задля «відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків і добробуту» [518, с. 170].

Проте найбільшого розмаху козацько-автономічний рух набуває з другої половини XVIII ст. Саме тоді, завдяки зусиллям кращих представників козацько-шляхетських родин – переважно т. зв. «сословию войсковых канцеляристов», переважно нащадків козацької старшини, які, завершивши навчання, здебільшого, у Києво-Могилянській академії, а то, і європейських вищих школах, йшли до праці в Генеральну Військову канцелярію, – почали вироблятися і входити в свідомість українського народу поняття про народність, націю та її права [528, с. 48].

С. Величко, С. Лукомський, П. Симоновський та ін. взяли на себе місію факт за фактом документувати історію України-Гетьманщини, шукаючи при цьому підтверджуючих аргументів на користь ідеї козацько-старшинського автономізму, яка, на їхню думку, полягала в тому, що Україна завжди, і під будь-якою владою – Литви чи Польщі – зберігала свій окремий, себто автономний статус. А відтак в рамках царської Росії також має, так би мовити, історичне право на його збереження та розвиток. Такий, зокрема, посил знаходимо у праці П. Симоновського *Короткий опис про козацький малоруський народ та його військові справи* (1765 р.), в якій автор відстоював ідею національно-старшинського автономізму [Див.: 738].

Важливим аргументом на користь ідеї «козацько-старшинського автономізму» стала теза про давність походження українських народу і держави, порівняно з російськими народом і державою та добровільність приєднання України до Московської держави. Наприклад, О. Шафонський ще у середині 1780-х рр. писав у своєму *Топографічному описі Чернігівського намісництва*, що український («малоросійський») народ утворився раніше від російського, а історія України розвивалась окремо від історії Росії [Див.: 1018]. А теза про те, що Україна не була завойована Росією, а добровільно приєдналась до неї – головна ідея *Розмови Великої Росії з Малоросією*, історико-політичного трактату у віршах, написаного Семеном Дівовичем 1762 р. на «честь, славу і захист усієї Малоросії» [195, с. 116].

Автор, висловлюючи незгоду з російською централістською політикою в Гетьманщині, досить чітко сформулював ідею окремої та самодостатньої, а головне, відмінної від російської, політичної культури Малої Русі та її державності. Для нього українська ідея вкладається і в патріотизм, коли ціль козацьких змагань окреслюється боротьбою «за віру і Вітчизну...», і в право України на автономію.

Історики В. Смолій та В. Степанков схильні вважати, що Семен Дівович у своєму творі висунув положення про існування під верховенством корони Романових конфедеративного союзу України з Росією [766, с. 305]. Тоді як для

В. Шевчука, Україна у цій праці «(...) зовсім не виглядає частиною Росії, що приєдналася до свого природного тіла», а скоріше навпаки. Думка про те, що російські царі є спадкоємцями київських насправді виражає самобутність України» [1025, с. 548].

Загалом ідея автономії, а то й ширшого суверенітету Гетьманщини була популярною в деяких середовищах козацької старшини та українського шляхетства в останні роки її (Гетьманщини) існування. Зокрема, повною мірою до програмних документів українського автономізму можна віднести петицію та резолюцію Генеральної ради старшини у Глухові у вересні 1763 року – *Прохання малоросійської шляхти і старшини разом із Гетьманом про поновлення давніх прав Малоросії* [681, с. 147-166].

В окремому пункті петиції (всього – 23) «Про вольності малоросійських козаків» делегати старшинського з'їзду просили підтвердити усі «давні права і вольності» козаків і козацької старшини, передусім, на вільні вибори гетьмана і старшини, «чиєму суду вони підлягали у військових справах, а у земських здавна судяться вони за тим самим правом, що й шляхетство; вони (козаки – *І.Т.*) зобов'язані були нести тільки одну військову службу, а від інших посад, податків і праці як вони самі, так і після їхньої смерті їхні дружини і діти, повинні бути звільнені» [681, с. 150].

У відповідь, імператриця Катерина II 1764 р. ліквідувала інститут гетьманства й утворила натомість Малоросійську колегію. Остання насамперед мала на меті поступово звести нанівець всі згадані «права і вольності» козацтва й ліквідувати Гетьманщину. На думку А. Мирончука, петиція 1763 р. була виключно автономістичною за своєю суттю, оскільки розглядала Гетьманщину як самостійну державу з власними кордонами, урядом, окремою економічною системою та національними особливостями [529, с. 48-49].

Останні спалахи державницько-автономістських прагнень української старшини й шляхетства відбулися на фоні виборів до Комісії зі укладення нового «Уложення» (1767-1768 рр.). Підготовлена 1767 р. анонімна записка полтавського шляхетства, подана генеральному обозному С. Кочубею, чітко

демонструвала охоту до відновлення й закріплення статусу Гетьманщини у відповідності з Переяславсько-Московським договором 1654 р. Автори висловлюють свою незгоду з циркулярним листом» генерал-губернатора Лівобережної України П. Рум'янцева, де оголошувалося про порядок і мету виборів у Гетьманщині до Комісії 1767 р. На їхню думку, багато положень цього листа порушують права й привілеї козацько-гетьманської України, а також – права її станів [923, с. 263-268].

У період функціонування Комісії винятково ініціативну поведінку демонстрував Григорій Полетика, депутат від шляхетства Лубенського полку. Він рішуче відстоював автономний устрій Лівобережної України і права українського шляхетства. Свідченням цього – подана 1768 р. у Комісію Записка: *[Історична звітка] про те, на яких умовах Мала Росія була під державою Польською...На яких угодах Мала Росія піддалася Російській імперії?...* [144, с. 276-289].

На думку Г. Полетики, Україна в складі Речі Посполитої була республікою: усіма становими правами користувалися як шляхетство, так і духовенство. З приєднанням Війська Запорозького до Російської монархії, Жалувані царські грамоти підтвердили права та станові привілеї, проте одночасно гетьмани поволі відсунули шляхетство на другий план та узурпували його владу. Зменшення ролі шляхетства Г. Полетика вважав початком «нещасливої» епохи в історії України, а через це зросла влада гетьманства, яку він вважав шкідливою для України. Загалом Україну Г. Полетика бачив очолювану гетьманом автономію у складі Російської імперії. Проте, такою автономією, в якій влада гетьманська була б «у певних межах утримувана» (тобто, контрольована виборними старшинами), а привілейовані стани мали б змогу користатися усіма належними їм правами [144, с. 276-289].

У ході роботи Комісії в цьому ж році до Катерини II було подано «Прохання» від малоросійських депутатів, в якому містилася вимога щодо збереження в цілісності попередніх прав, привілеїв, переваг, вольностей усім станам Гетьманщини. Зазначалася також потреба запровадження в Україні

правління, яке б узгоджувалося «з правами й привілеями нашими...» [923, с. 263-267].

Відзначимо, що інтерес до державного минулого козацько-гетьманської України утримували поодинокі нащадки старшини. Здебільшого, перебуваючи на державній службі в столичному Петербурзі, вони стриміли до з'ясування причин її занепаду. До прикладу, О. Безбородько (1746-1799 рр.), син генерального писаря А. Безбородька, який з 1775 р. обіймав сановиті посади у Колегії іноземних справ, а пізніше був призначений канцлером Російської імперії, домігся за імператора Павла I поновлення скасованих Катериною II окремих установ Гетьманщини та, передовсім, Генерального суду. А ще він активно збирав матеріали до української історії й намагався дошукатися відповіді на питання: «чому зник на Україні дух геройства» [518, с. 171].

Варто наголосити, що на межі XVII – XVIII ст. у розвитку української державної ідеї як національної проглядаються відмінні, в порівнянні з попереднім періодом, тенденції. Як про це йшлося вище, козацтво (а точніше – козацька інтелектуальна верхівка) вимагало нової форми легітимації, яка, на їх думку, мала обґрунтувати їхнє право на владу, що здобує «през шаблю», обминаючи династичне право (себто, незаконно, у відповідності з тогочасними владними доктринами) [1051, с. 119].

Відповіддю на цей суспільний виклик стало постання нового історико-літературного жанру – козацьких літописів.

У відомому триптиху – козацьких літописах авторства Самовидця, Г. Граб'янки й С. Величка – назва «Малоросія» стосовно України-Гетьманщини фактично закріплювалася, а також фактично заявлялося про появу нової історичної свідомості й підносилася ідея коректного, благонадійного ставлення до України як до політичного утворення, йшлося про взаємини України з Росією.

Підкреслимо, що якраз три козацьких літописи містять багато *нових* істотних тез концепції Малоросії, що у той час поставала. Серед таких тез – положення про те, що Малу Росію та Велику Росію єднає тільки спільний цар, в усьому іншому – вони різні народи й країни. Наголошувалося, що Військо

Запорозьке, Малоросія і малоросійський народ непримусово склали договір попервах з польським королем, а згодом і з московським царем. Врешті акцентувалося, що Малоросія та її народ завше обіймали виразні «права та вольності» [355, с. 149].

Звідси, характерна риса усіх козацьких літописів – наголошення на вирішальній ролі у вітчизняній історії українського козацтва та закріплення за ним політичного лідерства.

Відтак козацькі *літописи ілюструють появу нового типу української національної тотожності*, що не зіперта на пропоновану «Синописом» релігійно-культурно-династичну єдність. Натомість таку, в основі якої лежить політична формула сумісного служіння «козацькій малоросійській отчині нашій», але вже як чітко визначеній території, що заселена «козацьким народом».

Остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини в останній чверті XVIII ст. позначилася алегоричними протестами національної еліти проти знищення козацької державності.

Чи не найбільш відомим протестом проти інкорпораційної української політики Російської імперії на алегоричному рівні стала *«Енеїда» І. Котляревського*. Поема, що започаткувала епоху нової української літератури, творилася упродовж тривалого часу: від початку 90-х рр. XVIII ст. до 30-х рр. XIX ст., а повністю вперше надрукована лише у 1842 році. Здійснений В. Шевчуком докладний аналіз «Енеїди» як літературної і суспільно-політичної пам'ятки переконує, що приводом до написання поеми був насамперед факт знищення Запорозької Січі 1775 року, ліквідація козацької автономії у 80-х рр. XVIII ст. та заснування Задунайської Січі [1025, с. 649–669].

Письменник і український патріот В. Капніст відгукнувся *Одою на рабство* (1783 р.), що стала плачем над уярмленням України. Тут прямо йдеться про «Вітчизни з тугою такою уярмлення» («Отчизны моей любимой порабощенье воспою...»). У цілому вірш звучить як відважний протест проти указу 1783 р. про закріпачення «посполитих» і селян Лівобережної України, поєднує соціальний

протест із національним – з мотивом поневоленої України. Міста і села, які ховав од бід «свободи щит» (права та вольності) опинилися у побудованих Росією загорожах, відтак «наш ясний день» змінюється «у темну ніч» [923, с. 345-348].

Підтримав загальну тенденцію Я. Козельський, автор кількох філософських праць, написаних в ідейному дусі алегоричного протесту. Зокрема, його систему поглядів на сучасність і державу викладено у написаній 1768 р. праці *Філософські пропозиції*. У ній мислитель виступає прихильником теорії суспільного договору, від якого, на його думку, будь-яка зі сторін може відмовитися, якщо вважатиме його шкідливим для себе. Право ототожнював зі справедливістю, і вказував, що закон має ґрунтуватися на праві, наголошував на тезі про те, що метою держави є суспільне благо, тобто захист прав своїх підданих, критикував кріпосне право, обґрунтовував необхідність знищення феодальних порядків [365, с. 139-142].

Я. Козельський став одним з перших, хто теоретично засудив феодально-кріпосницький лад, і в цьому був попередником О. Радіщева (а не навпаки, як твердили радянські історики). Козельський також засуджував загарбницькі війни і поневолення націй. А розглядаючи проблему злочину та покарання, Я. Козельський-філософ відстоював ідеї пріоритету духовних засад над приватновласницькими інтересами, справедливості, рівності представників усіх класів суспільства перед законом і судом [589, с. 493-497].

Особливої ваги набувають імена двох видатних вітчизняних філософів – Михайла Козачинського, чи не найбільшою заслугою якого стало обґрунтування концепції «Духовного дому» як домінанти культури для збереження національної ідентичності, та Григорія Сковороди, співця т. зв. «горної республіки», своєрідної формули, в якій виражався ідеал свободи, рівності та братерства.

З-поміж складових творчості М. Козачинського чільне місце посідає концепція природного права. З природних прав мислитель виділяв такі права як право на життя, свободу совісті, приватної власності й вибору. Окремо наголошував на останньому, оскільки небезпідставно вважав, що без вибору

нема й свободи. Усі блага для мислителя поділялися на дві категорії – природні та штучні. Перші пов'язані із задоволенням природних потреб, другі – самі по собі не потрібні для природи людини, однак допомагають їй. Людина не може існувати без природних благ. Проте наявність останніх не робить людину щасливою, адже щастя – не у володінні благами. А головне у житті, за М. Козачинським, – це досягнення т. зв. «природного щастя», оскільки саме в цьому полягає мета усієї людської діяльності й усіх людських вчинків [364, с. 19-40].

М. Козачинський протиставляє двох правителів: Соломона й Нерона (за В. Шевчуком – під Нероном наші мислителі традиційно бачили Петра I). У пасажі про І. Мазепу, який постає як Бунт, Україна виступає в образі Марса, а Росія – Беллони, повстанча програма подається без перекручень, але сам Бунт засуджується. І це чиниться з певною метою, бо як головне у творі виводяться Любомудрість і Премудрість. Вони пропагують потребу єднання з Мудрістю, яка має бути не в повстанні, а саме в Премудрості, яку підтримують Віра, Надія та Любов. Саме вони і мають оселитись у новозбудованому поверсі над Мазепиним, що є ніби підосною новобудови [1026, с. 142-143].

Загалом алегорія М. Козачинського закликає до спорудження духовного дому народу, що побудований на основі традицій боротьби за свою свободу. Автор повідомляє: час національних визвольних воєн після повстання І. Мазепи минув, нова епоха потребує нового мислення, нової мудрості, на рівні Премудрості, якій і належить збудувати національний Духовний дім, поєднати народ у вірі, позбутися розбрату, відтак надбудований новий поверх стає символом освітньої та культурної праці, яка провадиться у мирі та злагоді.

Філософські ідеї М. Козачинського мали поважний вплив на формування переконань Г. Сковороди, засновника української класичної філософії.

Г. Сковорода розвинув ідею домінанти культури М. Козачинського у філософію «серця», адже, на його думку, почуття, емоції більш цінні, аніж тілесні бажання. З установки на «серце» виходять суспільні погляди філософа,

його оцінки політико-правової сфери життя, і, зокрема, ідея «Горної республіки» [741, с. 49-50].

Для мислителя суспільство – це «юрба» і «люди вибрані». Перші, які живуть тільки в царині матеріальних інтересів, бездуховні – що є ознакою малості людини. До «вибраних людей» потрапляють не через механічну приналежність до привілейованого стану, а за морально-етичними підставами. А система виховання духовної, «вибраної» людини має ґрунтуватися на самопізнанні. Подібній людині, як чистій душею та серцем, належиться виходити в «кола надгорні», жити в непорочності та невинності, плекати Мудрість. Така людина протиставляється юрбі, й духовно з'єднується з собі подібними, акумулюючи Горну республіку, власне, націю, бо нація – це, передовсім, духовне об'єднання свідомих людей [1026, с. 144]. Таких людей може бути й небагато, проте: «Ліпше з одним розумним та добрим душею жити в любові та шані, аніж з тисячею дурнів» («Сова і Дрозд»). Образ такої людини – Діамант (байка 22), гній тут – образ юрби [747, с. 115, 121-123].

Відтак, під Горною республікою Г. Сковорода розумів певну позадержавну субстанцію, у якій люди об'єднані у дусі, тобто в ідеї. Звісно, ця ідея не називалася національною. Проте, Г. Сковорода не був байдужим до власне національної ідеї, а його абстрактні роздумування про неї, на обґрунтовану думку В. Шевчука, всього лише реакція на занепад державності й духовності в Україні другої половини XVIII ст. Тоді вона надовго позбулася своєї свободи та системи освіти, хоча культурні цінності подовжувала генерувати, перевалюючи в когорту уярмлених і уполітизованих націй [1026, с. 144-145].

Численні дослідники наголошують, що Г. Сковорода норовив виписати полотно якісно іншого суспільно-політичного ладу, що мав замінити попередній, опираючись на вистраждану ним непідробну теорію «сродності». Сковородівський «закон сродності» вимагає від усякої людини братися за працю у відповідності до свого природного покликання й своїх природних нахилів. Він підкреслював, щоб забезпечити нормальний розвиток суспільно-політичного

ладу необхідні не тільки загальна праця усього суспільства, важливо, щоб ця праця була «сродною», себто працею за покликанням.

Положення про «сродну працю» у філософа кореспондується з ідеєю республіканського державного устрою. Його теорія гласить, що люди рівні за природою, незалежно від їхнього походження, однак – нерівні у своїх природних нахилах. Оцю «рівну рівність» він протиставляв «нерівній рівності». Нерівні природні здібності людини, одержують рівні можливості для їх повного вияву тільки за умов «сродності». Хтось більше придатний до занять рільництвом, хтось – будівництвом, а хтось – державною охороною. За республіканського устрою усі посадові особи, аж до найвищих, мають заміщуватися за правилом «сродності». Останній стане гарантією поєднання особистих і суспільних інтересів, zarazom – успішного функціонування всіх складових у державному організмі [837, с. 174-175].

Г. Сковорода розмірковував, що коли, до прикладу, чабан має природні здібності губернатора, то він має стати губернатором, при цьому нічого поганого не буде, коли, навпаки, губернатор, схильний до чабанства, буде чабаном. Адже від цього буде тільки зиск як суспільству, так і їм обом – кожний з них у «сродній» праці віднайде правдиве щастя. Мислитель вірував, коли в мистецтві та в науці покажуться люди «по сродності», то це сприятиме не тільки бурхливому розвитку цих важливих сфер людської життєдіяльності, але й загальній демократизації суспільства [866, с. 194].

О. Скакун, розглядаючи проблеми держави і права у філософській спадщині Г. Сковороди, зауважувала, що з переконань філософа вибирається теза про те, що, власне, саме право закладене якраз у «сродній праці». Адже право, як і справедливість, корениться в людині. Воно – мірило не тільки переважно внутрішньої, але й також – зовнішньої людської свободи. Звідси, сама ідея права мала б полягати не у формально-владній принуці з боку держави, а в урегулюванні життя особистості з урахуванням її буття в світлі моралі та цінностей. Відтак, «сродність», як і відповідність своїй ідеї, має перебувати десь

між чинним правом, тобто «громадянськими законами», та природним правом або, за О. Скакун, морально-ціннісним регулятором людини [741, с. 49-50].

Отже, рубіж XVII-XVIII століть, що став переломним в українській історії, започаткував завершальний етап розвитку концепції української козацької державності, сприйняття допустимості її поступової інкорпорації до складу Московщини. Процес інкорпорації України до складу Росії особливо посилювався в часи правління Петра I. До кінця XVIII ст. самобутні риси української державності (полково-сотенний адміністративний устрій, автономна судова і правова системи, Запорозька Січ) були практично втрачені.

Обстоювання прав українців на власну державність й історичний (традиційно-козацький) устрій загалом здійснювалося на рівні двовимірної ідеї – безкомпромісної як незалежної та соборної, що лунала з середовища «мазепинської» політичної еміграції, та сповненої компромісів ідеї автономії української держави, що її представляла тогочасна еліта підросійської України. Алегоричні протести доби бруталної інкорпорації Козацької держави зосереджувалися на, визнаємо – надто вузькій, проте потребі збереження національної ідентичності через ідею домінанти національної культури й ідеалу свободи, рівності та братерства.

Висновки до Розділу 3

Проаналізовано питання становлення й еволюції політико-правових ідей української національної державності доби раннього Нового часу як складової формування національної державно-правової традиції.

Показано, що ідея козацької держави як автономії в рамках Речі Посполитої зародилася у середовищах вищого духовенства, шляхетства й верхівки козацтва за кілька десятиліть до початку Хмельниччини. Обґрунтовано, що її слід розглядати у контексті українського націотворення, яке в Україні кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. виявлялося у культурно-національному піднесенні.

Установлено, що найважливішим наслідком козацького руху XVI -- першої половини XVII ст. стало створення Української козацької гетьманської держави Б. Хмельницького. Наголошено на утвердженні в тогочасній суспільній думці ідеї історичної тяглости державотворчих процесів – сприймання вітчизняної історії як безперервної від Київської Русі до козацької Гетьманщини та розуміння Київської Русі як державного утворення передусім українського народу.

З'ясовано, що Революція, започаткувавши козацько-гетьманську державу, започаткувала якісно відмінний етап еволюції ідеї «козацької державності» як української державної ідеї. Наголошено, на головному мотиві вибуху Революції – втраті українцями звичних вольностей.

Акцентовано на тому, що проблему поновлення колишніх вольностей попервах намагалося вирішити в руслі концепції козацького автономізму. Встановлено, що згодом було закладено основи (загально)української національної державницької ідеології, яка базувалася на засадах побудови національної, незалежної й соборної держави. Охарактеризовано вплив геополітичного фактора у конкретизації шляхів української козацької державності.

Визначено негативні наслідки започаткування політико-ідеологічної концепції України як Малоросії. Наголошено на сформованості станом на середину XVII ст. ідеї національно-територіального суверенітету й політичної самодостатності Української держави та концепції звуженого (обмеженого) суверенітету над українськими землями з боку іноземних монархів. Останню обґрунтовано як загалом тодішню міжнародно-правову практику.

Вивчено зміст українського конституціоналізму козацької доби. Встановлено відповідність основним засадам сучасної теорії конституціоналізму ініціатив провідних верств козацької Гетьманщини й тогочасних вітчизняних мислителів – передусім у питаннях чіткого регламентування повноважень суб'єктів політики. Зокрема, йшлося про обмеження повноважень першої особи держави (чи автономного у складі Російської імперії утворення) – гетьмана, а

також намагання вирішити проблему вивільнення суспільного життя від свавілля, тобто безконтрольності влади, відсутності законності й справедливості. Наголошується, що ці міркування висловлювалися представниками української політико-правової думки XVIII ст. як в рамках першої політичної еміграції, так і в межах Гетьманщини в складі Російської імперії.

Окремо наголошується на ролі у становленні конституціоналізму документа, відомого як «конституція П. Орлика». Зазначено, що ця пам'ятка вітчизняної правової думки створювалася на основі узагальнення певного цивілізаційного досвіду – природних прав і свобод людини та її політичних прав, теорії договірного походження держави, а також вітчизняних традицій в частині козацького права й організації самоврядування.

Означено рубіж XVII–XVIII століть як переломний у вітчизняній історії, що започаткував завершальний етап розвитку концепції української козацької державності, її поступову вимушену інкорпорацію до складу сусідньої імперської багатонаціональної держави.

Запропоновано тезу, що обстоювання прав українців на власну державність й історичний (традиційно-козацький) устрій загалом здійснювалося в ситуативних рамках двовимірної ідеї – безкомпромісної та сповненої компромісів. Перша лунала з середовища «мазепинської» політичної еміграції, і бачила перспективу для Української держави як незалежної та соборної, а друга, що – вимушено – обмежувалася автономією, була представлена тогочасною колаборантською елітою Гетьманщини.

Алегоричні протести доби російської інкорпорації козацької Гетьманщини застановлялися на потребі збереження національної ідентичності через ідею домінанти національної культури й ідеалу свободи, рівності та братерства.

Акцентовано, на національній іманентності тодішнього утвердження уявлень про природне право людей на свободу (Г. Сковорода). Наголошено на приматі ідеї дотримання законності, що мала слугувати одним з найважливіших принципів суспільно-державного устрою.

РОЗДІЛ 4

КОНСТРУКТИ Й ФАКТОРИ МОДЕРНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ – НАЦІО- ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

4.1 Континуїтет козацької державно-правової традиції в контексті новацій формування модерної української нації XIX – початку XX ст.

З останньої чверті XVIII ст., головнo, унаслідок інкорпорації козацької Гетьманщини та поділів Речі Посполитої, етнічні українські землі опиняються в складі найбільших тогочасних європейських імперій: Російської та Австрійської.

Міждержавне розчленування та національна дезінтеграція української спільноти в імперський період відповідно позначилися на передумовах й процесах формування модерного націогенезу – якісного етапу націотворення, визначальними особливостями якого стала поява національної інтелігенції та відмінного від козацького періоду, національного самоусвідомлення, себто формування загальної для усіх соціальних груп народу національної самосвідомості.

Очевидно в межах даного підрозділу, не варто зупинятися докладно на періодизації чи змісті процесів модерного націогенезу, його спільних й відмінних рисах в межах кожної з імперій, в складі яких перебували українські землі – вони глибоко проаналізовані у працях різних поколінь зарубіжних і вітчизняних дослідників: М. Гроха [990, с. 121-145], М. Бобрович [42, с. 70-93], Г. Біндера [38, с. 182-195], К. Штруве [1040, с. 167-181], В. Масненка [498], Марка фон Гагена [99, с. 271-284], В. Ададунова [1, с. 171-231], Рудольфа А. Марка [494, с. 285-2970], А. Каппелера [338, с. 78-83], І. Гирича [114], Ю. Земського [305], Я. Грицака [148], В. Кравченка [401], В. Смоля та О. Гуржія [762], В. Венгерської [73], О. Середи [734, с. 112-124], Ф. Стебля [784, с. 32-57], І. Лисяка-Рудницького [449, с. 29-39] та багатьох ін. Натомість, з погляду завдань дослідження, важливо у контексті

новацій формування модерної української нації простежити ознаки козацької державно-правової традиції, її прояви у правових реаліях Російської, а з часом – і Австрійської (Австро-Угорської), імперій.

Зміст історії української політико-правової думки й перебіг вітчизняної соціальної історії другої половини XVIII ст. (про це йшлося у попередньому підрозділі – *I.T.*) стверджує у висновку, що правова інкорпорація земель колишньої Гетьманщини аж ніяк не означала відмову українців від козацької державно-правової традиції, передовсім, її сутнісних цінностей – вольностей (у зазначеному вище розумінні). Однак, нові суспільно-політичні умови, що постали в підросійській Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст., змінили форму її потенційної реалізації – етап розросту української державної ідеї, як ідеї побудови держави «козацької» нації, завершується з утвердженням концепції Малоросії, як особливої форми історичної та політичної свідомості українського народу.

Тогочасний погляд на Україну як Малоросію мав свої особливості.

З одного боку, це виявлялося в апології нащадками козацької старшини козацької історії Малоросії (у сенсі «Малоросійський край») як національної історії, політичній лояльності до Малоросії та її особливих конституційних й адміністративних прав. А з іншого – в особливій прихильності до імперії: тобто одночасно українська шляхта на загал була переконана, що Малоросія була пов'язана з більшою Російською державою, власне, імперією, через спільного царя.

На думку авторитетного дослідника З. Когута, отаке визначення відмінностей між Україною та Росією, для української шляхти допускало можливість збереження політичного і соціального устрою Малоросії, підкріпляло лояльність до російського царя та імперії, а при бажанні, також надавало можливості для задіяння в імперській структурі, себто брати участь в громадському та політичному житті імперії [Див.: 357].

Взірцем апології козацької історії Малоросії як національної є «Історія Русів», історико-політичний трактат, який небезпідставно вважають маніфестом

українського патріотизму (О. Оглоблин) та народною історичною думою (М. Максимович). Схиляємося до думки тих сучасних вчених, які переконані, що за своєю суттю «Історія Русів» є переважно політичним трактатом, вершиною тогочасної національно-політичної думки, яка втілена в історичну форму. Причому авторські думки й погляди у творі нерідко подаються, з огляду на цензурні умови, у непрямій формі – шляхом приписування їх різним історичним діячам (у текстах вигаданих промов, листів, тощо) [Див: 1025, с. 640-648].

Досі до кінця не розв'язана проблема часу написання «Історії Русів» (діапазон поглядів щодо цього коливається: від кінця 60-х рр. XVIII ст., за Д. Дорошенком, і до першої чверті XIX ст., за І. Борщаком) та її авторства, яке приписують понад десятку більше чи менше відомим особам. Чи не остання версія, що висловлена С. Плохієм, з нашого погляду, обґрунтовано засвідчує авторство твору Степану Шираю, нащадку козацької старшини Стародубського полку Гетьманщини (м. Стародуб – нині у Брянській області РФ), відставному генерал-майору і предводителю чернігівського дворянства, а часом його написання – 1818 рік [634, с. 223-224]. Такий висновок С. Плохія підтвердив версію О. Прицака з початку 1990-х рр. про те, що «Історія Русів» не могла бути написаною раніше Віденського конгресу, бо «там є ціла маса термінів, які виступають і стають відомими в Російській імперії тільки після 1815 року» [665, с. 177-192].

Жанр і зміст твору всебічно проаналізовані вітчизняними та зарубіжними дослідниками [Див.: 1027, с. 5-28], а відтак, означимо лише найголовніші положення сформульованих у ньому політичних та правових ідей, *взявши за основу* працю В. Смолія та В. Степанкова [766, с. 306-314].

Перше. Автор вкладеними в уста гетьмана І. Мазепи словами звинувачує російський царат у крадіжці ймення русів: «Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло» [Цит. тут і далі за: 322, с. 259], і тим самим проводить думку про те, що *початок державності українського народу сягає Київської Русі, започатковується створеною ним, а не сусідній російським народом* (тут і

далі підкреслення наше – *I.T.*). Відтак, трактуючи Україну прямою спадкоємницею Київської Русі, в українцях автор вбачає окремий від росіян народ.

Друге. С. Ширай, як найбільш ймовірний автор трактату, виступає категорично проти того, щоби **протиставляти поняття т. зв. «Стародавньої Русі» чи сучасної йому «Малоросії» та «України», яка нібито ніяк не пов'язана з Київською Руссю**, на що звернув увагу історик В. Шевчук [28, с. 21].

У трактаті козацька Україна, «по обох сторонах річки Дніпра» від Дикого Поля подається як невіддільна частка *«України Малоросійської власної, предковічної отчизни нашої»* від київського князя Володимира [322, с. 214]. Разом з тим, С. Плохій помітив, що автор трактату непохитно старається сторонитися самого поняття «Україна», мислячи про нього, як про «польську інтригу». Замість нього, вживає термін «Мала Росія», запроваджує термін «руси» та виводить як один-єдиний наратив трояке явище – історію «русів», а також історію козацького стану й малоросійського дворянства [634, с. 172-194].

Третє. Відзначаючи **окремішність історії українського народу від історичного розвитку московського**, а також польського і литовського народів, автор не проводить подібного розмежування з білоруським. Такий посил на загал відповідає досить поширеному тоді розумінню поняття *«руський народ»*, що включало українців спільно з білорусами. В. Смолій та В. Степанков як приклад наводять універсал Б. Хмельницького до українського народу (травень 1648 р.), в якому наголошувалося, що поляки «підкорили істинні і прадавніх часів землі і провінції Сарматські, або Козацькі, наші, Руські, од Подоля, Волині і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні свої імуції, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку» [920, с. 177].

Четверте. У творі **вперше в українській історичній літературі виразно сформульована ідея, що незалежна національна держава для будь-якого народу – найбільша цінність**. Для автора природа боротьби русів – народних мас України – від кінця XVI і до початку XVIII ст. полягала у пориваннях

створення незалежної національної держави. Не випадково думка про законність виступу проти польського панування вкладається у промову Б. Хмельницького, якою гетьман звертається до реєстрових козаків навесні 1648 р.: *«Ми підняли зброю не за для користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які сучуть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги»* [322, с. 104]. Тут же висловлюється вкрай важливе положення про святий обов'язок українців усіляко захищати свою Вітчизну: *«...більше всіх присяг ви зобов'язані своїй вітчизні – самою природою; і вірі святій, символом її, що ви його сповідаєте. Про це змагайтесь і за це обстоюйте...»* [322, с. 105].

П'яте. Неодноразово **підкреслюється добровільність та рівноправність українсько-московського договору 1654 р.** Автор переконує, начебто московський цар в листі до Б. Хмельницького наголошував: *«...угоди про те і статуту суть права старі Малоросійські і Козацькі, котрі ми за ними укріпимо і підпишем за себе і наслідків наших, і не будуть вони порушувати вічно»* [322, с. 164]. Далі автор подавав своє бачення сутності Московсько-Переяславського договору. Стверджував, що московські послы погодилися зі усім змістом розроблених у Переяславі статей, підтвердивши *«присягою своєю від особи Царя і Царства Московського»* [322, с. 166] про вічне й непорушне пошанування укладеного договору. Наголошував, що статті передбачали залишення України *«на всіх колишніх угодах і пактах, укладених з Польщею і Литвою (...)*», за якими користувалася *«(...) всіма перевагами і свободами вічно і без жодної одміни»* [322, с. 167]. З цього проступав висновок про те, що Українська держава за т. зв. Переяславськими статтями не увійшла до складу Росії як її складова, а створювала з нею військово-політичний союз на зразок конфедерації. Разом з тим, на інших сторінках трактату автор використовує термін *«протекція»* [322, с. 104, 135, 164].

Шосте. Автор **вперше переконливо розкриває антиукраїнський характер московської політики та виступає палким захисником збереження державної самостійності України**, демократичності й політичної форми правління, соціальних завоювань середини XVII ст. Однозначно негативну оцінку дає військово-каральним акціям в Україні 1708–1709 рр., здійсненим підрозділами О. Меншикова: *«Загони війська Царського, роз'їздаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуванім. Малоросія довго ще куріла після полум'я, що її пожирало. Народ, [зазнав] лиха безодню...»* [322, с. 262]. Проте щодо політичних переконань автора (та його оточення), то для нього вони полягали у примиренні сутнісно конфліктної лояльності, з одного боку, по відношенню до суверена, а з іншого – до нації. Згідно з усталеним у ранньоновочасній публіцистиці каноном щодо «добрих» та «поганих» гетьманів, автор свої думки вкладає у вуста П. Полуботка – «він уособлює ідеального гетьмана, готового вмерти, захищаючи інтереси своєї нації, не зраджуючи принципу відданості правителєві» [634, с. 198-199].

Сьоме. У творі **республіканська форма правління протиставляється московському деспотизму**. Ілюстрацією цього є сцена начебто відмови Б. Хмельницького від можливості затвердити за своїм родом спадкове гетьманство на підставі того, що суперечитиме *«правам і звичаям народним, за якими вони керовані бути повинні вибраним з-поміж себе всіма урядниками і самим Гетьманом»* [322, с. 141].

Восьме. **Засуджується міжособна боротьба еліти за владу**, яка для автора, послідовного поборника соборності козацької України, **одна з головних причин занепаду країни**. А виражаючи соборницькі уподобання, автор переконаний, що у складі козацької держави мають бути усі етнічні українські землі. На його думку, на заході вони обмежуються визначеним Б. Хмельницьким кордоном «по Віслу, аж поки мова руська чутна», а на сході – Слобожанщиною. Він наголошує, що усі ці землі гетьман [Української держави] зобов'язаний об'єднати під своєю владою [718, с. 128-130]. Політичним заповітом для нащадків звучить передсмертне застереження Б. Хмельницького з вимогою

триматися завжди *одностайної згоди й братерської дружби, без яких не зможе встояти ні царство, ні суспільство* [322, с. 188].

Дев'яте. Автор виступає переконаним апологетом **козацтва**, повсякчас підкреслюючи у ньому **носія державної ідеї в Україні**. Натомість його думка про шляхетський стан інакша. *«Шляхетство теє бувши завжди серед найперших чинів та посад в Малоросії і серед її військ, підводило під уряд її чимало мін підступами своїми, контактами та відвертими зрадами, задуманими на користь Польщі, а народові дало випити найгіркішу чашу запроданства і введенням його у підозру, недовір'я і в найбільш тиранські за те муки, урядом верховним по необачності над ним учинені, бо всім замішанням, неладові і побойцям в Малоросії, що після Хмельницького сталися, саме вони були причиною...»* [322, с. 113, 257-262].

Десяте. **В утвердженні незалежності Української держави**, що витворена в процесі Національної революції, автором **визнається роль геополітичного фактору**. Він упевнений, що передовсім несприятливе геополітичне становище штовхнуло Б. Хмельницького на пошук за кордонами України можливих союзників.

Нарешті, В. Смолій та В. Степанков зауважили, що автор «Історії Русів» **широко користує в творі новими для свого часу термінами й поняттями**. Зокрема, вперше в жанрі історико-публіцистичних творів для характеристики подій національно-визвольної боротьби середини XVII ст. застосовується термін «революція», а також – «нація», «національні вигоди і інтереси», «патріот», «антипатріот» тощо [766, с. 314].

Політико-правові ідеї «Історії Русів» у спеціальній літературі пояснюються не однозначно.

Зокрема, В. Шевчук вважає, що авторові не йдеться про історичну закономірність чи достовірність, а навпаки, він свідомо міфологізує й намагається з українців (чи то, русів) випродукувати образ войовничого, історично активного народу. Відтак, за В. Шевчуком, в «Історії Русів» подається не так історичний, як художній образ України, що впливало із завдання автора

(чи авторів): збудити приспалий героїчний дух нації на прикладах героїчних подвигів предків [1025, с. 634].

Н. Яковенко переконана, що у творі отримала серйозне історіософське обґрунтування ідея державності. Власне саме ідея української державності, навіть попри те, що подавалася у дещо урізаному автономному вигляді, надавала твору опозиційного і навіть антиурядового характеру [1049, с. 146].

О. Салтовський вважає, що в творі чітко прослідковується тяглість історії і неперервність державницької традиції українців, що обґрунтовує право на власну державність, на самостійне політико-державницьке існування [717, с. 213-216].

В. Смолій та В. Степанков мислять, що мають усі підстави стверджувати про те, що ключова ідея «Історії Русів» полягає у праві українців на власну державу – *не автономію, а незалежну соборну Української держави* [766, с. 313].

Натомість С. Плохій взагалі відступає від переважаючого в історіографії підходу бачення «Історії Русів» в контексті «розбудови нації», «національного відродження» і т. ін. Він обґрунтовано доводить, що у свідомості малоросійської еліти на початку XIX ст. цілком могли рівночасно співіснувати лояльність до імперії (власне, династії – *I.T.*) та боротьба за права своєї нації (для ілюстрації: Полуботок помирає, захищаючи права своєї нації, але не повстає проти царя). А тому історик пропонує погляд на «Історію Русів» не як на зародження українського націоналізму чи маніфест російсько-української єдності, а лише як на спробу частини потомків козацької старшини домогтися для себе якомога вигідніших умов інкорпорації в імперію, що були рівні з правами російського дворянства.

До слова, на тогочасну проблему подвійної лояльності та ідентичності, характерну для українців як для підросійської, так і для підавстрійської України, звертають увагу й інші дослідники (*Див., напр.:* В. Венгерська [70, с. 17-27], В. Кравченко [400, с. 115-168], В. Пашук [616, с. 146-160], І. Райківський [689, с. 161-190], В. Склокін [746, с. 75-112]). Очевидно слід погодитися у цьому

питанні з І. Гиричем, який обґрунтовано стверджує, що подвійна лояльність та ідентичність були вимушеними рисами суспільних умов обох імперій [108, с. 18-22].

Звісно, боротьба за права своєї нації розумілася в ту епоху в тому вигляді, в якому тоді розумілися нація та права, себто як права, з одного боку, дворянської корпорації, а з іншого, – як боротьба з конкуруючими дворянськими корпораціями за перевагу в імперії. Потомки козацької старшини, в протигагу багатьом іншим народам імперської Росії, були упевнені, що вони не є завойованими підданцями, а – повноправними членами правлячої імперської нації. Навіть більше, як бачимо з «Історії Русів», – складають її найдавніший, автентичний та головний компонент цієї нації. «Парадокс ... полягає в тому, що, змагаючись за статус імперської еліти, творці козацького міфу заклали фундамент становлення нової української нації; це вело до розхитування загальноросійської ідентичності і врешті-решт закінчилося крахом імперії» [634, с. 10, 20, 22].

Як бачимо, попри неоднозначність потрактувань політико-правових ідей «Історії Русів» у спеціальній літературі, ніхто з поважних авторів не заперечує стрижневої засади козацької державно-правової традиції – ідеї *вольностей*, відібраних прав, які жили в історичній пам'яті народу й будили волелюбні думки та прагнення.

Чи не найважливішим фактором цього стали новації модерного націогенезу, зокрема зацікавлення історією і фольклором України. Ці чинники заклали трансформацію малоросійської ідентичності в українську, а це, своєю чергою, започаткувало початок кінця політико-ідеологічної концепції України як Малоросії, й заснування нового етапу розвитку (розуміння) української державної ідеї.

Разом з тим, на Наддніпрянщині малоросійська ідентичність майже впродовж усього часу першої половини ХІХ ст. й надалі залишилася формою самоусвідомлення нової української еліти. До прикладу, Яків Маркович 1799 р. написав «Записки о Малоросии», а Дмитро Бантиш-Каменський протягом 1822-

1842 рр. видав «Историю о Малой России» в чотирьох томах. Проте з іншого боку, появляється наратив «малоросійської народності». Він подається через призму нового бачення історико-культурної спадщини. Себто переконливим свідченням культурної своєрідності та історичної осібності народу поступово стають етнографічні особливості українців, їх мова і пісня або в тодішній інтерпретації – «мужицька мова» і «мужицька пісня», деталі воєн і численних повстань за участю українців тощо. У свідомості інтелігенції ці ознаки відігравали ту саму легітимізуючу роль, як для представників шляхти, династично-конфесійні чинники чи військова доблесть [702, с. 216-217].

До ідеї «малоросійської народності», власне, в цьому контексті звертався Осип Бодянский, визначний український вчений, який у 1830-х рр. відкрив і ввів до наукового обігу Пересопницьке Євангеліє – національну святиню, один з перших перекладів на староукраїнську мову канонічного тексту (четвероєвангелія), а 1846 р. публікує аналізовану вище «Історію Русів». Іншою чільною постаттю досліджування проблематики був Михайло Максимович, зусиллями якого, передовсім, було започатковано історичну та етнографічну школу народовського спрямування, що домінувала в українській суспільній думці впродовж цілого ХІХ ст.

На нашу думку, неперервність козацької державно-правової традиції у творчості М. Максимовича чи не найбільше проглядається в його піонерській спробі через дослідження фольклору виявити й охарактеризувати різницю між психологією українців та росіян. Так, у російських піснях М. Максимович виявляє (за Д. Чижевським) дух, що покірливий своїй долі і підвладний її волі. Росіянин не воліє брати участь в переворотях життя. Він бажає немов би одділитися від усього, закривши рукою вухо, хоче начеб то загубитися у звуку. М. Максимович вважає, що саме через те визначальною рисою російських пісень є глибока туга й безнадійне забуття. Натомість, в українських піснях виявляється боротьба духа з долею, вони відзначаються спалахами пристрасті, недовгою твердістю й силою почуття, але також і природністю вислову. В українських піснях не побачимо забуття й безнадійного суму, натомість – більше гніву і тугу;

в українських піснях більше дії. Український «дух, не знаходячи ще в собі самому особливих форм для повного вияву почуття, що зароджується в його глибині, мимоволі звертається до природи, з якою він через своє дитинство ще приятелює, і в її предметах бачить, відчуває щось подібне до себе» [998, с. 98-99].

Визначальним у сенсі формування українського національного самоусвідомлення на засадах цінностей козацької доби можна вважати взаємозв'язок з Малоросією, передовсім, для тогочасних представників харківської інтелектуальної еліти. Так, Розковшенко і Срезневський, укладачі «Украинского альманаха» (1831 р.), включили «все, що стосується Малоросії, зі смаком написане, і не дуже вчене» [958, с. 32]. Поділяємо думку про те, що першим паростком переходу від малоросійської ідентичності до української стала «Запорожская старина» (1833-1838 рр.) того ж І. Срезневського. Збірник, який вважають однією з дуже поширених тоді романтично-літературних містифікацій, для наступних поколінь українців стає символом історичної України, що не обмежена не лише козацькою верствою. Під його впливом у свідомості національної інтелігенції закарбовується ідеальний образ вільнолюбного, однак зневаженого народу [Докл. див.: 750, с. 126-266].

Невдовзі така візія національної історії насамперед виявиться у творчості членів Кирило-Мефодіївського братства, першої української таємної політичної організації.

М. Костомарова, одного з найбільш активних діячів таємного Кирило-Мефодіївського товариства, сучасна прогресивна російська історик Т. Таїрова-Яковлева називає українським націоналістом в тому сенсі, що він чи не першим підняв на новий рівень розуміння сутності українського народу, зокрема через імплементацію ним козацьких цінностей [Див.: 808, с. 1-12].

Свою думку дослідниця обґрунтовує тим, що М. Костомаров ще в «до арештний» період видає під псевдонімом Ієремія Галка «Українські балади» – літературні твори, в яких оспівувалися гайдамаки і козацтво. Згодом, звичайно, цю книгу було наказано «заборонити і вилучити з продажу». Зрештою, у III відділенні жандармерії не мали ілюзій щодо цілей Кирило-Мефодіївського

товариства. Так, керівник жандармів граф А.Ф. Орлов прямо писав начальнику 5-го округу корпусу жандармів А.А. Шмелі (в українському перекладі): «в Києві ж і Малоросії слов'янофільство перетворюється в українофільство. Там молоді люди більш піклуються про відновлення мови, літератури, звичаїв в Малоросії, *піднімаючись навіть до мрій щодо повернення часу колишньої вольності* (курсив наш – *I.T.*), козацтва і гетьманщини» [Див.: 342, с. 80].

Також М. Костомаров був автором основного програмного документа «братчиків», складеного російською і українською мовами, – «Закону Божого» з однозначною підназвою: «Книга буття українського народу» [Див.: 342, с. 250-258], яку М. Томенко називає «світоглядною конституцією українських інтелектуалів ХІХ ст.» [931, с. 41]. Там також ідеалізувалися козацтво, його вільнолюбство і соціальна рівність. Означені цінності М. Костомаров вважав головним позитивним фактором в історії України. На його думку, на відміну від «Московщини», «не любила Україна ні царя, ні пана, а завела у себе козацтво, тобто братство, куди кожний, вступаючи, був братом для інших» [342, с. 253]. Та чи не найбільш показовою з точки зору континуїтету козацької державно-правової традиції варто вважати пророчу заяву, зроблену М. Костомаровим у відповіді на лист одного з тодішніх лідерів російського слов'янофільського руху І.С. Аксакова (опублікований вже після смерті автора). Подаємо мовою оригіналу: *«Коль скоро существует народ с собственной физиономией, со своеобразными приемами, с собственным наречием, то не противно жизни и его своеобразное развитие... едва ли вы знаете глубину народной души. Вы не подозреваете, что на дне ее у каждого почти думающего не глупого южнорусса спит Выговский, Дорошенко, Мазепа – проснется, когда наступит случай»* [Цит. за: 808, с. 10].

Позитивні настановлення щодо козацтва й впливу його філософії на українську національну державно-правову традицію помітні в творчості ще одного «братчика» – раннього П. Куліша. Зокрема, йдеться про його працю «Руїна», опубліковану двома частинами (1863, № 2; 1864, № 5) у львівському часописі «Мета». Праця становить помітний внесок до вітчизняної політико-

правової думки через висунення досить оригінальної концепції т. зв. «громадського права» як ідеалу власне українського життя.

Мислитель стверджує, що будь-які акти владних органів не можуть суперечити громадському праву, тобто чистому ідеалу пращурів українства. Найповніше громадське право виявило себе в часи козаччини, яка «зробилася обороною політичної, соціальної й національної свободи, і такою уявляв її собі весь український народ аж по Карпати» (курсив наш – *I.T.*). «Громадське право ... піднялось у гору і вже аж до нашого злиденного часу не дало себе збити ніякій хижій і лукавій силі». Незайманість громадського права – гарантія політичного майбутнього, бо «на сьому то праві держиться вся історія нашого вбогого люду; на сьому праві мусить стояти і його будучина, бо люд наш не втеряв свого споконвічного ідеалу, дарма що змізернів до посліду духу у невольничій долі» [Цит. за: 211, с. 110].

А т. зв. «хутірська філософія» пізнього П. Куліша, що характерна жорсткою критикою козаччини (власне, провідної верстви, яка відійшла від державотворчих традицій Княжої доби – *I.T.*), усе ж таки окреслювала сутність української людини «народнім духом», в основу якого клалися, передовсім, традиційні козацькі цінності, основані на свободі. Тут важливо наголосити, що за П. Кулішем, індивідуальна свобода, як основоположний чинник буття українця, має обов'язково опиратися виключно на правовий порядок та власні традиції [Див.: 421, с. 183-186].

Проте побудована на ідеалах козацької Гетьманщини національна державність найбільш яскраво засяяла в творчості Т. Шевченка.

На перший погляд, сама постановка такого питання видається досить суперечливою, адже навіть численні шевченкознавці (передовсім – літературознавці) стверджують, що власне самої категорії «державна» чи «державність» у творчості геніального українського поета не знайти [Див., напр.: 27, с. 65]. Натомість загальновідомо, що квінтесенція творчості Т. Шевченка – становище українців у Російській імперії, передається під кутом зору філософського і політичного змісту, а відтак – ґрунтується на національній

історії. Історична складова визнається найзначнішою за обсягом і найзначущішою «за змістом та художньо-світоглядною функцією» частиною Шевченкової творчої спадщини [27, с. 29]. Вважаємо, як свідчить досвід людської цивілізації, обидві проблеми – (національна) держава і (національна) історія – нероздільні, хоч би якими були їхні конкретні взаємозв'язки, і хоч би як було їх тлумачено.

Погоджуємося з переважаючою в історіографії думкою про те, що в раціоналістичному плані свого ставлення до держави як до суспільного інституту, до ідеї державності як до моральної цінності чи, навпаки, її ворожості людині, врешті-решт, ставлення до національної держави, власне, української національної держави, то Шевченко ніде не формулює і не декларує якоїсь програми її створення та розбудови. Однак, гадаємо, що з того жодною мірою не впливає, ніби для Шевченка як поета була далека ідея національної державності.

Геній Шевченка зокрема в тому, що його творчість – це до певної міри історіософське осмислення вітчизняної історії. Йдеться про те, що Шевченкові поетично-філософські інтерпретації, версії, оцінки подій національної історії, тлумачення ним її сенсу і тенденцій, характеристика героїв і «антигероїв» тощо [1060, с. 20-25, а також 27, с. 29] – це ті фундаментальні основи, які надають творчості поета суспільно-політичного забарвлення, а для нас – підставу для визначення місця і ролі Т. Шевченка в українській політико-правовій думці середини позаминулого століття.

Т. Шевченко духовно і ментально залишився близьким до цінностей козацької України, до Гетьманщини. Для його поетичної історіософської концепції мотив Гетьманщини – це не стільки (у кожному разі, не тільки) територіальна одиниця (Лівобережжя з Києвом), як автономне політичне утворення з ознаками самостійності й національної державності. Інша річ, що Шевченкові оцінки й характеристики Гетьманщини не є однозначними. Для нього очевидними були її неоднорідність та внутрішня суперечливість. А тому, закономірним було його суперечливе ставлення до неї. З одного боку,

Гетьманщина для Т. Шевченка – це поетичний ідеал, «свята» («Титарівна»), образ якої асоціюється з волею та відсутністю кріпацтва («Невольник»); а з іншого – Т. Шевченко підкреслює недоліки козацької Гетьманщини, як-то, політична половинчастість й нестійкість, боротьба між її «проклятими» провідниками, «недоумами», чия жадібність, властолюбство й дріб'язкова бундючність підточували Гетьманщину зсередини й, зрештою, «занапали Божий рай..» («Сон. – Гори мої високі!»).

Ностальгія Т. Шевченка за козацькою державністю поєднується з його, за вдалим висловом Є. Нахліка, «державницькою тугою», сполучалися з критичною наставленістю, злістю і душевною гіркотою з приводу прогавлених Україною історичних шансів, а разом – з ясним відчуттям неповоротності історії. Він вірить, що на заміну колоніальній імперії «фельдфебеля-царя» прийдуть тепер уже не гетьмани, не вольниця Січі або охлократія гайдамаччини – це все вже без вороття минуло. А колись-таки Україна діждеться свого Вашингтона «з новим і праведним законом», а відтак обійме достойну місцину в світовій спільноті демократій [555, с. 310].

Упродовж «довгого ХІХ ст.» маємо багато фактів, що свідчать про спроби відродження козацтва й поновлення козацьких цінностей. У перебігу соціальної історії російської України – численні проекти (реалізовані і нереалізовані) щодо побудови козацького війська та селянські рухи з сильними козацькими сентиментами, відомі під назвами «Київської козащини» чи «Походу в Таврію за волею». Однак в дійсності новостворювані іррегулярні козацькі формування мали все менше спільного з колишнім козацтвом [Див., напр.: 30, с. 307-318]. Також погодимося з В. Лободаєвим, що й селянські рухи середини ХІХ ст. звичайно були насамперед антикріпосницькими рухами [460, с. 57]. Така ситуація склалася тому, що в умовах формування модерної української нації, уявлення про козацтво не могло бути однаковим для української інтелігенції й селянської свідомості. Я. Грицак з цього приводу зазначає: «На самих початках національного відродження пам'ять про козацьке самоврядування найкраще зберіглася на тих українських землях у Російській імперії, які мали різний

ступінь політичної автономії аж до другої половини XVIII століття – на Слобідській Україні (до 1765 р.), Запорозжжі (1775) та Лівобережній Україні (Гетьманщині до 1785 р.). Ця пам'ять проявлялася на двох рівнях, нарівні простого народу козацькі традиції зберігалися серед закріпаченого селянства, для якого згадки про козацтво насамперед були пам'яттю про бунтівливу Запорозьку Січ з її особливими демократичними порядками й нетерпимістю до соціального, національного і релігійного гноблення, на рівні нового українського дворянства, потомків козацької старшини, славне минуле України пов'язувалося з пам'яттю про козацьку державу – Гетьманщину» [148, с. 24-25]. На нашу думку, навіть така ситуація свідчить про континуїтет козацької державно-правової традиції та її визначальних цінностей в умовах Російської імперії. Адже в основі, на перший погляд, неоднакових уявлень різних соціальних груп українців один корінь – вольності або відновлення колишніх прав і свобод.

Інтерес до козацтва в австрійських Галичині та Буковині з'явився в середині XIX ст. Існує думка, що до нього спричинилася історична пам'ять про походи Б. Хмельницького. Адже, ще на той час з вуст в уста передавалася легенда про те, як в 1771 р. сто кінних козаків-запорожців на чолі з сотником Павлюком поблизу Снятина знищили загін з п'ятисот польських конфедератів, які грабували й знущалися над місцевими селянами-русинами [626, с. 16]. Сучасний російський дослідник О. Топільський наголошує на тому, що багато русинів взагалі вважали себе «нащадками козаків, які оселилися в цих краях після ліквідації Запорізької Січі» [933, с. 149]. Та ближче до істини, з нашого погляду, є версія, що пов'язана з Т. Шевченком, могутнім впливом його творчості на національне самоусвідомлення галицьких українців. Адже за оцінкою П. Куліша, шевченкове слово найбільше змушувало «українця чути себе українцем» [421, с. 293].

Думаємо, що до поширення (відновлення) козацьких цінностей в Галичині спричинилося безпосереднє звернення поета в своїх творах до проблеми козацької державності як загальноукраїнської, як до однієї з ідентифікаційних ознак українців.

Львівський дослідник ідентичностей О. Серета переконаний, що на перших порах прихильність до козацтва і його спадщини або т. зв. козакофільство в Галичині загалом ототожнювалося тільки з постаттю Т. Шевченка, а в окремі періоди це явище взагалі набувало ознак культу. Зокрема, йдеться про першу половину 1860-х рр., коли було започатковано традицію шевченківських поминальних богослужінь у день смерті поета. Згодом практику звернення до козацької традиції взяли на свій прапор народовці. На їхню думку, найперше запорожці були кращими представниками свого народу, являлися серцем й віддзеркаленням «святої Русі», тож-бо їхні лицарські подвиги прославлялися народом у його піснях. Для народовців, боротьба козацтва – це, передовсім, оборона християнства й Європи, загалом, від азійських напасників, а також заслон «волі руського народу», як від релігійного фанатизму Польщі, так і від «деспотичного монархізму Москви» [734, с. 121, 112-124].

Нова хвиля популярності козакофільства в Галичині піднялася уже на зламі ХІХ – початку ХХ ст. у зв'язку із зародження українського січового руху.

Найважливіше, що вимагалось від пожежно-гімнастичних товариств «Січ», біля витоків яких стояв К. Трильовський, – це не лише ефективно давати раду з частими пожежами, але й підняти на новий рівень національну свідомість селянства й підготувати українську спільноту до збройної боротьби за власну, себто національну, державність. Остання ототожнювалася з козацькими цінностями, і популяризувалася у відповідному напрямі. Скажімо, редагована М. Павликом львівська газета «Громадський голос» помістила інформацію про те, як українські студенти під час літніх канікул 1907 р. займалися просвітницькою роботою перед січовиками Городенківського повіту. Зокрема, з-поміж лекцій, з якими виступали студенти Л. Ковбуз, Я. Жибчин та І. Зеленський були доповіді: «Значення козацтва в історії України», «Тарас Шевченко», «Михайло Драгоманов та його значення» [154, с. 3]. Є підстави вважати, що така просвітницька робота була успішною. Для прикладу, О. Топільський наводить факт з Буковини, де в с. Витіївка Кицманського повіту 1904 р. місцевий священник-москвофіл під час кожної проповіді ображав січовиків з метою

дискредитації товариства. У відповідь, селяни-члени товариства «Січ» подали на нього в суд і перестали ходити до церкви [933, с. 163]. Гадаємо, це були не поодинокі факти, оскільки на західноукраїнських землях на той час козацьке минуле й цінності, що з ним пов'язувалися (часто уявні й не завжди усвідомлені), стали масово сприйматися українцями як власна, національна традиція.

Отже, у підсумок доходимо таких висновків.

Від початку XIX ст., у політико-правових реаліях Російської та Австрійської монархій, український націогенез як ідея національної державності розвивався в руслі двох тенденцій: континуїтету козацької державно-правової традиції й новацій, що свідчили про формування модерної (сучасної) української нації.

Тенденції першої, звісно, найбільше виявляли себе в Російській імперії, зокрема, у підложжі концепції України як Малоросії. Більш того, остання в тогочасній російській Україні вже утвердилася як особлива форма історичної і політичної свідомості. Свідчення цього – «Історія Русів», книга, у якій, попри завзяте відстоювання ідеї *вольностей*, відібраних прав, які жили в історичній пам'яті народу й будили його волелюбні думки та прагнення, захист прав і привілеїв «козацької нації» поєднувався зі збереженням лояльності до правлячої династії. Свідченням пов'язаності спадкової козацької еліти з російським імперським ядром і її віддаленість від власного народу стала мова написання твору – російська.

Інша тенденція – новаційна – засвідчувала еволюцію «малоросійської» свідомості у напрямку від відборонювання «козацького інтересу» до з'яви наративу «малоросійської народності». Вона виявляла себе через тогочасне зацікавлення історією (Я. Маркович, Д. Бантиш-Каменський) і фольклором (І. Срезневський, М. Максимович) України. Ці чинники спричиняли трансформацію малоросійської ідентичності в українську, а це започаткувало початок кінця політико-ідеологічної концепції України як Малоросії, й заснування нового етапу розвитку (розуміння) української державної ідеї. У ньому козацька доктрина української національної державності перетворювалася на націотворчий міф, що надалі спричинився до розколу російської імперської ідентичності,

поставши в основі модерного українського націогенезу. Цьому процесові, який співвідносився з розвитком українського національного руху, в середині XIX ст. чи не найбільше прислужилася діяльність членів Кирило-Мефодіївського братства, першої української таємної політичної організації.

М. Костомаров чи не першим підняв на новий рівень розуміння сутності українського народу, зокрема через імплементацію ним козацьких цінностей. П. Куліш висунув, основу, зокрема, й на козацькій філософії, оригінальну концепцію т. зв. «громадського права» як ідеалу власне українського життя. Навіть суперечлива «хутірська філософія» пізнього П. Куліша, окреслюючи сутність української людини, в основу «народного духу» клала, передовсім, основані на свободі традиційні козацькі цінності. Проте побудована на ідеалах козацької Гетьманщини національна державність найбільш яскраво засяяла в творчості Т. Шевченка.

Безпосереднє звернення поета у своїх творах до питань козацької державності, як до однієї з ідентифікаційних рис українців, спричинилося до поширення (відновлення) козацьких цінностей в австрійській Галичині та Буковині. Тут прихильність до козацтва і його спадщини на перших порах загалом ототожнювалося тільки з постаттю Т. Шевченка. Нова хвиля популярності козацтва в Галичині піднялася уже на зламі XIX – початку XX ст. у зв'язку із зародження українського січового руху. На той час козацьке минуле й цінності, що з ним пов'язувалися (часто уявні й не завжди усвідомлені), стали масово сприйматися українцями як власна, національна традиція.

4.2 Українські правові та самоврядні традиції, особливості їх розвитку в складі обох імперій

Державно-правовий розвиток поділених між двома імперіями українських земель й правове становище українців на своїх етнічних територіях в часі «довгого» XIX ст. характеризувалися принаймні двома визначальними особливостями.

Перша засвідчувала, що після ліквідації козацько-гетьманської держави Україна (умовна назва) як політико-правова реальність із самостійним внутрішнім життям перестала існувати. Обидва імперські утворення визначали не тільки державно-правовий, але й соціально-економічний та суспільно-культурний розвиток українських земель. У цьому сенсі можемо характеризувати тодішню Україну як (під)австрійську та (під)російську. А це означало, що українці Російської імперії вже не мали власних чітких державно-правових інституцій, які б відстоювали їхні ціннісно-національні інтереси (за В. Храмовою, – відповідали б їхнім «духовним потребам» [985, с. 21]). А західні українці у складі Австрійської імперії – і поготів.

Природно, що за такого геополітичного розкладу, який зумовлював викривлений розвиток багатьох сфер життєдіяльності нації, українці намагались само-організувати національне державне життя, шукаючи відповідні «компенсаційні замітники». Однак реальні можливості такого пошуку значною мірою залежали від другої визначальної особливості тогочасного державно-правового розвитку українських земель – неоднакових політичних і правових умов життєдіяльності української спільноти в складі вказаних імперій.

Політичний лад Російської імперії, що утвердила свою владу над більшістю українських етнічних земель, впродовж зазначеного часу (до 1906 р.) розвивався у рамках спадкової абсолютної монархії на чолі з імператором. Закони тут загалом розцінювалися як правові норми вказівок верховної влади імператора. Державний апарат в імперії перебував у руках дворянсько-поміщицької верстви, і був раціонально організованою ієрархією органів управління з невизначеною компетенцією. А це значило, що чиновники, які здійснювали волю монарха, були вільними від будь-яких обмежень, як і сам монарх. До того ж, як слушно зазначає відомий швейцарський україніст А. Каппелер, у здійсненні управління Російська імперія не враховувала етнічного фактору (окрім, звісно, власне російського чи великоросійського). А відтак, до новітньої доби у суспільно-політичній структурі Російської імперії відігравали підрядну роль такі етнічні чинники, як мова, культура і навіть релігія. А найважливішими елементами легітимації й

суспільно-політичної організації ставали государ (імператор) і династії, а також імперська ідея та становий устрій суспільства. Лояльність щодо імператора й імперії, станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної або конфесійної групи [335, с. 8-9].

У таких політичних умовах головними субститутами національного державного життя для українців Російської імперії стали, передовсім, система звичаєвого права й організація самоврядування, які розвивалися «не стільки за, як всупереч», і за своїм змістом, були спрямовані на продовження українських правових та самоврядних традицій.

Природа і специфіка українського звичаєвого права досить добре вивчені різними поколіннями українських науковців. Праці «класиків» української наукової думки – М. Грушевського, М. Владимирського-Буданова, О. Добрава, П. Єфименка, О. Кістяківського, А. Кристера, Р. Лащенко Ф. Леонтовича, О. Малиновського, І. Черкаського, П. Чубинського, А. Яковліва та ін. – розглядали звичаєве право як визначальний фактор культурного і суспільного розвитку державної організації [162, с. 47-49] й «основне джерело українського права, що утворилося шляхом (...) підпорядкування звичаєвим правилам правового життя й побуту» [1055, с. 230] тоді, коли народ використовує звичайну впорядкованість дій, адже переконаний, що саме так, а не інакше, слід чинити, бо «так є добре» [291, с. 13].

В дослідженнях сучасних істориків й істориків права – М. Бедрія [33], І. Верховцевої [76, с. 13-19; 77, с. 153-158; 78, с. 103-108], О. Головка [120, с. 159-179], Ю. Гошка [135], М. Гримич [145], І. Грозовського [155], О. Івановської [316], О. Коросташова [390, с. 129-132], І. Усенка [661] та ін. – визначено суть й окреслено роль звичаєвого права у правовій системі українського народу, а також вироблено основні засади періодизації українського національного права, а, отже, загалом, підтверджено самотність української правової культури, іманентність її ціннісних констант ментальності народу.

Так, М. Гримич, окреслюючи іманентні риси української ментальності на прикладі звичаєвого цивільного права українців ХІХ – початку ХХ ст., фактично показала походження його норм – чи не усі вони «родом» з попереднього, козацького періоду, підкреслюють індивідуальність й повагу до особистості, толерують потяг до суспільної та особистісної свободи.

Йдеться, зокрема, про право вільної заїмки земель або набування первинної власності на землю внаслідок її сільськогосподарського освоєння. Дослідниця наголошує тут на живучості народної правосвідомості – селяни, предки яких здобули землю за правом першої заїмки, мали цілком конкретні правові стереотипи щодо своїх прав на ці землі.

Проте генеральною ознакою української звичаєво-правової культури, на її думку, є подільність земельних наділів українців. Ця особливість українців «зачіпає не лише суто економічну сферу, а й систему сімейних відносин, українську ментальність взагалі». Тяжіння українців до індивідуальних, навіть сімейних форм буття, виявлялося в особливій неприязні до общинного (земельного і громадського) упорядкування, до великих патріархальних форм сімей. «Подільність сімейств і подільність наділів – взаємопов'язані явища». Адже відхід молодого сім'ї на окреме господарство насправді зобов'язував до більшої відповідальності та самостійності членів сім'ї, й одразу підвищував статус як чоловіка, так і жінки. Вищий статус чоловіка у сільській громаді проявлявся в тому, що він відразу сам отримував право голосу при вирішенні загально-громадських справ (на відміну від представництва від великих патріархальних сімей). Так само жінка отримувала вищий статус, але в сім'ї, оскільки саме тут їй доводилося приймати багато важливих рішень [145, с. 445–446].

У підтвердження висновків дослідниці добре лягають слова І. Петрункевича, мирового судді й політичного діяча Російської імперії останнього десятиріччя її існування. Він у своїх спогадах серед іншого, окреслюючи головні етнопсихологічні риси українства, підкреслює, що українець (в тексті – малорос – *І.Т.*) понад усе індивідуаліст. Він зі всіх сторін

огороджує свій двір, як свою фортецю. Щоправда остання зовні слабо укріплена, але внутрішньо, у його емоціях – неприступна. Ніякими засобами зваблення чи покарання малороса неможливо трансформувати в соціаліста-радикала. Він категорично не сприймає общини і навіть не допускає найменшого утручання в його господарські справи, натомість *визнає «громаду», тобто зібрання «громадян», як раду* (курсив наш – *I.T.*) (...) по всіх (...) питаннях, які не стосуються його особистих і господарчих справ» [625, с. 14].

Гадаємо, що така особливість української звичаєво-правової культури об'єктивно не могла бути проігнорована в процесі здійснення російсько-імперської правової політики. О. Головко звертає увагу на громіздкість, архаїчність, заплутаність законодавства Російської імперії, що пояснює відставанням останньої в загальнокультурній та економічній площинах від тодішніх європейських держав і США [120, с. 166]. Наслідком цього стала пізня його кодифікація на загальноімперському й місцевому рівнях – 1830-ті – початок 1840-х рр. [Докл. див.: 834, с. 246-249]. І однією з головних ознак російсько-імперського кодифікаційного процесу в Україні, було урахування місцевих особливостей правовідносин, значною мірою оснований на українській звичаєво-правовій культурі.

«Українська давнина» у вигляді окремих спеціальних норм зберіглася у сфері цивільно-правових відносин, і мала регіональний характер – стосувалися передовсім території колишньої Гетьманщини (Полтавської та Чернігівської губерній). Тут протягом усього ХІХ – початку ХХ ст. (за невеликими винятками) регулювання цивільно-правових відносин здійснювалося за т. зв. Особливими правилами [583].

Особливий додаток до російських цивільних законів для Лівобережжя базувався в основному на окремих постановках українського цивільного права попередньої доби, насамперед Литовському статуті та царському указі «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство законів імперії» (4 березня 1843 р.) [809, с. 212]. Останній на території зазначених

губерній дозволяв застосовувати лише внесені до Зводу законів Російської імперії норми місцевого права [390, с. 131].

Відтак норми, в яких виявлялися особливі ознаки у регулюванні правових відносин, зосереджувалися у X томі Зводу законів Російської імперії, одного з важливих джерел цивільного права. Разом з тим, зазначимо, що не усі інститути цивільного законодавства у Полтавській та Чернігівській губерніях регулювалися на основі особливих правових настанов, а тільки деякі відносини між батьками й дітьми, питання опіки, договірні зобов'язання, право спадщини й власності [Докл. див.: 832, с. 264-269]. Себто, з нашого погляду, – ті, які через юридикацію майна спрямовувалися на забезпечення більшої індивідуальної свободи в порівнянні із загальноросійським регулюванням.

Зокрема, у межах території колишньої Гетьманщини встановлювався на порядок більш вимогливий порядок, в порівнянні з загальноросійським, щодо забезпечення цілісності майна, яке ще не стало об'єктом вільного розпорядження власника, й перебувало в управлінні опікуна.

Так, колишні опікунці отримували право висувати вимоги опікунам у випадку незаконного відчуження останніми їхнього майна. Також колишнім опікунцям надавалося право до закінчення строку давності поновлювати в судових установах тяжби у випадках, коли їхніми опікунами свого часу не було вжито усіх необхідних заходів щодо захисту майнових прав опікуваних.

Особливістю для Лівобережжя була норма, яка посилювала спадщині права. Якщо, скажімо, спадкоємці через якійсь причини, як-то бідність чи інше, не змогли чи не хотіли свого часу, «розшукувати» спадщину, яка відкрилася, то їм дозволялося передати це своє право іншій особі, за власним вибором. Тоді як, згідно з загальноімперськими правилами за подібних обставин право на спадщину визнавалося недійсним.

Особливі для Полтавської та Чернігівської губерній правила передбачали факт не лише т. зв. «остаточного», як це було постановлено загальними імперськими приписами, але й також т. зв. тимчасового поділу спадщини, що не стосувався загальноімперських положень. Остаточний поділ, вчинений

спадкоємцями «полюбовно», залишався в силі назавжди. Натомість тимчасові поділи визнавалися остаточними тільки тоді, коли вони залишалися неоскаржуваними упродовж десяти років від моменту досягнення малолітніми спадкоємцями повноліття. Ця норма також спрямовувалася передовсім на безумовне посилення майнових прав малолітніх спадкоємців. Адже, наприклад, старші брати не могли продавати, заставляти чи в якийсь інший спосіб відчужувати кому-небудь майно, який вони лише володіли за тимчасовим поділом. Адже за остаточного поділу всі заповідяні цьому майну збитки вони зобов'язані були відшкодувати. Разом з тим, існувала норма, що в окремих випадках (напр., розорення) дозволяла проводити остаточний поділ для всіх спадкоємців, хоча б серед них були й малолітні. Проте, за зазначених обставин, такий поділ мав обов'язково проводитися під контролюванням цивільної палати за присутності спадкоємців й опікунів [390, с. 130-131].

Варто погодитися з думкою О. Головка, що звичаєве право в імперський період стало головним соціально-нормативним середовищем буття українського права [120, с. 171]. Більш того, існує думка (С. Шелухін), що навіть попри запровадження загальноросійського права, на Наддніпрянщині позаминулого століття до 90 % українців жило за місцевим звичаєвим правом. А використання звичаєвого права в офіційних документах якщо не віталось, то, принаймні допускалося і у пореформений період. Зокрема, це допускав російський Статут цивільного судочинства (1864) у спадкових, родинних та земельних правовідносинах, щодо яких не було відповідного законодавчого регулювання. Пізніше застосування звичаєвого права стимулював закон від 12 липня 1889 р. «Про обов'язкове застосування звичаєвого права при судових розглядах селянських справ» [661, с. 233]. Окремі випадки застосування звичаєвого права мали місце навіть на початку ХХ століття. Це стосувалося вирішення питань, що пов'язувалися з користуванням господарськими пасовищами й лісами, а також декотрих аспектів регулювання шлюбних, спадкових і трудових відносин.

Звісно, побутування звичаєвого права, як прояв еволюції українського націогенезу, відповідно позначалося на моделях поведінки й формулах мислення

українців, формуючи самобутні риси народної правосвідомості. З іншого боку, звичаєве право супроводжувало організацію суспільного життя.

Однією з найбільш поширених форм організації суспільного життя в російській (і не лише) Україні XIX – початку XX ст. було місцеве самоврядування. Як наукова проблема, воно викликало значний інтерес у вітчизняній науці. У той чи інший спосіб питання організації місцевого самоврядування в тогочасній Україні зачіпали теоретики-конституціоналісти (напр., О. Батанов, А. Крусян, В. Погорілко, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко), історики (напр., А. Бондаревський, І. Верховцева), історики права (напр., Т. Андрусак, П. Гураль, Н. Камінська, І. Козюра, С. Мороз, Н. Стецюк), політологи (напр., А. Некряч) та ін.

Відомий історик права С. Мороз обґрунтовано довів, що ідейно-теоретичні підвалини сучасного поняття місцевого самоврядування почали формуватися лише в XIX столітті [539, с. 80], а відтак, очевидною видається двовимірність проблеми тогочасної організації місцевого самоврядування в Україні. Вона рівною мірою «яскраво» проявляється як ідейно-теоретичному на рівні, так і на інституційному.

Погодимось з С. Морозом і у тому, що теоретично сама ідея місцевого самоврядування як невід'ємного і невідчужуваного права громади на самоуправління, отримала потужну підтримку в українській політико-правовій думці [539, с. 80].

Як показують ґрунтовні дослідження Т. Андрусяка [13], В. Гошовської [136, с. 26-29], Л. Іванової [314], М. Кармазіної [331, 332], Ю. Левенця [435], С. Мороза [539, с. 80-82], О. Скакун [742], В. Сокурєнка [771], Н. Стецюк [789] та багатьох ін., українські мислителі другої половини XIX – початку XX ст. – О. Терлецький, С. Подолинський, М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, Леся Українка, М. Грушевський та ін., формулюючи у своїх працях ідеї, спрямовані на вирішення злободенних політичних й правових проблем українців, враховували реальне становище буття свого народу, який, перебуваючи у складі двох імперій, не мав ані соціально-культурного, ані політичного, ані державницького статусу.

У цьому сенсі, стрижневими, з-поміж інших, висловленими ними ідеями були, зокрема, пропозиції вирішити українське національне питання за допомоги місцевого самоврядування: передбачити управління на українській території самим населенням, яке тут проживало.

Проектовані українськими мислителями конструкції майбутнього суспільно-політичного розвитку неодмінно включали в себе створення демократичної організації колегіальної (безпосередньої або представницької) форми реалізації влади на основі громад (напр., С. Подолинський під громадою взагалі мав на увазі *увесь* (курсив наш – *I.T.*) український народ, який створював свою власну політико-територіальну організацію), громадського інтересу (О. Терлецький), громадського права (П. Куліш), громадського федералізму (М. Драгоманов), вільного союзу громад з обранців від кожної громади (І. Франко), забезпечення найширших прав громадам (М. Грушевський) тощо.

Іншими словами, в інтерпретації українських мислителів проблема місцевого самоврядування, на загал, була спрямована на самостійне упорядкування життя українського народу (нації) на основі його (національних) цінностей, що набули ознак правових й самоврядних традицій.

На інституційному рівні місцеве самоврядування Російської, так само як і Австрійської (згодом Австро-Угорської), імперій хронологічно формувалося в один історичний час – у другій половині XIX ст. Деся зіставними були економічні та політичні умови – необхідність модернізації у всіх сферах життя, значні національні суперечності всередині імперій, нерівномірність економічного та соціального розвитку різних частин кожної з імперій і т. ін.

В Російській імперії органи самоврядування, що стали реальним, хоч і недосконалим, інструментом формування громадянського суспільства, було запроваджено на трьох рівнях – села-волості, губернії-повіту і міста – в результаті здійснення, відповідно, Селянської (1861), Земської (1864) та Міської (1870) реформ [Докл. див.: 834, с. 235-239].

У сільській місцевості організація самоврядування регулювалася окремими нормами Загального Положення (19 лютого 1861 р.). А від березня 1902 р. усі

питання організації сільського самоврядування вирішувалися у відповідності до «Положення про сільський стан», в окремому розділі якого йшлося про устрій сільських громад, волостей і врядування. Положення установлювало порядок організації діяльності волосного правління, сільських і волосних сходів, стягнення податків, призначення і звільнення посадових осіб, а також виписувало повноваження волосного суду, волосного старшини й писаря тощо. Фактично, за своїм змістом, на думку окремих дослідників, запровадження сільського самоврядування було умовно революційним кроком – означало долучення до системи управління країною «селянської ланки» [78, с. 104].

Сільська громада, що включала одне або декілька поселень, як орган самоврядування мала сільський схід. Селяни на сході розв'язували незначні земельні й поліційні справи, дробили податки і, звичайно, обирали сільських посадових осіб – старосту, соцьких, десяцьких, збирача податків. Проте істотно більше в селянському самоврядуванні важив волосний схід. До його складу входили посадові особи сільського й волосного рівня на чолі з волосним старшиною, а також «десятидворники», себто виборні представники від кожних десяти дворів. Волосний схід, старшина й суд становили волосне правління, яке мало досить широкий обсяг виконавчої діяльності.

Звичайно, сільське самоврядування в російській (і не тільки) Україні, не вирішувало усіх соціальних проблем селян, задля чого воно, власне, й створювалося. Дослідники, очевидно, справедливо звертають увагу на численні недоліки в його організації й функціонуванні: часто утискувалося поліційним управлінням, яке мало безмежні права нагляду; його представники – волосні старшини та сільські старости – фактично були виконавцями волі станових приставів і урядників замість того, щоб відстоювати інтерес громади; певні форми свавілля у процесі здійснення волосного судочинства, які у підсумку (на цьому наголошується – *І.Т.*) призвели до формування подвійної правосвідомості селянства: мовляв, є закони, за якими судять «пани»-чиновники, а є закони, за якими судять «нашого брата» тощо [76, с. 14-15]. Хоча з іншого боку, зауважимо

як факт: відомий вчений П. Чубинський, який вивчав звичаєве право XIX ст. шляхом аналізу рішень волосних судів, цей аспект не виділяє [1006, с. 29-80].

Разом з тим, вважаємо, що навіть попри зазначене вище, вже сам фактор самоврядування й участі у ньому, в українського селянина загострював іманентні риси, що притаманні націогенезу його народу – право особистої свободи, зокрема, свободи господарювання. І це мало свої наслідки. Не випадково, коли на початку XX ст. в Україні утворився чисельний клас більш заможного селянства, то на більшій частині Московії, за спостереженням видатного українця М. Туган-Барановського, «група більш багатих селян була майже непомітна серед загальної бідності» [Подаяю за: 594, с. 194].

Чи не більшим був ефект від впровадження у життя в українських землях органів самоврядування на рівні повітів і губерній [Докл. див.: 834, с. 236-237].

Земства, в яких значний відсоток становили дворяни, освічений прошарок суспільства, проводили значну роботу щодо піднесення народної освіти, головним чином розбудовуючи мережу початкових шкіл, згодом середніх та фахових та опікувались позашкільною освітою (сприяння недільним школам, бібліотеки по селах, фахові курси, лекції тощо). Великі заслуги земських установ були у розвитку охорони здоров'я, організації ряду цінних статистичних і економічних досліджень, розбудові шляхів, організації, т. зв. земської пошти (там, де не було державного поштово-телеграфного зв'язку) тощо. Така широка діяльність і активність земств надихнула згодом М. Грушевського на думку, вважати земські установи головним промотором українського національного державотворення – вони мали сприяти українській автономії, розбудові української держави на місцях [168, с. 128].

Ідеї земського самоврядування, поруч з усіма недосконаlostями в його організації найшвидше в Україні прижилися, передовсім, на території колишньої Гетьманщини – Лівобережжі. Як вважають, завдяки активності загалом української людності й українського дворянства зокрема.

О. Моргун, земський діяч та еміграційний дослідник їх історії, трактував земства як одні з найбільш видатних явищ суспільного, економічного й

культурного життя України наприкінці XIX ст. Він був переконаний, що «українські почуття українського дворянства природне, неминуче явище, що виникало з голосу крові – з походження від української старшини, від українського козацтва, з оточення національною стихією, з історичних традицій...». Саме такими рисами дослідник пояснює характерну особливість більшості потомків української козацької старшини, що відповідно відображалося на суспільно-політичній позиції земства, майже постійній опозиції до царського уряду [538, с. 56-68].

Між іншим останню тезу підтверджує відомий сучасний правознавець А. Козаченко, який обґрунтовано доводить, що діяльність земського ліберально-демократичного руху на Лівобережжі в другій половині XIX – на початку XX ст., помітно вплинула на процес закладання ідей українського конституціоналізму. Речники українського земського ліберально-демократичного руху обстоювали ідею впровадження в Російській імперії конституційного ладу. А це провіщувало парламентаризм й встановлення конституційної монархії, децентралізацію влади й політичний плюралізм та рівноправність, а також конституційне закріплення демократичних прав і свобод [360, с. 25--28]. З іншого боку, цю тезу подає І. Панкевич, інший вітчизняний правознавець. Професор звертає увагу на вклад земств у традицію виборності в Україні як в українську правову традицію, наголошуючи при цьому, що сам факт виборності в Російській імперії залишався однією з потенційних можливостей зміни самодержавства [605, с. 15].

Зовсім інша ситуація складалася на рівні міського самоврядування. Міські думи і міські управи, попри, загалом, однотипні із земствами, структуру, форми і напрями діяльності, не були іманентні українськості й українству. І така ситуація має пояснення: українське місто у XIX ст. за способом життя, мовою, етнічним складом стає антиукраїнським. Про це свідчать, зокрема, статистичні дані, які наводить О. Субтельний: «українці [на зламі XIX – XX ст.] становили менше третини всього міського населення; решта припадала на росіян та

євреїв..., котрі мовою посилювали російський характер міст України» [804, с. 243].

Вище йшлося про особливу роль етнодемографічних процесів в розрості українського модерного націогенезу. В російській Україні вказаний чинник виявляв себе, зокрема, через російську меншину – потужний фактор, який безпосередньо позначився й на збереженні українських правових і самоврядних традицій. Відтак, вважаємо за необхідне зупинитися на цьому аспекті докладніше.

Росіяни, як національна група, в Україні складаються внаслідок міграційних переміщень. Процес їх проникнення на українські етнічні терени пройшов декілька етапів, позначених історичною тяглістю соціальних й політико-правових чинників: економічних, військових (військово-стратегічних) і, головню, політичних факторів.

Насамперед, зауважимо, що російська експансія на українські етнічні землі набула характеру належно спланованої й довготривалої імперської політики ще з останньої чверті XVIII ст., після ліквідації Гетьманщини й зруйнування Запорозької Січі. Загалом, впродовж «довгого» XIX ст. росіяни мігрували в Україну не стільки самостійно – в пошуках кращої долі, як в рамках російсько-імперської політики освоєння анексованих імперською Росією земель Південної України, Криму та, зокрема, Правобережжя [Докл. див.: 883, с. 255-273].

«Зоряним» часом «російської» міграції в український Південь була друга його половина XIX ст. – початок XX століття. Тоді найбільшу кількість переселенців у Південну Україну – 45,3% – становили вихідці російських губерній – Воронізької, Курської, Орловської, Пензенської, Рязанської, Тамбовської і Тульської. Майже половина з них – 180,3 тис. або 44,5% – осіла в містах, решта (155,3 тис. або 37,2%) – у сільській місцевості [49, с. 8-9]. У підсумку, тільки за шістьдесят років другої половини XIX – початку XX ст. чисельність росіян Південної України виросла в 4,6 рази. У краї кожен п'ятий житель був росіянином, однак таки кожен другий – українцем [49, с. 26, 41]. Важливо зазначити, що попри значний відсоток російського населення в

південних регіонах, історично росіяни у жодному з них (навіть у Криму) на початок ХХ ст. ніколи не становили абсолютної більшості населення. Разом з тим, хоча українці й становили більшість заселенців Південної України, їхній соціальний вплив значно поступався навіть групі іноземних колоністів, не кажучи вже про росіян, що безроздільно домінували на всіх щаблях управлінської вертикалі. До прикладу, навіть попри те, що численні колонії іноземців на Півдні мали право на внутрішнє самоврядування (щоправда при підпорядкуванні нормам російського цивільного права – *I.T.*), усі окружні колоністські начальники призначалися для них виключно з числа росіян [807, с. 239].

У правобережних губерніях важливим напрямом політики царського самодержавства було протегування російському за походженням дворянству. Для цього царське самодержавство проводило політику посилення російського землеволодіння. Вона полягала в тому, що росіянам, власне російським за походженням дворянам, надавалися пільги, яких не мала місцева (етнічно польська) шляхта. Це стосувалося отримання ними конфіскованих за участь у повстанні 1830 р. маєтків (з цією метою 10 березня 1864 р. було видано спеціальний закон про пільгове набуття особами російського походження казенних земель і приватних маєтків у дев'яти західних губерніях (плюс Білорусь і Литва) [813, с. 160-162]); звільнення від податків (1810); пільгові умови оренди маєтків (1841); збереження подвійної платні для російських чиновників, які отримували також пенсії за попередню (не в Правобережжі) військову чи цивільну службу (1832) тощо [833, с. 174].

Проте в основному росіяни переселялися у правобережні міста. Основними категоріями російського населення тут були купці, ремісники, професори, студенти та особливо чиновники й військові. Фактично роль правобережного міста визначалася наявністю в ньому царської адміністрації та військового гарнізону. Зазвичай ці позиції займали росіяни [399, с. 31].

У губерніях Правобережжя першої половини ХІХ ст. регулярну армію навіть вважають головним джерелом постійного поповнення населення з числа

росіян. До прикладу, 1850 р. тільки у Подільській губернії військовий контингент нараховував 49,3 тис чоловік. Частина військових з числа офіцерів вступала у родинні стосунки з місцевим населенням і залишалась у цих краях назавжди [554, с. 36].

В цілому, станом на 1916 р. росіяни в межах усіх українських губерній Російської імперії кількісно переважали з-поміж інших неукраїнців, зокрема таких найбільш чисельних як поляки та євреї. Разом з тим, українці залишалися найчисельнішою національною групою, а росіяни кількісно були другими після українців. Загалом, в російській Україні проживало 3,5 млн. росіян, що становило 9,9% від загальної кількості населення, яке станом на кінець XIX ст. налічувало 35 млн. 470 тис. осіб [559, с. 11].

Розвинута імперська традиція спонукала росіян до самоідентифікації з монополюю пануючою державною нацією, що претендує на особливе становище у різноманітних ділянках суспільного життя. А панівний політико-правовий статус росіянам, так само як і їх верхні позиції на соціальній драбині, убезпечувала російська імперська національна політика. Вона спрямовувалася на збереження верхніх позитур росіян на соціальній драбині й посилення їх ключових позицій у стратегічних галузях соціально-економічного, політичного і культурного життя. Свідчення цього – відносно велика частка росіян, що зайняті в адміністрації, у війську та у сфері освіти, а також посилена увага до них з боку царизму [883, с. 255-273].

Так, відомий вчений О. Мироненко звернув увагу на те, що навіть за доби Тимчасового уряду чинними залишалися ті закони Російської імперії 1916 р., за якими етнічні росіяни, які працювали у Київській, Подільській, Волинській і Холмській губерніях у губернаторських канцеляріях, духовних консисторіях, повітових поліцейських управліннях, а також в поліції окремих міст, учителями приходських шкіл, мали отримувати вищу, в півтора рази, платню, аніж українці. А ті з етнічних росіян, що займали посади урядовців від 14-го до 8-го класу, окрім того отримували як надбавку ще 20% від посадового окладу [527, с. 314-315].

Гадаємо, що, насамперед, вказані категорії російського населення об'єктивно розглядалися як оплот самодержавства, а отже були засобом не тільки масованого поширювання в Україні російської мови та культури (зросійщення – *I.T.*), але й руйнування національної правосвідомості через нівелювання й нехтування українських історичних, зокрема, правових і самоврядних традицій.

Тим часом, в Австрійській імперії із західноукраїнськими землями у її складі, набиралися інакші суспільно-політичні умови, які створювали інше поле для правового становища українців, а відтак, і розвитку українських правових і самоврядних традицій.

По-перше, час включення до складу імперії Габсбургів основної частини західноукраїнських земель – Галичини та Буковини – остання чверть XVIII ст. (Закарпаттям Габсбурги володіли з останніх років XVII ст.) – хронологічно збігся з початком австрійських реформ т. зв. освіченого абсолютизму. Останні об'єктивно відповідали інтересам, передовсім, українського духовенства, а також переважно українського за походженням селянства. З одного боку, вони спрямовувалися на піднесення рівня освіти у приєднаному краю – розширювалася мережа народного шкільництва (1774 р. австрійська імператриця Марія-Терезія впровадила закон про обов'язкову початкову освіту, між іншим, перший у світі, а 1805 р. його доповнив «Політичний закон, німецьких народних шкіл», згідно з яким у кожному населеному пункті імперії мала бути школа), і створювалися навчальні заклади для формування верстви української інтелігенції (духовні семінарії – «Барберіум» (1774), «Студіум рутенум» (1787), реорганізовано Львівський університет (1784)). А з іншого, – на впорядкування економічних і соціальних відносин. Занепокоєний загостренням соціальних суперечностей, зокрема, на селі, уряд пішов на серйозні поступки в селянському питанні, по суті, започаткувавши процес ліквідації кріпацтва.

У підсумку, реформи в короткій перспективі не мали великого практичного значення, але незрівнянно більше вони зробили в історичній перспективі – сприяли не тільки (за М. Грушевським) моральному піднесенню українців,

розбудивши енергію й давши надію на ліпше майбутнє [162, с. 293-294], а, головню, підготували освічену верству, й тим самим заклали в австрійській Україні перший камінь у модерний етап українського націогенезу. Перші яскраві результати тих реформ виявилися у заснуванні й діяльності Головної Руської ради – першої української політичної організації, створеної «укріпляти і розвивати нашу руску народность» [121, с. 1].

По-друге, правова система Австрійської імперії, в порівнянні з Російською, перебувала на вищому рівні розвитку. Кодифікаційні процеси тут розпочалися фактично з початком XVIII ст., проте чи не перший вагомий їх результат припадає на правління згаданої Марії-Терезії (т. зв. «Терезіанський кодекс» (Codex Theresianus, 1766 р.) за кілька років перед тією ж *ревіндикацією* (офіційний термін, яким у Габсбурзькій монархії з 1772 р. називали приєднання Галичини).

Вказана обставина сприяла системному поширенню австрійської імперської системи права в етнічно-українські регіони. А це, своєю чергою, означало юридичне обмеження дії місцевого (українського) звичаєвого права. Вже *Йосифінська книга законів* (Josefinisches Gesetzbuch) забороняла використання категорії звичаєвого права, яке як джерело права було скасоване (1811) відповідним цісарським патентом.

Однак те, що австрійська влада не толерувала звичаєве право на українських етнічних теренах імперії, зовсім не свідчило, що його там не було. Більш того, згадана вище дослідниця М. Гримич довела, що незважаючи на зовнішні відмінності (австрійське та угорське право, польська правова традиція, використання відповідних мов у юридичній практиці), загальні риси звичаєво-правового інституту власності на західноукраїнських землях були загалом ідентичними з рештою території тогочасної України [145, с. 454].

То саме можемо відзначити щодо поширеності звичаєвого права. Скажімо, І. Франко, аналізуючи австрійське право, що діяло на українських землях на зламі XIX – XX ст., визначав тільки два його джерела: австрійський закон і місцеве звичаєве право – справедливе «народне почуття права». Правовий

звичай він «розглядав не як фіксовану норму, а як *модель поведінки, яка відображає усвідомлення народу про праве і неправе*» (курсив наш – *I.T.*) [63, с. 18-19]. Подібно до І. Франка, оцінював місце звичаєвого права у правовій системі імперії Габсбургів видатний правознавець Є. Ерліх. Як зазначає професор М. Никифорак, творець «школи живого права» стверджував, що попри «одне-єдине, діюче в усій Австрії австрійське право (...) вже при поверховому спостереженні видно, що кожна (...) народність дотримується зовсім інших правових правил у всіх правових відносинах свого щоденного життя». На прикладі аналізу договірних відносин в буковинському селі, вчений дійшов висновку, що у правовому житті сільських громад застосовувалася тільки третина приписів чинного австрійського цивільного кодексу, решта – звичаєво-правові норми [571, с. 268-269].

По-третє, в Австрійській імперії, на відміну від Російської, починаючи від другої половини ХІХ ст. й, особливо, з етапу проголошення Австро-Угорської монархії, поступово творяться умови для складання конституційного ладу. Це означало, що держава надала можливість українцям, нарівні з іншими національними групами, бути втягнутими у політичне життя: вони могли створювати національні організації, політичні партії, школи. «Плюс» такого рішення у тому, що Габсбурзький двір вирівняв у правовому відношенні статус українців із поляками, румунами, а відтак покінчив з юридичним домінуванням певної національної групи у тому чи іншому регіоні етнічних українських земель. «Мінус» – українці-автохтони на власній землі ставали, по суті, національною меншиною. Їх участь в системі політичних відносин була вкрай ускладненою, однак вона була (про це – окремо). Зокрема, проявлялася в діяльності органів місцевого самоврядування, які у Галичині та в Буковині були наділені немалими повноваженнями, однак щодо виключно місцевих, й переважно господарських питань [Докл. див.: 884, с. 286-291].

Попри деяку зовнішню подібність інституційного облаштування організації місцевого самоврядування в обох імперіях, в імперській Австрії вони мали суттєву відмінність – діяли в рамках конституційної монархії. А тому, на загал,

слушною видається думка Я. Грицака про те, що саме конституційний устрій Австрійської (Австро-Угорської) імперії другої половини ХІХ ст. у підсумку «призвів до сприйняття російсько-австрійського кордону не тільки як географічно-політичного поняття – він фактично означив приналежність населення цих двох держав до двох різко відмінних суспільно-політичних систем» [148, с. 16].

З огляду на зазначене, з-поміж «традиційних» субститутів національно-державного життя західних українців, як-то, функціонування українського звичаєвого права й участь українців в діяльності органів місцевого самоврядування, чільне місце ми б відвели тим, що з'явилися в результаті ефективної модернізації політичної системи імперії – встановлення конституційного ладу.

Такими додатковими субститутами для західних українців, на нашу думку, стала можливість реалізації їхнього політичного життя через діяльність спочатку культурно-освітніх товариств, а згодом і політичних партій, а витворення системи національного законодавства – через процес переосмислення чинного австрійського законодавства. Як видається, за своїм змістом подібна діяльність була чи не найбільше спрямована на відтворення й продовження українських правових та самоврядних традицій.

Загалом ця проблема досить добре вивчена істориками та істориками права, щоправда, не цілком під кутом зору формування національної державно-правової традиції. Зважаючи на обсяг даного підрозділу, немає можливості ґрунтовно зупинитися на цих питаннях, а тому змушені спрямовувати читача, передовсім, до праць: Т. Андрусяка [*напр.*, 10, с. 160-164; 12, с. 112-119; 9, с. 165-177; 11, с. 395-403; 8, с. 151-156], О. Аркуші [*напр.*, 20; 21, с. 17-48], І. Василик [*напр.*, 67, с. 217-222], І. Гловацького [*напр.*, 115], В. Кульчицького [*напр.*, 424], Н. Мисак [*напр.*, 511, с. 71-84], М. Никифорака [*напр.*, 571; 570, с. 67-74] та багатьох ін.

Разом з тим, до тези щодо переосмислення чинного австрійського законодавства варто додати, що одним з практичних засобів такого

переосмислення стали популярні збірники права – т. зв. «правотарі», що були виданнями у формі витягів з нормативних актів разом з коментарями й зразками правових документів. Позаяк саме у таких виданнях насамперед акцентувалося на найбільш злободенних правових проблемах часу. В Галичині, хронологічно першим з-поміж таких видань, очевидно, слід вважати «Правотарь» галицького журналіста і письменника, члена москвофільського літературно-громадського гуртка т. зв. «погодинської колонії» Северина Шеховича, в якому автор зосередився на характеристиці законодавства з адміністративної сфери – громадського урядування, поліційної влади тощо [664]. З-поміж підготовлених українцями народовського напрямку такого плану видань, найбільш помітні з'явилися в останній чверті XIX ст. Це – перший україномовний юридичний довідник під назвою: «Руский правотар домовий», упорядкований нотаріусом Володимиром Левицьким (Василь Лукич) та суддею Юліаном Сельським (Семигинівський) [711], «Збірник адміністративних законів» судді Дем'яна Савчака [299] та «Правотар» кандидата в адвокати Пилипа (Филипа) Евина [663]. Останній вважаємо якісно новим поглядом на проблему «юридичного всеобучу» й інформування населення. Новизна підходу автора-упорядника зазначеного «Правотаря» насамперед полягала у тому, що він не тільки волив ознайомити читача з правовою системою Австро-Угорщини, але й спонукав його до зайняття активної позиції у відстоюванні своїх прав [Докл. див.: 869, с. 263-272].

Отже, підсумуємо викладені вище думки.

По-перше, розвиток українських правових і самоврядних традицій у складі Російської і Австрійської (Австро-Угорської) імперій оцінюємо, як пошук «компенсаційних замінників» втраченим національним державно-правовим інституціям і, як потребу в само-організації національного державного життя у нових геополітичних умовах.

По-друге, головними субститутами національного державного життя українців обох імперій була система звичаєвого права й організація місцевого самоврядування. Додаткові субститути для західних українців – можливість реалізації їх політичного життя через діяльність спочатку численних культурно-

освітніх товариств, а згодом, і політичних партій, а витворення системи національного законодавства через переосмислення чинного австрійського законодавства – уможливлувалися наслідками встановлення в імперській Австрії конституційного ладу.

По-третє, характерною рисою українського звичаєвого права того часу було збереження іманентних рис української ментальності, що підкреслювали індивідуальність й повагу до особистості, толерували потяг до суспільної та особистісної свободи. Ця особливість української звичаєво-правової культури об'єктивно не могла бути проігнорована в процесі здійснення російсько-імперської правової політики. А вищий рівень політичного і правового розвитку Австрійської імперії офіційно сприяв юридичному обмеженню дії місцевого (українського) звичаєвого права, однак не його реальній поширеності в краї. Побутування звичаєвого права, як прояву еволюції українського націогенезу, відповідно позначалося на моделях поведінки й формулах мислення українців, формуючи самобутні риси народної правосвідомості.

По-четверте, проблема організації місцевого самоврядування в Україні імперської доби – двовимірна. Теоретично сама ідея місцевого самоврядування як невід'ємного і невідчужуваного права громади на самоуправління, отримала потужну підтримку в українській політико-правовій думці. Інституційно – була наслідком ліберальних реформ 1860-х рр. в обох імперіях. І в першому, і в другому випадках зауважуємо іманентність ціннісних констант української національної державно-правової традиції.

Проектовані українськими мислителями конструкції майбутнього суспільно-політичного розвитку неодмінно включали в себе створення демократичної організації колегіальної форми реалізації влади на основі громад. А вже сам фактор самоврядування і участі у ньому в українському селянині загострював іманентні риси, що притаманні націогенезу його народу – право особистої свободи, зокрема, свободи господарювання. З тієї ж причини, а також завдяки активності загалом української людності й українського (з походження) дворянства (на Лівобережжі) зокрема, в Україні найшвидше прижилися ідеї

земського самоврядування. Суспільно-політична позиція земств через значний відсоток у своєму складі представників українського земського ліберально-демократичного руху майже постійно була опозиційною до царського уряду.

Натомість органи самоврядування на рівні міст не були іманентні українськості й українству. І така ситуація пояснюється специфікою етнодемографічних процесів у межах розділеної державним кордоном України. В обох імперіях українське місто у XIX ст. за способом життя, мовою, етнічним складом було антиукраїнським. Зокрема, в російській Україні етнодемографічний чинник українського націогенезу, виявляв себе, зокрема, через російську меншину – потужний фактор, який безпосередньо позначився й на збереженні українських правових і самоврядних традицій.

По-н'яте, в обох імперіях українські правові та самоврядні традиції розвивалися загалом «не стільки за, як всупереч», себто їх розвиток – заслуга українського народу, який в складних геополітичних умовах зумів зберегти ядро самоорганізації. А це також – ознака європейськості й європейської державно-правової традиції.

4.3 Імперський конституціоналізм як фактор модерного українського націогенезу

Потужним чинником політичного, а отже, й національного, самоусвідомлення українців другої половини XIX – початку XX ст., став конституціоналізм як державно-правова практика імперій, до складу яких входили українські землі. Його особливість – нерівнозначне наповнення в кожній з імперій.

Звісно, об'єктивно тогочасні модернізаційні процеси більш ефективними були в Австрійській імперії, оскільки там конституційний лад запровадили вже в ході європейської революції 1848–1849 рр. Натомість, консервативна політична система Російської імперії вимушено зробила цей крок щойно на початку XX ст., в ході Першої російської революції 1905–1907 рр.

Вище йшлося про те, що конституціоналізм – в числі явищ, що «виникли значно раніше, ніж сформувалися уявлення про них» [592, с. 50], й український народ має вагомі історичні традиції конституціоналізму. Якщо козацький конституціоналізм в Україні, загалом, виявляв себе у цілеспрямованому вибудовуванню такого суспільно-політичного устрою, за якого б усі суб'єкти політики, зокрема провідні, мали б діяти у межах чітко регламентованих повноважень (це відповідає основним засадам сучасної теорії конституціоналізму), то імперський конституціоналізм другої половини XIX ст. – це, передовсім, основана на конституції й конституційному законодавстві, державно-правова практика. Між іншим, саме так оцінює це явище більшість вітчизняних конституціоналістів [*Про дефініцію «конституціоналізм» докл. див.: 52, с. 247-256; 791, с. 171-180; 992, с. 171-175*].

Доводиться констатувати певні прогалини у висвітлені конституційного законодавства обох імперій, попри доволі значний масив наукової літератури з питань державно-правового устрою українських земель в складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Передусім це стосується юридичного аналізу конституційних законів, їхнього впливу на законодавчий процес. В останні роки опосередковано питання, передовсім, імперського австрійського конституційного законодавства, висвітлювалися у контексті вивчення проблеми формування і розвитку ідеї української національної державності у Галичині та Буковині під впливом державно-правового устрою Австро-Угорщини. Ці питання стали предметом наукових досліджень науковців – істориків та істориків права. Зокрема, маємо на увазі праці О. Аркуші [20, 23, с. 203-240], О. Добржанського [201], В. Кульчицького [424], М. Мацькевича [506], М. Мудрого [544, с. 465-500], М. Никифорака [571, 572, с. 100-108], І. Чорновола [1001, 1002] та багатьох ін. Дослідження російського імперського конституціоналізму як державно-правової практики, загалом обмежується загальними працями (*напр.*, Г. Каніщев [329, с. 72-88] чи А. Козаченко [361]), або ж має опосередкований характер, через вивчення конституційних проектів, створених російськими та українськими суспільно-політичними діячами на

початку ХХ ст. (*напр.*, Ю. Коломієць [402], С. Іваницька [309, с. 76-84] чи Ю. Євтушенко [226]).

Як фактор розвитку модерного українського націогенезу, конституціоналізм імперської доби маніфестував себе, передовсім, у двох сумісних гранях: як джерело права забезпечення особистих свобод і прав громадян та, як інструмент руйнування станового поділу суспільства через закріплення на законодавчому рівні принципу правової рівності усіх громадян. Звідси, одне із завдань цього підрозділу, полягає в окресленні основних етапів конституційного процесу в Австро-Угорщині та виокремленні окремих конституційних законів у контексті формування правової бази щодо гарантування особистих свобод і прав громадян, а також означити особливості цього процесу в Російській імперії початку ХХ ст.

Початок австрійсько-імперському конституціоналізму поклали революційні події 1848–1849 рр., коли для тогочасної правлячої верхівки Австрійської імперії виходом з гострого кризового становища, стало проголошення 25 квітня 1848 р. парламентської конституції для усієї імперії. Конституційна грамота Австрійського цесарства (т. зв. Конституція Піллерсдорфа – за ім'ям тодішнього міністра внутрішніх справ Австрії) стала першою австрійською конституцією, що перетворила Австрійську імперію в європейську цивілізовану монархію.

Для розвитку особи й окремих народів Австрії перша конституція давала певні можливості через проголошені нею конституційні порядки та основні демократичні права й свободи громадян. Проте документ, як вважають, було покvapно написано за бельгійським зразком [812, с. 61]. А це не влаштувало віденських радикалів, котрі хотіли створити свою власну конституцію. Після численних маніфестацій вже 16 травня Квітнева конституція припинила свою дію.

Згодом в Австрійській імперії вводився конституційний лад згідно з «открытою» (від фр. «*ostroyer*» – «жалувати, надавати, дарувати») конституцією (березень 1849). Цей документ спрямовувався на часткове

обмеження влади імператора. Він проголошував деякі демократичні свободи й декларував децентралізацію імперії. Зокрема, став правовою основою відокремлення в адміністративному відношенні Буковини від Галичини. З демократичних прав в «дарованій» конституції залишилися принципи рівності усіх громадян перед законом й свободи для усіх офіційно визнаних віросповідань. Однак, підлягали скасуванню свобода преси, гласність суду й суди присяжних.

1867-го року австрійським парламентом – рейхсратом – було прийнята нова Конституція, що трансформувала Австрійську імперію в Австро-Угорську монархію (офіційна назва). Вона діяла до розвалу останньої у жовтні 1918 року.

Звичайно, й означена конституція загалом не зуміла розв'язати усіх проблем реорганізації форми Австрійської держави. Проте, значення її незрівнянно більше – всім народам Дунайської імперії для боротьби за владу у державі вона надала широкі, себто рівні можливості, уперше закріпивши на законодавчому рівні принцип правової рівності усіх громадян.

З того часу, національне життя усієї австрійської України розвивалося на основі принципу національної рівноправності. Останній створив передумови для Галичини як для «Українського П'ємонту». М. Мацькевич справедливо зауважує, що цієї основи згодом не могло в українського народу відібрати польське політичне панування у Галичині. А спираючись на цю конституційну основу, українці, по мірі зросту національної свідомості, здобували для себе в Австрійській державі чимраз більшу мірку національної рівноправності [507, с. 11]. У цьому сенсі небезпідставною виглядає думка Т. Андрусяка про те, що процес формування націй розпочинається з моменту закріплення на законодавчому рівні принципу правової рівності всіх громадян, незалежно від станового походження. «Тільки при цій умові стає можливим витіснення станової солідарності національною» [11, с. 395].

Структурно конституція складалася з низки окремих конституційних законів, кожен з яких присвячувався конкретним сферам суспільного регулювання: про імперське представництво; про здійснювання урядової влади;

про судову владу; про встановлення імперського суду; про загальні права громадян тощо [*Див.*: 988, с. 375-388].

Кожен з таких законів мав неабияке значення для народів імперії, українського, зокрема. Базовим з-поміж низки конституційних законів фактично став ухвалений 21 грудня 1867 р. закон про загальні права громадян.

Він проголошував рівність усіх громадян імперії перед законом (ст. 2), рівноправність усіх народів імперії, право кожного її народу зберігати й плекати свою мову, звичаї, традиції, релігію. Визнавалися рівні можливості у зайнятті державних посад (ст. 3). Закон також декларував недоторканність приватної власності (ст. 5-6), свободу пересування (ст. 4), таємницю листування (ст. 10), право подавання петицій і прохань (ст. 11), свободу слова й друку (ст. 13). Оголошувалася скасованою попередня цензура. Проголошувалися свобода віри й совісті, проте тільки за умов, що релігійні погляди не шкодитимуть державним обов'язкам громадян. Наголошувалося на праві австрійських підданих щодо свободи вибору професії й здобуття фахової освіти [842, с. 197-199].

Офіційними столицями Австро-Угорщини 1867 р. ставали Відень і Будапешт, проте пізніше Прага, Львів та Краків дістали особливі статуси, що по суті зробили їх регіональними столицями. Відтоді навіть закріпилися жарти про те, що Відень – політична столиця імперії, Будапешт – юридична, Прага – економічна, Краків – мистецька, а Львів – культурна.

Закон засвідчував визнання державою рівноправності у школі, державних установах та громадському житті усіх існуючих крайових мов. Попри те, що офіційними мовами імперії оголошувалися німецька та угорська, на рівні з ними в окремих регіонах функціонували мови місцевого населення, серед них була й українська. Не випадково тодішні польські шовіністи зі злістю повідали, що саме австрійці вигадали українців як націю. І це, з першого погляду, виглядає цілковитою правдою, якщо взяти до уваги те, що аби зменшити польський вплив на новопридбаних землях, австрійська влада розраховувала на інші етнічні групи місцевого населення. У Галичині (офіційна назва – Королівство Галіція і Лодомерія) – це були, передусім, українці.

В краях, де проживало по декілька народів, усі навчальні заклади мали бути організованими так, щоби без застосовування насилля щодо вивчення іншої крайової мови, кожний з цих народів отримував доконечні шанси для освіти рідною мовою. Представників місцевої державної влади та самоврядування закон зобов'язував забезпечувати таке ставлення до мов, яке б виключило перспективу загострення протистоянь між національними групами. Згідно з кількома законами – державним від 5 березня 1862 р. та крайовим від 12 серпня 1866 р. – автономна влада зобов'язувалася додержуватись принципової позиції щодо української мови. Чітко зазначалося, що у місцевостях чисельної переваги українців, магістрати усіяко мають добродіяти поширюванню української мови [624, с. 118].

До конституційного закону про загальні права також було включено низку законодавчих актів, виданих дещо раніше [816, с. 17-20].

Йдеться, зокрема, про закон про захист особистої свободи від 27 жовтня 1862 р., де зазначалося про те, що особу можна ув'язнити тільки за рішенням суду. Громадянина без дозволу судових властей можна затримати не більше, аніж на 48 годин [663, с. 15-16]. Згідно зі ще одним законом – Про захист домового права – трус будинку правоохоронні структури могли здійснювати тільки на основі відповідного судового рішення або за письмовим дозволом судових властей, однак впродовж лише 24 годин після його надання [663, с. 231].

Важливим в плані закладання основ формування громадянського суспільства став Закон про пресу (17 грудня 1862 р.), який фактично всім громадянам імперії надавав право видання газет та журналів. Оцей закон визначав порядок заснування нових видань. Для цього слід було оповістити крайову державну адміністрацію програму видання, прізвище відповідального редактора та місце друку. Кожен з видавців зобов'язувався періодичне видання надсилати в органи безпеки краю не пізніше як за 24 год. до виходу в світ. Проте, влада залишала за собою право конфіскації окремих статей або й чисел газет з політичних мотивів [663, с. 440-449].

На основі Конституції 1867 р. було прийнято ряд законів, стосувалися школи й церкви, як важливих сфер громадського життя.

Так, згідно із законом від 25 травня 1868 р. контроль над школами передавався від церкви до державних органів. Тоді ж в Австро-Угорщині запроваджувалася обов'язкова восьмирічна освіта. Проте крайові сейми мали право відкоригувати обов'язковий термін навчання. До прикладу, на Буковині, він становив 6 років [201, с. 99]. У тому ж році були врегульовані й питання міжконфесійних стосунків. Зокрема, йшлося про змішані шлюби, зміну конфесії тощо. Дозволялося створювати міжконфесійні школи. Запроваджувалася загальна військова повинність. Окремим законом від 15 жовтня 1868 р. уточнювали існуючі порядки про пресу, розширювалися права видавців й посилювалася регламентація функціонування цензури. Законом від 7 квітня 1870 р. дозволялися належним чином підготовлені й умотивовані страйки [201, с. 99].

Загалом, характерною рисою австрійських конституційних законів 1860-х рр. стало широке декларування демократичних прав. В окремих випадках було вироблено дієвий механізм їх впровадження. Зокрема, проголошене в Основному законі положення про свободу та організації політичних і громадських об'єднань регламентував закон від 15 листопада 1867 р. *Про об'єднання і про збори*. Найперше, він значно спрощував і полегшував процедуру створення об'єднань. Для відкриття більшості товариств необхідно було подати до крайового правління його статут в 5-ти примірниках. У статуті обов'язково мала вказуватися мета товариства, засоби існування, структура та і органи управління, місцеперебування, спосіб вирішення спірних питань та умови саморозпуску. У випадку, коли крайовий уряд забороняє відкриття товариства, засновники отримали право протягом 60 днів оскаржити це рішення у міністерстві внутрішніх справ [663, с. 27-29].

У той же час, як справедливо зауважує О. Добржанський, реформи не були доведені до кінця. Залишено чимало упереджених чи застарілих правових норм. Зокрема, у випадку вище згаданого Закону про об'єднання і про збори, то він обмежував діяльність політичних організацій – їм заборонялося встановлювати

між собою тісні стосунки; щороку мали перереєструвати список своїх членів у крайовому управлінні. Також встановлювалася норма, що зобов'язувала для скликання зборів громадськості чи мітингів за три дні попереджувати крайову владу в письмовій формі, вказавши мету, місце і час проведення заходу. Письмовий дозвіл на проведення зборів давала крайова управа. Передбачалася санкція за порушення закону – арешт до 6 тижнів або грошове стягнення [201, с. 98].

Багато правових норм були записані як декларації, бо не підкріплювалися механізмом їх уведення в дію. Зокрема, це стосується тези про рівноправність народів і їх мов. Вона не дістала у законодавстві подальшого роз'яснення, а відтак у різних землях трактувалася по-різному, в залежності від розстановки політичних сил [201, с. 327-354]. Такі невідповідності великою мірою викликали недовіру багатьох демократичних норм у законодавстві й шалену політичну боротьбу навколо них. Тим не менш, останнє розцінюємо як позитивний чинник модерного українського націогенезу.

Тим часом, Російська імперія залишалася абсолютистською. Буржуазні адміністративні реформи 60–70-х рр. XIX ст., спрямовані на створення органів самоврядування, дещо лібералізували суспільство, однак не змінили суті російської абсолютистської монархії – поглиблення станового поділу суспільства й відсутність юридичного забезпечення особистих свобод і прав громадян, навіть на понятійному рівні.

Така ситуація створювала сприятливе середовище для розвитку української національної конституційно-правової думки. Її витoki сягають ще початку XIX ст., коли конституційні ідеї почали ширитися поміж членами масонських лож в Україні – «Любові до Істини» в Полтаві, «Вмираючого Сфінкса» в Харкові та «З'єднаних Слов'ян» у Києві. Представники масонських середовищ В. Лукашевич, С. Кочубей, С. Гамалія, В. Тарновський та І. Котляревський розробили проект визволення усіх слов'ян від самодержавної опіки, нищення міжнаціональної ворожості й поєднання усіх слов'янських земель у єдиний федеративний союз, очолений Україною [138]. Свій проект Конституції

запропонували кирило-мефодіївці – його розробив Г. Андрузький під назвою «Начерки Конституції Республіки». Основою держави мала стати самоврядна громада; громади з'єднуючись, складали область, області поєднувалися в округи, округи – у штати, а штати, відповідно, – у державу. Кожний зі штатів мав би обирати своїх президента і сенат, народ держави обирав би спільного президента і Законодавчі Збори [1062, с. 26-30]. М. Драгоманов, найвидатніший український конституціоналіст XIX ст. й, очевидно, перший визнаний поборник прав людини, у своєму проекті Статуту «Вільної Спільки» запропонував українцям утворити на своїх землях спільноту асоційованих громад, яка фактично мала б стати державою українського народу у всеєвропейській федерації таких самих асоціацій вільних громад [13, с. 35-37; 121-187]. М. Грушевський -- проведення національно-територіальної децентралізації імперії з наданням широких прав місцевим органам влади [226, с. 6/9]. А М. Міхновський у тому ж 1905 р., що й М. Грушевський, уклав конституційний проект, який став піонерською спробою накреслення суспільних та політичних основ буття української держави як незалежної [516, с. 177-184].

І це конституційно-правові пошуки лише найбільш відомих українських інтелектуалів з Наддніпрянщини другої половини XIX – перших років XX ст. Проте, як нам видається, за значущістю й рішучістю відстоювання національного інтересу, їм не поступалися конституційно-правові ідеї менш відомих, скажімо, Г. Коваленка чи Т. Зінківського.

З огляду на зазначене, особливості становлення українського модерного націоналізу добре ілюструють слова тодішнього політичного діяча й вченого М. Лозинського: «Російська Україна не могли у себе творити національного життя, давала передовсім думку; австрійська Україна переводила думку в діло, творячи новочасне українське національне життя. Австрійським Українцям російська Україна давала почуття сили, яку можуть мати тільки сини великого народу; в цілій своїй діяльності вони почували, що їх не 3-4 мільйони в австрійській державі, що вони – частина великого народу, який налічує понад 30 мільйонів» [461, с. 27].

Позаяк, конституціоналізм, як державно-правову практику, в Російській імперії започаткував Найвищий Маніфест «Про удосконалення державного порядку», що був оприлюднений 17 жовтня 1905 р. (Жовтневий маніфест) [1074] під тиском опозиційних сил за умов загострення політичної кризи. Якщо його автор, С. Вітте, вважав документ таким, що «остаточно і безповоротно вводить Росію на шлях конституціоналізму», то сучасні автори більш помірковані, й трактують його «як скоріше тимчасову поступку в надії на можливість реваншу під час спаду революційного руху» [361, с. 73]. Адже у Маніфесті 17 жовтня 1905 р. цар лише обіцяв дарувати населенню громадянські права і свободи, основу яких повинні були складати загальнодемократичні принципи: недоторканності особистості, свободи совісті, свободи слова, свободи зборів та організацій, зокрема, й національних. Це дозволяло безперешкодно «вести національне спілкування й агітацію (стало передумовою) для розвитку національних рухів» [337, с. 257]. Проте остаточно їх юридизація відбулася із затвердженням 23 квітня 1906 р. першої російської конституції – «Основних законів Російської імперії» [Див.: 383].

Конституція Росії 1906 р. була «открийованою», себто дарованою конституцією, якою монарх поступався частиною своїх прав народним зборам, здійснюючи акт «найвищої милості». Проте, з нашого погляду, тут важливіше інше – уперше в російській історії на законодавчому рівні було закріплено рівність громадянських прав і свобод. Російські піддані сутнісно ставали громадянами. Їм на конституційному рівні уперше гарантувалися недоторканність житла (ст. 33), свобода виїзду за межі держави (ст. 34), недоторканність власності (ст. 35), недоторканність особи і законність юридичного переслідування (ст. 30-32), свобода слова, друку і зібрань (ст. 36-39) [383, с. 57-72].

Проте ці норми носили формальний характер, а на практиці їх реалізація була дуже обмеженою. Наприклад, положення про недоторканність особи не діяло в роки, коли юридичні гарантії прав підданих зупинялися. О. Козинець, дослідила, що, скажімо з 1906 р. по лютий 1917 р. не було року, впродовж якого

на усій території імперії чи її окремих регіонів, не оголошувався б військовий стан, або ж положення посиленої охорони чи надзвичайної охорони. Усі ці кроки – підстави зупинення юридичних гарантій прав підданих. Так само, право вільно обирати собі місце проживання обмежувалося особливими законами, як і свобода слова, друку, зборів, союзів. Порядок реалізації цих прав установлювався Тимчасовими правилами про збори, союзи і про друк, виданими у березні 1906 р. тощо [366, с. 19-20].

Одним з важливих наслідків імперського конституціоналізму як державно-правової практики, було започаткування парламентаризму або ж т. зв. реального парламентаризму [337, с. 21]. Тоді в імперіях, в складі яких перебували українські землі, виникли імперські загальнодержавні законодавчі представницькі установи: австрійська (Рейхстаг, згодом – Рейхсрат) – у 1848 р. (а 1861 р. – регіональні (крайові) Галицький та Буковинський сейми, зміст діяльності яких відповідав парламентському) та російська (Державна дума) – у 1906 р.

На нашу думку, в Україні імперської доби, фактор парламентаризму глибинно виявляв себе як спроба надати процесам українського модерного націогенезу інституційного виміру. А відтак, вмістити засади національної державно-правової традиції в імперські державно-правові інституції, умовно залучити їх до вирішення українського питання на умовах українців. На це об'єктивно була спрямована діяльність українських депутатів в обох імперських парламентах.

Тогочасна парламентська діяльність українських депутатів має поважну історіографію. Чи не найбільше цей аспект досліджено на прикладі австрійсько-імперських парламентських інституцій зусиллями істориків та істориків права: О. Аркуші [22, с. 68-90], А. Баран [28], С. Кондратюка [379], Ю. Плекана [632], І. Чорновола [1001, 1002] та ін. А в останні кілька років з'явилося також чимало досліджень з українського сегменту діяльності Державної думи Російської імперії. З-поміж багатьох назвемо кілька ґрунтовних взаємо доповнюваних праць О. Коника [376] та В. Милька [510], в яких досліджено участь у роботі

Державної думи Російської імперії (1906–1917 рр.) депутатів від українських губерній загалом, та законотворчу діяльність українських парламентарів зокрема. Також висвітлено роботу українських парламентарів по питаннях, що торкалися національно-культурного й освітнього розвитку України тощо.

З огляду на зазначене, доцільно проілюструвати аспект захисту українських інтересів на прикладі не стільки, власне, депутатського, як навколо депутатського середовища, і, зокрема, в російській Державній думі. Адже заснування Думи – першої такої інституції в історії Росії, яка започаткувала кардинальні зміни державного ладу імперії, в якій проживало найбільше українців [834, с. 221-222], мало величезний резонанс для української справи.

Сам факт скликання Державної Думи, особливо ж перших двох скликань (в 1906 р., і в 1907 р.), коли до участі в ній залучалися широкі верстви населення, засвідчив, з одного боку, кризу політичної системи царського самодержавства, а з іншого – впровадження схеми союзного устрою Росії, що базувалася б на правах людини та громадянина, включаючи також і право націй (національностей). Вказана обставина в імперії, яка, ще донедавна, здавалася такою стійкою й непорушною «тюрмою народів», закономірно, активізувала національні рухи. Народи простору Росії, й український, зокрема, відчули у новоствореній інституції дієвий інструмент для вирішення своїх (національних) проблем.

Виявом української політичної активності того часу стало створення у першій та другій Державних думах українських парламентських фракцій. Так, у Першій думі було організовано українську фракцію – так звана Українська думська громада (або «Український парламентський клуб»). Робота фракції, що об'єднувала 44 депутати від українських губерній на чолі з І. Шрагом, будувалася на принципах західноєвропейських парламентів. Ідейним натхненником фракції став М. Грушевський, який спеціально для підтримки її роботи переїжджає зі Львова до російської столиці, і стає найбільш видатним співробітником її друкованого органу – громадсько-політичного і економічного тижневика «Украинский вѣстникъ». Саме на сторінках цього видання, що

виходило в Петербурзі від 21 травня до 7 вересня 1906 року (всього вийшло 14 чисел), українська фракція інформувала українське і російське громадянство щодо основних напрямків вирішення проблеми національних прав українців.

У нових суспільно-політичних умовах, що склалися після проголошення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р., українські інтелектуали розуміли національні права свого народу як і національні права будь-якого іншого народу тодішньої Російської імперії однозначно – «народність мала отримати можливість розвиватися на своїй національній основі» [159, с. 10]. Себто право українців на досягнення громадянської свободи в оновленій, як їм здавалося, Російській державі мало співвідноситися з їхнім правом «на національне самовизначення й на життя за звичаями свого народу з усіма місцевими особливостями» [64, с. 96]. Саме тому депутати як основний шлях вирішення проблеми національних прав українців бачили у контексті перебудови усєї держави на засадах національно-територіальної автономії, рівності народів і областей, справедливо вважаючи її складовою загальноросійських проблем [350, с. 6-7].

Українська фракція заходила розробляти т. зв. Декларацію про автономію України, що мала стати основою для законопроекту про національні права українців. Її основи виклав М. Грушевський виклав у статті «Наші вимоги», що була опублікована в п'ятому числі «Украинского вѣстника» [160, с. 267-273].

Основна ідея статті, яку українська фракція намагалася реалізувати своєю повсякчасною діяльністю, була вимога федеративного ладу як основи майбутнього укладу політичних та національних відносин у модернізованій Російській державі. Витікаючи з цієї засади, на думку М. Грушевського, українська етнічна територія мала би вийти зі складу тогочасних адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії й взятися за утворення органів самоврядування на широких демократичних засадах, управління якими мало б здійснювати народне представництво у формі Українського Сейму, що обирався на засадах загального, рівного, прямого і таємного голосування.

Далі йшлося про розмежування повноважень між майбутнім Українським сеймом і центральним парламентом й загальнодержавними міністерствами. Так, парламенту очікувалося додати право формування державного й суспільного ладу, керування засобами, що необхідні для забезпечення організації центрального й загальнодержавного управління, проте тільки у тих сферах, які в державних інтересах залишились у компетенції загальнодержавних міністерств.

Однак наголошувалося, що для управління цими сферами загальнодержавна конституція мала залишити широкі повноваження місцевим органам (у випадку українців – Сейму) щодо вирішення місцевих проблем із урегульованим правом законодавчої та іншої ініціатив до центральних владних органів. Зокрема, вимагалася заборона будь-якої централізації у ділянці церковного управління та штучна перестановка у війську національних елементів. Також, спеціальними загальнодержавними законами мали встановлюватися права громадян користуватися рідною мовою, навіть діалектами, у державних закладах, а ще мали б забезпечуватися умови проживання національностей, які проживають на певній території як меншість. Їм пропонувалося надавати гарантії для розхожого існування й задоволення своїх національно-культурних знадоб. Для вирішення цього питання першою чергою пропонувалося запровадити навчання у народних школах рідними мовами національних меншин. Йшлося також про визнання усіх прав української мови, однак, зберігаючи при цьому за російською мовою загальнодержавного статусу.

Наприкінці М. Грушевський наголошував, що українська фракція вимагатиме, аби цю декларацію було прийнято в ім'я інтересу вдатного рішення вагомих завдань, що поставлені визвольним рухом Росії. Члени фракції були переконані, національно-обласна програма, що стала аксіомою українства, в органічному зв'язку з перебудовою усієї Росії на «підставах національної рівноправності і обласної автономії має бути здійснена – і здійснена негайно» [160, с. 273].

Дослідник Л. Коваленко наголошує на тому, що українська фракція розробила конкретні кроки щодо досягнення основної мети, розглядаючи національно-територіальну автономію як стратегічну лінію всього українства. З цією метою, приміром, у підготовленому О. Лотоцьким законопроекті про мову у школі, який до I Думи подавав І. Шраг, пропонувалося звернути увагу на народну освіту всіх рівнів. Відтак, українські депутати добре розуміли, що уся освіта однаково має бути доступною усьому народові. А це значило, що для отримання освіти не мало би бути ніяких переваг чи, навпаки, перешкод, окрім хіба що розумових здібностей самих учнів [350, с. 10]. На нашу думку, така позиція українських депутатів на зорі російського парламентаризму засвідчує, що вже тоді, понад сто років тому, наші інтелектуали чітко усвідомлювали, що національну державу мають будувати не тільки свідомі, а, передовсім, національно-освічені громадяни.

Отже, підсумуємо викладене вище кількома пунктами.

По-перше, імперські конституціоналізм та парламентаризм, попри нерівнозначне наповнення в кожній з імперій, до складу яких входили українські землі, однозначно стали потужними чинниками політичного, а отже, й національного, самоусвідомлення українців.

По-друге, конституціоналізм, як фактор розвитку модерного українського націогенезу, маніфестував себе, передовсім, у двох сумісних гранях: як інструмент руйнування станового поділу суспільства через закріплення на законодавчому рівні принципу правової рівності усіх громадян та як джерело права забезпечення особистих прав і свобод громадян.

Міцна правова база для гарантування особистих свобод і прав громадян була передовсім витворена в Австро-Угорській імперії. Конституційними законами 1860-х рр. також певний крок вперед було зроблено в дуже непростому для держави питанні міжнаціональних стосунків. Так само, попри певні недоліки Основних Законів, вони були першою ознакою конституційного закріплення демократичного устрою в Російській імперії.

По-третє, фактор парламентаризму глибинно виявляв як спроба надати процесам українського модерного націогенезу інституційного виміру. А відтак, поширити засади національної державно-правової традиції в імперські державно-правові інституції, залучивши їх до вирішення українського питання умовно на умовах українців. На це об'єктивно була спрямована діяльність в обох імперських парламентах українських депутатів, а також навколо депутатського середовища. Прикладом останнього є постать М. Грушевського. Не будучи депутатом, він фактично став ідейним керівником української фракції Першої Державної думи Російської імперії, розробляючи основні засади вирішення проблеми національних прав українців.

По-четверте, імперське конституційне законодавство обох імперій, переважно в австрійській Галичині (як, зрештою, у Буковині, меншою мірою – на Закарпатті), ще менше – в російській Україні (з об'єктивних причин, як-то, глибока історична традиція монархічної влади й відносно короткий термін дії), відіграло роль каталізатора національної свідомості для провідної верстви населення – української інтелігенції. А це, своєю чергою, спричинилося до пожвавлення подальшої боротьби за національне відродження, а отже свідчило про позитивні тенденції у розвитку модерного українського націогенезу.

4.4 Українська мова у правових реаліях Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій, її роль в процесі модерного українського націогенезу

У сучасній науці переважає думка про те, що з-поміж факторів модерного націогенезу, ключовим є мова. Вона вважається найбільш дієвим чинником консолідації населення й належить до числа принципових розпізнавальних ознак нації. Скажімо, й сьогодні для «багатьох європейців набагато важливішими від релігії є мова і культура» [4, с. 125].

Українська мова в процесі модерного націогенезу ставала політичною проблемою українського національного руху, суспільно-політичною цінністю

українського народу по мірі її залучення у процеси публічного життя. А це усвідомлення чітко прийшло вже у середині XIX ст., а на початку XX-го, українська мова вважалася «неоціненним скарбом кожного народу і зовнішньою його чеснотою. Допоки живе мова народу, живе сам народ, і чим більше його представників користується цією мовою, чим ширший доступ здобула вона собі у приватному і публічному житті, тим більшою є повага і пошана до народу» – носія мови [4, с. 1].

Проте на правовому становищі української мови, як головної ідентифікаційної ознаки нації, безпосередньо позначилися неоднакові умови суспільно-політичного та культурного розвитку українського народу, розділеного державним кордоном.

Російська абсолютна монархія, сповідуючи доктрину триєдиної російської («русской») нації, не визнавала окремої української національності [452, с. 480], а відтак – й української мови. Власне з цієї причини, діяльність представників свідомої української громадськості в Російській імперії фактично зводилася до відстоювання прав української мови.

Концепт невизнання української мови в Російській імперії реалізовувався через асиміляційні заходи уряду другої половини XIX ст. та дискримінаційні нормативні акти, як-от *циркуляр* міністра внутрішніх справ П. Валуєва (Валуєвський циркуляр, 1863 р.), т. зв. *Емський указ* Олександра II (1876 р.).

Зрештою, така мовна політика Росії була закономірною. П. Гриценко вказує, що будь-які ідеї, наміри чи дії, спрямовані на потенційну загрозу територіальній цілості Росії або її імперським амбіціям щодо «третього Риму», з позиції Росії як централізованої держави, визнавалися шкідливими, антидержавними, а відтак підлягали негайній забороні. Заборонялися будь-які дії, що допускали сумніви у справедливості домінування російської мови як єдиного й могутнього засобу інтегрування різномовних народів імперії або мови російської православної церкви. На це спрямовувалася широко опрацьована система законодавчих актів, що легітимізували в тогочасному чинному правовому полі багатоманітні форми переслідування й каральні заходи [151,

с. XL]. Тому вважаємо, що має слушність В. Шандра, коли стверджує, що найвагомим з-поміж чинників, які формували заборонну політику щодо української мови була «рефлексія страху імперської влади, що творці української мови постійно підважують, а той спростовують міф про спільну російську народність, руйнуючи таким чином ядро держави» [1014, с. XXXVII].

Асиміляційні заходи самодержавства, зокрема, мали перешкодити процесу формування української політичної нації. Як стверджує В. Шандра, імперія всіляко намагалася регулювати ситуацію, аби через мову не відбувалося єднання еліти і простолюду, українців за етнічним походженням [1014, с. X]. А завдання дискримінаційних антиукраїнських законодавчих заходів полягало в абсолютному нівелюванні української національної свідомості й недопущенні думки про політичне самовизначення.

Тодішні царські сановники (приміром, київський генерал-губернатор М. Анненков) прямо говорили, що українофіли, «опираясь на отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии» [944, с. 61].

Відтак у Валуєвському циркулярі також прямо констатувалося, «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказать противное, большинство самих малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии»; пропонувалася заборонити видавати українською мовою шкільну та релігійну літературу [944, с. 74-76].

А коли вже й українська художня, просвітницька та публіцистична література почала розглядатися як потенційна загроза цілісності Російської імперії, було видано Емський указ (18 травня 1876 р.) про заборону ввезення до Росії україномовних видань, друкованих книжок та текстів до нот українською

мовою, постановки українських п'єс, а також про закриття газети «Киевский телеграф» [944, с. 139-140], яка діяла до 1906 року. Висловимо думку, що саме поява асиміляційних заходів та дискримінаційних нормативних актів самодержавства в сукупності, великою мірою, породжувала виникнення «українського питання» в Російській імперії.

Погоджуємося з думкою В. Шандри про те, що становище мови у другій половині XIX ст. проявилось як показник соціальної картини українського суспільства. Тільки українською постійно послуговувалися винятково «нижчі верстви» – селяни, міщани й козаки. Подекуди українську могли використовувати літератори й урядовці на низинних рівнях. А коли взяти до уваги роль армії й церкви, можливості залізничного сполучення, то частка вжитку української мови надалі мала би тільки зменшуватися. Адже російська охоплювала чимраз більше сфер людського спілкування, пануючи при цьому у сферах державного управління, освіти, літератури.

Наприкінці XIX – початку XX ст. мова була своєрідним показником соціального становища для більшості селян. Вони об'єктивно розцінювали власне соціальне становище як менш привабливе, в порівнянні зі становищем власного панства, і викривлено бачили в цьому пряму залежність від мови спілкування. А відтак чимало з селян, переїжджаючи в міста й, відповідно, змінюючи своє соціальне становище, зневажало свою мову, вважаючи її «селянською» й безперспективною [1014, с. XV].

Разом з тим, українські інтелектуали, представники національного руху другої половини XIX ст., приділяли особливу увагу проблемі розвитку української мови. Першими у 1840-х рр. цю проблему порушили кирило-мефодієвці, на головну заслугу яких – формулювання ідей свободи і рівності народів українською мовою, через що центр, починаючи з 1847 р. вдався до їх заборони – ще на початку XX ст. вказав Петро Стебницький [1014, с. XXXII].

У 1860-90-ті рр. естафету відстоювання української мови перейняли т. зв. українофіли-громадівці. Їх головною заслугою стало цілковите розуміння того, що «соціальне становище і мова безпосередньо залежать від розуміння народом

власних сил і власної значимості. Одним із засобів досягнення соціального благополуччя і суверенності ставала мова, як чинник, за допомогою якого можна було повернути народів впевненість у власних силах, повагу до себе та власної ідентичності (...). У конструюванні української нації її творці вважали спільність культури і мови наріжним каменем, суттєвою ознакою повноцінної характеристики народу» [1014, с. XVIII].

До усвідомлення та, головню, популяризації народної мови особливо приклалися «молодогромадівський» рух та, зокрема, політичний емігрант М. Драгоманов. Останнього впродовж останньої чверті XIX ст. офіційна сфера вважала надто «одіозним», від якого «попахивало душком малорусского сепаратизма» [944, с. 209].

Зокрема, М. Драгоманов у 1874 р. разом з В. Антоновичем видав програмну для української науки й суспільної думки книжку – «Исторические песни малорусского народа», яка, на думку І. Гирича, належить до першого десятка ключових видань XIX ст. [112, с. 156].

Заслуги В. Антоновича у справі відстоювання прав української мови серед іншого – також у появі «Записки у справі обмежень української мови» (1905 р.), однієї з його останніх праць, де автор готував ґрунт для появи офіційного документа про скасування заборон 1863 і 1876 рр. на українську мову.

Етапом відстоювання прав української мови в Російській імперії стала діяльність журналу «Киевская старина» (1882-1906 рр.). Його по праву називають першим національним науково-історичним місячником, хоча журнал виходив російською, й на українськомовну «Україну» був перетворений щойно 1907 р. [600, с. 6-7].

Ініціаторам і співробітникам «Киевской старины» – В. Антоновичу, М. Костомарову, М. Стороженку, П. Житецькому, І. Житецькому, Д. Багалію, М. Петрову та ін. – довелося доводити право українського народу на відносно вільний національно-культурний розвиток у дуже складних умовах русифікаційного тиску царського уряду. Лютуючи, цензура з усього добачала вияви сепаратизму українців: заборонялося користуватися такими словами,

скажімо, як «Україна», «москаль» (у значенні солдат), «січ», «козак». Також під заборону підпало вживання в українських текстах літери «і». Відтак, колегія «Киевской старины» впродовж всього періоду життя часопису добивалася анулювання такої надмірної цензурної опіки, проте щоразу наштовхувалася на противенство з боку цього контролюючого відомства.

Попри несамовитий тиск офіційних органів самодержавної влади, часопис «Киевская старина» всіляко намагався підняти престижність української мови. Свідченням цього став вихід 1895 р. «Малорусского словаря» за редакцією В. Науменка та Є. Тимченка. З дозволу керуючого міністерства внутрішніх справ його, як безоплатний додаток до журналу за 1896 р., розіслали передплатникам.

Наслідком активної позиції редактора В. Науменка був також дозвіл 1897 р. на друкування в журналі художніх творів українською мовою й організація української друкарні. А ще через два роки було відкрито іще один національний центр – книгарню «Киевской старины» [91, с. 177-179]. Заслуга часопису в тому, що зостаючись впродовж майже двадцяти п'яти років як єдиний друкований орган національної думки в російській Україні, «виступала від імені української інтелігенції, і водночас її гурток був свого роду науковою українською корпорацією, науковою установою, єдиною в своєму роді» [600, с. 153].

Період першої російської революції 1905-1907 рр. приніс українській (за самоідентифікацією) інтелігенції довгоочікувані здобутки – свободу друку й свободу громадських об'єднань, організаційне оформлення та активізацію українських політичних партій, відтак надію на реалізацію т. зв. «українського проекту». За цих умов українська інтелігенція розглядала культурну роботу як боротьбу за звільнення українського слова від адміністративно-поліцейських утисків і створення сприятливих умов подальшого розвитку. Відтак закономірним стало те, що проблема оборони прав української мови в контексті етно- та культурного збереження української спільноти, упродовж 1905-1907 рр. слугувало першорядною темою блискучих публіцистичних виступів. Йдеться, передовсім, про визнаних діячів, зокрема, Української демократично-

радикальної партії – Б. Грінченка, О. Єфремова, О. Лотоцького, М. Славінського, П. Стебницького, Д. Дорошенка, Г. Коваленка, Є. Чикаленка [311, с. 28].

Оскільки національна мова вирізняла українців від сусідніх народів, насамперед росіян, то українська мова була маркером української національної ідентичності. Вона ставала тим показником, який мав допомогти з'ясувати етнічні межі українського розселення.

Між іншим, першим цю думку задекларував журнал «Основа». Український дослідник А. Котенко переконливо доводить, що, хоча у цьому петербурзькому журналі за увесь короткий період його видання не було поміщено жодного графічного зображення української національної території, проте за допомогою (звернення до ознак – *I.T.*) мови, історії, звичаїв, одягу людності вона набувала чіткого просторового окреслення [398, с. 56]. До того ж, зауважимо, що автори «Основи» почали активно використовувати назву «українці» на позначення народу, поруч зі звичною на той час назвою українців – «малороси».

Зрештою, вже на початку ХХ ст. в умовах революції українська національна ідентичність стала підставою для другої вимоги (після вимоги національно-територіальної автономії) українського проекту щодо запровадження освіти українською мовою.

Вивчення російської мови як мови державної не викликало заперечень в українських політичних діячів. На думку М. Грушевського, питання української освіти становило собою ту програму мінімум, яку можливо було впровадити за допомогою співробітництва з кадетами.

Питанню освіти й мови були присвячені спеціальні збірки статей М. Грушевського «Про українську мову й українську справу: статті й замітки» та «Про українську мову і українську школу», видані, відповідно, в 1907 і 1912 рр. [165, с. 211-230, 379-412].

Вважаємо, що в середовищі Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові завдяки, передовсім, діяльності М. Грушевського відбувся переворот у ставленні до української мови як визначальної ознаки української окремішності. На думку, І. Гирича, українська еліта, що затаврувала культурництво й започаткувала в

національному русі етап політичної діяльності. Відхиливши двомовність, вона намагалася провадити свою літературну діяльність українською. В результаті такої діяльності закладено формування літературної наукової й публіцистичної мови. Якщо, до прикладу, в кінці XIX – на початку XX ст. нею опікувалися тільки ліберально-центристські сили, як-то, Товариство українських поступовців, Радикально-демократична партія, Всеукраїнська організація, то з появою «Самостійної України» після 1905 р. українська мова вже здобуває підтримку навіть українських марксистів, насамперед, есеїстів [112, с. 162-187].

Мовне питання в Україні у революційні 1906-07 рр. на основі створеної інфраструктури українського національного руху перетворювалося в проблему розвитку нації як громадського організму. Досягнення двох років відносної свободи в культурно-просвітницькій сфері пересвідчили радикал-демократів, що український рух за ординарних конституційних умов має усі шанси трансформуватися в масову могутню силу.

І не випадково в 1913 р. Г. Коваленко в роздумах про взаємини суспільства і особистості досить оптимістично стверджував: «Ми не знаємо, що буде, що трапиться з нами, з нашою країною. Проте можемо бути впевнені, що після всіх можливих бурь спливе нагору те здорове, міцне, що створили суспільною працею цілі покоління: освіта, організованість, право, уміння підкорятися громадській дисципліні і та висока культура духу, що творить братерство, згоду, дає силу і надію і перемагає все на світі» [Цитую за: 600, с. 29].

Погоджуємося з С. Іваницькою, що у часи Першої світової війни у концентрованому вигляді погляди української ліберально-демократичної інтелігенції на підсумки та перспективи процесу «конструювання нації», на перспективи культурозбереження української спільноти висловлені в збірнику «Украинский вопрос» (СПб., 1914-1916, три видання), авторами якого були О. Лотоцький та П. Стебницький [311, с. 28]. Зокрема, автори розглядали мову як провідний сегмент української національної ідеї, основу українського національного руху та засіб національних здобутків українців. А перспектива

відстоювання прав української мови – насамперед в освіті. Вона мала ґрунтуватися на рідній мові [Докл. див.: 785, с. 287-414].

Натомість західні українці у цей же період, особливо з другої половини ХІХ ст., користуючись перевагами конституційно-парламентського устрою, мали законодавчі гарантії прав української мови. Зокрема, в адміністративних органах влади і, що важливо, в органах правосуддя – судах та державній прокуратурі.

У законодавстві Австрії, а пізніше – Австро-Угорщини, під «правом мови» певної нації розумілися норми законів, якими визначалися межі правового статусу мови [495, с. 49]. Розрізнялися мова титульної нації, себто – «мова державних законів, автентичного тексту законів» та мова національних меншин імперії. Остання трактувалася як «крайова мова» або «вживана в краю». Окрім того, в нормативно-правових актах Австрійської імперії на означення «прав мови» вживалися різні за сутністю політико-правового змісту поняття. Наприклад, мова «урядова», «мова внутрішнього користування», «мова зовнішнього користування», «рідна мова», «матірня мова» тощо [495, с. 50].

Питання рівноправності мов вперше було порушено в умовах революції 1848-1849 рр. Зокрема, відповідну петицію подавала цісареві й депутація Головної Руської ради. Вважаючи мову першорядним для ідентифікації нації питанням, українські представники висунули вимогу, «щоби у всіх народних школах, що є в сільських, парафіяльних, головних і окружних школах, у вищих школах подавано науку у руській мові для руського населення, щоби всі краєві права, цісарські прикази і постанови всіх інших урядів руському народові в руській мові оголошувалися [436, с. 89]

Рівноправність мов Габсбурги проголосили у революційному 1849 р. На підставі ухваленої цісарським патентом від 29 червня 1850 р. «Крайової Конституції» для Галичини, руська (українська) мова разом з польською отримали статус «крайових мов» [622, с. 53-80]. Проте зазначена законодавча норма аж ніяк не переривала незмінного польсько-українського антагонізму в боротьбі за розширення прав використання власної мови в органах влади,

зокрема правосуддя – судах та державної прокуратури, та інших ділянках публічного життя.

В останні декілька років до проголошення імперської Австрії дуалістичною конституційною монархією додержувались принципової позиції щодо української мови автономну владу зобов'язували передовсім два нормативних акти. Це були імперський *Закон від 5 березня 1862 р.* та, зокрема, *Крайовий закон від 12 серпня 1866 р.* Останній для представників державної влади та самоврядування на місцях мав стати правовою основою для забезпечення такого ставлення до мов, що виключило б саму ймовірність загострення міжнаціональних протиріч. Так, в документі йшлося про те, що у місцевостях з кількісною перевагою українців, органи місцевої державної влади, магістрати мають всіляко посприяти поширюванню української мови [624, с. 118].

У сфері правосуддя найважливішими нормативно-правовими актами, що мали на меті врегулювати мовну проблему, стали декілька розпоряджень Міністерства правосуддя (юстиції), видані у першій половині 1860-х рр. Передовсім це були міністерські розпорядження головам вищих крайових (апеляційних – *I.T.*) судів у Кракові та Львові, а також державної прокуратури у зазначених містах № 10340 від 9 липня 1860 р., № 3297 від 21 квітня 1861 р. та № 9962 від 30 жовтня 1861 р.

Перше Розпорядження визначало, що в судовому окрузі Галичини та Буковини, який належить до юрисдикції Львівського апеляційного суду, польська і руська мови є «крайовими мовами», тобто мають рівнозначний правовий статус. Нагадаємо, що Львівський вищий крайовий суд обслуговував Галичину і Буковину від часу австрійської судової реформи 1852 р. [*Докл. див.: 832, с. 293-297*].

На Буковині, з огляду на особливості суспільно-політичних відносин і згідно з Розпорядженням № 7017 від 17 серпня 1864 р. крайовими визнавалися три мови – німецька, румунська і рутенська [663, с. 4]. Так, у документі, зокрема, зазначалося про те, що «сторонам можна не тільки вносити свої подання, або заяви до судів крайовою мовою чи німецькою, а й органи судової влади

зобов'язані в службових зносинах використовувати, усно чи письмово, під час судового процесу, зрозумілу для Сторони мову» [Подано за: 436, с. 2].

На забезпечення цього положення висувалася низка вимог, що мали беззаперечно виконуватися. Серед таких значилася, зокрема, вимога послуговуватися однією з трьох мов – німецькою, польською або рутенською – для фізичних та юридичних осіб (в судах громаду вважали Стороною – *I.T.*) на території коронного краю Галичини, що припадала до Львівського апеляційного суду. Це означало, що адвокати в процесі судівництва могли послуговуватись мовою, що була рідною для підзахисного.

Очікувалося, що протоколи з усних заяв, а також заслуховування Сторін, свідків та експертів на судових засіданнях записувати у відповідності з територіальною належністю округу, й в залежності від того, яка мова є рідною для зацікавленої Сторони. Констатувалося, що у відповідях для Сторін суд мав використовувати лише ту з трьох згаданих мов, якою вносилися заява або складено протокол. І ця норма для судів Галичини була обов'язковою для запису прийнятих судових рішень та ухвал, а також – укладення відповідей Сторонам.

Передбачалося, що в судових процесах у справах позовного та непозовного провадження, в яких брало участь кілька сторін, Сторонам процесу, а також їх адвокатам можна було використовувати рідну мову Сторони, яку захищають. Судове рішення мало складатися тією мовою, якою вносилося до суду перше подання, скарга чи заява. Якщо в суді першої інстанції провадження відбувалося, окрім німецької, іншою мовою, то судові рішення також оформлялися тією ж мовою, якою велося провадження. Акцентувалося на тому, що усі судові постанови, оголошення вироку в кримінальних справах та його зміст мав відбуватися рідною мовою підсудного. Проте, у випадку, коли підсудний не знав жодної із зазначених вище трьох мов, то вирок укладався німецькою мовою, а суд для підсудного мав забезпечити перекладача [436, с. 53-54; 663, с. 2].

Розпорядженням Міністерства юстиції від 21 квітня 1861 р. вводилася норма, що зобов'язувала усі суди в судовому окрузі Галичини й Буковини брати до розгляду подання, складені кирилицею. Ця норма поширювалася також і на

державні прокуратури. Судам також дозволялося використовувати кирилицю при укладанні протоколів судових рішень. Міністерство юстиції імперської Австрії зобов'язувало суддів та судову адміністрацію вивчити українську мову, хоча б на рівні читання [495, с. 52]. Деталізувати положення цього розпорядження було покликано інше згадане вище розпорядження від 30 жовтня 1861 р.

Основою на названих міністерських розпорядженнях, галицькі правники спробували вивести правову формулу щодо забезпечення в органах правосуддя краю прав української мови. Їхні рекомендації мали стати пам'яткою для кожного українського адвоката в його професійній діяльності. Прикладом такої подвижницької праці може стати постать адвоката початку ХХ ст. з Жовкви Пилипа Евина, який обґрунтовано вважав, що в контексті захисту української мови у судах, адвокатська діяльність мала полягати в тому, щоб вимагати на кожне внесене до суду подання, рівно ж як і заявлене в суді усно, відповіді суду тією мовою, якою вони вносилися. Він детально розписував усі можливі варіанти належного функціонування і захисту української мови в австрійському імперському суді [663, с. 3-4].

Новий етап розвитку законодавства про мови в імперській Австрії пов'язаний з прийняттям Конституції 1867 р. Ст. 19-та Закону про загальні права громадян – базового серед названих конституційних законів, ухваленого 21 грудня 1867 року, – засвідчувала визнання державою рівноправності усіх регіональних мов в освіті, громадському житті та державних установах.

Це означало, що в краях (провінціях Австрійської держави – *І.Т.*), де проживало декілька чисельних народів, усі навчальні заклади мали бути організовані у спосіб, що передбачав би уникнення будь-якого насилля щодо вивчення якоїсь з крайових мов, за рахунок обмеження можливостей освіти рідною мовою. Представників місцевої державної влади та самоврядування закон зобов'язував своєю діяльністю забезпечувати таке ставлення до мов, що виключало б саму перспективу загострення міжнаціональних протистоянь.

Здавалося б, для української мови закладалися нові законодавчі перспективи розвитку. Однак, 5 червня 1869 р. галицькі поляки домоглися у Відня отримання для своєї мови правового статусу «урядової», а українська й надалі залишилася в статусі «крайової мови». Власне зазначена обставина і стала правовою підставою для активного витіснення української мови з судів та інших органів державної влади.

Проте навіть за цих умов віденське Міністерство юстиції дбало про міжнаціональну рівність й повагу до національних традицій народів у процесі здійснення правосуддя. Свідчення тому – видання декількох розпоряджень щодо пошанування українських свят у судах. Зокрема, розпорядження від 1 червня 1897 р. визначало, що на дні українських свят (релігійні свята за юліанським календарем, передовсім йшлося про Різдво, Великдень – *І.Т.*) не можна було призначати судові розгляди справи, в якій Сторонами (чи однією зі Сторін – *І.Т.*) виступав українець [17, с. 5].

Отже, викладене дає нам змогу дійти головного висновку: проблема української мови, що в Російській, що в Австрійській (Австро-Угорській) імперіях – аж до краху обох імперій залишалася проблемою політичною, що перманентно загострювалася.

Вона вирішувалася засобами, що впливали з особливостей державної мовної політики й політичного устрою кожної з імперій.

В Російській імперії, де українців не визнавали окремим народом, одними з найбільш характерних рис мовної політики російського самодержавства на українських землях були: жорстке втручання у будь-які урегульовані суспільні відносини. Таке втручання, зокрема, стає фактом тоді, коли вияви української національної самосвідомості набувають політичного забарвлення; відсутність визначеного правового статусу для української мови. На найвищому державному рівні видавалися нормативні акти, спрямовані на її заборону і викорінення. Через заборону української мови царизм вирішував завдання щодо недопущення виходу національної ідеї поза межі вузького кола інтелектуалів.

У цих складних умовах самодержавного тиску українські діячі російської України розглядали українську мову насамперед як запоруку збереження традиційної етнічної культури, як ресурс для «конструювання» модерної нації, і, нарешті, як засіб політичної комунікації «національно свідомих українців» з інтелігентського середовища та ін. верств (переважно селянства).

Саме через мову українські діячі російської України змогли поставити культурний кордон з Росією. Вони небезпідставно вважали, що Українська (у їхньому розумінні – національна) держава постане там, де люди як свою будуть сприймати українську мову й культуру. Усвідомлення цього в теорії розпочалося від кирило-мефодіївців і тривало до початку ХХ століття, коли для реалізації цієї ідеї почали робити перші кроки.

Переваги конституційно-парламентського устрою Австро-Угорської монархії забезпечили законодавчі гарантії прав української мови для більшості західних українців через створення сприятливих умов для розвитку української мови як регіональної, впровадження її в усі сфери життєдіяльності суспільства й, зокрема, в освітню і державно-правову. Разом з тим, багато правових норм були по суті деклараціями, оскільки не підкріплялися через механізм введення в дію.

Висновки до Розділу 4

У розділі окреслено вплив на процеси модерного українського націогенезу найбільш значимих факторів і конструктів доби перебування українських етнічних земель в складі Російської й Австрійської імперій.

Простежено особливості еволюції ціннісних засад козацької державно-правової традиції в умовах модерного націогенезу. Наголошено, що від початку ХІХ ст. в Україні складаються передумови для модерного націогенезу, який в умовах міждержавного розчленування й національної дезінтеграції української спільноти розвивався як *ідея національної державності* в руслі двох тенденцій: континуїтету козацької державно-правової традиції й новацій, що свідчили про

формування модерної (сучасної) української нації. Тенденції першої найбільше виявляли себе в Російській імперії, зокрема, у підложжі концепції України як Малоросії. Акцентовано на тому, що остання в тогочасній російській Україні вже утвердилася як особлива форма історичної і політичної свідомості в Україні. Як приклад наведено «Історію Русів» – захист прав і привілеїв козацької нації у ній поєднувався зі збереженням лояльності до правлячої династії.

Інша тенденція – новаційна – засвідчувала еволюцію «малоросійської» свідомості у напрямку від захисту «козацького інтересу» й до появи наративу «малоросійської народності». Доведено, що у ньому козацька доктрина української національної державності перетворювалася на націотворчий міф, що ліг в основу модерного українського націогенезу.

Підкреслено, що безпосереднє звернення Т. Шевченка у своїх творах до проблеми козацької державності як однієї з ідентифікаційних рис українців чи не найбільше спричинилося до поширення умовно козацьких цінностей в південно-західній Галичину та Буковину, які на зламі XIX – початку XX ст. стали масово сприйматися західними українцями як власна, національна традиція.

Оцінено розвиток українських правових і самоврядних традицій у складі Російської і Австрійської (Австро-Угорської) імперій, як пошук «компенсаційних замінників» втраченим національним державно-правовим інституціям і, як потребу в само-організації національного державного життя у нових геополітичних умовах.

Наголошено, що головними субститутами національного державного життя українців обох імперій була система звичаєвого права й організація місцевого самоврядування. Підкреслено, що додаткові субститути для західних українців – можливість реалізації їх політичного життя шляхом діяльності культурно-освітніх товариств, згодом, – політичних партій, а формування системи національного законодавства через переосмислення чинного австрійського законодавства – уможлилювалися наслідками встановлення в імперській Австрії конституційного ладу.

Акцентовано як на характерній рисі українського звичаєвого права того часу – збереженні іманентних рис української ментальності, що підкреслювали індивідуальність й повагу до особистості, толерували потяг до суспільної та особистісної свободи. Наголошено, що ця особливість української звичаєво-правової культури об'єктивно не могла бути проігнорована в процесі здійснення російсько-імперської правової політики. А вищий рівень політичного і правового розвитку Австрійської імперії офіційно сприяв юридичному обмеженню дії місцевого (українського) звичаєвого права, однак не його реальній поширеності в краї. Підкреслено, що побутування звичаєвого права, як прояву еволюції українського націогенезу, відповідно позначалося на моделях поведінки й формулах мислення українців, формуючи самобутні риси народної правосвідомості.

Вказано, що проблема організації місцевого самоврядування в Україні імперської доби – двовимірна. Теоретично сама ідея місцевого самоврядування як невід'ємного і невідчужуваного права громади на самоуправління, отримала потужну підтримку в українській політико-правовій думці. Інституційно – була наслідком ліберальних реформ 1860-х рр. в обох імперіях.

І в першому, і в другому випадках (зокрема, на рівні сільського й земського самоврядування) зауважено іманентність ціннісних констант української національної державно-правової традиції. Підкреслено, що органи самоврядування на рівні міст не були іманентні українськості й українству.

Обґрунтовано таку ситуацію специфікою етнодемографічних процесів у межах розділеної державним кордоном України. В обох імперіях у ХІХ ст. українське місто за способом життя, мовою, етнічним складом було антиукраїнським. Наголошено, що в російській Україні етнодемографічний чинник українського націогенезу, виявляв себе, зокрема, через російську меншину – потужний фактор, який безпосередньо позначився й на збереженні українських правових і самоврядних традицій.

Підкреслено, що в обох імперіях розвиток українських правових та самоврядних традицій – заслуга українського народу, який в складних

геополітичних умовах зумів зберегти ядро самоорганізації. А це також – ознака європейськості, європейської державно-правової традиції.

Наголошено, що імперські конституціоналізм та парламентаризм, попри нерівнозначне наповнення в кожній з імперій, до складу яких входили українські землі, були потужними чинниками політичного, а отже, й національного, самоусвідомлення українців. Акцентовано, конституціоналізм, як фактор розвитку модерного українського націогенезу, маніфестував себе, передовсім, у двох сумісних гранях: і як джерело права забезпечення особистих свобод і прав громадян, і як інструмент руйнування станового поділу суспільства через закріплення на законодавчому рівні принципу правової рівності усіх громадян. Натомість, підкреслено, фактор парламентаризму глибинно виявляв як спроба надати процесам українського модерного націогенезу інституційного виміру. А відтак, вмістити засади національної державно-правової традиції в імперські державно-правові інституції, залучивши їх до вирішення українського питання умовно на умовах українців.

Мотивовано, фактор української мови в правових реаліях імперських Росії та Австрії не тільки запорукою збереження традиційної етнічної культури, але й – ознакою національної самосвідомості та засобом політичної комунікації. Підкреслено, що у тому сенсі українська мова стала ресурсом для «конструювання» українського модерного націогенезу, який уможлилював усвідомлення усього сенсу українства й важливості національної держави. Простежено державну мовну політику обох імперій, й доведено, що проблема мови для них завжди була політичною.

РОЗДІЛ 5

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ Й ОЗНАКИ ВИЯВУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ У ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ ФОРМАЦІЙ (1917-1921 рр.)

5.1 Політико-правові особливості постання й легітимізація української національної державності революційної хвилі

Динамічний розвиток українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ століть підсумувала національно-демократична революція 1917–1921 рр., що дала шанс українцям на реалізацію ідеї національної державності. Проте політична енергія нації не була єдиною. Після розпаду обох імперій на українській землі постало близько десяти державних формацій української революційної хвилі. Усі вони демонстрували широкий спектр перспектив державного будівництва, оснований на ідеях, чи то класово-космополітичного, чи то національного державного будівництва. Перші загалом суперечили традиційним уявленням про державні засади, натомість другі виступали домінантами революційного періоду в Україні. Насамперед йдеться про чотири з відомих державних формацій, що мали виразний національно-державний характер: Українську Народну республіку (УНР) доби Української Центральної Ради, «Українську Державу» (Гетьманат) гетьмана П. Скоропадського, Директорію УНР («Друга УНР») і Західноукраїнську Народну республіку (ЗУНР), у світлі концепції перехідної держави (або транзитивності) розглядаємо як ланки (форми) цілісного процесу тогочасної розбудови Української національної держави і права.

Феномен легітимності як визнання, в даному випадку, постання української національної державності революційної хвилі 1917–1921 рр. – явище багатовимірне, а тому виступає об'єктом вивчення не тільки правників, але й

філософів, істориків, культурологів та ін. Численні правові дефініції означеного явища стосовно держави як системи влади (державної влади – *I.T.*) фактично зводяться до запропонованого проф. В. Ковальчуком формулювання легітимності як правової категорії, що визначає ціннісний зміст держави та права [354, с. 2]. Інші гуманітарії пропонують розширити рамки сприйняття легітимності, залучивши для його оцінки поруч з правовими дефініціями, чинники історичного, філософського, етноконфесійного, морально-психологічного порядку [693, с. 4] тощо. Гадаємо, що, зважаючи на складність і широту об'єкта дослідження, окресленого в заголовку даного підрозділу, наш підхід має полягати у поєднанні вказаних поглядів на досліджуване явище.

Вихідним положенням щодо питань постання національної держави є положення про право на самовизначення як природне право кожної нації на власну державу. Сучасна правова думка незаперечною істиною вважає, що носієм невід'ємних суверенних прав виступає саме народ, нація. А право націй на самовизначення виступає однією з основоположних підвалин сучасного міжнародного права, воно відноситься до розряду норм *jus cogens*, порушення яких – неприпустиме [474, с. 224].

Ідея права націй на самовизначення уперше (на рівні глави держави) була висловлена президентом США Вудро Вільсоном у загальновідомих «14 пунктах» наприкінці I-ї світової війни. Вона для багатьох великих і малих бездержавних народів Європи, насамперед, створила умови для досягнення цієї мети. І тут погоджуємося з О. Реєнтом, що «українці *органічно* (тут і далі, курсив наш – *I.T.*) були заангажовані у ці процеси, маючи історичну традицію національно-визвольного руху, політичний інструментарій, колективну волю» [693, с. 4]. А відтак, спільнота українського народу, донедавна розділеного державним кордоном, маючи критичну масу національної свідомості її членів (яка, щоправда, різнилася у межах кордонів колишніх імперій [1040, с. 167-181; 399, с. 54–55]), історично дозріла для реалізації «української національної ідеї» – створення власної (національної) суверенної держави.

Перша за порядком у Новітній час національна українська державна формація виникла в ході падіння в Росії царського режиму та приходу до влади утвореного 1 березня 1917 р. ліберально-демократичного Тимчасового уряду. Під впливом революційних подій Тимчасовий уряд змушений був робити певні кроки в напрямку демократизації суспільства й державного управління, зокрема погодився з ідеєю створення на місцях представницьких органів влади у формі рад об'єднаних громадських організацій.

Безпосередньо на українському русі позначилися вже перші дії російського Тимчасового уряду, спрямовані на демократизацію суспільства. В українському середовищі вони викликали схвалення, а головне, – сподівання на стерпне рішення наболілих питань національного розвитку. Такий курс Тимчасового уряду, з одного боку, сприяв легалізації діяльності створених на початку ХХ ст. українських політичних партій, а з іншого, – появи на українських землях нових політичних партій та різноманітних громадських організацій. Передовсім останні увійшли спочатку до складу Київського виконавчого комітету, а через кілька днів після об'єднання 3 березня (за іншими даними – 17), створили на його основі *Українську Центральну раду* (далі – УЦР) – представницький орган українських політичних сил. У такій назві цілком узгоджувалися наголошення на особливих функціях, особливій ролі, що покладалися на створену інституцію – центральна, та українській національній історичній традиції, де усі найвищі (найавторитетніші) колективні представницькі органи переважно називалися радами. А сам факт утворення УЦР був легальним, тобто не виходив за межі правового поля пост-монархічної Росії: співвідносився з рекомендаціями Тимчасового уряду, що можна вважати унікальним явищем як для революційних умов.

Українська Центральна Рада на початку своєї діяльності репрезентувала не все українське населення, а лише ті його верстви, що за відомими словами М. Грушевського, «спільну прикмету – національну свідомість». Згуртувавши у своїх рядах фактично тодішню національну еліту, перед УЦР постало питання визначення головної мети її діяльності. І тут йшлося про реалізацію національної

державної ідеї як здійснення віковичних прагнень українського народу, однак на основі законодавчого закріплення відповідних нормативно-правових засад. Тим самим УЦР трансформувалася у провідний чинник політичного життя України.

Оскільки у 1917 р. Україна ще не відокремилася зі складу Росії, зазнавала дії тих же чинників, що й інші регіони останньої. І ця обставина суттєво позначалася на процесі розбудови української держави. Вона виявляла себе як доволі суперечлива. Попри спільне розуміння необхідності втілення ідеї незалежності України й побудови Української держави, різні ідейно-політичні сили в тогочасній революційній Україні демонстрували неоднакове розуміння самої ідеї національної незалежності, а також способів її досягнення, форм української державності тощо. Це формувало комплекс причин еволюції поглядів на українську державність й національно-визвольний рух під керівництвом УЦР від ідеї автономії до альтернативної, самостійницької.

Для Української Центральної Ради важливим було стати легітимним органом, себто таким, який демократичним шляхом отримав повноваження репрезентувати весь український народ. Від утвердження саме такої візії значною мірою залежало законодавче закріплення ідеї української національної державності.

Як уже йшлося вище, легітимності УЦР передовсім надавало положення міжнародного права про право націй на самовизначення.

Законні підстави виступати в ролі регіонального лідера УЦР надавав той факт, що вона зуміла об'єднати переважну більшість громадських угруповань та організацій з тих, які діяли в Україні (в т. ч. інтернаціональних).

Крім того, від зобов'язань, які український народ узяв на себе згідно з Московсько-Переяславським договором 1654 р. звільняло, власне, само повалення російського царизму. З лютого 1917 р., з позицій тодішніх норм міжнародного права, український народ був не пов'язаний цією угодою. Адже, за офіційною версією, він присягав династії Романових. Відтак після повалення монархії в Росії, визнана населенням і тимчасовим урядом Росії УЦР отримувала

право на період до загальних виборів брати на себе усі владні повноваження і створювати на їх основі нові законодавчі й виконавчі органи.

Центральна Рада, як орган державно-політичної репрезентації інтересів українського народу, була легітимована у квітні 1917 р. через скликання Всеукраїнського Національного Конгресу. У цьому форумі взяли участь 1500 представників різних соціальних верств з усіх губерній, яких делегували існуючі політичні партії, громадські організації, товариства [980, с. 36]. За іншими даними О. Мироненка, у голосуванні взяло участь близько 600 повноважних виборних делегатів. Вони представляли інтереси усіх соціальних прошарків (у переважній більшості – селянства) населення українських етнічних земель та, що важливо, «багатьох українських громад з-поза їх меж» [527, с. 40-41].

Значення Конгресу в тому, що його делегати визначили роль і функції Центральної ради юридично, себто шляхом голосування надали їй мандат на право представляти українство, сформулювали вимогу широкої національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки як головне ідеологічне гасло руху, а також заклали організаційно-правові засади його реалізації. Було намічено структуру УЦР – мала формуватися на основі делегування представників різних регіонів України, а також з членів політичних партій та репрезентантів національних меншин України. Конгрес обрав склад УЦР приблизно з однаковою кількістю представників від територій, громадських та професійних організацій кількісно з 115 (за іншими даними – 113) членів при орієнтовній загальній кількості до 150 осіб, і завершив свою роботу обранням головою Центральної Ради М. Грушевського. Також з'їзд надав право УЦР приймати нових членів, оголосивши її склад відкритим для подальшого поповнення [899, с. 178].

У наступні кілька місяців процес легітимізації УЦР продовжувався.

Так, I Всеукраїнський селянський з'їзд, на який у травні-червні 1917 р. прибуло 2500 делегатів – представників усіх губерній тогочасної України, а також Кубані та Війська Донської області. До складу Центральної Ради тоді

увійшли члени (133 особи) обраного з'їздом Центрального комітету Селянської спілки – виконавчого органу Всеукраїнської Ради селянських депутатів.

У травні та червні 1917 р. Центральну Раду підтримали I та II Всеукраїнські військові з'їзди. До прикладу, 1988 делегатів, що взяли участь в роботі червневого II-го з'їзду, представляли 1,5 млн. українців-військовиків. Так само, Всеукраїнська рада військових депутатів, обрана на з'їзді у складі 132 осіб, була кооптована до складу Центральної Ради [32, с. 13].

Всеукраїнський робітничий з'їзд, що відбувся у липні 1917 р., останнім в часі, обрав Всеукраїнську Раду робітничих депутатів (100 членів), яка у повному складі також увійшла до УЦР.

На пропорційній основі у Центральній Раді були також представлені українські соціалістичні партії та два крила – більшовицьке та меншовицьке – російської РСДРП по 20 осіб. Представництво у Раді надавалося й національним меншинам: у липні 1917 р. на підставі угоди з Тимчасовим урядом Росії (з боку УЦР – другий Універсал), її склад поповнився за рахунок представників тих національних меншин, що проживали в Україні. Як наслідок, у серпні 1917 р. мандатна комісія 6-х загальних зборів УЦР всього зареєструвала 643 її члени [527, с. 26].

Центральну Раду визнали крайовою владою тільки в листопаді 1917 р. ради робітничих депутатів майже усіх великих міст, у т. ч. в Харкові, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Юзівці, Чернігові – вони очікували поєднати в українському масштабі владу Центральної Ради із владою рад на місцях [1044, с. 16]. А в грудні 1917 р. Українська Центральна рада в межах етнічного розселення українців відображала інтереси більшості населення. До слова, М. Скрипник, один з відомих більшовиків, визнавав, що на кінець 1917 р. «(...) майже вся Україна, села включно всі, а міста майже всі знаходилися під фактичною владою Української Центральної Ради» [751, с. 28-31]. Між іншим, більшовики тоді мали більшість у радах тільки в окремих шахтарських містах Донбасу – Луганську, Краматорську, Горлівці, Єнакієво та деяких ін. [899, с. 179]. М. Скрипник констатував, що « (...) боротьба Української Центральної

Ради і селянських мас, що йшли за нею, проти Тимчасового уряду була явищем прогресивним і мала позитивне значення для революційної боротьби пролетаріату, була йому потрібна і ним почасти підтримувалася» [751, с. 28-31]. Додаймо також, що сам факт відображення Українською Центральною Радою загальнонаціональних інтересів визнавали відомі українські радянські історики: «... в українському національному русі тією чи іншою мірою брали участь усі класи і класові прошарки: робітники, селяни, дрібнобуржуазна інтелігенція, українські поміщики, буржуазія і верхівка буржуазної інтелігенції. Національний рух був пов'язаний із загальнодемократичною боротьбою за політичні свободи» [388, с. 127-130].

Погоджуємося з українськими дослідниками Олександром і Марією Копиленками, які стверджують, що факт сформування Ради (і подальшого її поповнення) шляхом делегування до її складу, замість виборів, представників різних громадських організацій, є свідченням вади УЦР саме як представницької громадсько-політичної структури. З-поміж інших вад, що іманентно притаманні Раді впродовж усього часу її існування, починаючи від Всеукраїнського Національного Конгресу, впадає у вічі те, що основоположні документи постійно наголошували, принаймні до обрання Українських Установчих Зборів, на тимчасовому її статусі [386, с. 83].

Отож, УЦР від часу свого утворення еволюціонувала як демократична й легітимна інституція. На засадах виборності до її формування були залучені усі з існуючих в тогочасній Україні суспільно-політичних сил та соціальних верств. З перших днів свого існування УЦР була установою українських партій і громадсько-культурних організацій. Починаючи з квітня 1917 р. вона перейняла на себе функції національно-державного органу України, в якому переважають представники селянства та інтелігенції. В наступні декілька місяців легітимний статус Ради підтверджувався рішеннями багатьох всеукраїнських з'їздів: селянського, робітничого, трьох військових, земельних комітетів, загальна чисельність їх учасників нараховувала сотні, а іноді – дві чи більше тисяч. Виконавчі органи, обрані на цих з'їздах з числа робітників та військових,

увійшли до складу Ради. Відтак, Українська Центральна Рада була національним об'єднанням трьох депутатських трудових рад з партійним представництвом, а також стала міжнаціональним територіальним центральним представництвом усієї України, органом державно-політичної репрезентації й захисту інтересів всього багатоетнічного населення України з прийняттям до свого складу представників національних меншин [32, с. 144]. Конституційована II Універсалом, відома Інструкція Тимчасового уряду, трансформувала Раду в орган територіального самоврядування, а з проголошенням Української Народної Республіки III Універсалом Рада стала вищим законодавчим органом державної влади.

Інша ситуація складалася у другій за порядком українській національній державній формації революційної хвилі. Українська історіографія надає неоднозначні оцінки місця і ролі у державотворчих процесах *Гетьманату* під офіційною назвою: «*Українська Держава*». Визначити однозначно характер державної системи, до якої прямував гетьман, так само важко. Другу за порядком українську національну державну формацію доби Визвольних Змагань трактують, і як прояв консервативної революції (напр., Ю. Терещенко [814, с. 19-37]), і як «малоросійський» проект (напр., О. Скороход [749, с. 52-60]). Вважаємо, найбільш правдоподібною думку Я. Грицака, що це мала би бути конституційна монархія, проте розбіжна з традиціями самодержавної Росії [148, с. 127].

Оцінка факту проголошення *Української Держави* гетьмана П. Скоропадського та її легітимності в історико-правовій літературі сьогодні викликає жваві дискусії, і характеризується дослідниками з діаметрально протилежних позицій – від подання П. Скоропадського як ставленика буржуазно-поміщицьких кіл України та політичної маріонетки німецько-австрійського військового командування [939, с. 36-42], звинувачень гетьмана в анти-українстві та в спробі реставрувати дореволюційні соціально-економічні відносини [949, с. 55-57] до твердження про «врятування консервативними силами української державності» [815, с. 535].

З одного боку, справді прихід до влади Павла Скоропадського здійснювався через формальний державний переворот (*coup d'etat*), коли делегати (6432 осіб) Всеукраїнського хліборобського з'їзду (з'їзд Союзу Земельних Власників України) у Києві 29 квітня 1918 р. постановили, що «для спасіння країни ... необхідна сильна влада, ... потрібен диктатор, згідно старовинних звичаїв – гетьман». Зрештою, гетьманом України проголосили генерала Павла Скоропадського не випадково.

Тернопільська історик права Т. Подковенко зазначає, що загальна підтримка його кандидатури була зумовлена суттєвими чинниками: гетьманським родоводом П. Скоропадського; його належністю до найбільших землевласників (міг розраховувати на їх підтримку); його доволі великою популярністю серед заможних верств населення як лідера Вільного козацтва, досвідченого воєначальника й командира Першого Українською корпусу, що надавав військову допомогу Раді [641, с. 9].

А, з іншого боку, погодимося з В. Рум'янцевим в тому, що оцінка особи П. Скоропадського, його здобутків і прорахунків у справі державотворення, й загалом легітимності гетьманату як форми української державності, в Україні не може подаватися лише у чорно-білих кольорах, вона має враховувати ті складні обставини, в яких опинилася Україна на початку 1918 р. [709, с. 6]. А вони зумовлювалися об'єктивними та суб'єктивними факторами, пов'язаними із занепадом УЦР.

Як відомо, головною передумовою занепаду Української Центральної Ради, що призвела до майже цілковитої втрати її популярності серед населення, була, передовсім, непослідовна й невдала про-соціалістична внутрішня та зовнішня політика Ради. Тому, як зауважував Ю. Терещенко, проголошення Гетьманату «було цілком закономірною реакцією українського суспільства на політику розпалювання міжкласової ворожнечі і протиборства, яку провадили лідери УЦР» [815, с. 6], і фактично означало руйнацію спроб ліберально-демократичної і соціалістичної течій українського руху монополізувати владу, відсторонивши від процесу державотворення українські консервативні верстви.

Утворена у березні 1918 р. Українська народна громада, політична партія консервативного напрямку, стала організаційною основою Всеукраїнського хліборобського з'їзду. Вона об'єднувала усіх, хто мав тісні зв'язки з партією Українських хліборобів-демократів та з Союзом земельних власників (політичні сили, які також готували переворот) – великих землевласників, колишніх старшин Першого Українського корпусу та козаків з «Вільного козацтва». П. Скоропадський прийняв умови німецького командування які, власне, й визначили політику нової влади. Серед них – визнання Брестського миру, розпуск Центральної Ради, погодження з німецьким командуванням чисельності та умов використання українських збройних формувань, розгляд анти-німецьких акцій через систему військово-польових судів, упорядкування адміністративного апарату, відновлення вільної торговельної та іншої підприємницької діяльності й власності на землю, певні зобов'язання щодо забезпечення потреб військ держав Четвертного союзу і сплати за військову допомогу Україні [899, с. 182-183].

Конституційною основою нової держави стали оголошені першого дня приходу до влади *Закони про тимчасовий державний устрій України*. Згідно з ними Центральна Рада, її комітет – Мала Рада, розпускалися. Закони Ради й російського Тимчасового уряду скасовувалися, а назва «Українська Народна Республіка» замінювалася новою – «Українська Держава» [290, с. 39].

Зовнішні ознаки *Української Держави* – Гетьманат – запозичувалися з часів козаччини. Натомість внутрішній зміст цієї форми державності був складним і суперечливим. Адже це була авторитарна, хоча і досить ліберальна форма правління, обмежена як межами закону, так і часом – до скликання установчого Українського Сейму. Республіканські інституції перемешувалися тут з ознаками монархічної форми правління [709, с. 227].

Період влади Директорії УНР став найбільш тривалим й, очевидно, найбільш складним в історії української національної державності 1917 – 1921 рр. «Цей час співпав з вирішальними подіями на території колишньої Російської імперії, створенням Версальської міжнародно-правової системи, а отже, з

процесами мирного врегулювання в Європі, які безпосередньо або ж опосередковано стосувалися України, ускладнювали перебіг військово-політичної ситуації в Україні, а в підсумку – процес державного будівництва» [854, с. 149-150]. А тому влада Директорії численними дослідниками трактується як неоднозначний етап національної державності, часто суперечливий, такий, що супроводжувався низкою об'єктивних та суб'єктивних труднощів [Докл. див.: 861, с. 3-8].

Прийшовши до влади Директорія відновила попередню назву держави (УНР) і форму державного устрою (республіканську). Проте сам факт відновлення УНР не був офіційно проголошений Директорією, а приймався з її повної назви – «Директорія Української Народної Республіки» [386, с. 111]. До того ж, Директорія керувалася більше загальними гаслами, на відміну від Центральної Ради і Гетьманату, діяльність яких, все таки опиралася на певні програми.

Періодом найвищого тріумфу Директорії стали перші тижні її владарювання. Армія УНР на початку грудня 1918 р. контролювала майже всю територію України. Тоді ж було багато зроблено в контексті розбудови засад державного ладу й визначення основ суспільно-економічної політики. Тільки за неповний місяць кінця грудня 1918 – першої половини січня 1919 р. Директорія зініціювала 16 законів. З-поміж яких, були закони про: землю, скасування гетьманських законів, державну українську мову, місцеве врядування, Генеральний суд, призов молоді до війська, автокефалію української православної церкви, матеріальну допомогу вчителям тощо. Однак невдовзі під ударами збройних формувань радянської Росії армія УНР змушена була залишити Київ, що позначилося певними ознаками занепаду Директорії.

Відома дослідниця проблематики Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. О. Бойко слушно зауважує, що умовно з цього моменту для Директорії розпочинається період політичної нестабільності, внутрішньої боротьби за владу, на загал безуспішних пошуків зовнішньої та внутрішньої підтримки, безкінечних переїздів між декількома містами: Вінниця – Проскурів

– Рівне – Станіслав – Кам'янець-Подільський, численних реорганізацій уряду (склад урядового кабінету змінювався шість разів) та, головне, – кардинальних змін офіційної політичної лінії [45, с. 37-38].

Безпосередньо сам процес вироблення офіційної політичної лінії також став серйозною проблемою в діяльності Директорії. Причина цього – відсутність єдиної позиції щодо перспектив державного будівництва серед чільних осіб Директорії. Так, В. Винниченко, голова Директорії УНР, захоплювався революційним романтизмом і налягав на потребі побудови Української держави за радянським зразком, переконував у потребі союзницьких відносин з більшовицькою Росією проти держав Антанти. Тоді як С. Петлюра, головний отаман, виступав за спільну з Антантою боротьбу проти радянської Росії, а в розбудові держави – орієнтувався на т. зв. «європейську модель», що пов'язувалася з розвитком парламентаризму (українському контексті – через скликання Установчих Зборів) й утвердженням принципу розподілу влад [102, с. 80-81].

Основні тенденції у розвитку національної української державності Директорії УНР у цьому контексті найвиразніше виявляли себе у двох хронологічних етапах. У пошуках Директорією стратегії державотворення період від листопада 1918 р. до серпня 1919 р. став великим компромісом у вигляді т. зв. трудового принципу розбудови держави. Керівники Директорії тоді хиталися між соціалістичними і загальнодемократичними гаслами, однак в границях соціалістичної орієнтації на трудовий народ та радянських форм влади [811, с. 46-48]. Як компроміс, обрали третій шлях: на місцях передбачалося створювати Ради, а в центрі – скликати Конгрес трудового народу.

Найвиразніше така позиція була відображена у першому відомому програмному документі Директорії, що мав програмний характер, – її Декларації (26 грудня 1918 р.) [186, с. 394]. Також т. зв. трудовий принцип закріплювався в інших документах Директорії: Інструкції про вибори до Конгресу Трудового Народу України від 5 січня 1919 р., законі «Про форму влади на Україні» та універсалі «До українського народу» [Див.: 318, с. 406-412; 960, с. 391-394].

Останні були прийняті в ході роботи Трудового конгресу 23-28 січня 1919 р., і законодавчо закріплювали і легітимізували статус та повноваження Директорії як верховного органу влади, трансформуючи її з міжпартійної організації по підготовці й реалізації анти-гетьманського повстання на державний орган.

Певні сталі тенденції розвитку української державності спостерігаються у період від серпня 1919 р. до листопада 1920 р. Вони не мали чітко окреслених форм, проте вже не змінювалися до останніх днів УНР. Декларація Директорії УНР від серпня 1919 р. задекларувала здійснення подальшого суспільно-політичного розвитку України на основі демократичних принципів державотворення [187, с. 548]. Іншими словами, з кінця літа 1919 р. Директорією було взято курс на реалізацію «європейської моделі» побудови держави, яка, на відміну від попереднього, ґрунтувалася на залученні усіх верств суспільства до процесу державного будівництва. Але при цьому, як зазначає П. Гай-Нижник, «трудова принцип» офіційно не скасовувався, а заміна державного курсу впливала зі змісту самого документа [102, с. 96]. Однак, слід визнати, що загалом впродовж свого існування Директорія поступово еволюціонувала до авторитарного правління в особі С. Петлюри й окремих військових отаманів.

Утворення Західноукраїнської Народної республіки (далі – ЗУНР) та її розбудова у 1918–1919 рр. стали закономірним результатом й складовою розвитку українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст. Водночас тогочасні революційні події на західноукраїнських землях мали певні особливості, в порівнянні з процесами національного державотворення революційної хвилі Наддніпрянщини. Так, проф. О. Реєнт вважає, що, якщо вищим імперативом на Наддніпрянщині була «революційна доцільність», то на габсбурзьких теренах українці більше сподівань покладали на силу закону, майже сакральну для них. Таке прагнення діяти у правовому полі, зокрема, й міжнародно-правовому, знайшло свій вияв у пошуку західними українцями легітимних форм автономізації Галичини [693, с. 4-5]. Іншими словами, для австрійської державницької доктрини як ширшої європейської державно-правової традиції, був притаманний пріоритет права. Загалом, як зазначають

дослідники, австрофільським моделям було властиве поважне ставлення до законів й апелювання не до сили, а до здорового глузду «культурних народів світу» [420, с. 726].

Безпосередній і вирішальний вплив на утворення ЗУНР мали три обставини: військова поразка держав Четверного союзу, масовий національно-визвольний рух в Австро-Угорській імперії, який завершився її розвалом та проголошення державної незалежності Української Народної Республіки.

У Львові, за ініціативою Української Парламентської Репрезентації 18-19 жовтня 1918 р., в умовах фактичного розпаду Австро-Угорської монархії, були скликані представницькі *Збори*, що отримали назву «конституанти» за важливістю прийнятих на них рішень. На зборах була присутня 71 особа з числа українських депутатів австрійського рейхсрату, галицького і буковинського крайових сеймів, представників українських політичних партій та духовенства.

У перший день роботи Конституанта обрала *Українську Національну Раду* (далі УН Рада) на чолі з Євгеном Петрушевичем, як орган політичного представництва українського народу в Австро-Угорщині. Було визначено її права та обов'язки.

УН Рада постановила спинити на собі усю повноту державної влади на західних українських етнічних землях і проголосила курс на легальний та мирний перехід влади до представників українського народу. У *Маніфесті (Прокламації)*, ухваленому на її першому засіданні документі, проголошувалося, що «стоячи на становищі самовизначення народів, Східна Галичина, Лемківщина, Північна Буковина та землі північно-східної Угорщини, які належать до території етнічного українського розселення, *мають стати Українською державою* (виділення наше – *І.Т.*)» [674, с. 373]. Національним меншинам пропонувалося негайно делегувати своїх представників до Української Національної Ради у пропорційному відношенні до їх загальної чисельності серед усього населення. УН Рада обіцяла підготувати Конституцію, яка має забезпечити рівність громадян у вирішенні державних справ. Новопостала держава відмовляла австрійському урядові у праві представляти її

інтереси на мирній конференції, й декларувала потребу мати своїх представників на цьому форумі. Водночас Українська Національна Рада звернулася до австрійського уряду з проханням про затвердження прийнятих Радою рішень [674, с. 373].

Вважаємо цей документ свідченням певної спадкоємності УН Рада й «першої» УНР. Адже перша орієнтувалася на загальні принципи державного розвитку, які заклала її попередниця: незалежність, рівність усіх громадян перед законом, суверенність, розподіл влади, рівність усіх націй у правах в Україні тощо. Одним з перших практичних рішень УН Ради щодо організації української влади стало утворення 29 жовтня 1918 р. Центрального бюро УН Ради та її Харчового уряду [927, с. 156].

Зважаючи на рішення польських кіл захопити владу в Східній Галичині й передати край до складу польської держави, створення задля цього 28 жовтня у Кракові спеціального органу – *Ліквідаційної комісії*, УН Рада вирішила відразу на теренах української частини Галичини, Буковини і Закарпаття взяти державну владу у свої руки. Проте на хід цих подій у регіоні найбільше вплинули військові – члени Української Військової Організації. *Центральний військовий комітет* (утворений у вересні 1918 р. у Львові з офіцерів-українців, що служили в австро-угорській армії та УСС) на чолі з сотником Д. Вітовським з 1,5 тис. вояків зайняв усі стратегічні пункти Львова у ніч на 1 листопада 1918 р. Піднятий на міській ратуші синьо-жовтий прапор засвідчив українську владу у місті, формальна передача якої УН Раді австрійським намісником Галичини відбулася у той же день. Одразу по тому УН Рада проголосила дві відозви – *«До населення міста Львова»* та *«Український народ»*.

У першій відозві УН Рада органом найвищої влади в Українській Державі, посталій на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії, й зазивала населення до послуху [200, с. 374]. У другій – наголошувалося, що владні функції в усіх адміністративних одиницях краю владу мають здійснюватися від імені Української Національної Ради; до прийняття власних законів тимчасово чинним на території Української держави оголошувалося

австрійське законодавство. Однак, лише в частині, що не суперечила основним засадам української державності [953, с. 374-375].

Назву держави – *Західноукраїнська Народна республіка* (ЗУНР) – було визначено аж 9 листопада 1918 р. на засіданні УН Ради. Вона мала охоплювати майже 70 тис. км². території західних етнічних українських земель, де проживало 6 млн. населення, серед яких понад 70% становили українці. Проте, незабаром заселену переважно українцями Північну Буковину захопила Румунія. З-під влади угорців до кінця 1918 р. так і не вдалося визволитись українцям Закарпаття. А вже у січні-квітні 1919 р. українське Закарпаття поглинула сусідня Чехо-Словацька республіка. Усе це відбувалося зі згоди провідних держав Антанти. На засіданні Паризької мирної конференції у травні 1919 р. ці анексії ними санкціонувалися, а отже, – «узаконювалися». ЗУНР фактично обхоплювала тільки територію Східної Галичини, де проживало 4 млн. населення [927, с. 143].

Відзначимо, що акт проголошення Української держави по теренах Східної Галичини в цілому відбувся мирно і за широкої підтримки з боку усіх верст українського суспільства.

О. Реєнт вважає це «ще однією формою легітимації нової влади» [693, с. 15]. Так, фактично без застосування зброї українці перебрали владу в Коломиї, Долині, Станиславові, Снятині, Жовкві, Раві-Руській та Золочеві. У результаті селянських виступів перейшла до українських сил влада у Тернополі, Турці, Бориславі, Перемишлі, Рудках, Стрию, Бережанах, Самборі та Густинському повіті. У Дрогобичі українці домоглися своєї влади завдяки селянським і робітничим виступам. Тисячі громадян залучалися до державотворчої роботи: комісари і члени революційних комітетів обиралися на народних вічах [693, с. 16]. Та все ж спокій тривав не довго. Скажімо, вже у другій половині дня 1-го листопада у Львові польська військова організація розпочала воєнні дії. Вони заклали польсько-українське воєнне протистояння. Попервах боротьба провадилася, головню, за саме місто. Однак уже за три тижні вона перетворилася у повноцінну війну між українською Галичиною та Польщею, яка в історіографії відома як *«українсько-польська війна»*. В складних умовах воєнного

протистояння українці намагалися уперто будувати власну державу. Слід погодитися з Б. Тищиком, що в ЗУНР за досить короткий час було створено усі ланки державного механізму й досягнуто його ефективної роботи, а також налагоджено дійове функціонування правової системи [927, с. 155].

Українська республіка галичан (термін С. Макарчука) [481], по-суті від моменту свого виникнення, зіткнулася з величезними труднощами на зовнішньополітичній арені. Вони охоплювали: претензії на західноукраїнські землі з боку сусідніх держав, особливо Польщі, а як наслідок, – збройну агресію на територію ЗУНР та її міжнародне невизнання. Відтак, спробою вийти з цього глухого політичного кута, а також реалізувати мрії українців про возз'єднання став урочисто проголошений 22 січня 1919 р. *акт Злуки* між ЗУНР та УНР. Однак реалізувати його не вдалося. Враховуючи реальну геополітичну ситуацію, обидві українські республіки визнали необхідністю збереження повноважень західноукраїнського уряду в рамках територіальної автономії – *Західної Області УНР*. А фактично втілення в життя злуки відкладалося на перспективу – це мали бути прерогатива майбутніх Установчих Зборів від обох держав. А до того часу обидві республіки мали залишатися «незалежними одна від одної» [481, с. 69].

Номінальне входження ЗУНР як Західної Області УНР загалом мало позначилося на внутрішніх процесах розбудови західноукраїнської держави, які у багатьох взаємовідношеннях мислились самостійними. Врешті-решт, декларуючи об'єднання, сторони не мали достатніх державотворчих сил для опору складним тогочасним умовам. Незабаром територію УНР окупували російські більшовицькі війська Л. Троцького, а ЗУНР у червні – липні 1919 р. втратила контроль над власною територією під ударами польських збройних сил, що підтримувалися Антантою. Далі були короткочасне об'єднання Української галицької армії з Армією УНР та майже 4-річне існування в еміграції до часу, коли 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти ухвалила рішення щодо визнання за Польщею «суверенного права» на володіння Східною Галичиною. Еміграційні власті ЗУНР відтоді припинили свою діяльність.

Як бачимо, проголошуючи власну державність, українці переважно розуміли перспективи її розбудови за європейським зразком, в руслі європейських державницьких традицій. І це не випадково, адже український народ тривалий час на своїх етнічних землях розвивався у системі європейських політичних, правових та культурних традицій. Загалом «європейська модель політичного розвитку, що сьогоднішніми українцями аргіогі асоціюється з поняттями парламентаризму, демократії, розподілу влад, верховенства права, приблизно такою ж уявлялася нашим предкам сто років тому» [893, с. 45]. Зокрема, не чужими для українців були громадянські цінності й права людської особистості незалежно від національності й віросповідання, які вони намагалися відтворити у толерантній етнонаціональній державній політиці.

Проблема регулювання етнонаціональних відносин найбільш випукло виявляла себе у взаємовідносинах Української держави з донедавна панівними націями – поляками – на Наддністрянщині та росіянами – на Наддніпрянщині.

На Наддністрянщині наступного дня після обрання УН Рада оприлюднила маніфест-прокламацію, де проголосила намір творити українську державу разом з національними меншинами. Найбільш чисельних з них, як-от поляків, євреїв, німців документ закликав приєднатися до українського державотворчого процесу [674, с. 373]. У згаданих вище перших відозвах нової української влади в Галичині «До населення міста Львова» та «Український народ» йшлося про гарантування для усіх громадян нової держави, незалежно від національності й віросповідання, «громадянської, національної та віросповідної рівноправності» [953, с. 375].

На початку листопада 1918 р. під час переговорів з польською делегацією українська сторона в обмін на лояльність і визнання факту існування нової української влади, запевнила поляків відносно гарантування їхніх громадянських і культурних прав, а також пропонувала обрати своїх представників до складу УН Ради як вищого органу влади проголошеної Української держави. 18 листопада 1918 р. УН Рада ухвалила рішення створити як органи державної влади з досить широкою компетенцією, окремі польське,

єврейське та німецьке секретарства. І на цей раз уряд – Рада Державних секретарів звернувся до національних меншин, зокрема поляків, із закликом провадити спільну законотворчу і практичну роботу [397, с. 176]. Однак поляки та інші національні меншини проігнорували подібні заклики. Зрештою, почалася українсько-польська війна.

Дослідники підкреслюють, що така політика толерантності, поваги до прав та національних інтересів усіх громадян неухильно проводилась керівництвом української держави упродовж усього її існування [Див., *напр.*: 479, с. 20-29]. Уряд ЗУНР проводив розважливу етнонаціональну політику, проте місцевій владі не завжди вдавалося оминати порушення прав національних меншин. Зокрема, історики М. Литвин і К. Науменко наводять окремі факти інтернування польських громадян – інтелігенції, римо-католицьких священників, студентів [454, с. 116].

По-іншому склалося з росіянами на Наддніпрянщині, розвинута імперська традиція яких спонукала вважати себе за представників державної нації з претензіями на особливе становище в різних сферах суспільного життя. Внаслідок цього – на час відновлення національної держави (1917 р.) українці в особі росіян на своїй «власній території зіткнулися, з одного боку, з національною меншиною, яку порівняно з іншими меншинами, можна було назвати так лише формально. А з іншого – змушені були рахуватися з тим, що тогочасна Україна в силу свого національного складу не могла бути етнічно однорідною державою» [882, с. 54-55]. Зазначену обставину вважаємо головною передумовою того, що від самого початку утворення Української Центральної ради, вона в числі своїх пріоритетних завдань, оприлюднених, зокрема Всеукраїнським національним конгресом (з'їздом), бачила досягнення національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії й вироблення гарантій забезпечення «прав національних меншостей – *росіян* та інших» [950, с. 55].

Однак здійснення Радою політичної програми вирішення національного питання в Україні, що, на думку М. Грушевського, мала вирішуватися шляхом

прийняття мови національної меншини «в зносинах із урядами й органами самоуправління в тих округах, де ці народності становлять певний мінімум, надання змоги навчатися рідною мовою, створення культурних і релігійних установ» [560, с. 479-480, 496], об'єктивно позначилася на зміні суспільно-політичного статусу росіян – в Україні вони втрачали попередні роль і значимість.

Натомість новий соціальний статус – *національної меншини* – більшістю росіян сприймався як незаконний, й трактувався як ущемлення їх національних прав.

Така ситуація загалом сприяла політизації російської етнічності. А отже, створювала сприятливе середовище для україно-російського, але й, ширше – україно-іноетнічного, конфлікту [Докл. див.: 964, с. 41-50]. У сукупності, це значною мірою також позначалося на успішності шансів українців у розбудові власної національної держави. Адже, на думку С. Гольдемана, визначного єврейського та українського діяча й сучасника зазначених подій, «росіяни в Україні ... виконували завдання «*подовженої руки*» петроградської влади» [125, с. 31]. Тому для УЦР, вважаємо, чи не єдиним виходом з цієї ситуації мало стати активне залучення росіян, а також інших представників національних меншин у національно-державному будівництві.

Потреба у міжнаціональному зближенні після Всеукраїнського національного конгресу (квітень 1917 р.) декларувалися проголошенням Першого (червень 1917 р.) і Другого (липень 1917 р.) Універсалів. Але реальним першим кроком на шляху міжнаціонального порозуміння слід вважати запрошення представників трьох найчисельніших національних меншин – росіян, євреїв та поляків до складу Генерального Секретаріату як заступників генерального секретаря секретарства міжнаціональних справ. 15 липня 1917 р. його перейменували у секретарство «*охорони прав національних меншостей*», а очільником замість С. Єфремова став О. Шульгін [940, с. 179]. Передбачалося наділити кожного з «національних» секретарів правом вирішального голосу при розгляді питань, що стосувалися справ його нації.

Також передбачалася діяльність спеціальної наради, ради при секретарстві та трьох національних рад при заступниках секретаря. Останні мали брати участь у засіданнях Генерального Секретаріату з дорадчим голосом. А вирішальним голосом вони наділялись у рішенні питань, що входили до сфери їх компетенції. Окремо передбачалося, що усі урядові розпорядження, які торкалися прав та внутрішнього життя національних меншин, мали видаватися тільки опісля їх візування заступниками генерального секретаря з національних справ. Окрім того, усі законодавчі акти, що прийняті державною українською мовою, мали також публікуватися мовами національних меншин – російською, єврейською та польською [950, с. 181-182].

З проголошенням УНР й декларуванням Третім Універсалом потреби у підготовці законопроекту щодо національно-персональної автономії для найчисельніших меншин – російської, єврейської, польської, статус заступників секретаря у справах, відповідно, великоруських, єврейських та польських було підвищено до рівня повноправних генеральних секретарств, та міністерств – після прийняття Закону про національно-персональну автономію.

До слова, згідно з законом «Про національно-персональну автономію», який у питанні врегулювання національних відносин став знаковим, національні меншини в Україні, зокрема, етнічні росіяни, що проживали на її території, в питаннях національної освіти, культури, соціальної допомоги, еміграції і т. ін. отримували право на самоуправління. Здійснення цих прав мало відбуватися через Національний союз, орган, який наділявся виключним правом представництва інтересів кожної конкретної нації перед громадськими і державними установами УНР [560, с. 484-485].

Російське секретарство тим часом створили найпізніше – 1 листопада 1917 р. Його очолив Д. Одинець, член Малої ради УЦР і Трудової народно-соціалістичної партії [940, с. 381]. Усе діловодство цього підрозділу велося виключно російською мовою, а в структурі були відділи допомоги росіянам, національної освіти, національно-персональної автономії, статистичний, інформаційний та ін.

На відміну від аналогічних відомств з польських чи єврейських справ, «російське» секретарство (міністерство) Д. Одинця упродовж свого існування особливої активності не виявляло [527, с. 160, 314]. Проте навесні 1918 р. до Центральної ради подало проект закону «Про заснування Великоросійських громадських рад» як місцевих органів Національного союзу. За ініціативи секретарства (міністерства) «українські» росіяни отримували змогу брати участь у політичному житті. Так, до складу «Малої ради входили по 2 представники від Київської ради робітничих депутатів, Київської ради солдатських депутатів, російських меншовиків, російських есерів. На VI сесії УЦР представникам росіян було надано 104 місця у складі Великої ради, у т. ч. від російських соціал-демократів – 20, російських есерів – 20, російських кадетів – 10, російських народних соціалістів – 4. Одинадцять представників росіян працювало у комісії для розроблення Статуту автономії України і ще десятки – в інших офіційних органах УНР» [527, с. 162-163].

Спрямовану на порозуміння з національними меншинами, насамперед, з росіянами, демократичну етнонаціональну політику Центральної Ради на законодавчому рівні засвідчили «Закон УНР про громадянство», прийнятий 2 березня 1918 р. та Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. Зокрема, у першому документі не передбачалися жодні обмеження прав на етнонаціональному ґрунті. Він надавав юридичні підстави для набуття українського громадянства усім мешканцям України, незалежно від їхньої національної належності [560, с. 487-488]. Стаття 6 Конституції УНР усім народам України надавала «право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах» [560, с. 481].

Як відомо, новітній Гетьманат – Українська Держава – П. Скоропадського ґрунтувався на абсолютно інших ідеологічних та концептуальних засадах національного державотворення. Я. Грицак вважає, що гетьманський режим намагався ввести, відмінну від соціалістичної УНР, концепцію української нації. Вона мала ґрунтуватися не на етнічній спорідненості чи знанні української мови,

а на політичній лояльності до Української Держави. Відтак, розумілася у широкому, територіальному значенні, а не у вузькому, етнічному [148, с. 129].

Такі ідеологічні установки позначилися, до певної міри, й на процесі творення державної політики у сфері регулювання міжнаціональних відносин. 9 липня 1918 р., на пропозицію державного секретаря уряду І. Кістяківського, були офіційно скасовані усі три національні міністерства. Так само скасували чинність Закону про національно-персональну автономію УЦР, бо «національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби» [940, с. 131]. Культурно-просвітні функції цих відомств перейшли до відання міністерства народної освіти і мистецтва, а інші – до міністерства внутрішніх справ.

Щоправда, проф. О. Мироненко підмітив, що «ухвала про ліквідацію була надруковано тільки 22 жовтня т. р. А це, відповідно до законів Української Держави, означало, що вона набрала чинності саме наприкінці жовтня, а не на початку липня» [594, с. 249]. До того ж, у Гетьманаті з 1 липня 1918 р. вступив у дію новий закон про громадянство, згідно з яким громадянами Української Держави визнавалися «усі російські піддані», які перебували на її території на час виходу цього законодавчого акта.

Обґрунтовано вважаємо, що вказане положення Закону про громадянство стало правовою підставою для широкого залучення росіян до адміністративного апарату Української Держави, який за етнонаціональним складом був переважно етнічно-російським. Разом з тим, до честі П. Скоропадського, він силкувався українізувати державний апарат – в усіх установах і військових частинах створювалися курси українознавства.

Проте на загал, усі інституції, що діяли в Українській Державі, тільки своїм здебільш російським національним складом цю державу дискредитували. При цьому, як зазначає Я. Грицак. «нерідко у цьому напрямі діяли цілеспрямовано й організовано. Передусім ідеться про армійські частини, командний склад яких переважно складався з офіцерства російської царської армії, налаштованого відверто по антиукраїнському, та про місцеві органи влади, які також склалися з колишнього царського чиновництва» [148, с. 129-130].

В цілому, погодимося з тезою про розважливу етнонаціональну політику гетьмана П. Скоропадського [594, с. 249]. Так, гетьманська держава була послідовною у збереженні національної рівноправності громадян, сприяла творенню національно-культурних інституцій. Зокрема, росіяни в Українській Державі створили свій *Російський національний центр*.

Етнонаціональна політика Директорії УНР ґрунтувалася на засадах відповідної політики «Першої» УНР. Чи не в усіх програмних документах Директорії простежуються акценти на відродження демократичної позиції УНР доби УЦР у питаннях врегулювання національних відносин.

З найбільш помітних оприлюднене в листопаді 1918 р. «*Звернення до російської, єврейської і польської демократії на Україні*», де підтверджувалося відновлення дії національно-персональної автономії.

А в січні 1919 р. було прийнято низку правових актів, які прямо чи опосередковано стосувалися усіх національних меншин. Зокрема, тоді було припинено чинність гетьманського закону про скасування національно-персональної автономії, а також ухвалено важливі закони «*Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності*» та «*Про державну мову в УНР*». Зауважимо, останній визначав державною мовою українську, проте представникам різних національностей дозволяв використовувати мову своєї меншини. На наш погляд, прийняття цих законів було свідченням толерантної етнонаціональної політики Директорії УНР.

Соборність України у пересічній свідомості асоціюється переважно з проголошенням 22 січня 1919 р. Акта Злуки, що символізував об'єднання відновленої Директорією УНР і ЗУНР. Однак, коли взяти до уваги, що поняття «соборності» знаменує не лише об'єднання українських етнічних земель у незалежній державі [1102, с. 736], але й ідею духовно-культурної, етнотериторіальної та політичної єдності українського народу чи навіть національну державність загалом [524, с. 5-6], то, очевидно, варто погодитися з думкою про те, що витoki почуттів єдності українців сягають ще Княжої доби.

Особливо актуальними вони стали в козацькі часи та завзято популяризувалися митцями у добу романтизму [640, с. 332-342].

Утім, дійсно процес реалізації ідеї української соборності розпочався століття тому в рамках українських національних державних формацій 1917 – 1921 рр. Проте, звернемо увагу на те, що піонером того ходу, була не Директорія УНР і не ЗУНР, хоча саме з ними пов'язується урочисте проголошення 22 січня 1919 р. *Акту Злуки* ЗУНР і УНР. Як можемо судити зі спогадів, свято урочистого проголошення *Акту Злуки* чи не найбільше спричиняло відчуття національного піднесення серед українського громадянства ЗУНР. Так, М. Омелянович-Павленко у своїх спогадах відзначає, «як фронт, так і запілля надзвичайно радісно прийняли факт злуки» [591, с. 132]. По всій Галичині, у Жовкві, Золочеві, Дрогобичі, Калуші, Стрию й Коломиї тоді відбувалися святкові маніфестації з приводу об'єднання українських земель в єдину державу [454, с. 127]. Разом з тим, варто констатувати, що початок процесу реалізації соборності дали ще делегати Всеукраїнського національного конгресу, проведеного в квітні 1917 р. з ініціативи Української Центральної ради, по суті бачили український державний організм на усіх теренах компактного етнічного розселення українців, що згодом підтвердили положення Третього Універсалу.

Нарешті, окремий етап з погляду реалізації ідеї української соборності у зазначеному вище розумінні, зокрема щодо спроби об'єднання етнічних українських земель в одній національній державі, пов'язуємо з періодом новітнього українського Гетьманату – *Української Держави*. Гадаємо, на ньому варто зупинитися докладніше. Адже, в пересічній свідомості з гетьманом соборність не асоціюється.

Тим не менше, вже у «Грамоті до всього Українського народу» гетьман П. Скоропадський підкреслив український характер нової форми державності, проголосив її метою «користь і благо народу і всім дорогою нам України» [140, с. 38]. А, окреслюючи спрямованість політики в міжнародних відносинах, згадував про необхідність «збереження *цілісності* (курсив наш – *І.Т.*) України» [140, с. 37].

Державні межі України за гетьмана П. Скоропадського були окреслені Комісією під головуванням С. Шелухіна. На півночі, сході, півдні і заході вони мали співпадати з українським етнічним розселенням. Також констатувалося, що «до України належить Кубаньщина і Черноморщина в їх етнографічних межах» [Див.: 731, с. 13-15]. Тому характерною рисою територіальної політики Української Держави фактично від часу її постановня було намагання державного керівництва на практиці реалізувати принцип соборності українських земель й, головню, повернути втрати етнічної території в попередніх часах. Відтак для гетьмана реалізація принципу української соборності полягала, зокрема, через організацію відповідно до етнічного розселення українців адміністративного поділу державної території. Саме цьому мав сприяти ухвалений 25 травня 1918 р. «Закон про тимчасове розповсюдження української державної влади» [941, с. 92-93].

Згідно з його статтями, визнавалося, що у разі приєднання до Української Держави «по стратегічних або інших причинах нових територій», на них відразу має поширитися гетьманська державна влада. Визначалися дії судових органів, а також повноваження прокуратури та Міністерства внутрішніх справ на цих землях. Того ж дня, 25 травня 1918 р., ухвалили «Закон про тимчасове встановлення судової влади на території Кобринського, Пружанського, Берестейського і Більського повітів Гродненської губернії, Пінського повіту Мінської губернії, Ковельського та Володимиро-Волинського повітів Волинської губернії», за яким означені території теперішньої Білорусі, які «увійшли в границі Української Держави згідно за мирним договором Укр. Народ. Республ. з державами Почвірного союзу від 9 лютого 1918 р., прилучаються до округи Луцького окружного суду» [272, с. 92-93].

Переважно дипломатичними зусиллями до Української Держави також було приєднано до Чернігівщини – Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії. А до Харківської губернії Української Держави – решту етнічно-українських повітів Курської (Білгородський, Грайворонський, Новоскольський і Суджанський) та

Воронезької (Валуйський) губерній (*Постанова про приєднання до відповідних українських губерній повітів Могилівської, Курської та Воронізької губерній, які зараз входять до Української Держави* (14 серпня 1918 р.) [941, с. 228]). На цих землях була створена українська адміністрація.

Частину етнічних білоруських земель було включено до складу Української Держави зі стратегічних міркувань. Із прилучених Річицького, Пінського і Мозирського повітів Мінської губернії як окрема адміністративно-територіальна одиниця було утворене *Поліське староство* з центром у м. Мозир. Подавав надії початок українсько-румунських переговорів про долю Аккерманщини й Хотинщини – окупованих Румунією українських земель Бессарабії. Багатообіцяючою була гетьманська політика соборизації українських земель щодо Кубані. Щоправда план її приєднання до Української Держави залишився нездійсненим.

Територіальний спір з Донським урядом («Всевелике військо Донське») також розв'язувався на користь Української Держави. 8 серпня 1918 р. уряди Української Держави і Дону підписали договір про основні принципи двосторонніх відносин, що полягали у визнанні суверенності й незалежності одна одної. В окремому пункті зазначалися права українців на території Всевеликого війська Донського – воно, за словами одного з підписантів цього договору Дм. Дорошенка: «дістає всі права щодо своєї мови, школи, культури, як і всі інші громадяни, а політичні права дістає такі, які прислуговують тим громадянам, які належать до козацького стану» [47, с. 228].

Юридично останніми до Української Держави були приєднані етнічно-українські Холмщина, Підляшшя, Берестейщина (12 повітів), які 15 листопада 1918 р. склали одну губернію – *Холмську* з Брест-Литовськом як центральним губерньським містом. Відтак вперше за сотні років ці етнічні українські землі були (формально) інтегровані в українську політичну систему.

Активною була зовнішня політика Української Держави в Криму. Завдяки їй у вересні 1918 р. кримські політичні кола виразили готовність увійти до складу Української Держави на правах автономії. Попри те, що входження Криму і було

юридично оформлене, однак остаточно українська влада на півострові не змогла утвердитися через загострення політичної ситуації – повстання Директорії проти влади гетьмана П. Скоропадського, що розпочалось в половині листопада, поклато край намірам приєднати Крим до України.

Отже, підсумувати викладене вище можна кількома пунктами.

Перший. У процесі постання української національної державності революційної хвилі важливе значення надавалося її легітимізації (чи легітимації). Аргументом слугувало положення про право національного самовизначення як природне право кожної нації на власну державу.

Українська Центральна рада від часу свого утворення розвивалася як легітимна та демократична інституція. На засадах виборності до її формування були залучені усі з існуючих в тогочасній Україні суспільно-політичних сил та соціальних верств. Викликав підтримку української спільноти й напрям розбудови ЗУНР, в основі якого лежали громадянські цінності й права людської особистості незалежно від національності й віросповідання.

Дискусії щодо юридичної легітимності гетьманського режиму виникають через суперечливі оцінки обставин приходу гетьмана П. Скоропадського до влади.

Так само «трудоий принцип» ранньої Директорії УНР об'єктивно також не міг бути повноцінно демократичним через свою обмеженість та вибірковість.

Другий. Якщо розуміти легітимність не тільки як вимір ціннісного змісту держави та права, але й як ціннісний параметр суспільства й (національної) спільноти, залучивши для його оцінки поруч з правовими дефініціями, чинники історичного, філософського, психологічного тощо порядку, то неформальними атрибутами або формами легітимізації української національної державності революційної хвилі узагальнено стали іманентні риси нової влади: відчуття територіальної, а отже, й національної єдності, адже соборність – це не лише про територію, але й про самоусвідомлення того, хто ми і чому ми разом; використання історичних національних традицій в процесах державотворення;

толерантне ставлення до представників національних меншин, намагання залучити їх до державотворчого процесу.

Опосередкованими ознаками легітимізації української державності цієї історичної доби можна вважати прагнення сповідувати демократичні засади державотворення й бачення перспективи її розбудови за європейським зразком та в руслі європейських державницьких традицій і, звичайно, широка підтримка усіх верств українського суспільства, без якої розгортання державотворчих процесів було неможливе.

5.2 Український конституціоналізм як теорія та практика вироблення національної конституційно-правової доктрини організації влади

Вже аксіомою стало твердження, що найбільш оптимальною державною системою сучасності є та, в рамках якої найбільш значущі суспільні відносини й соціально-політичний устрій розбудовуються адекватно теоретичній моделі конституціоналізму, себто заснованій на західних ліберально-демократичних цінностях теорії конституції, історії та практики конституційного устрою. Сьогодні конституціоналізм як суспільно-політичне явище не ідентифікується виключно з якоюсь конкретною нацією чи народом. Але у кожній демократичній державі може творитися до певної міри своя національна модель конституціоналізму, основу якої (за П. Стецюком) складатимуть конкретні ідеї, узагальнення й доктрини, що вироблені багатолітньою світовою практикою функціонування конституційної держави [791, с. 171-180]. І якщо ці ідеї умовно співвідносяться з інтересами й духом нації, то (за Вс. Речицьким), вони належать до сфери т. зв. *органічного* (тут і далі курсив наш – *I.T.*) конституціоналізму [Див.: 696; 697].

Український народ має вагомі історичні традиції конституціоналізму, починаючи від перших органічних проектів початку XVIII ст. чи конституційно-правових пошуків М. Драгоманова, М. Міхновського та М. Грушевського другої половини XIX – перших років XX століття. Однак нагода для реалізації

конституційно-правових напрацювань українських інтелектуалів виникла лише в умовах національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

Основи українського конституціоналізму як практики вироблення національної конституційно-правової доктрини організації влади і самоврядування, у новітній час заклала Українська Центральна рада (далі – УЦР).

Першими конституційними документами УЦР стали її універсали й декларації. Вони мали політико-декларативний характер, що до певної міри пояснює намагання УЦР через їхнє всенародне оприлюднення домогтися пробудження свідомості народних мас й зробити такі кроки у побудові держави, які б відповідали сподіванням українського народу. До того ж, слід додати, що універсали як основоположні акти нової державності України, серед іншого, віддзеркалювали механізм правонаступництва новітньої національної держави.

Відомий вчений-джерелознавець Г. Папакін звертає увагу, що «вживаючи таку видову назву найпершого свого державного акту, «батьки-засновники» рішучо і беззастережно заявили про спадковість державної традиції новопосталої національної держави від стародавнього Гетьманату» [607]. До слова, звідти ж була запозичена і назва крайового уряду, що з'явилася в II Універсалі – Генеральний секретаріат (за аналогією з генеральною старшиною Гетьманщини).

Одним із найбільш вагомих конституційних актів, з огляду на стратегічні завдання УЦР у галузі державного будівництва, став прийнятий у листопаді 1917 р. «Закон про вибори до Установчих Зборів УНР», які спочатку планували відкрити 9 січня 1918 р. Згодом було прийнято рішення про їх відкриття 12 травня 1918 р., а відтак зробити цього Раді вже не судилося [239, с. 413-431].

Цей закон, що нараховував 183 статті, став найбільшим за обсягом законом УЦР (приймався у два етапи). У ньому докладно регламентувалися порядок підготовки і проведення виборів шляхом встановлення пропорційної виборчої системи, а також – особливості виборчого процесу («в армії, флоті і тилу»). Важливими положеннями закону були ті, що визначали коло тих осіб, які мали

право брати участь у виборах. Це – громадяни, яким на день виборів виповнилося 20 років. А також йшлося про громадян, яких позбавляли виборчих прав – засуджених, визнаних судом банкрутами, дезертирів і членів царської родини. Законом встановлювалася система покарань за правопорушення під час організації та проведення виборів. Це могли бути, скажімо, «винуваті в самовільнім здійманні, розірванні, закритті або змінені привселюдно встановлених виборчих відозв, оповісток або списків, які виходять від груп виборців». Усі вони каралися арештом терміном до одного місяця або штрафом до ста карбованців [854, с. 66].

Питання державної символіки й громадянства регулювалися окремими конституційно-правовими актами УЦР. Наприклад, Закон про громадянство Української Народної республіки прийнятий Центральною Радою на початку березня 1918 р. [243, с. 487-488], а «Закон про державну символіку», що затвердив державним гербом УНР «Володимирів тризуб» – десять днів опісля.

Закономірно, що своєрідним підсумком еволюції державно-політичного процесу в УНР стало прийняття 29 квітня 1918 р. на останній сесії Української Центральної ради Конституції – «*Статуту про державний устрій, права і вольності УНР*» [385].

Конституція УНР проголошувала Україну суверенною й незалежною державою, в якій суверенне право народу здійснюється через Всенародні Збори України. Конституція наголошувала, що територія УНР є неподільною, і будь-які зміни державно-правового статусу того чи іншого регіону або кордонів загалом дозволялись тільки за згодою двох третин членів депутатів з присутніх на засіданні законодавчого органу.

У конструюванні державних структур Конституція УНР чітко виходила з принципу розподілу функцій різних гілок влади в державі: законодавчої, виконавчої та судової [527, с. 177-179].

Законодавчу владу на постійній основі передбачалось здійснювати Всенародними Зборами, що мали обиратися з розрахунку один депутат від 100 тисяч населення терміном на 3 роки «*загальним, рівним, безпосереднім, таємним*

і пропорціональним голосуванням усіх, хто користується громадянськими та політичними правами на Україні і в них судово не обмежений». Починаючи з 20 років, громадянськими правами могли користуватися нарівні як чоловіки, так і жінки. Усім громадянам, зокрема, військовим і біженцям, надавалося рівне право участі в голосуванні. Депутатом міг стати будь-який громадянин віком від 20 років, який не обмежувався законом у своїх правах. Його особа проголошувалась недоторканою, а праця підлягала оплаті, оскільки парламент мав функціонувати на професійних засадах.

Перевірка результатів виборів покладалася на Генеральний суд. Однак свої висновки він передавав лише до Всенародних зборів, оскільки вони законодавчо наділялися правом визнання мандатів недійсними, а також – скасування виборів й визначення місця та часу проведення нових виборів.

Основний закон досить детально регламентував діяльність Всенародних Зборів. Зокрема, сесії Всенародних Зборів мали проводитися не менше, як двічі на рік, але перерва між ними не повинна була перевищувати 3-х місяців. Позачергові сесії мали скликатись у місячний термін за вимогою п'ятої частини депутатів. Такі збори вважались повноважними за умови присутності на них більше, ніж половини депутатів, а вирішеними визнавалися питання тільки при голосуванні за них звичайною більшістю від присутніх.

Зміни до Конституції могли вноситися за підтримки кваліфікованої більшості – 3/5 голосів присутніх. Проте будь-яка зміна до Основного закону вступала у силу лише після відповідної ухвали, яку мав переголосувати, а відтак, поновлювати новий склад Всенародних Зборів, однак вже звичайною більшістю голосів.

В Конституції містилися норми, що стояли на збереженні національної й безпеки й територіальної цілісності. Так, відокремлення територій, проголошення війни чи передання під слідство або до суду міністрів передбачалося вирішувати двома третинами голосів присутніх. Всенародні Збори також мали компетенцію формувати уряд, затверджувати міжнародні

угоди, оголошувати війну чи укласти мир, оголошувати призов на військову службу чи до лав міліції.

Вища виконавча влада належала Раді Народних Міністрів [854, с. 71]. Вона координувала й контролювала діяльність органів місцевого самоуправління, але не порушувала при цьому їхньої компетенції, визначеної законом. Рада Міністрів свої повноваження отримувала від Всенародних Зборів і тільки перед цим органом була зобов'язана звітувала. Члени уряду не пізніше семи днів мали зобов'язання відповідати на запити депутатів Всенародних Зборів безпосередньо або ж через своїх представників. Депутати могли висловити недовіру окремим членам уряду чи Раді міністрів загалом. Наслідком цього було складання повноваження, натомість приступити до їх заміщення Збори вже могли через добу. Народним міністрам мали право брати участь у дебатах на сесіях, однак з дорадчим голосом. Депутати, які входили до складу уряду, зберігали свій мандат, проте на сесіях Всенародних зборів позбавлялися права вирішального голосу.

Попри охоплення значної кількості суспільно-політичних проблем конституційно-правовим регулюванням, усе таки низка важливих з них залишалася поза ним.

Так, Конституція не містила статей про основні принципи внутрішньої та зовнішньої політики, державну символіку, державну мову тощо. «Певним юридичним нонсенсом була відсутність у чотирьох розділах Основного закону, що присвячені питанням організації та компетенції вищих органів влади, положення про главу держави (президента) і главу уряду (прем'єр-міністра)» [854, с. 72]. Однак, як відомо, попри відсутність відповідних конституційних положень, М. Грушевського було обрано Президентом УНР.

З іншого боку, дослідник цієї проблематики В. Головатенко переконаний, що обрання Центральною радою Президента не суперечить Основному закону, бо в УНР, відповідно до його положень, передбачалася класична республіканська парламентська форма правління [118, с. 280]. А проф. О. Копиленко пояснює сам факт обрання Президента УНР бажанням Ради зміцнити свої позиції в умовах нагальної потреби реформування державного

механізму й загалом усвідомлення своєї приреченості. Можна погодитися з думкою, що заснування інституту президентства в УНР свідчило про Центральну раду як про занадто громіздку структуру для оперативного управління країною [386, с. 79] і, відповідно, інститут президента розглядався дієвим органом, спроможним ефективно консолідувати в тій чи іншій галузі державного життя адміністративні повноваження.

Розглядаючи практику вироблення національної конституційно-правової доктрини організації влади і самоврядування в Українській Державі, доцільно повернутися до питання визначення характеру її державної системи. Як зазначалося вище, українська історіографія не дає однозначної відповіді на це питання. Вважаємо, що можна погодитися з тими дослідниками, які пропонують розглядати гетьманат Павла Скоропадського такою державою, що «мала характер експерименту і базувалася на переплетенні монархічних, республіканських і диктаторських засад» [641, с. 9]. Таке поєднання, що ставило на меті сприяти підвищенню рівня управління державою, загалом відповідало інтересам суспільства і, звісно, відобразилося у конституційному законодавстві.

Щонайменше, очевидно, що в основі прийнятих 29 квітня 1918 р. «Законів про тимчасовий державний устрій України» [290, с. 39-41] – сукупного нормативно-правового акту, об'єднаного завданням конструювання каркасу нової влади, що заклав основи конституційного права гетьманату – було покладено ідею короткочасної сильної влади, яка поєднувала б усі гілки влади – законодавчу, виконавчу, і, до певної міри, судову владу. Відтак єдиним органом центральної влади був інститут *гетьмана*, а найвищим органом управління був уряд – *Рада міністрів* [854, с. 100-106].

Закони... структурно склалися з семи розділів – «Про гетьманську владу», «Про віру», «Права і обов'язки українських козаків і громадян», «Про закони», «Про Раду Міністрів і міністрів», «Про Фінансову Раду», «Про Генеральний Суд», що урегульовували основні площини суспільного життя – повноваження уряду, права й обов'язки громадян, основні засади законодавчої діяльності, основи фінансової політики і судоустрою й владу загалом.

Так, у розділі *Права і обов'язки українських козаків і громадян* наголошувалося, що священним обов'язком кожного козака і громадянина Української Держави є захист Вітчизни. Акцентувалося, що притягнути до відповідальності за злочини можна тільки в порядку, що встановлений законом. Так само, утримання під вартою можливим є тільки у випадках, що передбачені законом. Наголошувалося на недоторканості житла громадян. Себто, без згоди господаря житла обшуки й вилучення дозволялися тільки у випадках й порядку, що вказані в законі. Приватна власність визнавалася недоторканною. Будь-який український козак і громадянин отримував право вільного вибору місця проживання, місця праці, виїзду за кордон Української Держави, а також вільного набуття й відчуження майна. Допускалося відчуження нерухомого майна в примусовому порядку, якщо це було необхідним в інтересах держави, однак тільки за умови справедливої компенсації.

У розділі *Про закони* в загальних рисах окреслювалися принципові засади самого процесу законотворчості. Зазначалося, що Українська Держава управляється на основі законів, що видаються у визначеному порядку. Стверджувалося, що усі закони Української Держави є обов'язковими для усіх громадян та іноземців, що перебувають на її території. Чинності будь-якого закону скасовується тільки новим законом («*тільки силою закону*»). Акцентувалося, що незнання законів не звільняло від відповідальності за їх порушення й необхідності їх дотримання.

Інші нормативні акти, як-то Статут Малої Ради Міністрів, 18 травня 1918 р [941, с. 86-87], «*Тимчасовий закон про порядок оголошення законів Української Держави*», 27 травня 1918 р. [941, с. 94], «*Закон про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, розгляд і затвердження у Раді та про форми і порядок оголошення законів*», 2 червня 1918 р. [941, с. 102-103], «*Закон про надання губернським старостам права розпускати волосні земські зібрання та управи*», 29 червня 1918 р. [255, с. 133-134] тощо, лише деталізували статус окремих владних органів.

Втілення Директорією УНР у життя української національної державної ідеї відображено у програмних документах конституційного характеру, передовсім, її деклараціях та універсалах.

Після приходу Директорії до влади першим актом конституційного характеру стала її *Декларація Директорії* (26 грудня 1918 р.) [186, с. 391-395], чимало положень якої на думку А. Присяжнюка, було запозичено у більшовиків [667, с. 9].

Документ структурно містив преамбулу та 11 розділів. У них ішлося про реалізацію трудового принципу як найближчу перспективу українського національного державотворення. І справді, така система дуже нагадувала більш м'який варіант більшовицької, з тією основною відмінністю, що в ній пріоритет надався селянству, а не «пролетаріату», який був переважно русифікованим.

Автори грудневої Декларації у передмові констатували повну ліквідацію Гетьманату «як руйнівного поміщицько-монархічного панування на Україні», позбавлення її каральних експедицій, поновлення національно-персональної автономії, скасування цензових дум та земств й відновлення демократичних органів місцевого самоврядування тощо [186, с. 391-395]. З проголошенням Серпневої (1919 р.) Декларації [Див.: 187, с. 548-549] було взято курс на реалізацію «європейської моделі» побудови держави загалом через розвиток парламентаризму. Щоправда, чітко окреслених форм вона не мала, але цей курс вже залишався незмінним до останніх днів існування Директорії УНР.

Роль тимчасової Конституції УНР протягом майже року виконував «Універсал Трудового конгресу до українського народу» ухвалений 28 січня 1919 р. Конгресом трудового народу [Див.: 960, с. 391-393]. Він проголошував обов'язковою умовою державотворення закріплення демократичного ладу в Україні, при цьому фактично переповідав головні принципи закону «*Про форму влади на Україні*», одного з перших нормативно-правових актів державно-правового регулювання Директорії УНР, прийнятого 28 січня 1919 р. Конгресом Трудового народу України [Див.: 280, с. 467-468]. До скликання наступної сесії Конгресу уся повнота влади зосереджувалася в Директорії. Однак згодом

передбачалося підготувати окремий закон *«Про вибори Всенародного парламенту Незалежної Соборної Української Республіки»* [854, с. 155].

Директорія перестає бути колегіальним органом верховної влади з кінця 1919 р. Відтоді колективна компетенція Директорії одноособово перейшла до С. Петлюри. Такі повноваження Директорії – в особі її Голови – були підтверджені у кількох важливих законах, прийнятих 12 листопада 1920 р.: *«Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР»* [272, с. 676-678] та *«Про Державну Народну Раду УНР»* [245, с. 679-684]. Однак практично час їх прийняття збігся з новою фазою російсько-української війни, коли під тиском переважаючих більшовицьких військ УНР вимушено припинила своє існування.

Погоджуємося з О. Мироненком, закони від 12 листопада 1920 р. не були реалізовані [526, с. 159]. Зрештою, як проголошення парламентаризму, так і прийняття «трудового принципу» варто розглядати як декларації намірів: ні один з них не втілювався в життя [467, с. 151]. Проте, останні конституційні закони Директорії УНР демонстрували прихильність до європейських цінностей – проголошували народний суверенітет, верховенство закону, принцип поділу влад та багатопартійність.

Конституційний закон про Державну Народну Раду – практичний крок уряду С. Петлюри створити, по суті, останній на українській землі дієздатний парламент, що мав би започаткувати формування органу законодавчої влади у класичному її розумінні. Він визначив склад, порядок формування, скликання й компетенцію цього законодавчого органу влади (за О. Мироненком – передпарламенту) УНР та права депутатів Державної Народної Ради (ДНР) [526, с. 153].

Закон досить чітко визначав компетенцію Ради, що включала: 1) обговорення законопроектів, внесених головою РНМ; 2) розроблення законопроектів за власною ініціативою; 3) затвердження бюджету, контроль за державними прибутками й видатками; 4) розглядання справ щодо поточних державних зобов'язань; 5) контроль за діяльністю уряду через подання

інтерпеляцій, запитів, призначення парламентських слідчих комісій; 6) слухання звітів від державного контролю; 7) прийняття рішень щодо ратифікації й денонсації міжнародних договорів; 8) прийняття рішень щодо оголошення війни й укладення миру; 9) виключне право визначення валюти й дозволу емісії державних кредитних білетів та облігацій; 10) прийняття петицій від громадян УНР та юридичних осіб; 11) створення комісій на тимчасовій чи постійній основі для рішення дискусійних питань; 12) висловлення недовіри РНМ чи окремим міністрам. Голова і члени уряду мали у визначений для них час з'являтися на засідання ДНР, могли також за власною ініціативою брати участь у них. При цьому вони отримували право позачергових виступів [854, с. 159-160].

Директорія УНР відновила в чинності багато конституційних законів Центральної Ради, що спрямовувалися на захист прав громадян. Це, зокрема, закони: про національно-персональну автономію, громадянство, мову тощо.

Так, прийнятий 1 січня 1919 р. закон *«Про державну мову в УНР»* проголошував українську мову державною й обов'язковою для використання в армії, на флоті та в усіх урядових і загальних громадських публічно-правових установах. Водночас, у законі акцентувалося на тому, що приватні особи мали право звертатися рідною мовою до державних установ [244, с. 402-403].

Визнаємо, що загалом чи не усі закони Директорії мали, здебільшого, декларативний характер: у тодішніх умовах їх норми не мали шансу бути реалізованими. Але вони демонстрували національні цінності й напрям потенційного розвитку національного державотворення. Те саме стосується й досить показового, з погляду намірів, закону від 28 лютого 1919 р. *«Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР»* [Див.: 194, с. 198-199] та декількох інших.

Відновлюючи в чинності окремі конституційні закони *«Першої УНР»*, Директорія усупереч логічному продовженню розвитку державотворчого процесу не впровадила в життя Конституцію УНР 1918 р. Натомість, намагалася виробити власний Основний закон.

За часів Директорії було розроблено і обговорено принаймні три ґрунтовних проекти конституції: «*Начерк проекту державного законодаду для Української Трудової Республіки*» доктора права Остапа Копцюха, індивідуальний проект Конституції УНР авторства професора Отто Ейхельмана та проект від урядової конституційної комісії. Дослідники переконані, що за допомоги цих конституційних проектів відкриваються можливості для оцінки конституційного процесу в Україні та визначення рівня, а також впливу політико-правових ідей попередників Директорії на формування її державної політики [641, с. 13].

Проект доктора права і керівника партизанського загону *О. Копцюха* загалом мав демократичне спрямування – передбачав утворення парламентської федеративної держави, в якій громадяни не були б обмежені в правах за будь-якими ознаками, в тому числі соціальними. Разом з тим, цей проект не був позбавлений декларативних, а часом й утопічних норм, зокрема щодо побудови в Україні соціалізму і трудової республіки [668, с. 56-63].

Проект Конституції УНР *О. Ейхельмана* був цілковито деідеологізований. Він повністю ґрунтувався на засадах прав людини й загальнолюдських цінностях, відображаючи рівень цивілізованості, досягнутий на той час світовим співтовариством. Більш того, на відміну від сучасних конституцій, у проекті *О. Ейхельмана*, з метою успішного використання і ліквідації прогалів у праві, значна увага приділялась конституційному урегулюванню тлумачення законів.

Автор бачив Україну демократичною державою, в якій панує принцип поділу влади на п'ять (!) гілок – установчої, законодавчої, виконавчої, судової, фінансово-контрольної. Також – державою з федеративним устроєм, що мав будуватися не за етнічно-національними, а подібно до США, за територіальними ознаками. Значна увага у документі приділялася організаційно-правовим основам діяльності місцевих органів сутнісно федеративно-республіканської державної влади [673, с. 439-519].

Мрію західних українців до втілення у життя української національної державної ідеї первинно відбивала *Прокламація Української Національної ради* (далі – УН Рада) від 19 жовтня 1918 р. – перший за новітнього часу програмний

документ конституційного характеру [674, с. 373]. Він містив установку щодо підготовки й ухвалення конституції для гарантування громадянам посталої на західних етнічних землях Української держави прямого, рівного, таємного виборчого права на основі пропорційної виборчої системи, а також національно-культурну автономію, що була б доповнена представництвом від національних меншин [854, с. 244]. Ці ідеї певною мірою були про дубльовані у вище згаданих відозвах УН Ради від 1 листопада 1918 р., а через вісім днів на засіданні УН Ради було визначено й назву новоутвореній українській державі як «Західноукраїнська Народна Республіка» (ЗУНР).

Перша спроба розробити з метою «покликання в життя Галицької Держави» конституцію як цілісний документ став проект під назвою *Устрій Галицької Держави*, підготовлений наприкінці жовтня 1918 р. С. Дністрянським, професором Львівського університету і на той час депутатом австрійського парламенту [792, с. 59-60].

Фішкою цього конституційного проекту проф. С. Дністрянського стала ідея мирного конституційного переходу західноукраїнських земель – Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття – від Австро-Угорщини до Галицької Держави. Він складався з двох, поділених на артикули й параграфи, частин (розділів).

Перший розділ – «Основні закони» – містить низку фундаментальних положень (принципів) конституційного ладу. Зокрема, йдеться про принцип державної території як єдності українських етнографічних земель, яка визначається, як «усі злучені землі, заселені споконвіку українським народом у межах теперішньої австро-угорської монархії» [792, с. 61]. Ключовим було положення про здійснення українським народом на своїй території народної влади. Натомість іншим народам, що проживають у Галицькій Державі, декларувалося право надання «народної самоуправи». Також виділялося положення про основні права і свободи громадян Галицької Держави. Зокрема, тут акцентувалося на свободі думки, віри, науки, преси й праві вільного «плекання своєї народності та мови». У другому розділі – «Народний устрій» –

містилося три частини («Народна Рада», «Старійшина Народної Ради», «Народна Управа»), в яких подавалася загальна характеристика організації органів державної влади та управління, а також обґрунтовувалася ідея створення Галицької Держави у формі парламентської республіки. Зазначалося, що законодавча влада у ній мала належати Народній Раді, що була обрана 18 жовтня 1918 р. на «Народному Зборі». До складу Народної Ради передбачалося включити усіх парламентських та сеймових послів (тобто депутатів. – *І.Т.*) з числа українців, які обрані від Галичини та Буковини, а пізніше – кооптувати представників Закарпаття (угорської України) та представників від національних меншин-мешканців західноукраїнських земель.

Додаймо, що Народна Рада мала б виконувати «(...) законотворчу власть у цілій державі на всіх полях публічного і приватного права» та підготувати одним із перших проект закону про вибори до парламенту (Народного Союму) на засадах «...загального, рівного, таємного й безпосереднього права голосування з пропорційним заступництвом для національних меншостей» [792, с. 63].

Виконавча влада мала належати Уряду – Народній Управі. До складу уряду мали увійти шість управ (внутрішня, «загранична», військова, культурна, «оборотова», судова), фактично міністерств, керівники яких мали призначатися парламентом. А наприкінці Проекту містилися два вагомих положення про рівність усіх громадян Галицької Держави перед законом, а також про те, що даний документ (Конституція) є тимчасовим, оскільки діє лише до «постанови нового устрою через Народний Союм, обраний по загальному, рівному, безпосередньому та тайному виборчому праву» [792, с. 61-64].

Проте, як відомо, можливість отримання «законної свободи» мирним шляхом виявилася нездійсненою, а тому конституційні засади створеної Української держави на західних теренах етнічного розселення однойменного народу визначив схвалений 13 листопада 1918 р. УН Радою «*Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії*» [914, с. 375-376].

У ньому закріплювалися верховенство й суверенітет народу. Останній мав їх здійснювати через свої представницькі органи, що обралися за пропорційною системою на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування.

Усі громадяни, незалежно від національності, віросповідання та статі, наділялися виборчим правом. Представницьким органом мав стати Сойм (Сейм), а до його обрання здійснення верховної влади покладалося на Українську Національну Раду.

Після евакуації зі Львова внаслідок збройного виступу поляків, у Станиславові відбулася II сесія УНРади, під час якої був переобраний її керівний склад. Також ухвалили рішення щодо необхідності створення комісії закордонних справ, і підготовки низки реформ – земельної, фінансової, шкільної та інших. Оскільки УНРада, окрім законодавчих, здійснювала ще й адміністративно-виконавчі функції, то на цій підставі окремі дослідники проблематики намагалися провести паралелі між нею та англійським парламентом. Адже виконавча влада, згідно з *Тимчасовим основним законом...* зосереджувалася у Державному Секретаріаті (Раді Державних секретарів) [394, с. 165].

Було визначено державні символи. Зокрема гербом ЗУНР став золотий лев на синьому полі, що обернений у правий бік, а згодом – тризуб, прапор – синьо-жовтий. Крім того було затверджено печатку новоствореної Держави.

Відзначимо, що укладачі тимчасової конституції ЗУНР чітко усвідомлювали, що національний характер території – головний міжнародно-правовий аргумент її державної приналежності.

Перший і другий артикули *Тимчасового основного закону...* визначали простір і границі, в яких мала будуватись (західно)українська держава: «простір ЗУНР покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах колишньої австро-угорської монархії» [914, с. 375].

Видатний знавець історії ЗУНР проф. С. Макарчук зауважував, що «етнографічна область» керівниками ЗУНР мислилась як простір держави не лише в теорії, не лише в ролі правового принципу. А це означало, що цінність «етнографічної області» очільниками ЗУНР ставилася якнайвище навіть тоді,

коли на обрії воєнної боротьби з Польщею, з огляду на зміну співвідношення резервів фінансово-економічних, демографічних, суто військових на користь Польщі, шанс на успіх ЗУНР ставав примарним [479, с. 22-23].

Відтак, батьки-засновники західноукраїнської держави 1918–1919 рр. глибоко усвідомлювали пріоритетність національних цінностей українського народу, якими ніколи не можна поступатися і значення яких для історичного існування народу є не меншим, ніж навіть значення держави як такої. До таких неперехідного значення національних цінностей лідери ЗУНР відносили національну територію.

Конституційне законодавство ЗУНР служило зладнаній діяльності органів влади й управління в республіці. З цього погляду особливого значення набував прийнятий 16 листопада 1918 р. Закон «*Про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки*», який став правовою основою функціонування Ради державних секретарів (Державного Секретаріату) ЗУНР, уряду, який здійснював керівництво усіма місцевими органами адміністративної влади.

Уряд як вищий виконавчо-розпорядчий орган формування на багатопартійній основі, що було свідченням запозичення європейських демократичних традицій. Структурно Ради державних секретарів складалася з голови (президента) та 14 державних секретарів, кожен з яких відав визначеними галузями державного управління, як-то: внутрішні справи, військо, шляхи, «скарбні справи», торгівля і промисловість, пошта й телеграф, освіта й віросповідання, судівництво, земельні справи, громадські роботи, праця й суспільна опіка, суспільне здоров'я, закордонні справи. До складу уряду також було введено Харчовий комітет (виділ), прирівняний до секретаріату.

Утім, чисельність секретарств не була стабільною. УН Рада наприкінці листопада 1918 р. скоротила їх до 10. Кожне секретарство мало свою *президію*, до якої входили голови усіх його *відділів* [854, с. 217-219]. Чисельність персоналу окремих секретарств не була значною, і зрідка перевищувала 12 осіб. О. Павлишин, львівський історик, авторитетний фахівець з історії ЗУНР вважає,

що персонал в усіх секретарствах складався переважно з українців, які мали відповідну фахову освіту й досвід роботи у профільних установах ще в австрійську добу [599, с. 13].

Слід зауважити, що в усі ланки державного механізму на державну службу приймали (або залишали на своїх місцях) усіх, хто того бажав й мав відповідну підготовку, незалежно від національності. Ставилася вимога – скласти присягу на вірність державі та зобов'язатися не чинити їй шкоди. Законодавчо визначалися категорії осіб, яких заборонялося залучати як службовців державного апарату. Серед таких осіб були засуджені за злочини, особи, які вчинили проступки проти громадського порядку, моралі чи звинувачені у користолюбстві; недієздатні особи; неоплатні боржники, проти яких порушені кримінальні справи; а також особи, що своєю поведінкою «викликають публічне згіршення» [927, с. 170-171].

Представники ЗУНР 1 грудня 1918 р. підписали угоду з Директорією УНР про об'єднання (Акт злуки), яка була ухвалена УН Радою ЗУНР 3 січня, а Директорією – 19 січня 1919 р. Згадану угоду урочисто проголосили 22 січня 1919 р. у Києві. Конгрес Трудового Народу України, в рамках роботи якого того ж дня було проголошено Акт злуки, фактично став установчими зборами об'єднаної України.

Однак, як уже згадувалося вище, Акт злуки фактично фіксував утворення не цілісного державного організму, а тільки конфедеративного об'єднання. Кожний з його суб'єктів (УНР і ЗУНР як Західна Область УНР) зберігав законодавчу і виконавчу компетенцію на власній території. Разом з тим, слід погодитися з М. Мацькевичем, що після Акта Злуки й перетворення ЗУНР на Західну область УНР було прийнято низку вагомих законів, в яких предметом правового регулювання виступали конституційно-правові відносини. Вони регламентували роботу УН Ради (від 4 січня 1919 р. : закони *«Про виділ УН Ради»*, *«Про Доповнюючий Статут»*, *«Про спосіб оголошення законів та розпоряджень»*, *«Про недоторканність членів УНРади»*; від 13 лютого 1919 р.: закон *«Про*

основи шкільництва у ЗУНР»; від 14 квітня 1919 р.: «Земельний закон для ЗУНР» та ін. акти й документи нормативного характеру [505, с. 255-261].

Важливою складовою конституційного законодавства ЗУНР-ЗО УНР стали нормативні акти, що спрямовувалися на удосконалення політичної системи держави – «Про вибори до Союму Західної області Української Народної Республіки» і «Про скликання Союму Західної області Української Народної Республіки». Ці закони, що були прийняті на засіданні УН Ради 14 квітня 1919 р., визначали порядок обрання й діяльності нового парламенту, вибори до якого було заплановано провести у червні 1919 р.

Однопалатний Союм, згідно з *Законом про вибори...*, мали обрати громадяни республіки на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Пасивним виборчим правом користувалися особи від 28 років, тоді як активне виборче право надавалося громадянам, котрі досягли 20 років.

Закон про вибори... регламентував організацію виборчої кампанії, зокрема, порядок утворення виборчих округів та дільниць, причому останні збігалися із межами сільських громад. Так, населені пункти з чисельністю понад 2 тис. виборців мали поділятися на кілька дільниць. Голосування тривало до останнього виборця. Засновувався інститут громадських спостерігачів – «мужів довір'я», які уповноважувалися бути присутніми під час виборів та підрахунку голосів. Ними могли стати представники громадськості, політичних партій тощо.

Послів (або депутатів) слід було обирати за національно-пропорційною системою. Остання передбачала закріплення за кожною національною групою визначеної кількості депутатів, залежно від їх кількості серед всього населення. Така норма мала для усіх національних меншин, незалежно від перебігу виборчої кампанії, виступити гарантією їх права мати своїх депутатів в українському парламенті.

Б. Тищик навів арифметичні розрахунки потенційного західноукраїнського парламенту, виходячи з етнонаціональної демографічної ситуації в краї. Зокрема, із загальної кількості у 226 депутатів Союму українці б отримали 160, поляки – 33, євреї – 27, німці – 6 мандатів. Національним меншинам це давало навіть

більше мандатів – загалом 66 співвідносно до 160 українських, – від відсоткове співвідношення етнонаціонального розселення сил у державі, де українці становили загалом 75% населення. Ці цифри добре корелюються з висновком вченого про те, що такого як в ЗУНР демократичного забезпечення прав національних меншин у виборах законодавчих органів, по суті, не знає дотепер виборча практика у світі [927, с. 178].

У плані розвитку конституційного законодавства ЗУНР окремої згадки заслуговує інший конституційний проект С. Дністрянського, що відомий під назвою: «Конституція Західно-Української Народної Республіки». Його вчений розробив вже наприкінці 1920 р. Авторитетний український правознавець О. Мироненко цей проект характеризує таким, що не мав аналогів у світовому конституціоналізмі [526, с. 187-207].

Найбільша чеснота цього проекту – найдетальніша юридична розробка взаємовідносин націй і народів у майбутній державі.

Так, С. Дністрянський наділяв тільки український народ повним правом на самовизначення у межах ЗУНР. Головною підставою для цього став погляд на український народ як носія територіального суверенітету, що організований на «простому принципі єдності» українців (§126). Це означало, що за українцями мали бути усі найвищі посади в ЗУНР. Решта – склад вищих і місцевих органів влади, державний механізм, виборчу систему і т. ін. – пропонувалося вибудовувати у відповідності до співвідношення етнонаціональних груп у демографічній структурі населення Республіки. Згідно з пунктом 41 Проекту, за українським народом закріплювалася можливість здійснювати національну владу, а національні меншини у Державі визнавалися «самостійним правовим суб'єктом» й отримували «право на національне управління, відповідно до права українського народу на самовизначення». Однак ЗУНР на час завершення підготовки конституційного проекту С. Дністрянським, як, зрештою, й УНР припинили, де-факто, своє існування. Тому конституційні проекти вченого, вважаємо, лише збагатили українську політико-правову думку. Хоча, прислухаємося до авторитетних дослідників (О. Мироненко), – також мали важний вплив на

практичну діяльність органів державної влади ЗУНР (поза межами України), й сприяли розвитку українського конституціоналізму у межах європейської демократичної традиції [526, с. 187-207].

Практика вироблення національної конституційно-правової доктрини організації влади і самоврядування передбачала розробку питання громадянства. Адже, коли мова йде про політичні права та участь в управлінні державними справами, то саме громадянство з-поміж усіх конституційно-правових статусів надає найбільше переваг для особи [569, с. 66].

Вироблення інституту громадянства УНР, як одного з напрямів розвитку конституційного законодавства доби Української Центральної ради, розпочинається тільки від початку березня 1918 р., відколи Мала Рада ухвалила кілька законів конституційного характеру – *«Про громадянство УНР»* та *«Про реєстрацію громадянства УНР»*.

Перший з них, проголошував громадянином України кожного, хто одержав відповідне свідоцтво на підставі народження в Україні чи пов'язаний з Україною через постійне перебування на її території. Акцентувалося на тому, що громадяни УНР зобов'язувалися всіма силами і засобами підтримувати державу, підкорятись її законам, обороняти від ворогів й всіляко придержуватися доброго ладу, порядку, свободи, рівності та справедливості. Усім громадянам Республіки надавалася уся повнота політичних та громадянських прав, а також право працювати у державно-громадських інституціях. Брати участь в управлінні державою громадяни мали змогу через пасивну й активну участь у виборах до представницьких органів влади.

З боку тих, хто не відповідав вказаним умовам, прохання про прийняття у громадянство УНР, мало подавалося місцевій владі за місцем перебування особи, а за кордоном – повноважному представникові УНР. Жінки, за звичай, перебирали громадянство чоловіків, а діти – громадянство батька. З досягненням 14 років можна було самостійно заявляти про своє громадянство. Не допускалося подвійне громадянство. Іноземці від місцевих органів влади мали отримати дозвіл на проживання на термін не більше шести місяців [243, с. 487-488].

Питання надання громадянства УНР належали до компетенції міністерства внутрішніх справ. *Закон про реєстрацію громадянства* зобов'язував волосні й міські управи реєструвати належність до громадянства УНР впродовж одного місяця з дня його надання чи позбавлення. Свідоцтво про громадянство УНР можна було отримати впродовж трьох місяців (до травня 1918 р.), однак з обов'язковою вимогою урочистої присяги на вірність Україні. Той з мешканців України, хто не бажав стати громадянином УНР, мав у такий же термін подати за місцем перебування відповідну заяву комісарові, зазначивши відомості, до громадян якої держави він буде належати. Комісар у такому випадку видавав відмовнику тимчасове посвідчення на право перебування на території УНР не більше, як на три місяці [854, с. 67-68].

Гетьманський *Закон про громадянство*, прийнятий 2 липня 1918 р., вітчизняні науковці вважають чи не найбільш досконалим, в порівнянні з аналогічними нормативними актами інших українських державних формацій того часу. Громадянство Української Держави (далі – УД) передбачало надання особі прав і накладення на неї обов'язків. У ньому визначалася сутність громадянства – згідно зі ст. 1 згаданого Закону, розумілося як «державно-правова приналежність людини до неї, що надає особі права та обов'язки українського громадянина». Йшлося також про умови набуття та втрати (чи позбавлення) громадянства і т. ін. [941, с. 139-143].

Як і сьогодні, для того часу актуальними залишалися питання подвійного громадянства. Ст. 2 *Закону...* забороняла громадянам Української Держави перебувати одночасно в громадянстві іншої держави. А ст. 3 усю повноту «політичних прав в Українській Державі, в тім числі активне та пасивне право участі в виборах до публічно-правових установ, а також право державної і публічно-громадянської служби» надавала лише громадянам УД. Йшлося в т. ч. про активне й пасивне право участі у виборах, а також про право на державну службу. У *Законі...* зазначалося, що такі широкі права мали поєднуватися з обов'язком «дбати всіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя» [941, с. 142-143].

З першого погляду, ст. 3 Закону, що передбачала виключне право громадян брати участь в управлінні своєю державою, проектувала УД українською за сутнісним змістом. Однак примітки до цієї статті («чужоземці можуть служити в тих установах, де це допускається винятковим законом»), а також зміст ст. 4, що визнавала громадянами УД *усіх російських підданих* (курсив наш – *I.T.*), які перебували на території Держави на час виходу документу, вважаємо, тільки нівельовували положення 3-ї ст. *Закону*..., оскільки прищеплювали уявлення про Українську Державу як про поза-національну в питаннях представленості в органах влади і управління етнічних українців [887, с. 27].

З нашого погляду, згадане положення *Закону*... очевидно стало правовою підставою для широкого залучення до адміністративного апарату Гетьманату росіян. Як відомо, гетьманський адміністративний апарат, як про це йшлося вище, за своїм характером був переважно етнічно-російським [148, с. 129-130].

Слід погодитися з тезою дослідниці проблематики О. Шандали про те, що принципи т. зв. «права ґрунту» та «права крові» стали основними принципами набуття громадянства УД [1010, с. 115].

Це значило, що «усякий, хто народився на території України» (ст. 5) міг подати заяву про набуття громадянства, навіть у разі його постійного проживання за кордоном. Щоб подати таку заяву особі давався рік від часу досягнення повноліття. Однак, якщо на час прийняття *Закону* особа була повнолітньою, то – рік з моменту проголошення *Закону*. Так само впродовж одного року особа могла подати заяву для набуття громадянства на підставі того, що її батьки проживали на території УД. Або на час прийняття *Закону* навіть могли зовсім не перебувати на території УД, однак відчували себе українцями. Про це не йдеться у самому *Законі*, проте впливає з його змісту.

Закон передбачав також умови для позбавлення громадянства.

Так, особа громадянство втрачала у випадку набуття громадянства іншої держави з відповідного дозволу. У випадку набуття іншого підданства без відповідного на те дозволу, особа підлягала покаранню, та за ст. 19 їй заборонялося повернення в Україну. За *Законом* також можливим був вихід з

громадянства. Він здійснювався на особисте прохання громадянина. А рішення про це приймалося на підставі відповідної заяви Адміністративним відділом Окружного суду. Вихід з громадянства ставав також можливим у випадку надання документів, що засвідчували перехід до іншого громадянства, документів про виконання (чи звільнення) від військової повинності.

Для відмовників від громадянства Української Держави у *Законі* містилося застереження, що повернення назад у її громадянство можливе не швидше, як за 5 років. Винятки були можливі, однак лише за окремим рішенням Ради Міністрів.

Аналізований *Закон* у вигляді додатку включав т. зв. *Заприсяжне Обіцяння*, себто присягу/обіцянку громадянина Української Держави. Кожний громадянин УД складав присягу на вірність їй, зазначавши про невизнання будь-якої «другої Батьківщини, крім Української Держави», а також щире виконання всіх громадянських обов'язків після прийняття до громадянства. Але присягу, згідно з приміткою до *Закону*, можна було і не визнавати. Неофіт, у випадку невизнання присяги, також мусів давати урочисту обіцянку такого ж змісту, однак у ній вже не було слів: «та заприсягаюсь» [887, с. 26-31].

«*Закон про громадянство Української Держави*» від 2 липня 1918 р. Директорією УНР не був скасований, а відтак – продовжував діяти і у третій за порядком українській національній державній формації революційної доби. Тут вкажемо, що Директорія в складних суспільно-політичних умовах свого побутування намагалася вирішити проблему правового урегулювання громадянства самостійно. У жовтні 1919 р. вона запропонувала власний закон, який так і залишився законопроектом, оскільки так і не був затверджений [1011, с. 120-121].

Законопроект про громадянство Директорії УНР за формальною структурою був фактично ідентичним з гетьманським *Законом*. Він також налічував 23 статті, хоча змінював умови щодо набуття громадянства. Зокрема, в числі таких було збільшення терміну постійного проживання на території УНР, необхідного для надання громадянства з 3 до 5 років.

З нашого погляду, законопроект Директорії УНР, порівняно з гетьманським *Законом*, більше був націлений на відстоювання інтересів етнічних українців. Зокрема, його укладачі додали в ст. 19 норму, в якій зазначалося: «особи, що звільнилися від громадянства УНР до 17 річного віку, не мають права приїхати та оселитися на території УНР, до набуття ними 45 років». І якщо у гетьманському *Законі* за основу брались колишні піддані Російської імперії, то в проекті – тільки українці (особи української національності), чи ті, що проживали на території УНР протягом визначеного терміну [887, с. 26-31]. Тут можна погодитися з О. Шандалою, яка зазначала, що «саме ця норма найбільше відрізняла законодавство УНР від Української Держави, бо виключала можливість автоматичного набуття громадянства особами, які не мають відношення до українців» [1011, с. 121].

У ЗУНР правове регулювання громадянства покладалося на прийнятий 8 квітня 1919 р. УН Радою закон «*Про право горожанства (громадянства) на Західній області Української Народної Республіки*» та підготовлене на його основі розпорядження Державного Секретаріату внутрішніх справ від 10 квітня 1919 р. Як підзаконний акт, воно деталізувало закон, а також встановлювало особливі вимоги до державних службовців.

Згідно із зазначеним *Законом* громадянином ЗО УНР вважалася кожна особа, яка на день його оголошення проживала в одній з громад краю. Питання надання громадянства чужинцям було компетенцією Державного Секретаріату. Окремий параграф *Закону* означував громадянство Наддніпрянської УНР – її громадяни машинально вважалися також громадянами ЗО УНР. Іноземець і особа без громадянства могли набути статус громадянина ЗО УНР лише після п'яти років постійного проживання на її території [854, с. 241].

Складовою заходів з вироблення національної конституційно-правової доктрини організації влади є унормування діяльності органів місцевої влади й, передовсім, місцевого самоврядування. Варто зауважити, українська «Юридична енциклопедія» під місцевим самоврядуванням розуміє політико-правовий інститут народовладдя, через який здійснюється управління місцевими

справами в низових адміністративно-територіальних одиницях через самоорганізацію жителів певної території, однак за згодою і при сприянні з боку держави [639, с. 731].

В організації місцевої влади й місцевого самоврядування «Першої» УНР Центральна Рада виходила з розуміння того, що органи місцевої влади водночас були органами місцевого самоврядування, і органами державного управління. Ця думка, що її підмітив О. Мироненко, усіляко підкреслювалась у документах УЦР, Генерального секретаріату, Ради Народних Міністрів упродовж усього їх існування [527, с. 95]. Реально Центральна Рада, декларуючи єдність місцевих державних владних органів із самоврядними, не пропонувала нічого нового. Усю попередню систему органів місцевого самоврядування вона сприйняла беззастережно. Наприклад, вже у Першому універсалі йшлося про збереження існуючої системи місцевого самоврядування, і лише порушувалося питання про її українізацію та переорієнтацію на Центральну Раду.

Оскільки законодавство «Першої» УНР у сфері самоврядування обходилося здебільш загальними та декларативними нормами з універсалів Ради та декларацій її Генерального секретаріату, то це, в поєднанні з революційними умовами творення національної державності, стало однією з причин виникнення не передбачених правом самоврядних органів на місцях. Так, вираженням народної самоорганізації вважаємо постання у містах т. зв. *домових комітетів*, на які покладали функції щодо утягування громадян до належного санітарного утримання будинків чи постачання продуктів й палива тощо. Основною у діяльності домових комітетів було забезпечення охорони особистої безпеки й майна мешканців будинків. Безпосередньо на підприємствах чимало владних функцій покладали на себе *фабрично-заводські комітети* й *професійні союзи*. Виборні *солдатські* та *матроські комітети* діяли у війську, а у волостях – розпоряджалися *селянські комітети*. У документах Центральної Ради такі органи самоврядування переважно визнавалися, але також не визначалося їхнє місце у структурі місцевих владних органів.

Разом з тим, керівництво УНР навіть попри складність військово-політичної ситуації в державі, намагалося приділяти увагу становленню принципово нових рис адміністративно-територіального устрою, що ґрунтувалися б на українських історичних традиціях й спрямовувалися б на децентралізацію виконавчої влади [147, с. 6].

Свідченням цього стала розроблена М. Грушевським концепція нового адміністративного устрою [167, с. 10], якою передбачалася ліквідація старого губерньсько-повітового поділу та запровадження поділу на землі. Серед іншого було запропоновано розмір території земель як адміністративно-територіальних одиниць – вони мали бути меншими за губернії, проте не більшими за територіальні розміри повітів. Загалом новий устрій ніс ідею універсальності, себто, мав бути пристосованим водночас до судової мережі, й до мережі виборчих округів. Земельний адміністративно-територіальний устрій на законодавчому рівні запроваджувався 3 березня 1918 р. Законом «*Про поділ України на землі*» [283, с. 181-182].

В *Українській Державі* ситуацію з організацією місцевого самоврядування як національного інституту народовладдя супроводжувалося протистоянням між місцевою адміністрацією та органами місцевого самоврядування. Останні діяли у *формі земств і міських зібрань*, і, здебільшого, перебували під впливом українських політичних партій, що були опозиційними до гетьманського режиму.

Тим часом здебільшого анти гетьманська позиція органів самоврядування в *Українській Державі* викликала поворотний відголос з боку влади. До прикладу, згідно з прийнятим 29 червня 1918 р. законом «*Про надання губерньським старостам права розпускати волосні земські зібрання та управи*», губерньський староста з дозволу міністра внутрішніх справ отримав право розпускати органи місцевого самоврядування у випадках, якщо їхні дії суперечили державним інтересам [255, с. 133-134]. У таких випадках губерньськими старостами тимчасово призначалися *волосні ради*, що, зазвичай, налічували 3-5 осіб.

Гетьманський уряд прагнув на місцях створити лояльні до нього органи місцевого самоврядування. Для цього, намагався, передовсім, змінити порядок

їхнього формування. Цю функцію було покладено на прийнятий 16 вересня 1918 р. «Закон про вибори губернських та повітових земських гласних». Фактично, цим законом запроваджувалися дореволюційні правила проведення виборів, за яких право голосу обумовлювалося наявністю нерухомого майна, підприємницькою діяльністю, належністю до певного стану чи освітою [238, с. 280-290].

Усіх депутатів – гласних – очікувалося обирати на три роки шляхом таємного голосування. Гласні в органи самоврядування у містах обиралися на чотири роки. Свої обов'язки вони виконували на громадських засадах. А правом участі у виборах користувалися усі громадяни, які на день виборів знаходилися у місті не менше, аніж один рік, а також сплачували на користь міста податки чи збори зі свого майна. «Усі виборці поділялися на три виборчі курії: 1) платників вищих ставок податків; 2) платників середніх податків, з яких гетьман, сподіваючись знайти соціальну опору своєму режиму, виділив в окрему категорію *громадян-козаків*; 3) решта платників» [834, с. 346].

Куріальна система виборів, згідно із задумом, мала привести до того, щоб діяльність органів місцевого самоврядування скеровувалася представниками вищих станів та заможними хліборобами. Утім, реалізувати цей задум гетьманові історія не відвела часу.

Законодавча база Директорії або «Другої» УНР у сфері організації органів місцевого самоврядування відзначалася декларативністю та непослідовністю, а також намаганням поєднати на місцях державну владу з органами місцевого самоврядування.

У цьому сенсі вона намагалася продовжувати політику «Першої» УНР. Перша спроба такого поєднання була реалізована після Трудового Конгресу в рамках розвитку «трудового принципу». На законодавчому рівні основні засади цієї новації було визначено у законі «Про місцеві конгреси і ради трудового народу», що визначав широку структуру місцевих органів влади. Вони складалася з повітових та губернських конгресів трудового народу, губернських

та повітових організаційних комісій як постійних органів управління з широкою адміністративною компетенцією [194, с. 478-484].

Проте запровадження трудових рад як органів місцевої влади й самоврядування виявилось невдалою спробою, оскільки вона була неефективною в тодішніх умовах еволюції національної державності.

Директорія УНР відновила органи місцевого самоврядування у вигляді дореволюційних *земських* зібрань та управ та *міських* дум й управ. При цьому гетьманські земські та міські представницькі органи були розпущені на підставі того, що обралися на основі майнового цензу; нові формувалися заново шляхом виборів на загальнодемократичній основі. Загальне керівництво покладалося на губернських комісарів. Діяло російське дореволюційне законодавство як інструмент регулювання відносин між комісарами й органами місцевого самоврядування. Попри те, належна робота цих органів загалом не була налагоджена, а тому управління найчастіше втілювати комісари Директорії або *військові отамани*. Військові коменданти стали чільними особами у прифронтовій смузі – вони наділялися надзвичайними повноваженнями. В цілому на місцях доби Директорії УНР, особливо у повітах і волостях, владичила т. зв. *отаманищина*, що була владою місцевих авторитетів.

У ЗУНР упродовж усього часу її існування, статус та принципи організації місцевого самоврядування, не були законодавчо регламентовані – навіть попри те, що Українська Національна Рада особливу увагу приділяла організації органів влади і управління на місцях. Як наслідок – існували різні його форми. Так, повітові ради у Дрогобичі, Коломиї та Перемишлі утворювали низку фахових комісій. А для повітів Коломиї та Печеніжина спільним представницьким органом стала *Окружна УН Рада*. Вона створювала підрозділи – референтури, що за напрямками діяльності відповідали урядовій структурі. Функції органів самоврядування у Станіславові фактично поклалися на *Повітову Господарську Раду*. Вибори до неї відбулися на основі загального й прямого голосування [834, с. 411].

Авторитетний дослідник історії ЗУНР О. Павлишин зазначає, що наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. виникають т. зв. *Ширші ради*, що формувалися а основі представництва від сільських громад та робітничих осередків повіту. Такі ради було створено у низці галицьких міст – Дрогобичі, Калуші, Коломиї, Бучачі, Бережанах, Станіславові, Тернополі та Чорткові. У ряді інших місцевостей утворювалися органи самоврядування на професійній основі. Так, *Ради робітничих депутатів* діяли у Дрогобичі, Калуші, Косові й Стебнику, а *Ради солдатських депутатів* було створено в Коломиї, Станіславові та Стрию. Щоправда, робітнича Рада у Стебнику створювалася як місцевий орган влади, а в Дрогобичі – як організація робітників місцевого соле заводу [598, с. 94-100].

Підсумуємо викладене вище кількома пунктами.

Перший. Вироблення конституційно-правової доктрини організації влади і самоврядування через практику конституційного законотворення було одним з пріоритетів законодавчої діяльності усіх українських національних державних формацій. Конституційно-правові норми УЦР ґрунтувалися на концепції правової держави. Конституція УНР – «*Статут про державний устрій, права і вольності УНР*» – стала результатом, з одного боку, ужитку демократичних традицій українського минулого, а з іншого, – державотворчих пошуків української революційної хвилі.

Як форму, так і, до певної міри, зміст нормативно-правових актів Гетьманату визначала, власне, сама своєрідність політичного становища Гетьмана, що впливала з нелегітимного способу його приходу до влади. Гетьман не намагався створити нову конституцію, а вважав це прерогативою майбутнього Сейму, проте багато із затверджених ним законодавчих актів, звісно, мали конституційний характер.

Програмні документи конституційно-правового характеру Директорії УНР загалом обмежувалися її деклараціями та універсалами. Директорія декларувала відновлення чинності багатьох конституційних законів «Першої» УНР, що спрямовувалися на захист прав громадян. Проте Конституцію УНР 1918 р. не відновила, а намагалася виробити власну. Головним орієнтиром у законодавчій

діяльності ЗУНР, і, зокрема, у розвитку її конституційного законодавства, слугували загальнолюдські цінності.

Другий. Доводиться констатувати, що питанню законодавчого регулювання організації органів місцевого самоврядування приділялася недостатня увага. Основною хобою «Першої УНР» у цьому сегменті конституційно-правової законотворчості стала цілковита невизначеність системи інституцій, що мали закласти фундамент місцевої влади та, власне, відсутність належної правової бази. Громадяни Української Держави були позбавлені загального та рівного виборчого права на рівні органів територіального самоврядування у формі земств і міських зібрань. В Директорії УНР певний час панівною залишалася ідея надання трудовим радам повноважень одночасно органів місцевої державної влади і самоврядування. Так само не була законодавчо регламентована організація місцевого самоврядування в ЗУНР.

Недооцінювалося й значення інституту громадянства. Закони в цій галузі, зокрема у «Першій» УНР чи ЗУНР, приймалися тільки після чотирьох-п'яти місяців з часу проголошення державності. Впадає у вічі недооцінка потенціалу інституту громадянства в питаннях забезпечення інтересів етнічних українців в Українській Державі. Разом з тим, відзначимо, що основи національного інституту громадянства були закладені законодавством про громадянство українських державних формацій революційної хвилі 1917-1921 рр. Його демократичність базувалася на принципах, що були властиві європейській правовій культурі – рівності людей перед законом та свободи вибору громадянства.

5.3 Ідея національної державності у справі розбудови судової системи, правоохоронних органів та військового будівництва

У державотворчій діяльності українських національних державних формацій осібне місце займають заходи по розбудові судової системи,

правоохоронних органів та військового будівництва, що зумовлювалося значимістю кожної із зазначених сфер в процесі державного будівництва.

Українські національні державні формації революційної хвилі розуміли значимість суду як однієї з найбільш знакових прерогатив держави та гілок державної влади. Відтак у побудові держави одним із пріоритетних завдань було запровадження системи судівництва у відповідності з головними засадами національного державотворення.

Перша спроба Української Центральної Ради сформувати національний судовий орган виявилася невдалою – утворене, згідно з Декларацією Генерального секретаріату (червень 1917 р.) [184, с. 156-160], у складі Генерального секретаріату секретарство судових справ, орган, що мав координувати питання побудови судової влади, незабаром відомою Інструкцією Тимчасового уряду (серпень 1917 р.) було виключено зі складу Генерального секретаріату [909, с. 213-217].

У другій Декларації Генерального секретаріату (вересень 1917 р.) ідея створення власної судової інституції зберіглася. Вона містила кілька положень про задачі секретарства судових справ. Декларувалася як неминуча потреба адаптації судових установ «*відповідно до нових форм життя на Україні*». А для цього слід було відновити діяльність судового секретарства [185, с. 323-327].

Новим етапом у напрямі побудови національної судової системи стало проголошення Центральною Радою III Універсалу (листопад 1917 р.) [934, с. 398-401], який, фактично, відновлював діяльність Генерального секретарства судових справ, але вже під іншою назвою – секретарства *юстиції*, а також висловлювалося завдання щодо формування відповідної нормативно-правової бази.

У центрі формування нової судової системи УНР доби Центральної Ради перебувало Генеральне секретарство судових справ (юстиції).

Структурно воно складалося з двох департаментів – *кримінального і цивільного*, які поділялись на відділи, а також *кодифікаційної комісії*. Функції останньої полягали у загальному перегляді чинного в УНР російського

імперського законодавства; виробленні плану щодо видання загального зводу законів УНР; підготовці й редагуванні законопроектів). У структурі секретарства була *канцелярія*, що мала реєструвати справи і розподіляти їх за департаментами та деякі інші підрозділи. Наприкінці 1917 р. при секретарстві судових справ створили Головну тюремну управу, і вживалися заходи щодо організації Межевої управи.

При секретарстві створювалися численні *комісії*, що мали завданням розгляд і опрацювання конкретних справ. До прикладу, у грудні 1917 р. працювала слідча комісія у справах злочинів, що пов'язані з політичними обставинами, а також т. зв. свавільних «трусів» (обшуків) та арештів, а в березня 1918 р. було створено комісію зі складання законопроектів щодо впровадження у життя тих положень укладених мирних договорів, що торкалися цивільно- і кримінально-правових відносин [418, с. 37-38] тощо.

Генеральний суд оголошувався найвищою судовою інституцією УНР доби Української Центральної Ради. Відповідно до ухваленої 29 квітня 1918 р. Конституції УНР, він був «зложений з колегії, вибраної Всенародними Зборами на протязі п'яти літ. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної власти» [385]. Проте основні положення Конституції не були реалізовані, адже Центральна Рада припинила свою діяльність саме в день її ухвалення.

Правовою основою діяльності найвищої судової інституції УНР став прийнятий 2 грудня 1917 р. Закон «Про утворення Генерального Суду». У ньому визначалася структура останнього – мав діяти у складі трьох департаментів: цивільного, кримінального (в законі – *карного*) та адміністративного [289, с. 497].

У цьому ж законі в загальних рисах йшлося також про прокуратуру – *прокураторію*. Фактично прокуратура перебувала в підпорядкуванні двох структур – Генерального суду і Генерального секретарства судових справ. У першому випадку через те, що вона діяла при Генеральному суді й, відповідно,

іменувалася «Прокураторією Генерального суду». А залежність від «судового відомства» полягала в тому, що останнє затверджувало її регламент. Один з прокурорів отримував звання старшого, і йому доручався «провід над прокураторією». Однак, вже 23 грудня 1917 р. УЦР прийняла спеціальний закон «Про упорядження прокурорського нагляду на Україні», в якому вказувалося, що *«всі прокуратори призначаються генеральним секретарем судових справ»* [262, с. 64].

Прийняття 17 грудня 1917 р. закону *«Про заведення апеляційних судів»* стало певним поступом у формуванні судової системи УНР. Він передбачав створення Київського, Харківського, Мелітопольського (або Одеського) апеляційних судів [951, с. 60].

З метою урегулювати порядок обрання суддів Генерального та апеляційних судів 23 грудня 1917 р. було прийнято закон «Про умови і порядок обрання суддів Генерального та апеляційних судів». Документ передбачав усіх суддів вказаних судів обирати на засіданні Центральної Ради більшістю в 3/5 голосів. Кандидатами могли бути ті, хто не мав навіть простої вищої освіти, не кажучи вже про спеціальну [276, с. 63-64]. На практиці ж вибори суддів проходили в обстановці реальної конкурентної боротьби. І, як зазначає О. Мироненко, попри прийняті належні закони і персонально сформований склад Генерального та Київського апеляційного суду, приступити до виконання обов'язків судді змогли тільки в останні дні існування «Першої» УНР [527, с. 86].

В умовах ускладнення військово-політичної ситуації в лютому – березні 1918 р., виникла нагальна потреба організації *військово-революційних та військових судів*.

До складу військово-революційних судів входили два представники, які репрезентували місцеві громадські організації, а ще чотирьох призначав губернський комендант. Це були – один військовий діловод-юрист, один козак та двоє старшин. Окрім цих осіб, ще передбачалося призначити по одному запасному судді від кожної з вказаних верств на випадок вибуття або усунення одного із суддів. Суд формувався відразу після вчиненого військовиком злочину.

Мав приступити до розгляду справи не пізніше, аніж як у десятиденний термін після цього, і діяв у складі управління повітового коменданта, що розташовувалося найближче до місця злочину [527, с. 88].

Для розгляду злочинів й провин з боку тільки військових осіб на території УНР створювалися військові суди. Вони діяли на підставі *Наказу про Військові Суди* від 23 квітня 1918 р., спеціального циркуляру Центральної ради, адресованого структурному підрозділу «судового» відомства на цьому етапі – Головному Управлінню Військових Судових Справ [951, с. 300].

Оцінюючи спеціалізацію військових судів УНР, дослідники наголошують передовсім на їх судовій юрисдикції щодо війська – спеціального суб'єкта правовідносин. Ще однією особливістю практики військових судів було їхнє право розглядати справи, що виникали не тільки з кримінально-правових, але й з адміністративних відносин [733, с. 17].

Характеризуючи судову систему Української Держави, дослідники наголошують як на її головній особливості – функціонуванні впродовж певного часу т. зв. «змішаної» судової системи, що охоплювала судові установи часу Російської імперії, постімперського Тимчасового уряду, «Першої» УНР та, власне, судові інституції Гетьманату [418, с. 16].

Суд у гетьманській Україні відбувався *«іменем закону Української Держави»* після 25 травня 1918 р., з дня затвердження гетьманом *«Закону про титул»* [273, с. 81].

На Міністерство судових справ (пізніше – юстиції) Гетьманату покладалися завдання координувати організаційну розбудову судової системи. Усі суди Держави поділялися на *загальні, місцеві та військові*.

Генеральний суд, а згодом – *Державний Сенат*, виконували функції найвищої судової інституції Української Держави. При чому, перший, до вересня 1918 р. продовжував працювати, як і за часу УНР, у своєму первинному виді.

Генеральний суд у своїй діяльності, передовсім, опирався на спеціальний розділ *«Законів про тимчасовий державний устрій України»* від 29 квітня 1918 р., де окреслювалося його місце серед державних інституцій як вищого

«охоронителя» закону. На нього спускалося завдання доводити «для загальної відомості» закони та урядові розпорядження. А усіх генеральних суддів призначав гетьман. Він, щоправда, від початку свого приходу до влади, мав на меті реформувати Генеральний Суд, уподібнивши його до російсько-імперського «*Правительствующого Сената*» [290, с. 40].

Норми цього закону стосовно Генерального суду мали бути чинними до утворення *Державного Сенату*, нового органу як головного результату судової реформи. За час чотиримісячної (до серпня 1918 р.) діяльності Генеральний суд Української Держави розглянув чимало справ, мав можливість замінювати рішення чи вирок будь-якого іншого суду Держави. Траплялися випадки втручання до сфери компетенції Генерального суду гетьмана [733, с. 18].

Державний Сенат «в судових та адміністративних справах» став вищим органом з 1 вересня 1918 р. відповідно до закону від 8 липня 1918 р. «*Про утворення Державного Сенату*» [941, с. 147-154].

Відзначимо, що гетьманський акт, в порівнянні з ухваленим Центральною радою законом про Генеральний Суд, встановлював більш суворі вимоги щодо кандидатів на посади сенаторів. Вони мали мати вищу юридичну освіту й щонайменше 15-річний стаж роботи у судовому відомстві на посадах чи то слідчого, чи заступника (товариша) прокурора суду або ж бути «в стані присяжного адвоката, а також з числа тих, що мають учений ценз *Магістра або Доктора, Лекторів юридичних наук у вищих школах, що виконували лекторські обов'язки в той саме час*» [941, с. 150].

Водночас у *Законі*... містилася й геть-чисто сучасна заборона сенаторові займатися, крім наукової й викладацької, будь-якою іншою діяльністю. Тимчасово усунути сенатора з посади могли тільки у випадку його притягнення до кримінальної відповідальності, а звільнити його чи позбавити звання сенатора можна було тільки за судовим рішенням [941, с. 150].

Закон «*Про утворення Державного Сенату*» став також правовою основою для організації прокуратури й поновлення діяльності інституту адвокатури.

Судова система, яку вибудовував гетьманський режим, складалася із загальних, місцевих та військових судів.

Прийнятий 8 липня 1918 р. закон «*Про судові палати і апеляційні суди*» запроваджував система загальних судів в Українській Державі. Цей акт скасував схожий закон «Першої» УНР й поновив перебулі російсько-імперські Київський апеляційний суд, Харківську та Одеську судові палати [270, с. 154-155]. У той же час організація місцевого судівництва в Українській Державі практично не зазнала змін від часу УНР. Скажімо, у серпні 1918 р. в Державі діяло 112 міських і повітових з'їздів мирових суддів, які на три роки обиралися в сільській місцевості повітовими земськими зібраннями, а в містах – міськими думами [854, с. 115].

Вказаний *Закон...* увиразнював структуру судових інституцій. Так, кожна судова палата складалася з двох департаментів: цивільного і кримінального й мала окремі склади суддів на чолі з головою. Ним ставав найстарший із суддів, якого обирали на загальних зборах палати [270, с. 155].

Компетенція мирових суддів охоплювала розгляд дрібних адміністративних проступків, а також кримінальних та цивільних справ. В останніх випадках мировий суддя брався за розгляд справи, якщо покарання по ній не переважало за 1,5 року тюремного ув'язнення, чи сума позову не перевищувала 3 тис. крб. [732, с. 20].

Система військових судів новітнього українського Гетьманату базувалася на кількох нормативно-правових актах. Так, згідно з ухваленим 21 червня 1918 р. законом «*Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію*», з-поміж військових судів розрізняли *вищі* та *штабові*. Перші діяли у Києві та Катеринославі, а інші створювалися при штабах усіх дивізій та корпусів, а також – Головному штабі.

Гетьманську військову юстицію очолювало *Головне військово-судове управління*. У його складі створили три відділи: загальний, прокурорський, законодавчий, кожний з конкретними функціями. Загальний відділ мав займатися вирішенням персональних та господарських справ, прокурорський –

здійснювати прокурорський нагляд, а в законодавчому відділі організували роботу над підготовкою нового військового законодавства [732, с. 20].

1 грудня 1918 р. Директорія УНР ухвалила рішення про те, що суд «*на території Української Народної Республіки провадиться іменем Української Народної Республіки*» [854, с. 170]. І взялася розбудовувати судову владу фактично на засадах судової системи часу Центральної Ради.

Окремим законом 2 січня 1919 р. гетьманський Державний Сенат був ліквідований й, відповідно, відновлена діяльність Генерального Суду, але під зміненою назвою – *Найвищого суду Української Народної Республіки* [264, с. 403-405]. Структурно відтоді у ньому закладалися три департаменти: цивільного, кримінального й адміністративного судочинства. Вони здійснювали свої функції у відповідності з законом «Першої» УНР від 2 грудня 1917 р. включно з касаційними функціями Головного воєнного суду. Затверджувалися також штати Найвищого суду, зокрема й *прокуратурії*, що діяла у його складі [45, с. 40].

Відмінністю судової влади за часів Директорії стало те, що поряд із цивільним судовим устроєм, з 22 листопада 1918 р. вводилися запозичені від імперії та Гетьманату *військово-польові суди*. Їх діяльність у складі прокурора, двох старшин, двох козаків та секретаря було організовано в межах окремих військових частин.

Як покарання військово-польові суди застосовували строкову і безстрокову каторгу, грошові штрафи, ув'язнення від шести місяців до двох років та смертну кару. Оскільки останню як вид покарання було скасовано Центральною радою, а Директорія вважала себе її спадкоємицею, то цей факт трактуємо як порушення законності.

Гадаємо, що з огляду на умови, в яких знаходилася держава, говорити про дотримання військово-польовими судами вимог законодавства чи процедурних норм, очевидно, не доводиться. Суд виносив рішення за найвищою шкалою покарань, хоча смертні вирoki підлягали затвердженню комендантом частини, при якій працював такий суд. Припускаємо, детальний розгляд й ретельне

з'ясування усіх обставин справи не проводилося ще й тому, що такого плану проваджень було дуже багато. Дослідники переконують, що значна частина вироків і рішень військово-польових судів вирізнялася невинуватою жорстокістю [692, с. 8].

Дослідник проблематики А. Макарчук наголошує, що поширення юрисдикції німецько-австрійських військово-польових судів на територію УНР і підсудність їм українських громадян набула неоднозначного, з погляду міжнародного права, юридичного оформлення. Тоді П. Скоропадський визнав юрисдикцію німецько-австрійських військово-польових судів на території України та їх право судити громадян Української Держави. Однак у перші місяці Гетьманату українській стороні вдалося вибороти певні поступки з боку німецько-австрійських військових адміністрацій щодо розподілу підсудності органів юстиції союзних Гетьманові держав. Вона стосувалася лише карного судочинства, тоді як адміністративне та цивільне судочинство залишалось у юрисдикції української судової адміністрації [472, с. 59, 61].

У цілому, погоджуємося з думкою О. Тимощука, що гетьманські судові органи, хоча й були дещо обмежені у своїй компетенції, усе ж здійснювали суверенну державну владу. Те ж твердження, хоча з дещо більшою пересторогою, може бути застосоване і до судів Центральної Ради.

Нормативний акт, яким у ЗУНР встановлювали українську судову владу замість австрійської УН Рада прийняла 21 листопада 1918 р. під назвою закону *«Про тимчасову організацію судів і влади судової»*. Його особливість – у максимальній непорушності при цьому існуючої судової організації. У документі підкреслювалося (§ 1), що судочинство в ЗУНР мало відбуватися, основується на законах і розпорядженнях булої австрійської імперії, якщо вони не перечать засадам української державності [927, с. 191-192].

Усі суди на території колишнього цісарсько-королівського Вищого крайового суду у Львові закон проголошував судами Західноукраїнської Народної республіки, й наголошував на здійсненні ними судочинства від її імені. На території ЗУНР справи колишнього австрійського міністерства судівництва

переходили до створеного спеціального відомства – Державного секретаріату судівництва. Цісарсько-королівський повітовий суд та цісарсько-королівський вищий крайовий суд – дотеперішні австрійські суди – сформували судову систему ЗУНР й були перейменовані на *Вищий, повітовий та окружний* суди Республіки. Як вища судова інстанція держави, окремим законом має бути утворений *Найвищий Державний Суд* у Львові, проте у зв'язку військовими діями та втратою м. Львова, у лютому 1919 р. замість Найвищого та Вищого судів ЗУНР утворили судові сенати III та II інстанції. Останні мали діяти при окружному суді у Станіславові. Голів та членів сенатів призначав Державний секретар судівництва, а УН Рада або її Виділ опісля – затверджувала [927, с. 195].

Перспективна реформа судової системи передбачала поділ усієї території держави на адміністративно-судові одиниці – 12 *судових округів* та 130 *судових повітів*. Передбачалося надати можливість населенню право вільного вибору окружних і повітових суддів. Існувала відповідна квота для національних меншин у виборах суддів. Кандидат на посаду судді мав скласти іспит перед спеціальною комісією, що діяли при окружних судах. Члени комісії призначалися Державним секретарем судівництва. Усі судді та працівники судів мали скласти присягу на вірність Українській державі. Для інформації про наявність вільних суддівських посад використовували пресу [348, с. 6].

Надзвичайні обставини, спричинені війною, сприяли розвитку військової юстиції й створенню військово-польових судів. Їх структура окреслювалася 16 листопада 1918 р. з виданням спеціального розпорядження Державного Секретарства судівництва. Система військових судів набиралася з окружного, обласного військових судів та Найвищого військового трибуналу. Польові суди в ЗУНР запроваджувалися розпорядженням Державного Секретаріату від 3 грудня 1918 р. Вони діяли при кожній окружній військовій команді, і, за звичай, склалися з трьох осіб: голови та двох суддів. На останніх покладалися різнотипні функції – слідчого й прокурора [481, с. 146].

Процес розбудови правоохоронних органів в УНР доби Української Центральної ради координувалося Генеральним секретарством внутрішніх справ

(з січня 1918 р. – Міністерством внутрішніх справ). Декларація Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р. покладала на відомство боротьбу зі «*всіма проявами безладдя й контрреволюційними замахами*» [586, с. 66]. При цьому, охорона правопорядку безпосередньо мала стати головним завданням діяльності організацій «Вільного козацтва», міліції та структур «Вільного реєстрового козацтва».

За умов відсутності реальних сил та можливостей центральних й місцевих владних органів для здійснення своїх повноважень, основним засобом відновлення правопорядку, як вважала Центральна Рада, мали стати демократичні органи місцевого самоврядування. Вони розвивали свою діяльність шляхом «активно організованої самодіяльності й самооборони населення» у вигляді товариств *вільного козацтва*, які за формою стали, можливо, найвиразнішим зовнішнім виявом української національної державно-правової традиції революційної доби.

Під такою назвою, починаючи з квітня 1917 р. вслід за селом Гусаків Звенигородського повіту тодішньої Київської губернії виникають стихійно озброєні загони у різних місцевостях України для борні з кримінальними злочинцями [651, с. 303-304]. Стихійне створення козацьких формувань було викликане також масовими заворушеннями солдатів, що утекли з фронту.

Загони «Вільного козацтва» первинно створювалися на основі козацького звичаю як територіальна самооборона з виборною старшиною в межах сучасної Черкащини. Цей досвід блискавично поширився на Полтавську, Чернігівську, Волинську і Херсонську губернії. Низовою ланкою в адміністративно-територіальній структурі вільнокозацького руху визначалося *поселення* – незалежно від чисельності кожне село чи місто могло мати тільки одну громаду товариства «Вільного козацтва». Її члени поділялись на дійсних, почесних і співробітників. *Загальні збори* козацької громад збиралися двічі на рік, і оголошувалися вищим органом її управління [834, с. 318].

Вільнокозацькі місцеві громади організовувалися у волосні, а волосні – в повітові, відповідно, повітові – у губернські козацькі громади. У кожній вищим

органом оголошувалися її загальні збори, що формувалися за представницьким принципом. Так, до волосних зборів обирали одного представника від кожних 50 членів сільської (чи міської) громади, до повітових – від кожних 100, а в губернських зборах брав участь один представник від кожної волості. Такі представники мали зберігати свої повноваження впродовж одного року, на такий же термін обирали їх заступників [460, с. 136].

Був створений козацький суд, що мав завдання розглядати будь-які порушення дисципліни. У козацькому суді справи розглядали колегіально у двох інстанціях – сотенному та курінному судах. Перший складався з козацьких повпредів, обраних від кожного десятка козаків, які обирали з-поміж себе головуючого. Проте останній у процесі здійснення судочинства особливими права не наділявся – усі члени суду мали рівні права. Курінний суд вже складався із постійних членів, якими були обрані сотенні керівники, та непостійних або виборних по одному козаку від кожної сотні. На кожному судовому засіданні мав обиратися новий його головуючий. Суд працював у відкритому режимі – на засіданні міг бути присутнім будь-хто з громадян [854, с. 120-121].

Передбачалося, покласти на товариства «Вільного козацтва» виконання служби *громадської міліції*, зокрема, здійснення охорони громадського порядку й спокою населення, захисту громадян та їхньої власності тощо. З цією метою створювалися кінні та піші т. зв. муштрові загони та протипожежні дружини.

Відзначимо, товариства «Вільного козацтва» усіляко намагалися дбати про фізичний та духовний розвиток своїх членів. З їх ініціативи створювалися бібліотеки, видавалися часописи, газети і т. ін. Серед іншого, зокрема, на формування «Вільного козацтва» поклали контроль за вирубуванням лісів. Також до важливих функцій вільнокозацьких загонів належала боротьба зі спекуляцією на ринках. У випадку вияву означених фактів порушники спочатку штрафувалися, а товар конфісковували. З конфіскованого майна через козацькі крамниці забезпечувалися найбільш необхідні селяни та військо. Серед найбільш поширених правопорушень – самогоноваріння – каралося першого разу штрафом у розмірі 25 крб. Друге порушення вартувало – 50 крб., третє –

тримісячного адміністративного арешту й знищення винокурні й продуктів самогоноваріння [660, с. 530-533].

У масштабі УНР юридичні принципи побудови та діяльності організацій *Вільного козацтва* закріпив затверджений 13 листопада 1917 р. Генеральним секретаріатом Статут «*Вільного козацтва на Україні*» [777, с. 435-440].

Організація внутрішньої охорони повітів у «Першій» УНР мала покладатися на воєнізовану силу – *вільне реєстрове козацтво*, що 23 січня 1918 р. засновувалося відповідною постановою Ради народних міністрів УНР.

Служба *реєстрових козаків*, на відміну від загонів *Вільного козацтва*, вважалася державною. Формувалося реєстрове козацтво УНР через мобілізацію, яку проводили за територіальним принципом органи військового міністерства. З кожним із реєстрових козаків укладали контракт на певний термін. Служба козаків та старшин оплачувалася. Керівництво внутрішнім життям й навчанням реєстрових козаків покладалося на повітових військових начальників. Але їхню участь боротьбі із заколотами та анархією вже організовували повітові комісари. Передбачалася окрема структура реєстрового козацького війська з поділом на сотні (в межах повіту), полки, що формувалися з сотень 3-4-х повітів, кошів, в які організовувалися усі полки окремих губерній [854, с. 48]. Оскільки в багатьох місцевостях загони вільного реєстрового козацтва, замість протидії, самі ставали злочинцями, то вже у березні уряд УНР ліквідував структури *Вільного реєстрового козацтва*. Натомість, основною правоохоронною структурою мала б знову стати міліція [777, с. 435-440].

Організація й діяльність міліції в УНР доби Української Центральної Ради базувалися переважно на нормативних актах російського Тимчасового уряду. Перш за все, йдеться про постанову від 14 березня 1917 р. *Про заснування міліції*, із незначними змінами і доповненнями [658, с. 77-86] та декілька циркулярів його МВС щодо комплектації органів міліції. Таких як: «*Про прийняття колишніх чинів на службу в міліцію*» та «*Про осіб, які можуть увійти до складу міліції*», прийнятих, відповідно, 15 і 22 березня 1917 р. [854, с. 46].

У цих документах визначалися принципи організації й правовий статус міліції. Йшлося, зокрема, про те, що міліція покликана охороняти громадську безпеку і порядок, захищати кожного громадянина від будь-якого насилля чи свавілля. Органам міліції ввіряли обов'язки з царини судового та військового відомств: проведення дізнання чи участі у попередньому слідстві, обліку та призову на дійсну військову службу тощо.

Гетьманові П. Скоропадському, на відміну від попередньої української влади 1917--1918 рр., поталанило створити найбільш досконалу правоохоронну систему, основою якої стала *Державна варта*. Остання була утворена, як один із департаментів Міністерства внутрішніх справ, 18 травня 1918 р. на підставі Тимчасової постанови Ради міністрів Української Держави «*Про зміну існуючих законів про міліцію і створення державної варти*» [907, с. 14]. Згодом правові засади діяльності й чітку організаційно-функціональну структуру місцевих підрозділів Державної варти встановлював затверджений гетьманом 9 серпня 1918 р. «*Закон про Статут Української Державної Варти*» [941, с. 216-224]. Установи Державної варти діяли на рівні окремих губерній, міст, т. зв. *градоначальництв*, повітів, на залізницях діяли у відповідності до положень цього акта.

В організаційно-структурній системі установ Державної варти, окрім кримінально-розшукового, виняткове місце займав т. зв. *освідомчий* відділ, що мав розгалужену сітку місцевих представництв у розрізі адміністративно-територіальних одиниць усіх рівнів. Особливістю їхньої роботи було підпорядкування безпосередньо очільникові місцевої адміністрації.

Головна функція освідомчих відділів – запобігання можливим злочинам супроти державного ладу та безпеки держави, збір агентурної інформації про політичні партії та їхніх функціонерів, політичні виступи і страйки. А в числі найбільш дійових каналів збирання службової інформації були: *зовнішній нагляд*, що здійснювався через т. зв. філерів, секретних агентів, які утримували грошову винагороду, та *секретну агентуру* – вивчала настрої різних верств

населення. Безвідносно до рівня діяльності усі співробітники Державної варти мали тісно взаємодіяти [907, с. 16].

Діяльність Державної варти поділялася на кілька основних видів: *загальну* (чи адміністративну) та *оперативну*, що охоплювала кримінально-розшукову й інформативну сферу. Додаймо також, що на Варту покладались функції державної безпеки, себто здійснення захисту існуючого в країні ладу.

Кадровий апарат Державної варти формувався здебільшого за рахунок працівників колишньої поліції. Українські спеціалісти твердять, що близько 60% з усіх офіцерів Варти служили жандармами ще в самодержавній Росії. Вони й займали усі ключові посади в департаменті [148, с. 129]. Зарахованих на службу осіб, з метою набуття ними відповідних знань, готували в спеціальних школах.

Характеризуючи гетьманське законодавство щодо організації та діяльності правоохоронних органів, дослідник О. Олійник вказує на його особливість – цілеспрямоване посилення каральної функції. У підтвердження цього наводить аргументи: переважній більшості законів надавалося зворотної сили; не було чіткого розмежування між кримінальною та адміністративною відповідальністю; арешти та обшуки здійснювалися за вказівками посадових осіб, а за рішенням позасудового органу могли застосовувати примусове вислання тощо [586, с. 62-63].

Дійсно, певні явища з практики Варти засвідчили, що у багатьох аспектах її функції виходили за межі виключно правоохоронних. Особливо після видання Тимчасової постанови Ради міністрів від 26 липня 1918 р. «*Про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку й громадського спокою*» [653, с. 194-195] та інших нормативних актів гетьманського режиму, Державна варта, по суті, трансформувалася один з чільних елементів репресивно-каральної системи гетьманського режиму. Разом з тим, важко не погодитися з висновком О. Тимощука, який він зробив за свідченнями історичних джерел про те, що діяльність Державної варти була не тільки каральною, але й правоохоронною [907, с. 53-54].

Розбудова Директорією та її урядом правоохоронних структур обумовлювалася, передовсім, складністю ситуації в країні, її погіршенням через передовсім внутрішні чинники, як-то частковий розклад державного апарату, зростання рівня злочинності, діяльність незаконно озброєних формувань.

Значну роль у вирішенні цих та подібних проблем Директорія поклала на Міністерство внутрішніх справ, що відновило широкі повноваження часу «Першої» УНР. У структурному відношенні МВС поділялося на департаменти. Найбільш вагомими – Політичний та Адміністративний. Зокрема, останній створили замість Департаменту державної варти, скасованого 3 січня 1919 р. на основі постанови Ради Народних Міністрів [269, с. 201]. Цей акт оформили законом «Про скасування інституту державної варти і про формування народної міліції» від 4 січня 1919 р. [265, с. 406]. Проте, вже з початку 1920 р. Народну міліцію перейменували у *Громадську сторожу*. У тому ж, 1920 р. також була створена *жандармерія*, правовою основою діяльності якої стала «*Тимчасова загальна інструкція служби для жандармерії*», 24 вересня 1920 р. видана і затверджена військовим міністром УНР [1035, с. 122].

Усі вказані правоохоронні структури, створенні Директорією, були нечисельними, й загалом малоефективними. Відтак, на місцях з функціями правоохоронних орудували й побіжно створені карно-розшукові відділи, резервні сотні міліції, кінні відділи особливого призначення тощо. Великі надії в охороні громадського порядку Директорія поклала на *Верховну слідчу комісію для боротьби з контрреволюцією*, що мала свої структури на місцях [854, с. 177]. Траплялося, що за умов фактичного безвладдя, охорону правопорядку організовували самі органи місцевого самоврядування, як це було, скажімо, у Києві наприкінці січня 1919 р. [437, с. 266-270].

Окрім того, подолати зростання політичної та загально-кримінальної злочинності Директорія намагалася, застосовуючи позасудові репресії. Свідченням цього, стало створення при МВС у серпні 1919 р. т. зв. *Особливої наради*. Їй надавалося право висилки в позасудовому порядку усіх тих осіб, чия діяльність видавалася загрозливою громадському порядку та республіканському

ладові. Склад Народи – міністри внутрішніх та військових справ, а також юстиції – висилали таких осіб терміном до 1 року у визначені ними території республіки [1035, с. 86].

Органам охорони правопорядку в ЗУНР приділялася вагома увага. Вже в перші дні встановлення української влади у багатьох місцевостях для захисту правопорядку замість розпущеної колишньої жандармерії населенням почало створюватися *народна міліція*. В окремих містах створювалися *відділи єврейської міліції* [598, с. 128-129].

Загальна чисельність народної міліції була незначною – навесні 1919 р. становила близько 3 тис. осіб. Та, головне, її структури часто демонстрували свою бездіяльність через неумотивованість особового складу. Відтак, невдовзі було прийнято рішення про створення Державної жандармерії ЗУНР, в основі організації та діяльності якої на початку лежав австрійський закон про жандармерію від 25 грудня 1894 р. За ним Державна жандармерія ЗУНР перебувала в структурі Державного Секретаріату військових справ. Її очолила Команда Української Державної Жандармерії на чолі з Головним командантом. Існував *Корпус державної жандармерії республіки*, створений 6 листопада 1918 р. на підставі рішення УН Ради. Як підрозділи на місцях організовувалися окружні та повітові команди жандармерії, сільські й міські станиці [927, с. 200].

З прийняттям 15 лютого 1919 р. Закону ЗУНР «*Про державну жандармерію*», остання передавалася у відання Державного секретаріату внутрішніх справ. Було визначено вимоги відомства щодо прийняття й підстави щодо звільнення осіб тощо [736, с. 203-204].

На конкретизацію Закону, було розроблено низку підзаконних актів – постанов, інструкцій, розпоряджень тощо, які докладно урегульовували устрій, умови соціального захисту співробітників Жандармерії та їх родин, стосувалися професійної підготовки та атестування кадрів тощо. Відтоді, зокрема засновувався інститут т. зв. «*пробних жандармів*» [927, с. 198]. А для налагодження служби безпеки на залізниці 24 березня 1919 р. створювалася

залізнична жандармерія на підставі рішення Державного Секретаріату військових справ [854, с. 236].

З ліквідацією червні 1919 р. Державного Секретаріату й, звісно, Державного Секретаріату внутрішніх справ, Державну жандармерію передали у військове відомство – спочатку підпорядкували *Начальній Команді УГА*, а згодом – *Команді Запілля*. В ході воєнних дій на Наддніпрянщині, у липня 1919 р., аби позбавити населення асоціацій з жандармерією російського самодержавства Державну жандармерію перейменували на *Народну Сторожу*. Тоді ж її підпорядкували *Військовій канцелярії при Диктаторові ЗУНР*. З розгромом УГА, на початку 1920 р. Державна жандармерія ЗУНР припинила своє існування.

Військове будівництво, що традиційно вважається однією з найслабших сторін у державотворчій діяльності Української Центральної Ради, як ніяка інша сфера, зазнало сильного впливу ідеології. Оскільки соціалістичні партії Центральної Ради виступали проти побудови Збройних сил УНР на регулярній основі, вважаючи їх зайвим баластом для розвитку демократичної держави, то основний задум військового будівництва ґрунтувався на концепції «народного війська», твореного на міліцейській основі.

Тим не менше Українська Центральна Рада має значні заслуги по українізації війська, про потребу в якій наголошувалося у рішеннях Першого і Другого *Всеукраїнських військових з'їздів* (травень, червень 1917 р.). Ці ж форуми беззастережно підтримали ідею відокремлення українських частин російської армії і Чорноморського флоту.

Важливим напрямом у будівництві збройних сил було *Вільне козацтво*, організацію якого Центральна рада пробувала контролювати щойно з серпня-вересня 1917 р., як і загалом процес вироблення нормативно-правової бази забезпечення військового будівництва.

З метою організації загонів *Вільного козацтва* за єдиним планом, в *Українському генеральному військовому комітеті* створювався спеціальний відділ. З проголошення УНР, його передали під керівництво генерального

секретаря внутрішніх справ, а з реорганізацією уряду в січні 1918 р. – до міністерства військових справ.

Найнижчою ланкою вільнокозацької військової організації були: *зона*, що охоплювала 4-6 осіб, *рій* та *чота*. Проте основою військових формувань *Вільного козацтва* були *сотні*, що створювалися по селах. У волостях організовували *курени*, а у повітах – *полки*. На рівні губерній діяли *коши* [460, с. 134-136].

Відповідно до давніх козацьких традицій уводилися виборні посади старшини: сотників, отаманів курінних, кошових та наказних. При кожному зі старшин були виборні помічники, що іменувалися осавулами, писарями, суддями та обозними. Кожен з козаків мав по чергово по тижню проходити вишкіл, й без суперечок виконувати накази і розпорядження козацької старшини. Вищим органом управління оголошувалася Головна козацька рада, з місцем перебування у Білій Церкві. А головою військових формувань *Вільного козацтва* був обраний П. Скоропадський [460, с. 110].

Першим нормативно-правовим актом, що відкинув ідею постійного війська й пропонував переформувати армію в народну міліцію, став схвалений 17 грудня 1917 р. Центральною радою *Статут української народної армії*. Документ наголошував, що захист рідного краю, життя і добробуту його мешканців від нападу ворогів – головний обов'язок кожного громадянина УНР [834, с. 321]. Невагома відмовка від виконання наказу, порушення дисципліни, як-то пияцтво, азартні ігри на гроші, спізнення на службу трактувалися як військові злочини [854, с. 52-54].

Для усіх військовослужбовців армії УНР встановлювалась єдина назва – *козак*. Встановлювалася, замість звання офіцера, назва «козаків на посадах». Подавався перелік козацьких посад у війську: рядовий *козак*; молодша старшина – *ройовий*, *чотар*, *бунчужний*, *півсотенний*; старшина – *сотник*, *курінний*; старша старшина (генералітет) – *осавул*, *полковник*, *отаман бригади*, *отаман дивізії*, *отаман корпусу*. Слово «пан» застосовувалось лише при зверненні до вищої за посадою особи. На посади від козака до курінного включно вояки призначав своїм

наказом отаман частини, натомість на посади від осавула і вище призначалися згідно з наказом Генерального військового секретарства [854, с. 52-54].

Дослідник історико-правових аспектів військового будівництва того часу М. Кравчук схвально відзначає прийнятий військовий статут як важливий правовий документ, що зіграв вагому роль для розбудови армії УНР, проте поза своєю увагою залишив чимало аспектів в діяльності війська. Тому було розроблено його нову редакцію, яку УЦР прийняла 10 лютого 1918 р. під назвою «*Статуту Осібної Армії УНР*», що значною мірою успадкувала основні положення попередньої редакції [403, с. 35-40].

Закладена в Статуті концепція військового будівництва була закріплена законодавчо у прийнятому 3 січня 1918 р. Центральною Радою законі «*Про утворення Українського Народного війська*». За ним, українська армія створювалася виключно для захисту рідного краю від зовнішнього нападу. Існуюче військо, згідно з законом, повинно було бути демобілізованим. Регулярна армія, з демобілізацією військових, повністю ліквідовувалася. Загальна мобілізація мала оголошуватися тільки у випадку війни [951, с. 90-91].

Гетьманська адміністрація зробила важливі кроки щодо організації української армії як регулярної – було закладено перспективну організаційну структуру Збройних сил й створено вагому законодавчу базу для їх розбудови.

Будівництво Збройних сил Української Держави загалом ґрунтувалося на кількох основних нормативно-правових актах.

Передовсім йдеться про Закон від 24 липня 1918 р. «*Про загальний військовий обов'язок*», інший Закон прийнятий 1 серпня 1918 р. під назвою «*Про політично-правове становище служачих військового відомства*». Першим законом визначалися чисельність армії, тривалість дійсної військової служби та особливості здійснення мобілізації в армію у разі потреби. Другий було спрямовано на загальну деполітизацію армії. А умови вступу до української армії, з-поміж яких чи не основною була наявність певного емоційного зв'язку з Україною, чи то за походженням, чи то за народженням, було затверджено військовим міністром ще 29 червня 1918 р. [834, с. 355].

Передбачалося довести загальну чисельність армії до 310 тис. вояків. Встановлювалися терміни призову на дійсну військову службу, що мав здійснюватися два рази на рік в чітко встановлені дні – 15 листопада та 1 березня. Установлялися терміни служби призовників у різних родах військ. Так, у піхоті передбачалася 2-х річна служба, в артилерії та кінноті – 3-х річна, а на флоті доводилося б служити 4 роки. Було визначено терміни перебування військовозобов'язаних у запасі – до 38 років. Усіх чоловіків після запасу автоматично мали б переводити на сім років у ряди ополчення, а від 45 років – звільняли від військового обов'язку [941, с. 184]. Проведено велику, проте незавершену, роботу з розробки мобілізаційного плану, за яким до Збройних сил мало призиватися тільки 0,05 % від усього населення України. І це для того часу було найменшою пропорцією, в порівнянні з чисельністю армій усіх європейських країн у мирний період [834, с. 355].

Деполітизація армії полягала у позбавленні військовослужбовців активного та пасивного виборчого права, а також будь-якої можливості входити до складу політичних партій та організацій. Військовослужбовцям заборонялося на час служби навіть брати участь у політичних мітингах, маніфестаціях або демонстраціях [941, с. 204-205]. Такий курс виправдував себе, адже давав можливість послабити вплив політичних партій на військові частини, а, отже, зміцнити дисципліну.

Для Директорії УНР проблема формування сильної та боєздатної армії, котра змогла б захистити здобутки Української революції, реально стала проблемою самозбереження.

Підписаний 24 листопада 1918 р. С. Петлюрою *Наказ Армії УНР* став першим документом, в якому проголошувалось створення республіканських збройних сил із формулюванням потреби «оборони» держави й «захисту всього трудового народу» [854, с. 178].

Масову мобілізацію, як концепцію формування армії УНР, було узаконено через кілька днів, прийнятим 27 листопада 1918 р. законом під назвою: «*Наказ Директорії про мобілізацію до лав Армії УНР*». Він поширював мобілізацію на

усіх чоловіків віком від 20 до 35 років, які раніше пройшли «муштру в усіх видах армії та флоту». Старшин призивали до 43-річного віку [550, с. 385-387].

Мобілізаційні заходи Директорії мали серйозне нормативно-правове забезпечення. Тільки за перші кілька місяців 1919 р. було прийнято декілька важливих законів. У січні – це закони «*Про заклик до військової служби*», «*Про прийом в дієву армію УНР охотників*», «*Про поповнення армії та флоту*». У лютому – «*Про мобілізацію старшин та урядовців-вчителів*», у квітні – «*Про загальний достроковий призов до виконання військової повинності народжених в 1900 р.*». Детально регламентувати питання військового будівництва й численні підзаконні акти – різноманітні постанови, накази, інструкції [854, с. 180].

У наступні місяці були затверджені кілька важливих військових статутів, що суттєво посилили процес законодавчого забезпечення розбудови збройних сил. Так, правовою основою підвищення дисципліни у військах служив прийнятий 24 травня 1919 р. *Дисциплінарний статут Армії УНР*. 23 червня 1919 р. було прийнято *Муштровий статут для піхоти*, а 30 липня 1919 р. – *Статут внутрішньої служби*. Наступного, 1920 р. – *Статут гарнізонної та польової служби* [854, с. 179].

Складна воєнно-політична ситуація для Директорії УНР зими 1918-1919 рр., зумовлена черговою інтервенцією російських більшовицьких військ в Україну, зумовила потребу в заохоченні українських вояків. Тоді, Директорія 16 січня 1919 р. затвердила «*Закон про додаткове наділення землею козаків Української народної республіканської армії*» [246, с. 439-441], який зобов'язував місцеві органи влади негайно, адже користування землею наступало з весни 1919 р., наділити додатковою земельною ділянкою за місцем проживання усіх козаків регулярної армії. Окрім того, кожен козак після закінчення війни з Державної скарбниці мав би отримати на реманент безповоротну позику від держави на суму 2 тис. грн. і ще 2 тис. грн. – під відсотки на 5 років. При бажанні козак замість додаткового наділу міг отримати від держави вказані грошові кошти. На час перебування у війську козак отримував право сам або через свого

уповноваженого здавати свій земельний наділ в оренду охочим. Обумовлювалося в законі право на земля родичів загиблого козака, наділ якого у випадку смерті передавався дружині та дітям, або батькові та матері, коли він був неодруженим. Усіх зрадників УНР, дезертирів та засуджених дисциплінарним чи військовим судом взагалі позбавляли права на отримання земельного наділу [246, с. 440].

Розбудова власних збройних сил ЗУНР вважається чи не найвагомимим її досягненням у процесі державотворення.

Військове будівництво в ЗУНР, зважаючи на несприятливу геополітичну ситуацію, мало характер спрямованого на захист національної державності стихійного народного руху з перших днів проголошення держави.

Організаційно-правову основу побудови регулярної армії ЗУНР – *Української Галицької Армії* – закладено з утворенням Державного Секретаріату і його складового елемента – Державного секретарства військових справ (ДСВС).

Завдання забезпечувати армію матеріальними засобами, озброєнням та боєприпасами, підготовленими військовослужбовцями покладалося на *Державне секретарство військових справ*. Тоді як *Українська Генеральна команда*, а з 8 листопада 1918 р. – *Начальна Команда Галицької Армії*, здійснювала безпосереднє управління військовими структурами як на фронті, так і в тилу, а також – керівництво військовими операціями.

Організаційно-штатна структура збройних сил ЗУНР, що ґрунтувалася на принципі загального військового обов'язку й територіальному принципі комплектування, затверджувалася 13 листопада 1918 р. відповідним розпорядженням ДСВС. Цього ж дня, УН Рада окремою постановою затвердила текст присяги для військовослужбовців [927, с. 205-207].

На основі вказаного розпорядження ДСВС провели облік озброєнь і військового спорядження й поділили усю територію держави на три *військові області*: А-«Львів», Б-«Тернопіль», В-«Станіславів» в кожній по 4-ри *військових*

округів (всього 12-ть). Обласним і окружним командам підпорядковувалися сили жандармерії, озброєні підрозділи служби зв'язку тощо [927, с. 210-211].

Організаційну структуру армії було опрацьовано у січні 1919 р. Передбачалося поділити армію на *корпуси* та *бригади*. У травні 1919 р. в умовах поглиблення процесу реорганізації на рівні бригад було виділено *курінь* в окрему військову одиницю. Він складався з чотирьох-п'яти *сотень*. Натомість *полк* як військову одиницю, як виняток, залишили тільки для військових формувань свого часу створених на базі Українських Січових Стрільців [481, с. 114].

В УГА також діяв вищий духовний уряд – *Преподобництво*, створений на підставі наказу ДСВС від 4 лютого 1919 р. «*Про організацію духівництва українського війська*». Посада *військових духовників* (капеланів), яких призначало Преподобництво, встановлювалася при всіх військових формаціях, лікарнях, лазаретах. Крім своїх безпосередніх обов'язків, вони провадили т. зв. «*метрики смерті*» за загиблими (чи померлими) військовослужбовцями, організовували поховання полеглих воїнів, облаштовували стрілецькі цвинтарі. До цього чину нерідко долучалися місцеві церкви – у їх книгах фіксували дані про полеглих воїнів [231, с. 56-60].

Матеріальне забезпечення військовослужбовців УГА та членів їх сімей (державна платня, норми виділення продуктів і т. ін.) було визначено 13 листопада 1918 р. рішенням УН Ради та 5 грудня 1918 р. розпорядженням ДСВС. Прийняли розпорядження по матеріальному забезпеченні цивільних співробітників зі штату військового відомства. Окремим розпорядженням для військовослужбовців УГА встановили уніфіковану військову форму «зеленово-землистого кольору» [338, с. 11].

Мобілізація в УГА також здійснювалася на правовій основі. Так, часткова мобілізація чоловіків 1893-1900 рр. народження оголошувалася вже у першому розпорядженні ДСВС. Мобілізація тоді не стосувалася національних меншин, а лише українців. Попри те, в українській армії воювало чимало неукраїнців. Б. Тищик відзначає, що усі вони були добровольцями [927, с. 216-217]. З представників національних меншин сформували спеціальні військові одиниці.

Скажімо, спеціальний єврейський курінь, який мужньо воював з поляками у складі 1-го корпусу УГА, був сформований у Тернополі [481, с. 119] під назвою *Жидівський пробосвий курінь* (себто – ударний батальйон) УГА під проводом поручника Оскара Лянгнера.

У підсумку, доходимо таких висновків.

Перший. У процесі формування (реформування) українськими національними державними формаціями 1917-1921 рр. судової й правоохоронної систем та у перебігу військового будівництва проглядаються спільні й відмінні риси (тенденції).

Спільним для усіх форм українського національного державотворчого процесу революційної доби стали: розуміння вказаних напрямів державотворення як важливих ланок функціонування державного механізму й елементів національної державності; переконання у потребі їх розбудови, опираючись на відповідні історичні традиції в організації судових й правоохоронних органів, військові традиції; реформування напрацювань у цих сферах попередніх державних формацій й часто опертя (орієнтація) на довоєнні зразки.

Другий. Формування вітчизняного судоустрою Українською Центральною Радою супроводжувалося низкою прорахунків: фактично розпочалося лише з грудня 1917 р., і, як результат, дієвих судових органів, які б сприяли стабілізації ситуації в країні створити не вдалося. Німецькі та австро-угорські суди розглядали чимало кримінальних справ щодо цивільних осіб, а це суперечило законодавству, чинному на той час.

З позитивного – за досить незначний час існування Гетьманату було створено власну українську судову систему і провадилася робота по забезпеченню її повноцінного функціонування. Головним орієнтиром реформування судоустрою Української Держави після козацької Гетьманщини (Генеральний суд) слугувала дореволюційна російська судова система. Усі суди Гетьманату поділялися на три категорії – загальні, місцеві та військові. В системі

державних органів важливе місце посідали військові суди, які також пособляли зміцненню законності і правопорядку.

Директорія УНР розбудовувала судову владу фактично шляхом відновлення структури судової системи часу Центральної Ради.

Натомість ЗУНР – взялася удосконалювати австрійсько-імперську судову систему у напрямі, що відповідав би інтересам ново-проголошеної держави.

Утім, в усіх державних формаціях судові органи не виконали до повної міри свої завдання, пов'язані із захистом прав і законних інтересів громадян та усіх форм власності, а також, звичайно, з охороною від посягань на суспільний і державний лад.

Третій. У розбудові правоохоронних органів Центральна Рада намагалася, з одного боку, працювати на удосконалення вже існуючих та створення нових формувань для боротьби зі злочинністю та охорони громадського спокою. З іншого боку, оскільки система місцевого самоврядування по суті не мала ресурсів для здійснення своїх повноважень, то Рада фактично намагалася централізувати керівництво правоохоронними органами.

Гетьману П. Скоропадському, на відміну від попередньої української влади, поталанило підготувати найбільш оптимальну правоохоронну систему, основною якої стала Державна варта.

Розбудова Директорією та її урядом правоохоронних структур «Другої УНР» обумовлювалася, з одного боку, потребою у вирішенні завдань соціально-політичного та економічного характеру, а, з іншого, – складністю внутрішньої ситуації в країні. Зростання рівня політичної і загально-кримінальної злочинності Директорія прагнула подолати, застосовуючи також позасудові репресії. Забезпечити охорону громадського порядку і республіканського ладу українські національні державні формації Наддніпрянщини намагалася також шляхом залучення військової сили та створення спеціальних військових формувань.

Значні заслуги у державному будівництві ЗУНР мали її органи охорони правопорядку – народна міліція та Державна жандармерія. Нормативна база

розбудови правоохоронних органів ЗУНР була зорієнтована на вирішення комплексу проблем, з-поміж яких: визначення місця, з одного боку, правоохоронних органів у структурі державного механізму, а з іншого, – правоохоронців у розбудові правоохоронних структур, як-то набір правоохоронців на службу, підстави звільнення зі служби, умови соціального захисту, підвищення професійної підготовки і т. ін.

Четвертий. Військове будівництво, що традиційно вважається однією з найслабших сторін у державотворчій діяльності Української Центральної Ради як ніяка інша сфера, зазнало сильного ідеологічного впливу. У військовому будівництві панівною була концепція «народного війська» на міліцейській основі.

Питанням розбудови національних Збройних сил надавав вагомого значення гетьманський уряд. Проте вибір шляхів їхньої розбудови обмежувався австро-німецькою військовою присутністю. Військове будівництво Гетьманату провадилося двома напрямками шляхом створення: регулярної армії та формувань українського козацтва як перспективного соціально-військового резерву й прообразу народного ополчення. Напрацьована законодавча база військового будівництва Української Держави заклала організаційні структури Збройних сил, навела порядок в обліку призовників, завершила реорганізацію військових частин, здійснила деполітизацію української армії, розпочала підготовку офіцерських кадрів.

Правовому забезпеченню організації та діяльності збройних сил досить багато уваги приділяла Директорія УНР, однак у силу воєнно-політичної обстановки не всі затверджені нормативні акти було впроваджено у практику. Намагаючись вивести армію поза політику, Директорія позбавила військовослужбовців активного виборчого права, залишивши їм лише пасивне.

Збройні сили ЗУНР – Українська Галицька армія – була кадровою армією, розбудова якої базувалася на засадах загального військового обов'язку та територіального принципу комплектування з усіма військовими і тилловими структурами.

5.4 Становлення українського національного законодавства

Звернення до проблеми становлення українського національного законодавства зумовлюється історичною тяглістю між сучасним процесом українського державотворення та українськими національними державними формаціями доби Української революції 1917-1921 рр. Зокрема, як сторіччя тому, так і зараз, головна увага українського законодавця зосереджується на соціальній спрямованості законодавчого регулювання. Як зараз, так і сто років тому Українська держава розвиває (й розвивала) своє законодавство, окрім конституційно-адміністративного, у соціально-культурному та соціально-економічному, а також у кримінально-правовому напрямках. Відтак, вивчення історико-правових аспектів становлення національного законодавства доби 1917-1921 рр. має як пізнавальне, історико-теоретичне, так і практичне значення. У підсумку це дозволяє глибше зрозуміти головні тенденції та закономірності законодавчої діяльності тогочасних українських національних державних формацій, а відтак творчо переосмислити накопичений національний історичний досвід у сфері право-творення, й визначити пріоритети подальшого розвитку правової системи України в сучасних умовах.

Тенденції розвитку вітчизняного законодавства в контексті вироблення національної конституційно-правової доктрини організації влади і самоврядування опосередковано розглядалися у попередньому підрозділі. Завдання цього – простежити особливості законодавчого регулювання у соціально-культурній та соціально-економічній, а також кримінально-правовій сферах.

Найгострішою проблемою суспільних відносин соціально-економічної сфери, що потребувала негайного регулювання, виступали питання земельних і трудових відносин. На початку минулого століття вони були визначальними для побуту переважної частини населення – селянства й робітництва, від них залежала потенціал країни – її економіка, соціальна стабільність, зрештою – й саме існування незалежної держави.

Реальний процес вироблення правових основ урегулювання соціально-економічних проблем новітньої української національної державності розпочався щойно після III Універсалу УЦР, який уперше обнародував її соціальну програму, й визначив орієнтири правової політики ново-проголошеної Української держави, зокрема і у сфері правового вирішення земельного й трудового питань [934, с. 398-401]. Тим самим започатковано процес формування українського національного земельного і трудового законодавства.

Потенційні магістральні шляхи *формування українського національного земельного законодавства*, що їх визначив III Універсал УЦР, первинно мали полягати, зокрема, у скасуванні права приватної власності на землі т. зв. нетрудових господарств – поміщицьких, удільних, монастирських, кабінетських (власності «Імператорського дому»), церковних. Щоб роз'яснити декларовані наміри через тиждень після оприлюднення Універсалу Генеральний секретаріат і Земельне секретарство підготували спеціальний документ – *Роз'яснення Генерального секретаріату з земельного питання*. В ньому зазначалось, що III Універсал тільки проголошував загальні засади майбутніх законів про землю, які мав б бути підготовлені урядом й прийняті Українськими Установчими Зборами. Наголошувалося на забороні будь-яких маніпуляцій з землею – забороні продажу, купівлі, застави, дарування чи передачі її з рук у руки будь-якими іншими способами. Акцентувалося, господарити на землі до скликання Українських Установчих Зборів мають виборні земельні комітети [703, с. 449-550].

Про необхідність перетворень у земельній сфері шляхом запровадження принципу соціалізації землі, передачі її трудовому народу без права викупу до початку весняних робіт через земельний комітет й, взагалі, скасування приватної власності на землю, мовилося також і в IV Універсалі [996, с. 341-345]. Його норми «всі багатства підземні (...)», а також ліси та води оголошували власністю українського народу й переступали у підпорядкування УНР, що, до слова, корелюється з сучасною Конституцією України – ст. 13 також містить зазначений принцип.

Основні положення Універсалів УЦР конкретизував *Тимчасовий земельний закон*, прийнятий в кінці січня 1918 р. [913, с. 128-130]. За його нормами, до скликання Установчих зборів, верховне порядкування природними багатствами на себе взяла Центральна рада. Органам місцевого самоврядування надавалася можливість розпорядження міськими землями, усіма іншими землями мали розпоряджатися земельні комітети сільських громад, волостей, повітів і губерній. Їх головні завдання полягали у забезпеченні громадянам їхніх невід'ємних прав користуватися землею, охороні природних багатств від виснаженості й уживання заходів щодо їх зростання.

Щоби нейтралізувати більшовицьку агітацію, О. Шумський, П. Христюк, М. Пухинський – автори земельного закону УЦР – розробили радикальним. Передовсім, скасували приватну власність, а отже, вивели землю зі сфери товарно-грошових відносин, оголосивши її загальнонародною власністю. Земля могла надаватись лише для загально-громадського користування, під забудову чи ведення підприємницької діяльності, а також – для приватно-трудового господарювання. Окремо наголошувалося на тому, що воно мало провадитися власною працею чи то окремими особами, чи сім'ями, чи товариствами. Найману працю для обробітку земельних угідь можна було використовувати тимчасово як виключення, згідно зі встановленими земельними комітетами правилами [527, с. 210].

Встановлення норм землеволодіння здійснювалося на основі принципу соціалізації землі. Індивідуальне селянське господарство передбачалося наділяти не більше як 30 десятинами. Більші землеволодіння підлягали конфіскації й, через земельний фонд, розподілялися серед незаможних селян. Вирішити питання про надання землі безземельним і малоземельним селянам у трудове користування зацікавлені громадяни могли шляхом подачі відповідної заяви до сільських управ.

Землі, води, надра, ліси передбачалося націоналізували без викупу, однак колишні землевласники могли залишити собі ділянки з садами, виноградниками тощо в тій кількості, яка могла би оброблена працею їхньої сім'ї. Зрештою,

рішення про це вповноважувалися приймати волосні земельні комітети. Користування землею проголошувалося безоплатним й могло переходити у спадщину. Оподатковувалися лише надприбутки.

Концептуальні засади вироблення основ земельного законодавства в *Українській Державі* – другій за порядком формі розвитку новітньої української національної держави – ґрунтувалися на цілком інших ідеологічних засадах.

Вже в першому акті – *Грамоті до всього українського народу* були визначені основні засади гетьманської правової політики у земельній сфері. Останні полягали, передовсім, у відновленні права приватної власності на землю, що оголошувалося «*фундаментом культури і цивілізації*», а також у свободі відчуження від великих власників земель від понад 5 дес. за справжньою вартістю чи укладення договорів з купівлі-продажу землі та наділення земельними ділянками у менше 5 дес. малоземельних селян [140, с. 37-39].

Відповідно до цих підходів, ухвалили низку законодавчих актів, з-поміж яких чи не найважливішим був «*Закон про право продажу й купівлі землі у сільській місцевості*», в якому було визначено умови отримання землі у власність різними категоріями населення [259, с. 122-123].

Кожний власник сільськогосподарських та лісових маєтностей у повітах отримував можливість продати землю без обмеження розміру, проте розмір набутої землі через договір купівлі-продажу чи дарування не мав перевищувати 25 десятин, визначених вказаним *Законом*. Без обмежень набувати сільськогосподарські чи інші угіддя уповноважувався тільки *Державний земельний банк*, створений спеціально для цього 23 серпня 1918 р. Проте, й для нього встановлювалися умови – подальший розпродаж земельних ділянок на підставах *Закону*. У випадку, якщо ділянки купували сільськогосподарські товариства, загальна площа мала відповідати розрахунку в 25 дес. на кожного його члена. До того, впродовж 2 років набутої землі слід було рішення товариства розділити на особні наділи. Інакше це мали виконати *земельні комісії* повіту. Рішення таких комісій у цьому випадку мали б вважатися остаточними і оскарженню не підлягали.

Лісові насадження можна було продати тільки з дозволу міністра земельних справ. Він же санкціонував придбання понадлімітних ділянок як орної землі, так і лісових угідь, якщо таке обґрунтовувалося суспільними потребами. У випадку купівлі землі у понад 25 десятин, а отже, порушення *Закону*, надлишок переходив у державну власність за рішенням суду. Повітові та губернські земельні комісії мали нагляди за виконанням закону. А щоб унеможливити зловживання самих земельних комісій, Генеральний суд отримував право скасовувати будь-яку постанову комісії, винесену в порушення норм цього *Закону*. Залишалося незмінним встановлене раніше право спадкування землі як за законом, так і за заповітом [854, с. 133-134].

Практичне втілення в життя цього *Закону* було проблемним, адже покладалося на земельні комісії та Державний земельний банк, інституції, що лише створювалися. Відтак, виникла потреба у більш чіткому законодавчому закріпленні органів місцевої земельної адміністрації. Цю проблему Гетьман шляхом впровадження норм ще кількох законів, затверджених 15 липня 1918 р.

Перший закон *«Про встановлення земельних комісій, про відновлення чинності «Положення про землеустрій» і деяких постанов про селянську землевласність та землекористування»* давав старт формуванню земельних комісій із законодавчим закріпленням їх статуту, в якому визначались їх юридичні права, склад та обов'язки членів комісій [941, с. 158-160]. Другий – створював на рівні повітів та губерній тимчасові земельно-ліквідаційні комісії. Основна мета останніх – відновлення поміщицького землеволодіння у розмірах дореволюційного часу [941, с. 161-167].

Ще один вагомий, хронологічно останній, гетьманський земельний законопроект під назвою *«Проект загальних підстав земельної реформи»* від 8 листопада 1918 р. мав, зокрема, допомогти підвищити ефективність роботи цукрової промисловості – провідної галузі тогочасної економіки. Він проголошував, що усі великі земельні маєтки держава має примусово викупити, а потім продати по 25 десятин в одні руки через Державний земельний банк. Проте господарства з великим агрокультурним значенням – йшлося про цукрові

заводи, племінні та насінневі господарства і т. ін. – могли залишатися у розмірах до 2 тис. десятин, чи навіть більше [949, с. 155-156].

Консервативний режим Гетьманату скинула Директорія, діячі якої належали до лівих партій та рухів.

В основу законодавчих норм землекористування в Україні доби Директорії УНР, що визначалися у її базовому «земельному» нормативно-правовому акті – Законі Директорії УНР *«Про землю в Українській Народній Республіці»* від 8 січня 1919 р.

В основі вказаного закону лежали яскраво соціалістичні принципи – ліквідація приватної власності й націоналізація землі, заборона продажу землі й використання найманої праці, примусове розділення великих маєтків й, створення на їх основі, трудового селянського землекористування. Щоправда, частину великих, т. зв. *культурних і промислових* господарств, передбачалося не розподіляти, а передавати хліборобським спілкам [961, с. 196-198].

Усі землі, призначені для ведення сільського господарства були у віданні Народного міністерства земельних справ та сільських, волосних, повітових та губернських земельних управ, підпорядкованих йому місцевих земельних установ. Останні створювалися згідно з розпорядженням Директорії, а згодом, й (15 грудня 1918 р.) і затвердженого нею 18 січня 1919 р. *Статуту земельних управ* [854, с. 188-189].

З метою наділення землею малоземельних і безземельних селян, Закон про землю від Директорії вимагав від земельних установ створення запасного земельного фонду держави. Він мав поповнюватися через безоплатне вилучення частини земель, насамперед, у великих землевласників, а також – в усіх інших господарів, розмір ділянок яких перевищував встановлені 15 десятин, максимальну трудову норму.

Закон визначав суб'єктів користування землями сільськогосподарського призначення -- *державу* в особі земельних установ, *сільську громаду, окрему особу, сім'ю, земельне товариство*. Дозволяв землекористування у двох формах: *загально-громадській та приватно-трудовій*. Наділяв правом землекористування

усіх громадян УНР, незалежно від статі, віри та національності, проте перевагу мали хлібороби. Право на землекористування наділом передавалося в спадщину, проте тільки з письмової згоди усіх дорослих членів сім'ї. Право спадщини на землю оформлялося у повітовій земельній управі. Землекористувачів закон зобов'язував господарювати на землі, дотримуючись встановлених ним правил. Наголошувалося, що земельні управи забиратимуть землю у своє розпорядження у разі запускіння господарства чи порушення користувачем встановлених земельних норм. Встановлювалися заборона й покарання за самовільні захоплення земельних угідь [854, с. 188-189].

Цікаво, що з метою заохочення процесу розбудови українських Збройних сил Директорія законом *«Про додаткове наділення землею козаків Української народної республіканської армії»* від 16 січня 1919 р. встановила пільги для військовослужбовців Армії УНР в наділенні земельними наділами. Приблизно цим же шляхом заохочення учасників АТО-ООС пішла й Україна в 2014-му і наступних роках.

У ЗУНР, подібно до УНР, одним із найважливіших соціально-економічних питань залишалось земельне питання та його правове вирішення.

Аграрну реформу на селі започаткував 18 березня 1919 р. *«Закон про вивласнення великих феодальних посіlostей»*. Ним УН Рада встановлювала порядок здійснення конфіскації земель у великих землевласників. Передбачалося, що усі націоналізовані землі перейдуть у тимчасове управління до повітових земельних комісій, а ті вже розподілятимуть їх поміж селянами [817, с. 466].

Прийнятий 14 квітня 1919 р. Закон *«Про земельну реформу»*, що структурно складався з 23 параграфів, мав завершити в ЗУНР процес врегулювання аграрної проблеми. У ньому передбачалося наділити землею усіх селян – безземельних й малоземельних у розмірах, що дозволяла б утримувати родину. Фондом для цього мали стати конфісковані великі земельні володіння – поміщицькі, монастирські, церковні, єпископські тощо. Підстава для конфіскації – вони своїми розмірами перевищували встановлену межу, і не оброблялися

господарями власними силами [481, с. 73]. Земельний фонд ЗО УНР створювався під управою обласних, повітових та громадських земельних комісій.

Закон встановлював порядок розподілу земельного фонду. Передовсім, передбачалося наділити землею для задоволення потреб: вояків-інвалідів, які втратили своє здоров'я в польсько-українській війні 1918-1919 рр. Окремо *Закон* декларував потребу наділення землею вдів і сиріт полеглих вояків УГА. Далі йшлося про жовнірів-інвалідів зі світової війни 1914–1918 рр., сиріт і вдів невоєнних осіб й в останню чергу – інших безземельних чи малоземельних рільників. Частина земельного фонду, як резерв, залишалася для ведення земельно-громадського господарства держави, загальних економічно-культурних чи добродійних потреб. До громад переходили усі ті пасовища й полонини, що не належали селянам або церкві. Ліси оголошувалися державною власністю, а відтак не підлягали розподілу. Так само водойми, за винятком судно- і лісосплавних рік, оголошувалися колективними посіlostями громад [927, с. 250-252].

Звичайно, земельний закон був, не без недоліків. І. Патер в числі таких визначив три: *по-перше*, перенесення наділення селян землею на невизначений час, оскільки війна ще не закінчилася; *по-друге*, відсутність відшкодування власникам конфіскованих земель; *по-третє*, незрозумілість того, на яких умовах нових власників наділятимуть землею – за викуп чи без нього [611, с. 185-186]. Ці питання відкладалися до вирішення майбутнім сеймом.

Процес **формування українського національного трудового законодавства** був викликаний нагальною потребою упорядкування праці «робітництва в Українській Народній Республіці» [384, с. 67], про що уперше згадувалося в III Універсалі УЦР. Однак ухвалені зі сфери трудових відносин закон «*Про робітничі комітети*» від 28 листопада 1917 р., чи низка, аналогічних за спрямованістю, законів на початку 1918 р. – «*Про біржі праці*», «*Про місцеві комісаріати праці*», «*Про примирюючі камери*», «*Про зміну Положення про забезпечення робітників на випадок хвороби*» тощо – не свідчили про створення законодавства, яке було б надійним застереженням суспільства від соціальних

потрясінь й конфронтації, основного завдання УЦР у сфері соціально-економічного регулювання [587, с. 88].

Натомість досягнення цього складного завдання передбачало вирішення законодавчим шляхом багатьох актуальних проблем регулювання відносин у сферах праці та соціального забезпечення. З-поміж таких найвагомішими стали питання боротьби з безробіттям, тривалості та особливостей робочого дня для різних категорій працюючих, врегулювання трудових конфліктів, питань пенсійного забезпечення тощо. Усі ці завдання очільники «Першої» УНР намагалися комплексно вирішити у Законі Центральної Ради *«Про восьмигодинний робочий день»*. Він став першим у новітню добу законодавчим актом, який визначав основи правової політики Української держави у сфері трудових відносин, й найбільш радикальним законодавчим актом, що стосувався широких верств трудового населення [286, с. 134-137].

Прийнятий 25 січня, набув чинності з 1 лютого 1918 р. після публікації у *«Вістнику Ради народних міністрів УНР»*, Закон поширювався на підприємства, що використовували найману працю, незалежно від розміру та власника; стосувався не лише тривалості робочого часу, але й встановлення порядку розв'язання трудових конфліктів, охорони праці та соціального захисту. Вважаємо, що його прийняття започаткувало українське національне трудове й соціальне законодавство [854, с. 77], а ширше – визначило перспективні напрями розвитку робітничого й промислового законодавства.

Так, згідно із законом в Україні уперше встановлювався законодавчому порядку не тільки 8-годинний робочий день, але й 48-годинний робочий тиждень. На шкідливих виробництвах робочий час скорочувався до 6 годин. Недільні дні тижня оголошувалися вихідними. Окрім неділь, визнавалися святковими 17 днів у році. Закон вимагав встановлювати у певні години перерву у роботі для відпочинку та їжі. Детально регламентував умови праці робітників допоміжних спеціальностей, як-то ремонтників, водопровідників, електриків тощо. Вони могли залучатися до роботи у будь-який час, більш того, таким

категоріям робітників передбачалось ще й надавати щотижневий добовий вихідний.

Понаднормові роботи оплачувались у подвійному розмірі, й детально регламентувалися. Тривалість понаднормових робіт могла перевищувати чотири години із розрахунку на дві доби. Відступити від цих правил можна було тільки за згодою робітничих організацій. До того ж, понаднормова робота була не для всіх. До неї могли залучатися тільки чоловіки понад 18-річного віку, і то у чітко визначених випадках, і за згодою фабричної інспекції або інспекторів праці [889, с. 318].

Окремо йшлося про охорону праці неповнолітніх та жінок. Для юнаків та дівчат віком 14-18 років встановлювався 6-годинний робочий день. Праця дітей до 14 років не допускалася, а на шкідливих виробництвах заборонялося працювати підліткам до 15 років. Неповнолітніх також не мали права залучати до праці на понаднормових і підземних роботах та у нічні зміни. До слова, останнє положення поширювалося жінок, незалежно від віку. Винні у порушенні *Закону* мали притягатися до суду.

У перспективі реалізацію державної політики у сфері трудових відносин, згідно з *Законом*, передбачалося провадити через створену національну Головну раду праці. А на час виходу *Закону*, як вважалося, тимчасово, ці функції покладалися на т. зв. *Головне присутствіє фабричних та гірничозаводських справ*, з місцем перебування у м. Києві.

Нарешті, Закон про восьмигодинний робочий день став виявом цілеспрямованої *соціальної та робітничої політики УЦР*, спрямованої на вирішення проблеми безробіття, звільнення військовополонених українців з німецьких та австрійських концтаборів тощо [899, с. 270]. Вирішення цих завдань *Закон* покладав на комісії, що формувалися з представників секретарства праці, Центрального бюро професійних спілок, Рад робітничих депутатів, Центральної ради фабрично-заводських комітетів та міських бірж праці [889, с. 319].

Законодавчу політику в сфері трудових відносин в Українській Державі П. Скоропадського загалом визначали дві обставини: ідеологія, в основі якої лежала повага до «приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації» [384, с. 82], та складність, кризовий характер тодішніх соціально-економічних умов. У сукупності це надавало «трудовій» політиці гетьманського уряду суперечливого характеру.

З одного боку, уже в «Грамоті до всього українського народу» (29 квітня 1918 р.) – першому правовому акті Української Держави, гетьман «твердо» обіцяв, з-поміж іншого, забезпечити права робітничого класу. Зокрема, особливу увагу звернути «на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці» [140, с. 38]. І вже 10 травня т. р. гетьманський уряд – Рада Міністрів, оголосила, що усі «справедливі домагання робітників, не звернені на те, щоб підірвати рідний промисел, все стрінуть підтримку й поміч Правительства, а професійні союзи, на скільки вони займаються обороною професійних інтересів, користуються з боку Правительства повним признанням» [208, с. 204]. Однак, вже 13 травня 1918 р. окремий *Обіжник* (розпорядження – *І.Т.*) від Міністерства праці оголошувало чинним усі закони з робітничої сфери, видані як Тимчасовим урядом, так і Центральною радою, якщо вони не скасовані урядом Української Держави [941, с. 80-81].

З іншого боку, гетьман оголосив боротьбу з т. зв. соціалістичними експериментами Центральної Ради. Оскільки остання провадила за своїм змістом соціалістичну соціально-економічну політику, то це фактично означало скасування усього робітничого законодавства. Цю функцію взяв на себе «*Закон про зміни і доповнення в законі про 8-годинний робочий день від 25 січня 1918 р.*», прийнятий 17 серпня 1918 р. Він пропонував дозволити задовольнити потреби державних, громадських установ та підприємств загальнодержавного значення відступити від вимог ряду статей закону Центральної Ради [941, с. 242-243].

В дійсності ця норма нового *Закону* означала фактичну ліквідацію 8-годинного робочого дня – його збільшили до 12 годин. До того ж, численні

локауту, до яких часто вдавалися власники повернутих заводів та фабрик, сприяли зростанню кількості безробітних. Тимчасові зупинки роботи підприємств, скорочення обсягів виробництва, й одночасне припинення виплат зарплат робітникам, як основні ознаки локаутів, створювали сприятливий ґрунт для продукування соціальних конфліктів. Відтак, гадаємо, що гетьманській владі не вдалося, попри докладені зусилля, створити дієве законодавство для урегулювання трудових відносин, й, відповідно, запобігти потенціальним суспільним вибухам. На нашу думку, ці прогалини законодавчої діяльності гетьманської влади стали однією з причин нездатності досягнення компромісу між протилежними соціальними групами, з одного боку, передовсім, робітниками та їх професійними організаціями, а з іншого, – підприємцями [888, с. 191-192].

Програмні засади регулювання трудових відносин Директорія УНР окреслила у своїй першій Декларації від 26 грудня 1918 р. [186, с. 391-395].

Документ фактично пропонував анулювати усі закони й постанови Гетьманату в сфері трудових відносин. На виконання оприлюдненої програми народне міністерство праці Директорії вже на початку 1919 р. підготувало проект закону про фабрично-заводські комітети, головним змістом якого стало фактичне повернення до основних принципів робітничої політики Центральної ради. Останні полягали у проголошенні встановлення державного робітничого контролю на промислових підприємствах, що реально унеможливило гарантії приватної власності на засоби виробництва; розробці плану першочергової допомоги безробітним; розгляді питань трудових конфліктів у зв'язку із закриттям багатьох промислових підприємств; підготовці законодавчих актів щодо дотримання 8-год. робочого дня й поліпшення охорони праці на підприємствах і т. ін. У січні 1919 р. вказані принципи робітничої політики, запропоновані Директорією, посвідчив Трудовий Конгрес [6, с. 34].

Згодом спеціально для розробки нового законодавства про працю при уряді Директорії створено Законодавчу комісію, до складу якої увійшли представники професійних спілок. Комісією розроблена, а урядом прийнята ціла низка законів

охорони праці, соціального страхування, боротьби з безробіттям й організації виробництва. Проф. Б. Андрусишин зауважує, що профільне міністерство праці Директорії УНР також підготувало ряд законів з цієї сфери. З-поміж них, закони, що започатковували Головну та Районні палати праці й страхові компанії, промислові суди, встановлювали державний контроль над промисловістю й обов'язкове страхування від безробіття і т. ін. [6, с. 35-36].

О. Олійник, історик права, відомий дослідник законодавства про працю в Україні, зауважив, що попервах уся законодавча робота Директорії в сфері соціальних відносин та праці була під впливом такого ж законодавства російського радянського режиму. Свідченням цього, на його думку, стало законодавче урегулювання діяльності створених Директорією Рад соціального забезпечення, передовсім, Головної Ради. Створюючи останню, уряд використав лекала організації та досвід діяльності більшовицької Народної ради соціального забезпечення, створеної ще 6 березня 1918 р. на основі Постанови РНК УСРР [587, с. 92].

Прикладом рецептованого від радянсько-більшовицького режиму в Україні доби «воєнного комунізму» законотворення вважається прийнятий 17 серпня 1919 р. Закон Директорії *«Про трудову повинність громадян УНР»*. Його впровадження доручалося міністру внутрішніх справ. Цим законом для громадян УНР віком 18-45 років «без різниці пола» для потреб фронту й тилу Армії УНР встановлялася «загальна або частинна (обмежена щодо місцевості, віку мобілізуємих, професії, фаху тощо) мобілізація по трудовій повинності» [194, с. 559-562].

У ЗУНР робітничим законодавством було також встановлено 8-год. робочий день та контроль над виробництвом. Проте великим «мінусом» було те, що фактична їх реалізація відкладалася скликання Сойму, а, отже, – до закінчення війни. Відтак, вирішення багатьох назрілих соціально-економічних проблем в ЗУНР було запізненным. А прийняті УН Радою закони були недовершеними, як, до прикладу, земельний, або – половинчастими, бо не спрямовувалися на націоналізацію промислових підприємств [889, с. 320].

З царини соціально-культурної сфери регулювання суспільних відносин, важливого значення насамперед надавалося *законодавству про мови*. Це загалом пояснювалося установчою позицією нової української влади щодо принципів справедливого вирішення національного питання.

Мова завжди посідає певне місце в системі соціальних символів. А українська мова як один із соціальних символів мала засвідчувати функціонування Української держави.

Українська Центральна Рада вже у перші дні діяльності оприлюднила наміри змінити статус української мови. Свідченням цього стали перші відозви, звернення, ухвали й універсали Центральної Ради, які простежила О. Данилевська, дослідниця мовної політики українських національних державних формацій Наддніпрянщини [176, с. 58-60].

Так, декларація намірів української влади змінити статус української мови засвідчена в одній з перших відозв: від 9 березня 1917 р., що містила заклик рішуче домагатися прав «на заведення рідної мови по всіх школах од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових юстиціях» [620, с. 38]. Вимогу до Тимчасового уряду Росії вжити заходів, щоб «надати український національний характер публічним установам (...)» сформульовано в ухвалі народного Віча, проведеного 19 березня 1917 р. в Києві на Софійському майдані [966, с. 400]. Про розв'язання проблеми української мови в контексті права українського народу самостійно «порядкувати своїм життям» йшлося в Першому Універсалі [621, с. 101-105].

Результатом законодавчої політики УЦР щодо української мови стала еволюція її статусу – від визнання офіційною, офіційно-урядовою і зрештою державною.

Статус *офіційної*, як вважає О. Данилевська, фактично означав її легалізацію в офіційній сфері. Уперше це питання поставлене на засіданні уряду – Генерального секретаріату та підтверджене в *Статуті Вищого управління України*, схваленому Центральною Радою 29 липня 1917 р. У ньому йшлося про те, що «всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх у Краєвім Урядовім Вістнику на українській мові» [176, с. 58].

Статус *офіційно-урядової мови* уперше використано в тексті розпорядження «До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України» від 12 жовтня 1917 р., і це, на думку О. Данилевської, пов'язано зі зміною (правового – *I.T.*) статусу українського народу, який «вимогами власного історичного життя та подіями революції поставлено на ступінь народів державних» [176, с. 60].

Законодавчим актом, в якому вперше було вжито термін *державна мова* стосовно української, за доби Української революції, був закон «Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері» [Див.: 287, с. 229].

У тексті *Закону...*, схваленого Центральною Радою 24 березня 1918 р., українську мову як державну протиставлено іншим: «всякого роду написи, вивіски тощо на торгівельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися державною мовою. Стаття 3 закону закріплювала норму про обов'язкове використання державної української мови в діловодстві. Стаття 4 встановлювала термін виконання приписів та передбачала відповідальність за їх порушення.

Від курсу Української Центральної Ради щодо визнання належного статусу для української мови не відмовився й уряд гетьмана П. Скоропадського. Вживалися заходи щодо впровадження української мови у діловодство, проте загальнодержавного рішення, яке б регламентувало вживання української мови в діловодстві, схвалено не було. Законодавча ініціатива в цьому напрямі йшла від окремих міністерств і залежала, як вважає О. Данилевська, від переконань конкретних міністрів [176, с. 72]. Утім, внутрішньо-міністерські розпорядження про переведення діловодства на українську мову мали юридичну підставу: вони ґрунтувалися на визнанні української мови державною, закріпленому відповідним законом Центральної Ради та публікаціями тогочасної преси. Це вважаємо свідченням наступності законодавчого процесу в українських державних установах.

Прагнення Української Держави гетьмана П. Скоропадського піднести українську мову на рівень статусу державної й розвивати культуру українського ділового мовлення вбачаємо у запровадженні обов'язкового вивчення української мови, літератури, історії та географії в усіх середніх школах [256, с. 194-195]. Також в Державній Канцелярії було створено спеціальний відділ – Термінологічної комісії. Простежуються такого роду тенденції й в окремих міністерствах та відомствах, як, наприклад, у міністерстві юстиції. Основним напрямом роботи Комісії по виробленню правничої термінології був переклад законодавчих актів, а також судової документації українською мовою.

Директорія УНР проявила рішучість в розв'язанні мовного питання. Це виявилось насамперед у чіткості її позиції: державний статус української мови було витлумачено без двозначностей і застережень. Одним із перших законів Директорії, прийнятих у січні 1919 р., став закон *Про державну мову в Українській Народній Республіці*. Перша стаття цього законодавчого акта закріплювала за українською мовою статус державної, що передбачало обов'язковість її вживання «в Армії, Фльоті і всіх урядових та загальних громадських публічно-правних установах» тощо [Подаю за: 176, с. 71].

О. Копиленко, оцінюючи прийняття цього закону, і посилаючись на його 2-гу статтю, викладену у такій редакції: «Приватним особам дозволяється звертатися до цих установ на їх мові», вважав його досить ліберальним, адже ним «регулювалось застосування державної мови лише в публічній сфері» [387, с. 47]. Важливий момент: державний статус української мови посилювала вимога щодо необхідності оплати послуг друку державними коштами лише тих матеріалів, що були видані українською мовою [176, с. 72].

Рішення Державного Секретаріату ЗУНР від 10 листопада 1918 р. стало першим нормативним документом, спрямованим на врегулювання мовного питання в Республіці західних українців. У ньому наголошувалося на обов'язку публікації усіх законів, урядових актів, будь-яких правових документів загальнодержавного значення чотирма мовами: українською та польською, єврейською, німецькою – мовами офіційних національних меншин.

Погоджуємося з Б. Козьмуком, що цим самим Державний Секретаріат намагався не тільки швидко інформувати все населення держави про прийняті найважливіші рішення, але й здобути прихильність найбільших національних меншин до нової української влади [368, с. 105].

З прийняттям 15 лютого 1919 р. Закону «*Про вживання мови у внутрішнім та зовнішнім урядуванні властей і урядів, публічних інститутів; державних підприємств на Західній області Української Народної Республіки*» статус української мови затверджувався як державної мови. Це означало необхідність в різних сферах державного та господарського життя широкого використання української мови. А відтак, публічні інституції й державні підприємства, а також державні службовці у своїй офіційній діяльності мали користуватися українською мовою. Натомість, національні меншини отримували гарантії права на використання в офіційних зносинах з органами державної влади рідної мови, а в державних інституціях мали відповідати таким громадянам їхньою мовою [598, с. 140-143].

Революційні умови розбудови державності вимагали створення правовими засобами механізмів регулювання суспільних відносин, які б забезпечували ведення боротьби проти порушень громадського порядку протиправними елементами, протидіяли економічній розрусі, запобігали загрозі втрати суверенітету і т. ін. Це завдання певною мірою покладалося на **кримінальне й кримінально-процесуальне законодавство**.

Кримінальне законодавство «Першої» УНР формувалося на основі трьох складових – кримінального та кримінально-процесуального законодавства Російської імперії, пост монархічного Тимчасового уряду Росії та власних нормативних актах.

З першої – діяло російсько-імперське *Уложення про покарання кримінальні та виправні* (1903) у майже повному обсязі. Чинним також залишалося практично все царське пенітенціарне законодавство – тюремні статут й інструкція.

Законодавство Тимчасового уряду фактично обмежувалося декількома важливими постановами, що повністю зберігали чинність. Йдеться, насамперед, про постанови Тимчасового уряду від 6 липня та 2 серпня 1917 р. За першою передбачалося позбавляти волі терміном до трьох років у виправній установі за тяжкі злочини, й навіть за публічні заклики до їх скоєння, як-то будь-якого насильства, вбивств, погромів і т. ін. На такий же термін карали за публічні заклики не виконувати законні рішення влади. А пропаганда ідей невиконання розпоряджень військової влади серед військових – старшин і вояків – розцінювалася як державна зрада з усіма кримінально-правовими наслідками. Інша постанова, що мала назву: *«Про вжиття заходів проти осіб, що загрожують обороні держави, її внутрішній безпеці та завоюванням революції 1917 року»*, надавала широкі повноваження військовому міністру. Він у позасудовому порядку, за погодженням з міністром внутрішніх справ, міг депортувати за межі України осіб, діяльність яких ставала небезпечною для Республіки, навіть позбавити їх волі через присудження безстрокової каторги [854, с. 81-82].

Розробка власних нормативних актів кримінально-правового характеру в «Першій» УНР розпочалася з прийняттям III Універсалу. У ньому декларувалася відміна смертної кари, згодом підтверджена Конституцією УНР. Важливими стали Закони УНР від 19 листопада 1917 р. *«Про амністію»* та від 5 березня 1918 р. *«Про покарання учасників воєн і повстань проти Української держави»*. На основі першого усі засуджені за політичні злочини підлягали негайному звільненню, а другий став правовою підставою для позбавлення громадянства усіх причетних до вказаних у назві закону протиправних діянь, їх висилки за межі України. Норма цього закону також передбачала ув'язнення таких осіб терміном до 5 років у випадку їх несанкціонованого повернення. Ще одним показовим нормативним актом з погляду завдань кримінально-правового регулювання, можна вважати циркуляр (тут – *Обіжник*) міністерства внутрішніх справ від 13 квітня 1918 р. під назвою: *«Про затримання і притягнення до відповідальності чужинців-спекулянтів, які не мають документів на право в'їзду»*

на територію УНР». Ним передбачалися суворі заходи, що мали не допустити скупку продуктів та промислових товарів у населення держави з метою подальшого їх вивозу за межі УНР [834, с. 334-335].

У вчиненні конкретних злочинів винні каралися на основі правосвідомості суддів з урахуванням особи підсудного й обставин справи. При обранні міри покарання зважали на мету й мотиви, місце й час учинення злочину, сімейне становище винного і т. ін., себто враховувалися обставини, що обтяжували або пом'якшували кримінальну відповідальність [345, с. 8-9].

Власна правотворчість та вибіркове скасування, оновлювання чи доповнювання існуючих кримінально-правових актів у відповідності до політичних і соціально-економічних засад Гетьманату *«Українська Держава»* – основні шляхи розвитку гетьманського кримінального законодавства. Опорним нормативним актом для гетьманського уряду послужило російсько-імперське законодавство, насамперед, «самодержавне» *«Кримінальне уложення»* в редакції 1903 р. Його статтями оперували, передовсім, як правовим засобом боротьби із контрабандою [834, с. 364-365].

За аналізом Е. Кісілюка, загалом в добу Гетьманату посилена увага законодавців спрямовувалася на три групи злочинів: проти держави й покликані охороняти громадський порядок та громадський спокій, проти власності та господарські злочини.

У першу групу потрапляли, передусім, злочинні діяння, що спрямовувалися на захоплення державної влади чи насильницьку зміну або повалення конституційного ладу, посягали на життя державного діяча, а також – бандитизм і контрабанда [345, с. 9]. Так, з міркувань забезпечення державної безпеки та правопорядку 24 вересня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив постанову *«Про міри проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави та її правопорядку»*. Документ надавав право представникам державної влади – міністру внутрішніх справ, губерніяльним старостам, столичному і міським отаманам – робити, в межах підлеглих їм територій, розпорядження щодо здійснення обшуків й виїмок, попередніх арештів осіб, яких запідозрюють у

вчиненні діянь, загрозливих для державної безпеки чи правопорядку [941, с. 296-298].

У другу увійшли майнові злочини: грабіж, крадіжка, шахрайство т. ін. А господарські злочини охоплювали в основному боротьбу зі спекуляцією різними видами товарів [345, с. 9].

Не без уваги гетьманського уряду залишалися також й інші напрямки кримінально-правового регулювання, як-то злочини проти особи, службові злочини, боротьба з хабарництвом, а також військова підсудність й встановлення порядку провадження деяких карних справ тощо [854, с. 139]. У законодавстві зберігалася можливість визначення складу злочину адміністративною посадовою особою чи військовим командуванням, замість виключно законодавцем [586, с. 62-63].

Правовими засобами від будь-яких посягань та образ законодавець окремо намагався захистити особу Гетьмана. До прикладу, прийнятий 27 листопада 1918 р. закон *«Про захист життя, недоторканності й честі особи Гетьмана всієї України»* передбачав за такі протиправні діяння кримінальні покарання. Так, кримінальному переслідуванню підлягали зазіхання на життя, здоров'я чи свободу особи Гетьмана. Каралися також посягання на позбавлення чи обмеження верховної гетьманської влади. Покаранню піддавалася будь-яка участь в організованій групі, що переслідувала мету заподіяння вказаних дій. Каралася образа особи Гетьмана у будь-який спосіб, а також безпосередня чи заочна погроза гетьманській особі тощо [941, с. 390-391].

Юридичним інструментом боротьби зі страйками та саботажами, які в другій половині 1918 р. в Гетьманаті охоплювали чимраз більше різноманітних підприємств, стала урядова постанова від 19 липня 1918 р. *«Про відновлення на Україні сили закону Російської держави від 2 грудня 1905 року про покарання за участь у деяких страйках»*. Вона обіцяла переслідувати кожного страйкаря у кримінальному порядку, а також – строгу відповідальність навіть за абиякі кличі до страйків [941, с. 178-179].

В умовах загрози суверенітету, Директорія УНР у творенні кримінально-правових норм, природно, виходила, насамперед, з необхідності інтенсивної боротьби зі злочинами проти держави, тобто запобігання усім діям, що спрямовувалися на захоплення державної влади, насильну зміну чи руйнування конституційного ладу. Такі діяння охоплювали такі склади злочину, як шпигунство, пропаганду війни, бандитизм і т. ін. [854, с. 193-194].

Яскравим прикладом нормативного акту, що мав протистояти таким злочинам, є постанова Директорії від 15 серпня 1919 р. *«Про тимчасові правила щодо засобів боротьби з діяльністю окремих осіб, яка загрожує республіканському ладу, спокою і внутрішньому порядку УНР»*. Вона визначала можливість арешту осіб, яких запідозрили в роботі, що грозить внутрішньому порядку і республіканському ладу. Строк арешту міг бути продовженим у випадку потреби у більш докладному з'ясуванні справи. Після арешту винного могли вислати у певну місцевість на термін до 1-го року на основі рішення т. зв. *Особливої наради* – позасудового органу в складі міністрів внутрішніх справ, військового та юстиції [194, с. 556-557].

Наголосимо, як злочини проти держави Директорія УНР трактувала також усі дії, спрямовані на перешкоджання розвитку національної культури, образу національної честі та гідності. Як приклад такого потрактування, наведемо постанову Директорії від 15 серпня 1919 р. *«Про тимчасові правила щодо засобів боротьби з діяльністю окремих осіб, яка загрожує республіканському ладу, спокою і внутрішньому порядку УНР»*. У ній вказувалося, що національний розвиток українського народу має безмірно колосальне значення у справі державного будівництва УНР. А відтак, будь-яке вчинення перепон національному розвитку підлягає кримінальній відповідальності [194, с. 556-557].

Помітним у цьому сенсі став прийнятий 24 січня 1919 р. Закон *«Про карну відповідальність за образу національної честі і достоїнства»* [252, с. 447-449]. Він передбачав, з одного боку, захист приватної особи будь-якої національності від образи чи зневаги «словом», в письмі чи вчинкові на національному ґрунті, а

з іншого, – встановлював захист державних та громадських інституцій, що з огляду на формулювання (пор.: «винний в публічній чи прилюдній зневазі словом чи вчинком державної чи громадської інституції...») мав поширення й на державну мову [176, с. 73].

Згадаймо ще один, оприлюднений Директорією 22 жовтня 1920 р. такий же закон. Та попри свою назву: *«Про карну відповідальність за вчинки проти національного розвитку українського народу»*, слід визнати, що його з'ява відверто запізнилася в часі.

Вагомим напрямом кримінально-правового урегулювання Директорії стали майнові злочини – крадіжка, грабіж, розбій і т. ін. Особливо, в полі зору законодавця перебували питання захисту державної власності. Так, на охорону державної власності був націлений закон *«Про підвищення кари за недбайливу охорону, присвоєння, розтрату або знищення скарбового майна»*, який, щоправда, був прийнятий пізно – щойно на початку 1920 р. А прийнятий 18 липня 1919 р. закон *«Про шахрайство»* мав на меті покінчити з поширеним тоді видом злочинів загалом за допомоги російсько-імперського законодавства. Адже він фактично ґрунтувався на витягах з царського *«Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями»* від 1864 р. та *«Уложення про покарання кримінальні та виправні»*, об'єднаних у *«Кримінальне уложення»* в 1903 р. [834, с. 397-398].

Що стосується ЗУНР, то для повної кодифікації законодавства історія її, як, зрештою й іншим національним державним формаціям, часу не відвела, і не створила відповідних умов. Відтак у процесі законотворення ЗУНР збережено австрійсько-імперську систему законодавства. Вона обґрунтовано трактувалася як одна з підвалин, що мала забезпечити стабільність в державі до часу прийняття власних нормативних актів. УН Рада спеціальною постановою оголосила про використання старого австрійського законодавства у галузях цивільного, кримінального і процесуального права, якщо воно не суперечить цілям Української держави.

У підсумок доходимо таких висновків.

Перше. Законотворення українських національних державних формацій революційної доби здійснювалося як процес становлення відповідних галузей національного законодавства по декількох напрямках: конституційно-адміністративному, в контексті вироблення національної конституційно-правової доктрини організації влади і самоврядування, соціально-економічному, соціально-культурному та кримінально-правовому.

Друге. Спільною для усіх українських урядів революційної хвилі – УНР доби Української Центральної ради, Української Держави, Директорії УНР та ЗУНР – була відчутна потреба у вирішенні найгостріших проблем соціально-економічної сфери. З-поміж них, справа законодавчого вирішення земельного питання й упорядкування трудових відносин в тодішній Україні стала пріоритетною, з огляду на переважно селянський соціально-демографічний склад населення й популярність соціалістичних ідей, зокрема серед робітництва на Наддніпрянщині.

Законодавча діяльність українських урядів 1917–1921 рр. з регулювання земельних і трудових відносин була досить суперечливою та загалом малоефективною, оскільки зумовлювалася тиском поточних військово-політичних завдань, дискретністю впроваджуваних реформ та, головню, пріоритетом у державному будівництві ідеологічних чинників. Якщо обидві соціалістичні УНР та національно-демократична ЗУНР на законодавчому рівні демонстрували прагнення проводити соціально-економічні перетворення в інтересах більшості соціальних верств українського народу, то в несоціалістичній Українській гетьманській державі ставка робилася на значно вужчі соціальні групи.

Жодна з державних формацій, які у Наддніпрянській Україні змінювали одна одну впродовж революційних 1917–1921 рр., демонструючи різні форми реалізації української державної ідеї, ані ЗУНР як складової тогочасного українського національного державотворчого процесу, не спромоглися ефективно розв'язати проблеми земельної власності й дійового урегулювання трудових відносин.

Однак рішучі спроби це здійснити стали помітним каталізатором активізації відповідної правової політики українських урядів. Тим самим було закладено основи українського національного земельного й трудового законодавства.

Третє. З царини правового регулювання соціально-культурної сфери суспільних відносин, важливе значення насамперед надавалося законодавству про мови, оскільки мова посідала помітне місце в системі соціальних символів. І це цілком пояснювалося загальною позицією нової української влади щодо принципів справедливого вирішення національного питання. Оскільки українська мова як один із соціальних символів мала засвідчувати функціонування Української держави, то особлива увага національних державних формацій приділялася юридичному закріпленню за українською мовою статусу державної, дбаючи при цьому про дотримання норми вільного національного розвитку представників різних народів.

Четверте. Розвиток кримінального права у період українського державотворення 1917-1921 рр. об'єднувала характерна риса, що полягала в активному застосуванні норм кримінального законодавства, відповідно Російської та Австро-Угорської імперії, якщо вони не були змінені чи скасовані українською владою, не суперечили демократичним правовим принципам й основним засадам національної державності.

З іншого боку, національні державні формації Наддніпрянщини творили власні кримінальні закони, зміст яких загалом визначався завданнями збереження незалежності держави, забезпечення стабільної економічної ситуації, а також необхідністю захистити державний і суспільний лад та власність громадян від злочинних посягань. Правотворчість української влади у кримінально-правовій сфері також зорієнтувалася на виховання власних громадян в дусі дотримання правопорядку і самодисципліни. У цьому сенсі кримінальне законодавство українських національних державних формацій розвивалося в руслі найважливіших принципів та основ кримінального права взагалі.

Висновки до Розділу 5

У розділі простежено перші спроби реалізувати ідею національної державності в процесі постання й генезису українських національних державних формацій в 1917-1921 рр. й виявлено ознаки національної державно-правової традиції у практиці українського державотворення революційної хвилі – в особливостях його легітимізації, виробленні національної конституційно-правової доктрини організації влади, законодавчій діяльності.

Питання легітимності висвітлено не тільки під кутом виміру ціннісного змісту держави та права, але й ціннісного параметру суспільства й (національної) спільноти. Для виявлення ознак національної державно-правової традиції й оцінки легітимності національної державності, поруч з правовими дефініціями, залучено чинники історичного, філософського, психологічного тощо порядку.

Доведено, що неформальними атрибутами або формами легітимізації української національної державності революційної хвилі узагальнено стали іманентні риси нової влади: відчуття територіальної, а отже, й національної єдності, толерантне ставлення до представників національних меншин, намагання залучити їх до державотворчого процесу і т. ін.

Визначено, що опосередкованими ознаками легітимізації української національної державності було прагнення сповідувати демократичні засади державотворення, бачення перспективи її розбудови за європейським зразком та в руслі європейських державницьких традицій, широка підтримка усіх верств українського суспільства. Акцентовано на тому, що йдеться про умовно національну легітимність, себто відображення в процесі практичного закладення державності тих закономірностей розвитку народу, що кореняться в його психології й відображають його сутнісні цінності, залишаючись на ментальному рівні суспільно значимими для багатьох поколінь впродовж тривалого історичного періоду.

Встановлено пріоритет конституційно-адміністративного законодавства у законодавчій діяльності українських національних державних формацій

революційної доби. Доведено, що розвиток конституційного законодавства здійснювався у напрямі вироблення національної конституційно-правової доктрини організації влади. Наголошено на тому, що конституційно-правові норми українських національних державних формацій загалом опиралися на визнані базиси конституціоналізму – концепцію правової держави, зокрема, на такі її засади як забезпечення основних прав людини й ствердження суверенітету народу і суверенітету держави, верховенство права й розподіл функцій між окремими органами державної влади тощо. Підкреслено іманентність конституційно-правових норм українському націогенезу. Констатована недостатність уваги законодавця проблемі законодавчого регулювання організації органів місцевого самоврядування й недооцінка значення громадянства загалом, а також самого фактору громадянства щодо забезпечення інтересів власне етнічних українців (Гетьманат). Висловлюється переконання, що це нівелювало український характер проголошеної державності.

Встановлено спільні та відмінні риси (тенденції) у розбудові судової системи, правоохоронних органів та війська як напрямів державного будівництва та їх історичну спадковість. Доведено, що спільним для усіх форм українського національного державотворчого процесу революційної доби стало: розуміння означених вище напрямів державотворення як важливих ланок функціонування державного механізму й елементів національної державності; переконання у потребі їх розбудови, опираючись на відповідні історичні традиції в організації судових й правоохоронних органів, військові традиції, реформування напрацювань у цих сферах попередніх державних формацій й часто опертя (орієнтація) на дореволюційні зразки, а також прорахунки. У підтвердження цього наводиться змістовне нормативно-правове забезпечення їх організації та функціонування.

Наголошується, що історичні традиції в організації судових та правоохоронних органів й військові традиції добре видніються у зовнішніх формах побудови судових і правоохоронних органів і війська. Означено численні прорахунки.

У підсумку наголошується на двох джерелах спадковості української національної державності у вище означених сферах: історичній традиції (Гетьманщина, козаччина) та російська (австро-угорська) легітимація.

Встановлено, що окрім конституційного та адміністративного, законотворення українських національних державних формацій революційної доби, здійснювалося як процес становлення відповідних галузей національного законодавства по декількох напрямках: соціально-економічному, соціально-культурному та кримінально-правовому.

Простежено особливості процесу вироблення правових основ урегулювання суспільних відносин у соціально-економічній сфері на прикладі становлення земельного і трудового законодавства; соціально-культурній – юридичного урегулювання статусу української мови, оскільки мова як один із соціальних символів мала засвідчувати функціонування Української держави.

Акцентовано на тому, що процес вироблення правових основ урегулювання кримінально-правової сфери ґрунтувався на потребі в захисті від злочинних посягань державного і суспільного ладу та власності громадян, а також – орієнтації на виховання власних громадян у дусі додержання правопорядку і самодисципліни.

Наголошено на іманентності законодавчих норм цієї історичної доби українському менталітету та їх зорієнтованості на міжнародно-правові стандарти тогочасної (й сучасної) Європи.

ВИСНОВКИ

У дисертації обґрунтовані наведені теоретичні узагальнення й нові підходи до вирішення наукових проблем, які стосуються питань українського націогенезу – націо- та державотворення – як процесу вироблення національної державно-правової традиції. Основні результати дослідження зводяться до таких положень:

1. В основі визначення феномену *нації* – багатопланове поняття *народу* (суспільство, етнос, нація), яке в суспільно-політичному значенні розуміємо як народ, об'єднаний в одну спільноту на основі спільних громадянських (національно-громадянських) цінностей та інтересів.

Дотримуємося думки, що в основі побудови *нації* лежить не стільки єдність економічного життя, як на цьому наполягали представники марксистської школи, скільки *національна самосвідомість*. Центральним елементом, основою самосвідомості нації, своєрідним суб'єктивним відчуттям єдності національної спільноти є *національна ідентичність* (національна само-ідентифікація). Сутнісно вважаємо її багатовимірною субстанцією, яку годі звести до єдиного знаменника. Це означає, що національна ідентичність охоплює етнічну, релігійну, професійну тощо ідентичності, а не скасовує їх. Переконані, основною ознакою, що відрізняє одну націю від іншої, є її сукупна (колективна) ідентичність.

Оскільки найкраще (національні) цінності та інтереси зможе представити й захистити тільки національна держава, то на емпіричному рівні ознакою нації є або наявність держави, або масовий політичний рух за її створення.

2. Ключове поняття дослідження – *націогенез* – розуміємо як процес формування нації, що за своїм виявом є багатоаспектним історичним процесом еволюції *народу* як етносу. Однак, на відміну від етногенезу, націогенез тісно пов'язаний з політичним самоусвідомленням народу як нації (у зазначеному вище розумінні).

Націогенез народу – передумова й головна підоснова створення «власної» (національної) держави та «власного» права, що відмінні від народів-сусідів.

Націогенез рівнозначний *національному державотворенню* або комплексному, себто такому, що охоплює політичні, правотворчі, культурні, політичні, міфотворчі (в розумінні політичного міфу), релігійні тощо чинники, й довготривалому процесові, що спрямований на усвідомлення / утворення / розбудову народом власної, тобто національної, держави. Обидва вказані поняття майже рівнозначні іншому – «*національна державність*», як історично мінливому, однак *завжди* комплексному процесу формування суспільних інституцій, що співставний (і в історичній ретроспективі паралельний) з націогенезом).

Іншими словами, державотворчий процес (=державотворення) народу може відбуватися тоді, коли *держави* (в сучасному розумінні як універсальної політичної форми організації суспільства, наділеної суверенною владою й сукупністю політичних, адміністративних, судових, релігійних й культурних інституцій, за допомоги яких здійснюється управління певною територією та населенням, що проживає на ній) *не існує*, а тільки формуються його уявлення про державу, творяться відповідні до них (уявлень) норми регулювання суспільних відносин (звичаєве право), політико-правові ідеї й суспільні інституції (форми самоорганізації) і т. ін. *Державність* такого народу завершується, або постановням його суверенної держави, або тимчасовим (чи остаточним) неуспіхом-поразкою. Останнє – свідчення недосконалості чи незавершеності процесу еволюції.

3. Націогенез будь-якого народу започатковує (тут йдеться про початок формування нації) «національний стрес» – т. зв. «історичний злам» або різка зміна соціального й правового становища народу (різних його суспільних верст). Тоді впродовж відносно короткого часу в житті народу як спільноти відбуваються (або започатковуються) вкрай вагомими, навіть епохальними змінами, настають фактично нові (звичайно, – гірші) умови існування. Головним

наслідком такого «стресу» для народу – критичне усвідомлення ним гострої потреби у збереженні свого, принаймні, попереднього статусу.

В умовах націогенезу, основні інструменти творення єдності народу полягають у розвитку різних форм його самоорганізації та, головню, у т. зв. *національній ідеї*. Остання об'єднує суспільство навколо вирішення назрілих для того чи іншого етапу історичного розвитку державно-правових та соціально-політичних проблем, тим самим надаючи *народу* ознак *нації* (в зазначеному вище розумінні).

Історично первісно таке розуміння ініціювало зусилля окремих, найбільш активних (чи зацікавлених) соціальних груп, які ставали головними продуцентами ідей, здатних консолідувати тогочасне суспільство до рівня *зародку нації*, принаймні, стати прологом з'яви нової якості внаслідок процесу «націоналізації свідомості» усе ширших верств народу. Як наслідок, стихійна ідея *виправлення несправедливості* зазвичай набувала ознак національно-державницької.

4. Потуги народу щодо реалізації (національної) ідеї, що консолідувала суспільство й супроводжувалася виробленням шляхів її здійснення, закладали (національну) *традицію* як, заснований на певних цінностях, соціокультурний феномен. Змістове значення традиції – у закріпленні й збереженні соціально-значущого досвіду та історико-генетичної спадкоємності більшості культурних і соціальних процесів у суспільстві.

Вияви традиції, як соціокультурного явища, лягли в основу формування *державно-правової традиції*, явища, що проявлялося у ментально-правовій та суспільно-політичній сферах життєдіяльності народу. Змістові ознаки державно-правової традиції полягали у (відносно) однаковому розумінні значимості політичних та правових цінностей представниками різних соціальних груп народу, неперервності та, до певної міри, спадковості норм політичної поведінки й збереженні політичних і правових звичаїв, сприйнятті та подальшому розвитку окремих політико-правових ідей, у формуванні та функціонуванні відповідних суспільних інститутів і т. ін. При цьому, *державно-*

правова традиція не усвідомлюється суспільством як певна сутність, її осмислення можливе тільки через аналіз джерел конкретної традиції чи її складових, в яких вона присутня.

Для певної (національної) спільноти частиною державно-правових традицій можуть виступати її конституційна традиція, парламентські та урядові традиції, традиційні форми державного устрою, традиції судової влади, місцевого самоврядування чи інституту глави держави тощо.

Національна державно-правова традиція відповідає особливостям тривалого процесу націогенезу конкретного народу й виявляє себе у перебігу його державотворення в сукупності основних якостей декількох типів традицій -- культурно-історичної, соціальної й інтелектуальної. А це значить, що державно-правова традиція кожного народу – органічна субстанція, яка сумісна з його внутрішнім світом. А тому, глибоко детермінована принаймні кількома чинниками: формуванням і внутрішнім розвитком системи політико-владних зв'язків народу та досягнутого ним колективного досвіду правової дійсності. Цей досвід, що оснований на панівних уявленнях суспільства про право й справедливість, слугує легітимації нації й (національної) державності (держави).

5. Поняття «українська державність» і «українська національна державність» вважаємо нерівнозначними. Якщо *українську державність* фактично *ототожнюємо з історичним буттям українського народу* реально, починаючи від часу появи на території України перших слов'янських політичних утворень, то виникнення української *національної державності* припадає на час формування та розвитку *нації* (націогенез), себто якісно іншого стану *народу*.

Зрозуміло, що український народ не є якимось винятком у цій загальній світовій парадигмі, то ж він не може не мати власних *державно-правових традицій* – як на сьогодні, так і в історичній ретроспективі.

Українська національна державно-правова традиція розуміється дисертантом як український націогенез, узалежнений константами спільних для усіх соціальних верств природньо-правових ментальних цінностей (спільних для

людства в цілому, але в їх «українській» інтерпретації). Саме вони стали неусвідомленою матрицею національного державотворення: сприяли виробленню комплексу політико-правових ідей української державності, склали підґрунтя для розуміння національної ідеї й позначили потенційний вектор розвитку державності українців.

6. Початок націогенезу українського народу й, відповідно, його національного державотворення у розумінні усвідомлення потреби розбудови власної держави (державна ідея як національна), припадає на період «історичного зламу» останньої третини XVI – першої половини XVII ст. Тоді в умовах новопосталої Речі Посполитої відбулася різка зміна соціального й правового становища руської (української) спільноти через втрату попередніх звичаєво-правових *вольностей*.

Ця обставина викликала потребу збереження в нових політичних умовах принаймні попереднього статусу чи – за сприятливих умов – домогтися вищого. Зважаючи на те, що попередня політична еліта – князівсько-боярська – швидко полонізувалася та окатоличилася, то це стає завданням для окремих, найбільш активних (чи зацікавлених) соціальних верств – духовенства, й, насамперед, козацтва. Саме ці соціальні верстви стають головними генераторами ідей, здатних консолідувати суспільство до рівня нації, чи, принаймні, стати прологом до появи його нової якості внаслідок процесу «націоналізації свідомості» усе ширших верств народу. Як наслідок, ця ідея державності, уперше висловлена козацькою верствою, набуває ознак національної.

Константа *вольностей* (козацькі *вольності*) консолідувала українське суспільство, стала загальною цінністю для усіх соціальних верств українського народу доби раннього Нового часу, й заклала стрижневий напрям еволюції українського націогенезу – своєрідного розуміння національної ідеї у межах розвитку різних етапів розвитку української державності. У добу Нового часу «вольності» уже кореспондуються з поняттями «волі» й «свободи», а у сучасну добу Новітнього часу його умовно можна зіставити з поняттям «демократія» в широкому розумінні.

Сприйняття і наполегливе відстоювання українцями саме такої парадигми еволюції державності свідчить про вагому за давнини й тяглість цієї демократичної традиції, її неоціненної національної значимості й повній відповідності сутності (духу) української нації. Вважаємо, що саме концепти «вольності» – «волі» – «свободи» – «демократії» являють ті надважливі вартості, що лягли в основу «конструювання» української державності власне як національної.

7. Козацтво, з одного боку, зіграло роль підвалини у формуванні нової «козацької» української нації, а з іншого – обійняло місце основної соціальної бази й провідника масованого руху за політичне самовизначення українців.

Боротьба за вольності, в авангарді якої стало козацтво, первісно призвела до появи (або відповідної трансформації) власних політико-державних інституцій (реєстрове козацьке військо, Запорозька Січ як уособлення борні за козацькі вольності), а незабаром – до тривалих війн з державою-утисником, фактично перманентних селянсько-козацьких повстань кінця XVI – першої пол. XVII ст., провідним помислом яких була ідея захисту «споковічних [старожитніх] прав і вольностей».

У тих умовах козацькі вольності сутнісно втрачають значення виключно станових – «козак» ставав соціальним ідеалом для переважної маси поневоленого населення України. Бо саме козак мав те, чого більшість була позбавлена – він був *вільним* дрібним власником і виробником, котрий стояв узбіч феодально-кріпосницької системи, більше того – був щодо неї принципово ворожий.

А тому козацькі вольності стають фактором консолідації тогочасного українського суспільства – для більшості суспільних верств українців стають органічними ідеї козацького устрою, козацького права, ототожнених з козацтвом засад улаштування соціально-економічних відносин. Цьому сприяла зокрема та історична обставина, що перехід «посполитих» у козацьку верству був достатньо спрощеним, на відміну від переходу міщан і селян Європи та Росії в дворянство.

8. Практикою козацького (тогочасного українського) державотворення й козацько-міждержавних відносин, а також зусиллями українських інтелектуалів, представників вітчизняної політико-правової думки, які у козацтві вбачали чи не єдину силу, здатну вибороти втрачені вольності й захистити їх, було вироблено зорієнтований на впровадження комплекс правових та політичних ідей, який фактично стає доктриною української національної державності козацької доби у сенсі провідної політичної програми тогочасного українського державотворення.

Остання уособлювала українську національну державно-правову традицію, що виявляла себе у декількох напрямках, які мали, зокрема, хронологічні й геополітичні особливості.

Перші сто років існування козацтва в Речі Посполитій позначилося, з одного боку поступовим усвідомленням козацької візії державності як здобуття втрачених вольностей, а з іншого – пошуком форм реалізації цієї державності й ідеологічного обґрунтування її історичної тягlosti й спадкоємності.

Утвердження козацької візії державності відбулося вже у період від другої половини XVI до середини XVII ст., на етапі становлення ідеї козацької державності як національної державної ідеї. У цьому процесі важливе місце відводиться гетьману П. Сагайдачному, який провів реформи козацтва, перетворивши його у політичний чинник боротьби за державність. Відтоді козацтво дедалі більше прилучається до відстоювання загальнонаціональних інтересів, стає провідною соціальною базою й вирішальним фактором процесів українського націотворення: шукає порозуміння й єднання з православним духовенством, шляхтою, міщанством на ґрунті спільної оборони «старожитної православної віри». Невдовзі на новий рівень розуміння місця козацтва у державотворчих процесах підняв митрополит П. Могила, який своєю спробою реального втілення ідеології духовного об'єднання українського («руського» – за тодішньою термінологією) народу навколо православної церкви випродукував ідейні підвалини збереження українцями права на власну національну ідентичність. А вивищуючи закон і право як головну засаду

громадянського життя, – плекав ідею політичної самодостатності Русі. І ця ідея мала реалізуватися в самодостатній [Українській] державі, невіддєльній, ані польському королеві, ані московському цареві.

Пошуки форм реалізації ідеї козацької державності як національної еволюціонували.

Від другої половини XVI ст., коли козацтво виходить на політичну арену, провідним стає задум козацької держави як автономного утворення в межах Речі Посполитої. Він зринув у середовищах вищого духовенства, шляхетства й верхівки козацтва як реакція на потребу правового урегулювання у новопосталій польсько-литовській державі козацького питання. Наприкінці XVI ст. воно набувало ознак суспільно-станової та міжнародної проблем. І тоді у вирішенні козацької проблеми особне місце належить постатям київського католицького біскупа Й. Верещинського та провідника козацького руху С. Наливайка. Проте духовні акції П. Могили підняли українську еліту на вищий щабель: підготували до усвідомленого сприйняття окремішньої, а не автономної національної державності, а отже й готовності до державотворчих змагань.

У роки Національної революції середини – другої половини XVII ст., зокрема, в період Хмельниччини, політико-правова ідеологія українського державотворення ґрунтувалася на принципах розбудови національної, незалежної та, найголовніше, соборної держави. Сформульоване положення про соборність Української держави стало основою української національної державницької ідеології, її визначальною складовою у Визвольних змаганнях українського народу впродовж наступних кількох століть. На заваді цим устремлінням стояли європейські міжнародно-правові норми, які не дозволили легітимізувати «династію» Б. Хмельницького. А тому, юридичне закріплення української козацько-гетьманської державності відбулося на основі Зборівської та Білоцерківської угод, як автономії в межах Речі Посполитої, та Московсько-Переяславського договору у формі політично-васальної залежності з Московською державою. Відтак, можна стверджувати, що на середину XVII ст. українське національне державотворення ґрунтувалося на ідеї національно-

територіального суверенітету й політичної самодостатності Української держави, а також – збереженні традиції обмеженого суверенітету з боку іноземних володарів над українськими землями.

Спроба відродження / запровадження монархізму, носієм якого був гетьман Б. Хмельницький, а згодом І. Виговський (в основі Гадяцького проекту лежить ідея відходу від засад демократичної республіки і перетворення України у змішану аристократично-демократичну республіку чи аристократичну з близьким до обмеженого монархічним гетьманським правлінням), зумовлювалася передовсім потребою зовнішньої легітимізації держави – її визнання монархічною Європою, а також реалізацією ідеї історичної тягlosti державотворчих процесів – уявлення про безперервність вітчизняної історії від Київської Русі до козацької Гетьманщини та утвердження думки про Київську Русь як державне утворення саме українського народу.

Визначальним чинником реалізації ідеї української козацької державності в умовах Руїни став геополітичний фактор. Україна поволі згубилася як суверенний суб'єкт міжнародних відносин. Козацький гетьманат попервах розділився на два ворогуючих між собою політичні утворення з проросійською та пропольською орієнтаціями козацької старшини; згодом виникли протурецька і навіть протатарська орієнтації. Проросійська модель козацької державності вимушено розвивалася у підложжі послідовного й невідступного обмеження вольних прав («гетьманські статті»). Натомість прихильники пропольської орієнтації (проект гетьмана П. Тетері, а згодом – статті М. Ханенка) прагнули взагалі відійти від ідей політичної автономії козацького Гетьманату й висували вимоги щодо відновлення станової автономії козацтва. Найбільш проукраїнською (соборність) була «турецька» (орієнтована на провідну державу ісламського світу) модель реалізації ідеї української козацької державності не мала історичного шансу реалізуватися передовсім в силу неприйняття її українською національною свідомістю.

9. Наступні сто років існування українського козацтва пройшли здебільшого у взаємодії з Російською державою, що при загальному збереженні

основних засад національної державно-правової традиції, відбилося в таких особливостях:

По-перше, закладенням з останньої чверті XVII ст. в українській політико-правовій думці ідеологічних основ російсько-центризму, коли в оцінці українських перспектив його представники послуговувалися де-факто інтересами сусідньої держави та її монархічного режиму.

Найбільш показовим й концептуально довершеним російсько-центричним твором став «Синопис». У цьому творі українського автора Московію і Україну уперше поєднано через династію, релігію і навіть етнос. З його появою концептуально почав формуватися погляд на Україну як на Малоросію, що позначилося проявами деформації національної свідомості.

Виявом еволюції політико-ідеологічної концепції України як Малоросії стали козацькі літописи кінця XVII – першої чверті XVIII ст., які фактично започаткували на Лівобережній Україні-Гетьманщині українську державницьку традицію як похідне історико-політичного мислення. Ця традиція ґрунтувалася на ідеї української автономії й українського патріотизму, однак при невідступній проросійській державницькій орієнтації. Популяризована новочасними козацькими ідеологами концепція Малоросії, поєднана з правовими наслідками гетьманських «договірних» статей 1669, 1672, 1687 років, стала фактично політико-правовою основою для обмеження української автономії, а в підсумку – її ліквідації.

По-друге, двома основними шляхами розвитку української державної ідеї від початку XVIII ст., коли після т. зв. «зради Мазепи» в рамках першої політичної еміграції майбутня Українська держава уявлялася незалежною і соборною, а в межах Гетьманщини у складі Російської імперії – щонайбільше державною автономією. Зокрема, зусиллями першої української політичної еміграції було теоретично обґрунтовано невід’ємне право українського народу на створення незалежної національної держави й здійснено спробу практично переконати європейських політиків у необхідності її визнання.

Основним питанням політичного життя Гетьманщини, особливо з другої половини XVIII ст., стає протиборство російського імперського централізму з українським прагненням до автономії.

Ідея збереження і розвитку української державності як автономної, напрям і зміст кодифікації козацького права, її головними провідниками – козацько-старшинською верствою – розумілася передусім як збереження козацьких вольностей, що де-факто ототожнювалося із захистом національних прав. Однак попри те, що поширення ідей розвитку української держави як автономної мало своїм наслідком появу української інтелігенції – носія національної свідомості, доводиться констатувати, що козацько-старшинська верства прагнула обмеженої національної автономії в рамках царської Росії, і при цьому виступала за збереження основ тогочасної системи. Тому загалом можна було б погодитися з думкою щодо неспроможності козацтва (за винятком окремих осіб із його середовища) збагнути себе як повноцінного суб'єкта суспільно-політичних відносин, як господаря власної землі, як еліти, відповідальної за свій народ.

По-третє, остаточною ліквідацією залишків автономного статусу Гетьманщини, що призвела до народних протестів проти інкорпораційної української політики Російської держави, насамперед, стихійного опору закріпаченню, які, однак, не мали передумов для перемоги. В громадській думці вона вилилася в алегоричні протести національної еліти – І. Котляревського, В. Капніста, Я. Козельського, Г. Сковороди – проти ліквідації Запорозької Січі, скасування політичної автономії та місцевого самоврядування.

З головними настроями доби – «змаганням за правду» й «пізнанням істини», що проникнуті визвольним змістом, а особливо проголошенням «вольності» за найвищу цінність, були співзвучні протести українських інтелектуалів. М. Козачинський і Г. Сковорода, найвидатніші філософи доби руйнації козацької Гетьманщини, основну увагу зосередили на обґрунтуванні необхідності збереження національної ідентичності. Перший – через ідею домінанти культури («Духовного дому») у національному житті, а другий – шляхом популяризації ідеалу свободи, рівності та братерства, що проглядався у

ідеї т. зв. «Горної республіки». Мислителі у своїх творах переводили увагу із суспільних чинників на індивідуальні – нація бачилась їм не у «юрбі», а у самозбереженні вибраних, свідомих її представників. Підґрунтям для зростання чисельності таких вибраних людей мала стати освіта, самопізнання і моральне самовдосконалення кожної людини. Власне від чисельності національно свідомих членів суспільства об'єктивно залежить ефективність утвердження здорових народних поглядів на суспільно-політичний устрій, працю, щастя людей.

10. Виявом національної державно-правової традиції раннього Нового часу став український конституціоналізм козацької доби.

Тут йдеться не тільки (і не стільки) про «Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького...» або т. зв. Конституцію П. Орлика, – акта, що створювався на основі узагальнення певного досвіду як цивілізаційного, зокрема, щодо визнання природних прав і свобод людини, її політичних прав, договірної походження держави, так і вітчизняного, в частині козацького права й організації самоврядування; у якому в відповідних поняттях і термінах існуючого тоді права обґрунтовується державний устрій тодішньої України – вперше в історії української політико-правової думки цілеспрямовано координується концепція становища України в зовнішньому контексті з концепцією її внутрішнього устрою.

Передусім йдеться про спосіб вирішення проблем організації влади й управління шляхом цілеспрямованого вироблення таких правових норм за допомоги суспільно-політичних інституцій, які б регулювали відносини між репрезентантами влади і суспільством без жодних волонтаристських диктатів, а також регулювали відносини між представниками влади і суспільством, між репрезентантами усіляких владних інституцій на різних рівнях.

Пропоновані представниками української політико-правової думки XVIII ст. як в рамках першої політичної еміграції, так і в межах Гетьманщини в складі Російської імперії, шляхи вирішення проблеми поділу влади між провідними суб'єктами політики у Козацькій державі, зокрема обмеження повноважень

першої особи держави – гетьмана, а також намагання вирішити проблему вивільнення політичного життя від свавілля, тобто безконтрольності влади, відсутності законності і справедливості, відповідають основним засадам сучасної теорії конституціоналізму.

11. Від початку XIX ст. в Україні складаються передумови для започаткування модерного етапу націогенезу, які виявлялися у низці факторів і конструктів.

Формування модерної української нації розпочалося через створення національної традиції, побудованої на конструкті козацького «міфу».

Закономірною реакцією на політико-правове становище українців у складі Російської і Австрійської (Австро-Угорської) імперій став фактор пошуку «компенсаційних замінників» втраченим національним державно-правовим інституціям та задоволення потреби українців в само-організації національного державного життя у нових геополітичних умовах. Це виявлялося у розвитку українських правових і самоврядних традицій XIX – початку XX ст.: тяглого розвитку системи звичаєвого права й організації місцевого самоврядування. Додаткові субститути для західних українців -- можливість реалізації їх політичного життя через діяльність політичних партій та культурно-освітніх товариств, а творення системи національного законодавства шляхом переосмислення чинного австрійського законодавства – уможливлювалися наслідками встановлення в імперській Австрії конституційного ладу. На збереженні українських правових і самоврядних традицій безпосередньо позначався етнодемографічний чинник, проте їх розвиток – заслуга виключно українського народу. Він у складних геополітичних умовах зумів зберегти ядро самоорганізації, ознаку європейськості й європейської державно-правової традиції.

Конституціоналізм як державно-правова практика імперій, до складу яких входили українські землі, та один з його важливих наслідків – поява т. зв. реального парламентаризму, попри нерівнозначне наповнення в кожній з імперій, однозначно оцінюємо як потужні чинники політичного, а отже, й

національного, самоусвідомлення українців. Конституціоналізм, як фактор розвитку модерного українського націогенезу, маніфестував себе, передовсім, у двох сумісних гранях: як джерело права для забезпечення особистих свобод і прав громадян; як інструмент руйнування станового поділу суспільства через закріплення на законодавчому рівні принципу правової рівності усіх громадян. Натомість фактор парламентаризму глибоко виявляв себе у спробах надати процесам українського модерного націогенезу інституційного виміру. А відтак, вмістити засади національної державно-правової традиції в імперські державно-правові інституції, тим самим залучивши їх до вирішення українського питання на прийнятних для українців умовах.

Фактор творення української літературної української мови чи її правового визнання як регіональної, в правових реаліях імперських, відповідно, Росії та Австрії, вважаємо не тільки запорукою збереження традиційної етнічної культури, але й -- ознакою збереження і посилення національної самосвідомості та засобом політичної комунікації «національно свідомих українців» з інтелігентського середовища та ін. верств (переважно селянства). І в тому сенсі українська мова стала ресурсом для «конструювання» українського модерного націогенезу, який уможлиблював усвідомлення сутності українства й важливості національної держави. Державна мовна політика обох імперій засвідчила, що проблема української мови політична.

12. Проявом національної сутності української державності революційної хвилі 1917-1921 рр. стали процеси її легітимізації або сприйняття (визнання) з боку українського суспільства.

Попри те, що загальноприйнятим методологічним підходом для усіх українських національних державних формацій у цьому випадку слугувало положення про природне право кожної нації на самовизначення і власну державу, непрості питання щодо юридичної легітимності окремих форм української державності революційної хвилі існують.

Однак, якщо розуміти легітимність не тільки як вимір ціннісного змісту держави та права, але й як ціннісний параметр суспільства й (національної)

спільноти, залучивши для його оцінки поруч з правовими дефініціями, чинники історичного, філософського, психологічного тощо порядку, то неформальними атрибутами (чи формами) легітимізації української національної державності революційної хвилі узагальнено стали іманентні риси нової влади: відчуття територіальної, а отже, й національної єдності, адже соборність – це не лише про територію, але й про самоусвідомлення, про те, хто ми і чому ми – разом; використання історичних національних традицій в ході державотворення, що виявлялися у зовнішніх ознаках української державності; толерантне ставлення до представників національних меншин, намагання залучити їх до державотворчого процесу. Опосередкованими ознаками її легітимізації можна вважати прагнення сповідувати демократичні засади державотворення й бачення перспективи її розбудови за європейським зразком та в руслі європейських державницьких традицій і, звичайно, широка підтримка усіх верств українського суспільства, без якої розгортання державотворчих процесів було неможливе. Вважаємо, що тут можна говорити про умовно національну легітимність, себто відображення в процесі практичного закладення державності тих закономірностей розвитку народу, що кореняться в його психології й відображають його сутнісні цінності, залишаючись на ментальному рівні суспільно значимими для багатьох поколінь впродовж тривалого історичного періоду.

13. Практика вироблення конституційно-правової доктрини організації влади українськими державними формаціями 1917-1921 рр., в кожній з форм української державності, попри численні конкретні прорахунки, як-то недооцінка питань законодавчого регулювання інституту громадянства, законодавча неурегульованість діяльності органів місцевого самоврядування, в цілому (або назагал) співвідносилася з засадами української національної державно-правової традиції.

Конституційно-правові норми УЦР опиралися на замисел правової держави, зокрема, на такі загальновизнані його засади як ствердження суверенітету народу і суверенітету держави, верховенство права, забезпечення основних прав людини

розподіл компетенцій між окремими органами державної влади тощо. Поява «Статуту про державний устрій, права і вольності УНР» стала наслідком як використання демократичних традицій доби Визвольних змагань XVII—XVIII ст., так і державотворчих пошуків під час національно-демократичної революції.

Спадкові традиції, що тягнулися від XVIII ст. і тільки позначені Центральною Радою, були розширені та зміцнені на стадії наступних форм еволюції національної державності – Гетьманату й Директорії УНР.

Основні державні акти Гетьманату демонстрували напрям розвитку УЦР щодо демократичного наповнення законодавства. Зокрема, не були скасовані універсали (гарантування прав і свобод українського народу), а тільки запроваджувалися зміни, що стосувалися соціальної, а не загальнодемократичної візії державності. Так само Директорія УНР відновила в чинності багато конституційних законів Центральної Ради, спрямованих на захист прав громадян.

Головним орієнтиром законодавчої діяльності ЗУНР, зокрема, у розвитку її конституційного законодавства, визначалися загальнолюдські цінності.

Загалом, особливості розвитку вітчизняних суспільно-політичної і правової думки та відносно недовгострокової державно-правової практики, схиляють до умовиводу, що основною формулою вироблення української конституційно-правової доктрини організації влади (чи моделі конституціоналізму) варто уважати ідею забезпечення прав і свобод людини через законодавче обмеження державної влади засобами парламентаризму, місцевого самоврядування, а також шляхом організації державних відносин з чітким поділом повноважень.

14. У законодавчій діяльності українських національних державних формацій 1917-1921 рр. в сферах розбудови судової системи, правоохоронних органів, військового будівництва ознаки національної державно-правової традиції проглядаються у низці спільних рис.

Спільним для усіх форм українського національного державотворчого процесу революційної доби було: розуміння означених вище напрямів

державотворення як важливих ланок функціонування державного механізму й елементів національної державності, свідченням чого стало активне нормативно-правове забезпечення їх організації та функціонування; переконання у потребі їх розбудови, опираючись на відповідні історичні традиції в організації судових й правоохоронних органів, військові традиції, що добре проглядаються у зовнішніх формах побудови судових і правоохоронних органів («державна варта» П. Скоропадського) і війська («січові стрільці» Першої УНР, «гайдамаки» С. Петлюри); розвитку напрацювань у цих сферах попередніх державних формацій.

Законотворення українських національних державних формацій революційної доби здійснювалося як процес становлення відповідних галузей національного законодавства. Зокрема, з царини соціально-культурної сфери регулювання суспільних відносин, важливого значення надавалося законодавству про мови, юридичному закріпленню за українською мовою статусу державної. І це – не випадково, українська мова як один із соціальних символів мала засвідчувати функціонування Української держави. Зміст кримінально-правових норм визначався, передовсім, необхідністю збереження незалежності держави, потребою забезпечення заслони від посягань злочинців на основи державного і суспільного ладу, стабільність економічної ситуації, власність громадян. З іншого боку, – орієнтацією на виховання громадян в дусі дотримання правопорядку й самодисципліни. І з цього погляду, кримінальне законодавство українських національних державних формацій розвивалося в підложжі найважливіших принципів та основ кримінального права взагалі.

15. Історичний досвід українського національного державотворення актуалізує відповідні політико-правові проблеми сучасної України. Приміром, фактором, котрий зближує державотворчі процеси історичної української державності з сучасністю, є збереження певних рис політичної ментальності українського народу. До прикладу, як і в добу козаччини, так і тепер, Україна наткнулася принаймні з кількома давнішими проблемами, що полягають у перерозподілі державної влади з метою впровадження нової, більш ефективної

її організації, а головне, – у пошуку суспільно-політичної еліти, яка зуміла б виробити й втілити концепцію національного державотворення.

Яскравим виявом української національної державно-правової традиції сучасності – перебіг подій недалекого минулого, пов'язаного з революцією Гідності, створенням добровольчих батальйонів, широким волонтерським рухом і т. ін. – вказує, що досі чи не найбільш значимою цінністю для українців залишається відчуття стану свободи й захищеності своїх прав. Тим самим – доводить тяглість демократичної традиції української державності. Інші форми державно-правового, політичного режиму – авторитарна, тоталітарна, теократична, абсолютистська, монархічна тощо – чужі для ментальності українця й не мають суттєвих основ й перспектив для реалізації в Україні. В національному менталітеті українців закладено розбудовувати демократію європейського типу. Вона врешті-решт має опертям, що дозволить вивести країну на траєкторію сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ададуrow В. «Вірнопідданий слуга Його цісарської Величності»: світ політичних поглядів владики Антонія Ангеловича. *Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст.* / Колективна монографія за ред. В. Ададуrowа і В. Склокіна. Львів: Вид-во УКУ, 2020. С. 171-231.
2. Акт Злуки, ухвалений (ратифікований) першою сесією доповненої УН Ради. Чубатий М. *Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки*. Львів, 1921. С. 4-5.
3. Алексеева О. Соціально-педагогічний аспект феномену "традиція". *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки*. 2016. № 1. С. 130-136.
4. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000. 366 с.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Перекл. з англ. В. Морозова. К.: Критика, 2001. 276 с.
6. Андрусишин Б. І. Робітнича політика українських урядів (1917-1920 рр.): автореф. дис...д. і. н. К., 1997. 42 с.
7. Андрусишин Б.І, Сворака С.Д. Трансформація поняття «свободи» в політико-правових традиціях середньовічної України. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2010. Вип. 10. С. 76-83.
8. Андрусяк Т. Особливості розвитку української правової думки в Галичині в 19 ст. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 1999. Вип. 34. С. 151–156.
9. Андрусяк Т. Правова проблематика на сторінках календарів “Просвіти” (австрійський період). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 165-177.

10. Андрусяк Т. Роль «Просвіти» у розвитку української правової думки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. Львів, 2010. С. 160-164.
11. Андрусяк Т. Спадщина Шевченка і розвиток української правової думки в Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. Вип. 25. С. 395-403.
12. Андрусяк Т. Судді-українці Австро-Угорської імперії та їх внесок у розвиток української правової думки. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку*: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції м. Саки / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова). Ч.1. Київ; Сімферополь: СМД, 2011. С. 112-119.
13. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. 192 с.
14. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. К.: Либідь, 1995. 816 с.
15. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.
16. Антонович В. Три національні типи народні. *Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори* / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. К.: Либідь, 1995. С. 90-101.
17. Антропологічний код української культури і цивілізації (у 2-х книгах) О.О. Рафальський (кер. автор. кол.), Я.С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій (наук. ред.). Київ. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.
18. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О.О. Рафальський (кер. автор. кол.), Я.С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій (наук. ред.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. 536 с.
19. Арановский К. В. Конституционная традиция в российской среде. СПб., 2003. 658 с.

20. Аркуша О.Г. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 173 с.
21. Аркуша О.Г. Громадські дискусії про формування модерної національної ідентичності українців Галичини в середині XIX – на початку XX століття. *Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX – початок XXI ст.: колективна монографія*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2017. С. 17–48.
22. Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців у другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 6. С. 68–90.
23. Аркуша О.Г. Українці у представницьких інституціях Габсбурзької монархії. *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин, кер. авт. колективу В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. Київ: Видавництво «Дніпро», 2010. Т. 1. С. 203–240.
24. Артеменко А.П. Вольність як «зразкова ідея» української правосвідомості. *Гуманітарний часопис*. 2009. № 4. С. 5-11.
25. Артеменко А.П. Правосвідомість в системі ідентичності прикордоння. *Гуманітарний часопис*. 2009. № 3. С. 90-96.
26. Балущок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія / Відп. ред. Г. Скрипник. Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008. 304 с.
27. Барабаш Ю. Просторінь Шевченкового слова. К.: Темпора, 2011. 508 с.
28. Баран А.В. Діяльність депутатів-українців в Австрійському парламенті (1897-1918 рр.). Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2013. 229 с.
29. Басенко Р., Аванесян Г., Ільченко В. Генеза інституційних форм прямої демократії в українській національній державно-правовій традиції. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 186-190.

30. Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій. *Історія українського козацтва. Нариси: У 2 т. /* Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 307-354.
31. Бевз Т. До питання про формування нації (за творчим спадком Н.Я. Григоріва). *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип.9. С. 34-39.
32. Бевз Т.А. Формування української держави за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.): Дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. К.: 1995. 189 с.
33. Бедрій М. Копні суди на українських землях XIV – XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.
34. Бедрій М. Народ і право: взаємообумовленість і взаємозв'язки. *Публічне право*. 2013. № 2 (10). С. 281-284.
35. Безклубий О. Сутність і склад особистих немайнових відносин за статутами Великого князівства Литовського. *Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 2 (96). С. 74-77.
36. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма; АН СССР, Науч. совет по пробл. культуры. Репринт. воспроизведение. М.: Наука, 1990. 220 с. – Вых. данные ориг.: Париж, 1955.
37. Білоусько О.А., Мокляк В. О. Нова історія Полтавщини (друга половина XVI – друга половина XVII століття): підручник. Полтава: «Оріяна», 2003. 264 с.
38. Біндер Г. Місто, урбанізація та націотворення в Україні. *Україна. Процеси націотворення /* Упор. А. Каппелер; пер. з нім. К.: К.І.С., 2011. С. 182-195.
39. Бичук І.О. Генезис української національної ідеї у поглядах С. Дністрянського. *Грані*. 2015. № 4 (120). С. 6-11.
40. Биців Н. М. Проблема нації та національного розвитку української спільноти у соціально-філософській спадщині Івана Франка. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 141(2). С. 10-13.

41. Бобіна О. В. Традиція революції в Україні: початки. *Гілея : наук. вісн.* К. : Гілея, 2017. Вип. 127 (12). С. 57–61.
42. Бобрович М.А. Мирослав Грох: формирование наций и национальные движения малых народов. *Национализм и формирование нации: теории, модели, концепции* / отв. ред. А. И. Миллер. М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. С. 70-93.
43. Бойко І. Вступне слово. *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 11-16.
44. Бойко І. Західноукраїнська Народна Республіка та її місце в історії національного державотворення (до 100-річчя проголошення). *Юридичний журнал Право України*. 2018. № 10. С. 165-184.
45. Бойко О.Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. *Український історичний журнал*. 2009. № 6. С. 35 – 47.
46. Бойко О.Д. Історія України. К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. 656 с.
47. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. 2009. Випуск 3. С. 217-232.
48. Бойко С.М. Теоретико-методологічні засади дослідження національної самосвідомості українського народу. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць*. Вип. 45. К.: Український центр духовної культури, 2005. С. 51–59.
49. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). *Этностатистический очерк*. Выпуск 1. Черкассы: “Вертикаль”, издатель ЧП Кандич С.Г., 2007. 48 с.
50. Бондаренко Є. Традиція як фактор формування та елемент організаційної культури державної служби. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. ДРІДУ НАДУ. Д.: ДРІДУ НАДУ, 2012. Вип. 4 (15). С. 209–217.

51. Борецький Йов. Протестація. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передм. В. Шевчука. К.: Дніпро, 2001. С.286-300.
52. Бориславська О. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина і практика обмеженого правління. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 247–256.
53. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський Історичні есе. Львів: Червона калина, 1991. 215 с.
54. Босак К.С. Поняття і види традицій і звичаїв у системі заходів запобігання злочинності. *Право і Безпека*. 2014. № 1. С. 80-85.
55. Бочковський О. І. Вибрані праці та документи. Том 1. К.: Україна Модерна, Дух і Літера, 2018. 704 с.
56. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. 367 с.
57. Брехуненко В., Леп'явко С. Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття. *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)* / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. К., 2003. С. 740-777.
58. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М.: Наука, 1983. 414 с.
59. Будаева З.А. "Традиция", "традиционная культура" в контексте социальной философии и культурологии. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2011. № 6. С. 226-230.
60. Булкат М.С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт. Дис. ...д. ю. н. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К., 2019. 444 с.
61. Бульвінський А.Г. Витоки української державної ідеї. *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 10-19.
62. Бульвінський А.Г. Спорідненість ціннісних основ української державної ідеї XVI-XVII ст. та засадничих цінностей ЄС. *Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: монографія / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*. К. : Фенікс, 2014. С.104-119.

63. Бунчук О. Питання звичаєвого права в науковій спадщині Івана Франка. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. Nr. 6(10). С. 15-19.

64. Быков Н. О федерализме. *Киевская старина*. 1905. № 11-12.
URL: <http://koldog.univ.kiev.ua/library/all-journals/%D0%BA%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%E2%84%9611-12-1905> (дата звернення: 1.12.2020)

65. Быченкова И. А. Традиции как объект гуманитарного познания: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. философ. наук: спец. 09.00.01 „Онтология и теория познания”. Новосибирск, 2000. 20 с.

66. Василенко Н. Конституция Филиппа Орлика. *Академічна юридична думка* /Укл., І. Усенко, Т. Бондарук; заг. ред. Ю. Шемшученка. К., 1998. 135-153.

67. Василик І. Адвокатська еліта Східної Галичини у становленні української державності. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Українознавство*. 2010. Вип. 14. С. 217–222.

68. Величко С.В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі В.О. Шевчука. К.: Дніпро, 1991. 371 с.

69. Величко С.В. Літопис. Т.2. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, коментарі В.О. Шевчука. К.: Дніпро, 1991. 642 с.

70. Венгерська В. Інтелектуали в ХІХ ст.: феномен множинних лояльностей. *Інтелігенція і влада. Серія : Історія*. 2011. Вип. 21. С. 17-27.

71. Венгерська В. Українська нація та націотворення в ХХ-ХХІ ст.: історіографічний аспект. *Історія та історіографія в Європі*. 2016. Вип. 5. С. 126-139.

72. Венгерська В. О. Українські проекти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): монографія. Житомир: ПП Євенок О. О., 2013. 448 с.

73. Венгерська В.О. «Українські проекти» та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів: ідеї, концепції, практики (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.). Автореф. ... д. і. н. / НАН України; Ін-т історії України. К., 2013. 44 с.

74. Верменич Я.В. Пошук моделей консолідації української нації на рубежі XIX і XX століть: погляд з понад сторічної відстані. Аналітична доповідь / Відповідальний редактор В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 99 с.

75. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 66-78.

76. Верховцева І. Звичаєве право у селянському самоврядуванні в Україні другої половини XIX – початок XX ст. *Історико-політичні студії*. 2014. № 2. С. 13-19.

77. Верховцева І. Наративні джерела про селянське самоврядування другої половини XIX ст. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2013. Вип. 28. С. 153-158.

78. Верховцева І. «Порадившись між собою одноголосно приговорили...»: практика проведення сходів і становлення правосвідомості та самоврядування селян в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2016. Вип. 45. Том 1. С. 103-108.

79. Винар Л. Северин Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства (1594-1596). *Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці*. К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. 698 с.

80. Вивід прав України: Зб. документів. Львів: Слово, 1991. 128 с.

81. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. М. Климчука. 2-ге вид., випр. К: Ніка-Центр, 2010. 448 с.

82. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) Т. 3. В. Винниченко. Київ-Відень, 1920 (репр. відтворення вид. 1920 р.). К.: Вид-во пол. літ-ри України, 1990. 542 с.

83. Вирський Д. Кременчук 1917-1920 рр.: провінційні образи революції / ред. кол.: С.В. Кульчицький (гол. ред.), О.І. Ганжа (відп. секр.), С.В. Віднянський, Ю.З. Данилюк, М.Ф. Дмитрієнко, О.І. Гуржій, д. і. н. О.Є. Лисенко НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2003. 80 с.

84. Відозва генерального секретаря міжнародних справ «До свідомого громадянства України». 18 жовтня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1.* К.: Наукова думка, 1997. С. 354.

85. Віліжінський В. Архетип національної традиції врядування як автентична основа реформування місцевого самоврядування в Україні. *Публічне управління: теорія та практика.* Вип.1. 2014. С. 48–59.

86. Віліжінський В. М., Попов М. П. Реформування системи місцевого самоврядування в Україні з урахуванням національних традицій врядування : монографія. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2016. 182 с.

87. Вовк Д. Про зміст категорії «правова традиція» та її значення у порівняльно-правових дослідженнях. *Порівняльне правознавство.* 2013. № 1-2. С. 300-309.

88. Вовк Д. Правова традиція: розуміння у контексті співвідношення з правовою системою і правовою культурою. *Вісник академії правових наук України.* 2012. № 2. С. 42. С. 42-52.

89. *Возняк М. Українська державність. Відень: Друк. Адольфа Гольцгавзена, 1918. 152 с.*

90. Волковський В. Ідея суспільності: політична філософія в Україні XIX століття / НАН України, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди. К.: Академперіодика, 2017. 264 с.

91. Волобуєва А. Журнал «Киевская старина» у відстоюванні української мови. *Стиль і текст.* 2001. Вип. 2. С. 176–180.

92. Володько В. Українці, які створили Російську імперію. Частина 1 – ідеолог Прокопович. – URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/26/18230/>

93. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. Том 1. 1620-1647 годы. 588 с.

94. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. Том 2. 1648-1651 годы. 558 с.

95. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. Том 3. 1651-1654 годы. 646 с.
96. Вулф Кен. Етнічний націоналізм: аналіз і захист. *Націоналізм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. С. 491-499.
97. Вырост Й.С. Национальное самосознание: проблемы определение и анализа. *Философская и социологическая мысль*. 1989. № 7. С. 21-28.
98. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Перекл. з нім. Андрій Дахній; наук. ред. Борис Поляруш. Львів: Астролябія, 2006. 416 с.
99. Гаген фон М. «У війнах творяться нації»: націотворення в Україні під час Першої світової війни. *Україна. Процеси націотворення* / Упор. А. Каппелер; пер. з нім. К.: К.І.С., 2011. С. 271-284.
100. Гай-Нижник П.П. З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р.: представницька складова гетьманського перевороту. *Гілея: науковий вісник*. К.: Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2012. Вип. 62 (№7). С. 25 – 31.
101. Гай-Нижник П.П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі. – URL: <http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc/208doc.php> (дата звернення: 3.03.2018).
102. Гай-Нижник П.П. Пошук державної моделі УНР: ідея та крах «трудового принципу» (грудень 1918 – липень 1919 рр.). *Український історичний журнал*. 2016. №1. С. 79 – 97.
103. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917 – 1920 рр.). К.: «Щек», 2010. 304 с.
104. Галушко К. Народи, етноси, нації: Популярне вид. К.: Темпора, 2008. 72 с.
105. Гапотій В. Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень”. Харків, 2005. 18 с.

106. Гаухман М. «У війні над мапою»: український образ міжнаціональних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст. *Україна модерна*. 2014. Ч. 21. С. 49–90.

107. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. Збірник. К.: Вид-во Олени Теліги. 2008. 320 с.

108. Гирич І. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль: Навчальна книга – «Богдан», 2011. 224 с.

109. Гирич І.Б. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.

110. Гирич І. Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917-1919). *Грушевський М.С. Повороту не буде! : Соціально-політичні праці 1917-1918 рр.*; упоряд., передм. І. Гирича; текстологія С. Панькової. Харків: Видавець Савчук О.О., 2015. С.9-42.

111. Гирич І. Українська мова як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № 16-17. С. 173-190.

112. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія. К.: Український письменник, 2014. 496 с.

113. Гирич І.Б. Українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини національно-демократичного спрямування (середина XIX – початок XX століття) : автореф... д. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, К., 2015. 34 с.

114. Гирич І. Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики. (XIX – початок XX ст.). Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2013. 112 с.

115. Гловацький І. Адвокатура Галичини: історія, розвиток, правовий статус (1772-1939 рр.). Варшава, 2012. 880 с.

116. Гмітерек Г. Молодь з українських земель у Замойській академії в XVI–XVII ст. *Соціум*. 2003. Вип. 2. С. 11-22.

117. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. 528 с.

118. Головатенко В. І. Становлення інституту глави держави в період державного відродження України (1917 – 1921 рр.). *Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва*: Матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції, 10-13 вересня 2004 р., м. Бахчисарай / За ред. О.В. Тимощука. Сімферополь, 2005. С. 275-283.

119. Головка О. М. Місцевий податковий апарат Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (52). С. 49–59.

120. Головка О. Місце українського права у правових системах Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 159-179.

121. Головна Руська Рада (1848-1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія, упорядн. У. Кришталович та І. Сварник. Львів: Ін-т Історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. XXXIV+270 с.

122. Головченко В. Сільське самоврядування на Україні (1860-1916 рр.). *Право України*. 1992. № 3. С.34-36.

123. Голубицький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінці XIX – початку XX століття. К.: «Смолоскип», 1996. 124 с.

124. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. К.: Вища школа, 1994. 437 с.

125. Гольдеман С.І. Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920. Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967. 140 с.

126. Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009). К.: Логос, 2011. 220 с.

127. Горбань В.І. Проблема розуміння поняття "народ" у взаємозв'язку з демократією. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. "Право"*. 2016. Вип. 25. С. 66-84.

128. Горбачов В. Органы городского самоуправления в Украине после реформы 1870 года и их взаимоотношения. *Вопросы государства и права Украины: Сб. науч. статей*. Вып.4. Донецк, 1994. С. 10-15.

129. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. К.. 1995. 70 с.

130. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К.: Критика, 2007. 463 с.

131. Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої : проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664. *Молода нація*. №1. К.: Смолоскип. 2000. С.40-61.

132. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть. К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. 96 с.

133. Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. К.: Наук. думка, 2004. 312 с.

134. Гошко Т. Звичай і права. Джерела, коментарі, дослідження: У 2-х т. Т. I: Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття / Інститут Критики; Ukrainian Research Institute, Harvard University. К.: Критика, 2019. 564 с.

135. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1999. 336 с.

136. Гошовська В.А. Роль Лесі Українки в історії становлення українського соціал-демократичного руху. *Політичні інститути та процеси*. 2016. Вип. 1. С. 26-29.

137. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. К.: Генеза, 1995. 608 с.

138. Грабовський С. Український конституціоналізм: витоки й уроки. *Радіо свобода*. 2009. 26 червня. -- URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1763671.html>

139. Градова В.Г. Відображення ідеї верховенства права в українській правовій традиції XIX – початку XX століття. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 6. С. 223-231.

140. Грамота П. Скоропадського до всього українського народу. 29 квітня 1918р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 37-39.

141. Грамота гетьмана П. Скоропадського про відречення від влади. 14 грудня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 74-75.

142. Греченко В. А. До питання про сутність поняття "державність". *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2002. Вип. 20. С. 244-249.

143. Гриб О. Національна та етнічна свідомість як соціокультурний феномен. Автореф. ...дис. канд. соціол. наук 22.00.06 / ХДУ. Х.,1998. 17 с.

144. [Григорій Полетика] [Історична звістка] про те, на яких умовах Мала Росія була під державою Польською... *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. 4. Кн. 2. Середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова.* К.: Дніпро, 2001. С. 276-283.

145. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. К.: Арістей, 2006. 560 с.

146. Гринів О. Українська націологія: XIX – початок XX століття. Історичні нариси. Львів: Світ, 2005. 288 с.

147. Грицак В.М. Правова характеристика адміністративно-територіального устрою українських земель у період з 1917 по 1991 рр. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2004. № 9 (35). С. 5-25.

148. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.. К.: Генеза, 1996. 360 с.

149. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації: XIX–XX ст. К.: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

150. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. К.: Критика, 2011. 350 с.

151. Гриценко П. Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії:*

спроба державного регулювання / Упорядник Г. Боряк. К.: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2015. С. XXXIX-LXI.

152. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. К.: Ін-т археографії НАНУ, 1994. 286 с.

153. Громадський голос. 1907. 26 липня.

154. Громакова Н. Соціокультурний простір як чинник трансформації ідентичності. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 370-373.

155. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734-1775 рр.): Навч. посібник. Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. 108 с.

156. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтворення вид. 1913 р. Київ: [б.в.], 1990. 524 с.

157. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. IX. Кн. 1. К.: Наук. думка, 1996. 880 с.

158. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. VIII. Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.

159. Грушевський М. Национальный вопрос и автономия. *Українській вѣстникъ*. 1906. № 1. -- URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17058/file.pdf> (дата звернення: 1.12.2020)

160. Грушевський М. Наши требования. *Українській вѣстникъ*. 1906. № 5. -- URL: [http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21 DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=STZ=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0002058/1906/5%20\(18%20%D0%B8%D1%8E%D0%BD%D1%E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%8F267](http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21 DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=STZ=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0002058/1906/5%20(18%20%D0%B8%D1%8E%D0%BD%D1%E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%8F267) (дата звернення: 1.12.2020)

161. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. X. Київ: Наукова думка, 1998. 408 с.

162. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Наук. думка, 1990. 400 с.

163. Грушевський М.С. Повороту не буде ! : соціально-політичні праці 1917-1918 рр. / упоряд., предмова І. Гирича; текстологія С. Панькової. Харків: видавець Савчук О.О., 2015. 480 с.
164. Грушевський М.С. Спомини. *Київ*. 1988. № 12. С. 116-139.
165. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. Л.: Світ, 2002. Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». 2005. 704 с.
166. Грушевський М.С. Українська Центральна Рада й її Універсали. Перший і другий. 2 вид., доп. Київ, 1917. 16 с. – URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002085 (дата звернення: 12.12.2019)
167. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: Знання, 1991. 240 с.
168. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії й федерації. *Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть*. К.: Знання, 1991. С. 121-133.
169. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб.: Кристалл, 2001. 642 с.
170. Гурбик А.О. Правові уявлення та народна правосвідомість. *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 57-70.
171. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. К.: Основи, 1996. 222 с.
172. Гудзик К. «На розраду світа християнського». Київський єпископ Йосип Верещинський – людина епохи Відродження. *День*. 2004. № 217. 27 лист.
173. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / пер. з англ. К.: Таксон, 2003. 300 с.
174. Гібернау М. Ідентичність націй. К.: Темпора, 2012. 304 с.

175. Грінфелд Л. Типи націоналізму. *Націоналізм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. С. 692, 697-699.
176. Данилевська О.М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. К., 2009. 176 с.
177. Дашкевич Я.Р. Західноукраїнська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. К.: Темпора, 2011. С. 118 – 126.
178. Дашкевич Я. Національна свідомість українців на зламі XVI-XVII ст. *Сучасність*. 1992. № 3. С. 65-74.
179. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі. *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993)*. Львів, 1995. С. 8-15.
180. Дашкевич Я. Протурецька орієнтація в Україні XVI – XVIII століть. *Наука і культура. Україна*. К., 2005. Вип.33. С. 99-105.
181. Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. К., 1993. 192 с.
182. Дворецька Г.В. Соціологія: Навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. К.: КНЕУ, 2002. 472 с.
183. Джеджора О. Історія Європейської цивілізації. Л.: Вид-во ЛБА, 1999. Ч. 1.: До кінця XVIII ст. 1999. 434 с.
184. Декларація Генерального секретаріату. 27 червня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1*. К.: Наукова думка, 1997. С. 157-160.
185. Декларація Генерального секретаріату. 29 вересня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1*. К.: Наукова думка, 1997. С. 323-327.
186. Декларація Директорії Української Народної Республіки. 26 грудня 1918 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2*. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 391-395.

187. Декларація уряду Української Народної Республіки. 12 серпня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 548-549.

188. Декларація уряду УНР. 12 квітня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 517-521.

189. Дем'яненко Б.Л., Дем'яненко В.М. Історична традиція в політичній культурі сучасного російського суспільства. *«Сучасні проблеми політичної системи України»*: зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної інтернет конференції, 2016 р. / М-во освіти і науки України, Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди [та ін.]. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я.М., 2016. С. 67. С. 66-78.

190. Дем'янюк О.М. Лютнева революція та становлення української національної державності (лютий 1917 – січень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1995. 200 с.

191. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність (Матеріали до Національної доповіді НАН України 2013 р.) / Галушко К.Ю., Головка В.В. К., 2013. 168 с.

192. Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі: матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції 27-30 листопада 2014 р., м. Берегове / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), Я.В. Лазур (заст. голови), А.В. Макаруч (відп. секр.), К.А. Губар, О.О. Малишев, Є.В. Ромінський, В.Є. Кириченко, Н.М. Крестовська, І.В. Музика, О.Н. Ярмиш. Київ-Ужгород: «Говерла», 2014. 422 с.

193. Дзевелюк М. Традиції та новації у розвитку функцій сучасної держави. Автореф. ...к. юрид. наук. 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 20 с.

194. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 744 с.

195. Дівович Семен. Розмова Великої Росії з Малоросією 1762 року. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Т. 4. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова. К.: Дніпро, 2001. С. 115-145.

196. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірн. док. / Відп. ред. Л.А. Дубровіна. К.: Наук. думка, 1993. 392 с.

197. Дмитрушко В. Світові уроки для формування засад українського парламентаризму. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2006. Вип. 82. С. 20-22.

198. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992. 144 с.

199. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Том 1. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2019. 428 с.

200. До населення міста Львова. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Т.6.: 90–ті роки XIX – 20–ті роки XX ст. / Упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. К.: Дніпро, 2001. С. 374.

201. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX століття. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.

202. Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.): документи і матеріали. Чернівці: Чернівец. обл. друк., 2009. 512 с.

203. Довбня В.А. Основні нормативно-правові акти, якими регламентувалась організація та діяльність міліції/державної варти за доби Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. *Правове забезпечення діяльності міліції/поліції: історія, сучасні проблеми та міжнародний досвід*: зб. наук. праць. К.: Атіка, 2006. С. 113–119.

204. Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. 740 с.
205. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П.П. Гудзенко и др. К.: Наук. думка, 1965. 827 с.
206. Долинська М.С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 988 с.
207. Дондюк А. М. Традиція як спосіб людського буття [автореф дис. ...кан. філос. наук: 09.00.04] / НАН України. К., 2004. С. 17.
208. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: документально-наукове видання. В 2-х т. Т. 1: Доба Центральної Ради / Упорядн., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. 320 с.
209. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.): Науково-популярне видання. К.: Темпора, 2007. 632 с.
210. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 574 с.
211. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право; Упорядкування і вступ. нарис: Ю. Пінчук, Л. Гриневич. К.: Вид-во «Українознавство», 1996. 290 с.
212. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. 688 с.
213. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. *М. Драгоманов. – Партія Українських Соціалістів-Революціонерів. / 2-ге вид. Наклад і друк партійної Друкарні, 1915. 114 с. – URL: [http://hk lib.npu.edu.ua/nashy-kolekcii/documents/d_visu/29#0017-dm_-lnu-1915-5-p124-r63=18](http://hk.lib.npu.edu.ua/nashy-kolekcii/documents/d_visu/29#0017-dm_-lnu-1915-5-p124-r63=18) – Загол. з екрану (дата звернення: 17.08.2019)*
214. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. *Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. К.: Либідь, 1991. С. 327-429.*

215. Древаль Ю. «Український П'ємонт». Звірмо хронометри. Віче. 1994. № 11. С. 133-137.
216. Другий Універсал Центральної ради. 3 липня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1.* К.: Наукова думка, 1997. С. 164-168.
217. Дзюбань О. П. Вплив традицій на правосвідомість та правову культуру українства. *Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: [монографія]* / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзюбань та ін. Х., 2009. С. 83–102.
218. Дудюк О. Специфіка українських державних традицій та історично сформовані стереотипи населення. – URL: <https://news.pn.ru/blogs/159194>
219. Дьяконов І. В. Зміст поняття «ціннісна орієнтація». Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Центр духовної культури, 2004. № 43. – URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_43/Djakonov.htm – Загол. з екрану.
220. Ерасов Б. С. Цивілізації: Універсалии и самобытность / Отв. ред. Н.Н. Зарубина. М.: Наука, 2002. 524 с.
221. Етнографія України / за ред. С. Макарчука. Львів: Світ, 2004. 518 с.
222. Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва: Матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції, 10-13 вересня 2004 р., м. Бахчисарай / за ред. О.В. Тимощука; Центр українознавства Таврійського національного ун-ту ім. В.І. Вернадського. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. 530 с.
223. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / [Ю. І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов та ін.]; за заг. ред. Ю.І. Римаренка. К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 516 с.
224. Єсельчик С. Історія України: становлення сучасної нації / авториз. пер. з англ. А. Цимбал. Київ: Laugus, 2011. 376 с.
225. Єсельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ: КІС, 2010. 272 с.

226. Євтушенко Ю. "Українці мусять стати нацією..." Михайло Грушевський та його конституційний проєкт 1905 року. *Веб-сторінка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського*. 2020. 22 квітня. – URL: <http://immh.kiev.ua/ukrayintsi-musyaty-stati-natsiyeyu-mihaylo-grushevskiy-ta-yogo-konstitutsiyniy-proyekt-1905-roku/> (дата звернення: 14.11.2020).

227. Єфремова Н.В. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917-1920) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2002. 20 с.

228. Жиленко І.В. Сінопсис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. К. : ВПОЛ, Спецвип. 2 : Сінопсис Київський / І. В. Жиленко. 2002. 194 с.

229. Жмир В. Ф. На шляху до себе: історія становлення української національної самосвідомості. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 4. С. 136-152.

230. Журбелюк Г. Орликова Конституція і вияви ментальності українства (до 300-ї річниці першої української Конституції). *Київська старовина*. 2009. № 3. С. 38-49.

231. Забзалюк Д.Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої пол. ХХ ст.: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2007. 188 с.

232. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. К.: Основи, 1993. 126 с.

233. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. К.: Факт, 2006. 156 с.

234. Закович Н. М. Советская обрядность и духовная культура. К.: Наукова думка, 1980. 224 с.

235. Закон про Бунчукових товаришів при Гетьмані всієї України. 1 серпня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2*. К.: Темпора, 2015. С. 203-204.

236. Закон про відновлення українського козацтва. 16 жовтня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 310-312.

237. Закон про військову підсудність. 30 травня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 99-100.

238. Закон про вибори губернських і повітових земських гласних. 16 вересня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 280-290.

239. Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної республіки. 11, 16 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1.* К.: Наукова думка, 1997. С. 413-431.

240. Закон про Виділ Української Національної ради. 4 січня 1919 р. *Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України.* К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 97.

241. Закон про виключне право Центральної ради видавати законодавчі акти УНР. 25 листопада 1917 р. *Довбня В.А. та ін. Органи внутрішніх справ УНР часів Центральної Ради: організаційно-правові засади діяльності: монографія / За заг. ред. проф. О.М. Джужи.* Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2008. С. 100-101.

242. Закон «Про встановлення земельних комісій, про відновлення чинності «Положення про землеустрій» і деяких постанов про селянську землевласність та землекористування». *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 158-160.

243. Закон про громадянство Української Народної республіки. Центральна Рада. 2 і 4 березня 1918 року. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. Ч.1. / За ред. В.Ф. Панібудьласки.* К.: Вища школа, 1997. С. 487-488.

244. Закон про державну мову в Українській Народній Республіці. 1 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки.*

Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 402-403.

245. Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки. 12 листопада 1920 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 679-684.*

246. Закон про додаткове наділення землею козаків Української Республіканської армії. 18 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 439-441.*

247. Закон про заклик військових до дійсної служби. 13 січня. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 430-433.*

248. Закон про заснування в усіх вищих школах Української Народної Республіки лектури української мови. 14 лютого 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 475-476.*

249. Закон про заснування Української Академії наук. 14 листопада 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 355.*

250. Закон «Про зміни і доповнення в законі про 8-годинний робочий день від 25 січня 1918 р.», 17 серпня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 242-243.*

251. Закон про зміни і доповнення законів про організацію військових судових інституцій та їх компетенцію. Інструкція начальникам військових частин. 21 квітня 1920 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У*

2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 615-618.

252. Закон про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності. 24 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 447-449.*

253. Закон «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави та її правопорядку», 24 вересня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 296-298.*

254. Закон «Про місцеві конгреси і ради трудового народу» (лютий 1919 р.). *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 478-484.*

255. Закон про надання губернським старостам права розпускати волосні земські зібрання та управи. 29 червня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 133-134.*

256. Закон про обов'язкове вивчення української мови, літератури, історії та географії України в усіх середніх школах, 1 серпня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 194-195.*

257. Закон про обов'язкову військову повинність та призов 5.000 осіб для комплектування Сердюцької дивізії. 24 липня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 184.*

258. Закон «Про політично-правове становище служачих військового відомства», 1 серпня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 204-205.*

259. Закон про право продажу та купівлі землі у сільській місцевості. 14 червня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 122-123.*

260. Закон про порядок призначення на державну службу. 24 липня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 183-184.*

261. Закон про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, розгляд і затвердження у Раді та про форми і порядок оголошення законів, 2 червня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 102-103.*

262. Закон про прокурорський догляд на Україні. 23 грудня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997. С. 64.*

263. Закон про організацію та компетенцію військово-судових установ Української Держави. 21 червня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 126-128.*

264. Закон про скасування Державного Сенату та відновлення Надвищого (Генерального) суду. 2 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 403-405.*

265. Закон про скасування інституту Державної варти й формування Народної міліції. 4 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 406.*

266. Закон про спекуляцію. 26 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 458-459.*

267. Закон про створення Коша охорони республіканського ладу. 28 лютого 1919 р. *Шинкарук Я.І. Міністерство внутрішніх справ Української Народної республіки доби Директорії: організаційно-правові засади діяльності (листопад 1918 – 1921 рр.): монографія.* К.: Атіка, 2007. С. 202.

268. Закон про створення народного війська, ухвалений Малою радою. 3 січня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2.* К.: Наукова думка, 1997. С. 90-91.

269. Закон [Директорії] про створення при адміністраційно-політичному департаментові міністерства внутрішніх справ «Інспекторсько-просвітницького відділу» і посад інструкторів при губерніальних і повітових комісарах. 9 січня 1919 р. *Шинкарук Я.І. Міністерство внутрішніх справ Української Народної республіки доби Директорії: організаційно-правові засади діяльності (листопад 1918 – 1921 рр.): монографія.* К.: Атіка, 2007. С. 201.

270. Закон про Судові палати та про Апеляційні суди. 8 липня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 154-155.

271. Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці. 12 листопада 1920 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 676-678.

272. Закон про тимчасове встановлення судової влади на території Кобринського, Пружанського, Берестейського і Більського повітів Гродненської губернії, Пінського повіту Мінської губернії, Ковельського та Володимиро-Волинського повітів Волинської губернії. 25 травня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 92-93.

273. Закон про титул, іменем якого відбувається суд в Україні. 13 травня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 81.

274. Закон «Про трудову повинність громадян УНР», 17 серпня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 559-562.

275. Закон про утворення Державного Сенату. 8 липня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 147-153.

276. Закон про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та апеляційного судів. 23 грудня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2.* К.: Наукова думка, 1997. С. 63-64.

277. Закон про урочисту обітницю Директорії, міністрів, урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Народній Республіці. 13 жовтня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 594-596.

278. Закон про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Державі. 30 травня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 98-99.

279. Закон про утворення в складі міністерств УНР міністерства по справах Західної області Республіки (Галичини). 4 липня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 543-544.

280. Закон про форму української влади, ухвалений Конгресом Трудового Народу України. 28 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 467-468.

281. Закон Ради Міністрів Української Держави про відновлення українського козацтва. 10 серпня 1918 р. *Уряди України ХХ ст. Науково-документальне видання / С.В. Кульчицький (керівник авторського колективу). К.: Наукова думка, 2001. С. 128 – 129.*

282. Закон Ради Міністрів про громадянство Української Держави. 2 липня 1918 р. *Уряди України ХХ ст. Науково-документальне видання / С.В. Кульчицький (керівник авторського колективу). К.: Наукова думка, 2001. С. 124 – 125.*

283. Закон Центральної ради про адміністративно-територіальний поділ України, прийнятий Малою радою. 6 березня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997. С. 181-182.*

284. Закон Центральної ради про амністію. 19 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1997. С. 463.*

285. Закон Центральної ради про відстрочку призову на військову службу і відкомандирування з військ громадян УНР. 14 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1997. С. 443.*

286. Закон Центральної ради про восьмигодинний робочий день. 25 січня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997. С. 134-137.*

287. Закон Центральної ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері. 24 березня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997. С. 229.*

288. Закон Центральної ради про національно-персональну автономію. 9 січня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997. С. 128-130.*

289. Закон Центральної ради про утворення Генерального суду. 2 грудня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1997. С. 497.*

290. Закони про тимчасовий державний устрій Української Держави. 29 квітня 1918р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 39-41.*

291. Залеский В.Ф. Власть и право: философия объективного права. Казань: тип. Б.Л. Домбровского, 1897. 326 с.

292. Заріцька І. Земельне законодавство Української Держави П. Скоропадського. *Підприємництво, господарство і право. 2005. №10. С. 87-91.*

293. Захарченко М.В. Типологическая интерпретация понятия традиции: автореф. дис. на соискание учен. степ. д-ра философ. наук: спец. 09.00.11 "Социальная философия" / М. В. Захарченко. СПб., 2002. 46 с.

294. Захарченко П.П. III Універсал Української Центральної ради 7 (20) листопада 1917 р.: правове оформлення української державності. *«Державо- та правотворчі традиції українського народу» (до 150-річчя М.С. Грушевського): збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції / Державна фіскальна служба України, Університет державної фіскальної служби України. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 24-26.*

295. Захарчук А.С. Політико-правові аспекти державотворення періоду Центральної ради. Автореферат ... докт. юрид. наук / Інститут законодавства Верховної Ради України. К., 2010. 38 с.

296. Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції, 1-3 червня 2018 р., м. Вінниця / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (відп. секр.), А.Ю. Іванова, В.Є. Кириченко, Н.М. Крестовська, О.О. Малишев, І.В. Музика, О.Н. Ярмиш. Київ-Херсон: Олді-плюс, 2018. 304 с.

297. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.

298. Західно-українська народна республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів. 2009. 350 с.

299. Збірник законів адміністраційних уложив др. Демян Савчак. Львів: Накладом автора, 1893. 543 с.

300. Зварич Р. В. Національна держава: поняття, ознаки, функції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Зварич Роман Васильович. К., 2011. 214 с.

301. Зілинський О. Духовна генеза першого українського відродження. *Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст.* К.: Наук. думка, 1993. 374 с.

302. Зелінська Є. І. Національна самосвідомість та фактори її формування. *Філософські проблеми гуманітарних наук. Зб. наукових праць.* 2009. – URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11405.html>

303. Земельний закон [Директорії УНР]. 8 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали.* У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 413-418.

304. Землянська В. Кримінально-процесуальне законодавство часів Центральної Ради. *Право України.* 2001. №12. С. 137-139.

305. Земський Ю. С. Зародження українського модерного націотворення: монографія. Городок: Бедрихів край, 2018. 256 с.

306. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. Хмельницький, 2011. 350 с.

307. Зінченко О.В. Основні державні закони Російської імперії 1906 р. – конституція чи «конституційний костюм» самодержавства? *Проблеми законності.* 2011. Вип. 114. С. 26-36.

308. Іванова А.Ю. Законодавчий процес та законодавча техніка в часи Української Центральної Ради, Гетьманату і Директорії як історико-правова проблема. *Юридична наука і освіта: історія, сучасність, перспективи.* Матеріали ІХ Міжнародної історико-правової конференції. К., 2004. С.248-252.

309. Іваницька С. Г. «Український проект» у діяльності та оцінках П.Я. Стебницького (1905-1908). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 76-84.

310. История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Под ред. Л. П. Репиной. М.: Кругъ, 2006. 768 с.

311. Іваницька С. Мовна проблема в концепціях української ліберально-демократичної партійної еліти (1905-1908 роки). *Українознавчий альманах Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2011. Вип. 5. С. 27-30.

312. Иванова Ю. В. Традиции и их роль в политической жизни общества: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Иванова Юлия Валентиновна. М., 1994. 20 с.

313. Иванова А.Ю. Евристичний потенціал концепції держави перехідного періоду для дослідження державотворчих процесів доби Української революції 1917-1921 рр. *Правова держава*. 2013. Вип. 24. С. 64-72.

314. Иванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. XIX ст.. Монографічне дослідження.. К.: Дніпро, 2008. 304 с.

315. Иванов М.С., Гречук О.В. Теоретичний контекст еволюції поняття "нація". *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]*. Серія: Політологія. 2014. Т. 248. Вип. 236. С. 14-20.

316. Ивановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Навчальний посібник. К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. 264 с.

317. Імперські ідентичності в українській історіїXVIII -- першої половини XIX ст./ колективна монографія за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: Видавництво УКУ, 2020. 304 с.

318. Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України. 5 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2*. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 406-412.

319. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1966 . 251 с.

320. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації. *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993)*. Львів, 1995. С. 16-22.

321. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера. Львів: Літопис, 2004. 720 с.

322. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступна стаття В. Шевчука. К.: Рад. письменник, 1991. 318 с.

323. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2008. 1100 с.

324. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. 800 с.

325. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т.2. 724 с.

326. Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: науково-метод. посібн. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

327. Камінська Н. В. Еволюція поглядів на значення місцевого самоврядування у розбудові української державності: історико-правові аспекти. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юрид.* № 3. 2008. С. 1-13.

328. Кампо В., Губань Р. Цивілізаційний метод у праві: проблеми і перспективи. *Юридичний журнал.* 2010. № 1. С. 45-50.

329. Каніщев Г.Ю. Конституціоналізм XIX – початку XX ст. у викладанні «Історії держави і права України». *Гуманітарний часопис.* 2019. № 3. С. 72-88.

330. Карлова В. В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст в контексті сучасних дослідницьких підходів. *Державне управління: теорія і практика : електрон. наук. фах. вид.* 2009. № 2. – URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/zmist.htm>

331. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). К.: ІПіЕНД, 1998. 350 с.
332. Кармазіна М. Леся Українка. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 416 с.
333. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: Науково-навч. посібник. К.: Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999. 300 с.
334. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь, 1999. 351 с.
335. Каппелер Андреас. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001 № 5. С. 8-20.
336. Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / пер. з нім. В. Камянець. Чернівці: Книги-XXI, 2018. 320 с.
337. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид. Католицького Українського університету, 2005. 360 с.
338. Каппелер А. Формування української нації в Російській імперії XIX ст. на тлі націотворчих процесів в Європі. *Формування української нації: історія та інтерпретації*: Матеріали круглого столу. Львів, 1995. С. 78-83.
339. Капелюшний В.П., Коваль О.Ф. Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис. Монографія. К.: «Інтерсервіс», 2018. 480 с.
340. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех XVII – XVIII ст. / Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України. Львів, 2012. 552 с.
341. Караульна О.М. Теоретичні концепції націогенезу І. Лисяка-Рудницького в контексті специфіки розвитку України. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2014. Вип. 3.38. С. 55-59.
342. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) [та ін.] ; АН УРСР, Археогр. коміс. [та ін.]. Т. 1 / упоряд.: І.І. Глизь (голов.

упоряд.) [та ін.]; наук. ред. тому: Г.І. Марахов, В.Г. Сарбей. Київ : Наук. думка, 1990. 540 с.

343. Кириченко В.Є. Синергетика в історико-правових дослідженнях. *Розвиток методології сучасної юриспруденції*: матеріали Четвертої наук. конф. Одеса: Фенікс, 2015. С. 96-99.

344. Кіселичник В.П. Органи самоврядування Львова за статутом 1870 р. Вісник ЛДУ. Серія юрид. Львів. 1993. Вип.30. С. 30-37.

345. Кісілюк Е. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917-1921 рр.). Автореф. ... канд. юр. наук. К., 2003. 20 с.

346. Кобилецький М. Вплив магдебурзького права на розвиток місцевого самоврядування в Україні (XIV – XIX ст.). *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 212-224.

347. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): іст.-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.

348. Кобилецький М.М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918 – 1923 рр.). Автореф. ... канд. юр. наук. Львів, 1998. 16 с.

349. Кобко-Одарій В.С. Правовий менталітет і правова традиція: співвідношення й взаємодія. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Том 1. Вип. 6. С. 12-15.

350. Коваленко Л. Законодавче вирішення українських питань у Державних думах Російської імперії на сторінках російськомовної української преси кінця XIX – початку XX ст. *Юридичний журнал*. 2004. № 7. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1304> (дата звернення: 1.12.2020)

351. Ковальова С. Місце українського права у правовій системі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 1116-128.

352. Ковальова С. Принцип старовини у правосвідомості литовсько-руського суспільства (XIV – XVI ст.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право*. 2017. Вип. 45. Т. 1. С. 11-14.

353. Ковальський Г.Є. Традиціоналістський конструкт українського соціуму [монографія]. Донецьк–Вінниця: ДонНУ, 2015. 147 с.

354. Ковальчук В.Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці: монографія. К.: Логос, 2011. 392 с.

355. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К.: Критика, 2004. 352 с.

356. Когут З. Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини. *Український археографічний щорічник* / Ред. кол. тому: Я. Дашкевич (гол. редкол.), В. Брехуненко, І. Бутич, І. Гирич, В. Кравченко, О. Тодійчук, Я. Федорук (відп. секр.). НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вип. 10–11. Т. 13–14. К., 2006. С.291-297.

357. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. К.: Основи, 1996. 317 с.

358. Козак Ю.-М. Р., Завальний А.М. Народ як системоутворюючий суб'єкт легітимаційних процесів державної влади. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 4. С.7-10.

359. Козаченко А. Загальна військова рада України другої половини XVII ст. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 2(21). С. 69-77.

360. Козаченко А. І. Земський ліберально-демократичний рух та формування ідей українського конституціоналізму в другій половині XIX – початку XX ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 25–28. – URL: http://www.lsej.org.ua/2_2019/6.pdf (дата звернення: 12.01.2020)

361. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні: Навч. посібник. Полтава: “Астрая”, 2020. 217 с.

362. Козаченко А.І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст. Автореф. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. 19 с.

363. Козаченко А. Про державну владу Б. Хмельницького: окремі питання. *Право України*. 1998. №2. С. 89-92.

364. Козачинський М. Філософія аристотеліканства. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Т. IV. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова. К.: Дніпро, 2001. С. 19-40.

365. Козельский Я. П. Философические предложения. *Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей второй половины XVIII в.* / под ред. С.А. Покровского. М.: Юридическая литература, 1959. С. 139-142.

366. Козинець О. Г. Основні закони Російської імперії 1906 року. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 11. С. 17-20.

367. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Моногр. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

368. Козьмук Б. Роль мовного законодавства у соціально-культурній політиці ЗУНР. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2000. Вип. 35. С. 105-107.

369. Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти: Монографія / Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2003. 240 с.

370. Колодій А. До питання про сутність, шляхи і стадії формування громадянської нації в Україні. *Народознавчі зошити*. 2004. № 5-6. С. 12-25.

371. Колодій А. До питання про типологію та шляхи формування націй. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Вип. 2. Львів, ДУ “Львівська політехніка”, 2000. С. 5-26.

372. Колодій А. Нація як суб'єкт політики. Львів : Кальварія, 1997. 55 с.

373. Кольбенко А. Звичаєве право Запорозької Січі як важливий етап української державності. *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 129-139.

374. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави. *Гадяцька унія 1658 року* / Відп. секретар В. Брехуненко. Київ, 2008. С. 67-80.

375. Конева Я. «Національне» та «етнічне» у польській термінології. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 87–89.
376. Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906-1917): монографія / наук. ред.: С.І. Світленко. Дніпропетровськ: Герда, 2013. 454 с.
377. Кондратюк К.К. Дискусійні питання історії ЗУНР. *Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. № 18. С. 258–267.
378. Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження ХІХ – початку ХХ століть у сучасній вітчизняній історіографії. *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка*. Львів, 2004. С. 154-167.
379. Кондратюк С.В. Традиція парламентаризму на західноукраїнських землях: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Український інститут «Євросоціум». Серія «Євросоціум: освіта та наука», 2016. 624 с.
380. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. С. Шліпченко. К.: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
381. Коннор Вокер. Коли сформувалася нація? *Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий*. К.: Смолоскип, 2000. С. 529-537.
382. Кононенко В. «РАСТА ЕТ CONSTITUTIONES ...» між традиційним і модерним конституціоналізмом. *Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб*. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. Вип. 14. К.: Інститут історії України, 2011. С.17-33.
383. Конституция Российской империи. СПб.: Экон. Тип., 1907. 240 с.
384. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. К.: Філософ. і соціологічна думка, 1992. 272 с.
385. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18> (дата звернення: 10.12.2020)
386. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917 – 1920: Навчальний посібник. К.: Либідь, 1997. 208 с.

387. Копиленко О. Мовні проблеми в українській політичній думці та законодавстві 1917–1920 рр. *Право України*. 1998. № 9. С. 44–48.

388. Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа советской власти на Украине. М.: Наука, 1967. 579 с.

389. Корольов Г. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815-1921 рр.) / Наук. ред. В. Верстюк. НАН України. Інститут історії України. К.: К.І.С., 2019. 380 с.

390. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у ХІХ столітті. *Право України*. 2000. № 1. С. 129-132.

391. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання ХVІ – ХVІІІ ст., компіляції козацького літописання ХVІІІ ст. як історико-літературне явище). К.: Смолоскип, 2005. 904 с.

392. Коршук Р.М. Національна держава: основні підходи до трактування. *Філософські проблеми гуманітарних наук : наукове видання* / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. № 16/17. С. 166-172.

393. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу [монографія]. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.

394. Костів К. Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 рр. і їхня політично-державна якість. Торонто, 1964. 186 с.

395. Костельнюк М. Політичний аспект діяльності Петра Могили. – URL:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sup/2011_22/Rozdil_1/13_Kostelnyuk.pdf (дата звернення: 12.12.2019)

396. Костомаров М. Книги битія українського народу. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Т.5, кн.1. ХІХ ст. / Передм., упор., прим. О. Сліпушко. К.: Дніпро, 2001. С. 238-247.

397. Котляр Ю. Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній республіці. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість і державність*. 2009. Вип. 18. С. 175-180.

398. Котенко А. Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 42-57.
399. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. К.: Основи, 1997. 423 с.
400. Кравченко В. Провінційні пошуки колективної ідентичності: випадок у Слобідській Україні. *Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст.* / Колективна монографія за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: Вид-во УКУ, 2020. С. 115-168.
401. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К.: Критика, 2011. 543 с.
402. Коломієць Ю. М. Програмні засади російського та українського конституціоналізму на початку ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 24. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2003_24_34 (дата звернення: 14.11.2020).
403. Кравчук М. Правове регулювання будівництва Збройних Сил Центральної Ради. *Нова політика*. 1997. № 4. С. 35-40.
404. Кралюк Петро. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Х.: Фоліо, 2020. 432 с.
405. Кралюк П.М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. 208 с.
406. Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 468 с.
407. Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування. *Нова політика*. 1998. № 3. С. 12–14.
408. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етно політологічний аналіз): [Монографія]. К.: Вища шк., 1998. 392 с.

409. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
410. Крестовська Н.М. Цивілізаційний підхід у порівняльному правознавстві. *Правова держава: щорічник наукових праць інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. 2016. Вип. 27. С. 443-449.
411. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / (Видання друге, виправлене і доповнене). Львів: Світ, 1990. 408 с.
412. Крип'якевич І.П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. *Український історичний журнал*. 1966. № 2. С. 82-84.
413. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
414. Крупкін П. Національна держава: Питання теорії. *Журнал «І»*, 2013. – URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/2013/Krupkin_Nacionalna_derzhava_Pytannya_teorii.htm
415. Крупницький Борис. Гетьман Мазепа та його доба. К.: Україна, 2003. 240 с. – URL: <http://www.mazepa.name/history/krupnicki-1.html> (дата звернення: 17.10.2019)
416. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей / Український Вільний Університет. Мюнхен, 1959. 230 с.
417. Крывцова И.С. Развитие методологии сравнительного правоведения под воздействием синергетической парадигмы. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. наук. статей* [За ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Кресіна]. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 160-166.
418. Кудлай О.Б. Законотворча діяльність народного міністерства судових справ Української Центральної Ради / НАНУ. Ін-т історії. К., 2002. 68 с.
419. Кудін С. Синергетичний підхід в структурі методології історико-правових досліджень. *Історико-правовий часопис*. 2017. №. 1(9). С. 40-45.

420. Кудряченко А. Геополітичні концепції перебудови Європи та виникнення Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. *Україна кризь віки*. К.: Ін-т історії України НАН, 2010. С. 720–743.

421. Кулиш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. Санкт-Петербург: Типография товарищества “Общественная польза”, 1879. 305 с.

422. Куліш П.О. Чорна рада: хроніка 1663 року та оповідання [Упоряд. та приміт. М.Л. Гончарука; передм. М. Я. Олійника]. К.: Веселка, 1990. 256 с.

423. Кульчицький В. Виникнення і падіння Західноукраїнської Народної Республіки. *Галичина*. 2001. № 5–6. С. 190–194.

424. Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Львів, 1965. 63 с.

425. Кульчицький В.С. Кодекс українського права 1743 р. *Право України*. 1994. №9. С. 28-29.

426. Кульчицький С.В. Українська Держава часів Гетьманщини. *Український історичний журнал*. 1992. № 7. С. 60 – 79.

427. Купчанко В. «Нація» – історія значень. *Демократичне врядування. Електронне наукове фахове видання Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Науковий вісник*. 2008. Вип. 2. – URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik2/fail/Kupchanko.pdf (дата звернення: 23.03.2020)

428. Кухта Б. З історії української політичної думки: Текст лекцій: Навчальний посібник. К.: Генеза, 1994. 368 с.

429. Куць О. М., Мадін М. П. Етнонаціональна свідомість у державотворчих процесах. Харків: ППВ «Новое слово». 318 с.

430. Лазарович М.В. Історичні детермінанти політичної мобілізації російської національної меншини України на початку Української революції 1917-1921 рр. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН*. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. Вип. 63 (№ 8). С. 617-621.

431. Лазарович М. Легіон українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2005. 592 с.

432. Лазарович М. Російська меншина України у ХІХ – на початку ХХ століття: соціально-економічний вимір. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: щорічник*. Вип. 19 : у 2 ч. Ч. 2 / за ред. М.В. Лазаровича. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. С.84-94.

433. Лангевіше Дітер. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з німецької Олекси Логвиненко. К.: «К.І.С.», 2008. 240 с.

434. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. К.: Вид-во “Україна”, 1998. 225 с.

435. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). К.: Стилос, 2001. 585 с.

436. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів. Львів, 1926. 430 с.

437. Левченко С. За волю і державу. Спогади із визвольних змагань українського народу, 1918–1920 рр. Київ : Стебеляк, 2017. 464 с.

438. Ле Маршан Г. Становление европейских наций (до ХІХ века). *Вопросы истории*. 1989. № 2. С. 42-59.

439. Лепісевич П.М., Терлюк І.Я. Державно-правовий устрій України в імперську добу. Навчальний посібник з історії держави і права. Львів: Край, 2005. 126с.

440. Лепісевич П.М., Терлюк І.Я. Козацька держава і право. Навчальний посібник з історії держави і права. Львів: Край, 2005. 133с.

441. Леп’явко С. Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. Чернігів: Сіверська земля, 1996. 287 с.

442. Леп’явко С. Козацтво й Україна наприкінці ХVІ ст.: чи була можливість порозуміння? *Польсько-українські студії. Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць*. К.: Либідь, 1993. С.48-55.

443. Леп'явко С. Проекти оборони українських земель Йосифа Верещинського наприкінці XVI ст. *Історія України*. 2002. № 39 (295) С. 3-4.

444. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 216 с.

445. Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст. *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть*. К., 2000. Вип. 1. С.143-158.

446. Лебедев С. Я. Традиции и обычаи в системе криминологической детерминации (Теоретические и методологические основы исследования): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. М., 1995. 300 с.

447. Лебедева Ю.О. Переяславська угода 1654 року: історіографічний огляд. *Вісник Академії праці і соціальних відносин*. 2015. № 3-4. С. 117-122.

448. Липинський В. Україна на переломі. 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім ст. Перевидання в Україні. К., 1997. 145 с.

449. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої*. К.: Основи, 1994. С. 29-39.

450. Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої*. К.: Основи, 1994. С. 474-475.

451. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої*. К.: Основи, 1994. С. 193-202.

452. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої*. К.: Основи, 1994. С. 471-483.

453. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 1* / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К.: Основи, 1994. С. 11-27.
454. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства НАНУ; видавнича фірма «ОЛІП», 1995. 365 с.
455. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1970 . 204 с.
456. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.
457. Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І. Дзира. К.: Наук. думка, 1971. 208 с.
458. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. К.: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
459. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів: Світ, 2009. 280 с.
460. Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.: Наукове видання. К.: Темпора, 2010. 672 с.
461. Лозинський М. Галичина в життю України. Відень: Накладом "Союза визволення України", 1916. 59 с.
462. Лозко Г. Етнодержавознавство. Філософсько-теоретичний вимір. Тернопіль: Мандрівець, 2012. 384 с.
463. Лозовий В. С. Історична пам'ять про козацтво в контексті національно-державного відродження в Україні (1917). *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 271-278.
464. Лоський І. К. Юрій Немирич – канцлер Великого Князівства Руського. *Хроніка-2000*. 1995. Вип. 1. С. 119-135.
465. Лошкарев А.В. Синергетика в системі методів теорії права. *Вопросы экономики и права*. 2015. № 2. С. 22-24.

466. Луцький М.І. Право і система законодавства Західно-Української Народної республіки Дис. ... докт. юрид. наук / Відкритий Міжнародний університет розвитку людини «Україна». К., 2016. 418 с.

467. Любовець О.М. Ідея парламентаризму в теорії та практиці Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. 24. С. 148 – 154.

468. Любовець О.М. Політична опора гетьманату П. Скоропадського. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 31-44.

469. Лясота А. Політичні традиції у забезпеченні динамічної рівноваги політичної системи. *Грані: наук.-теорет. і громадсько-політ. альманах*. 2005. № 2(40). С. 133–138.

470. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5. С. 15 – 22.

471. Макаренков О. Правовий вимір концепту «нація» як когнітивна основа трансформації права в умовах відкритого суспільства. *Юридична Україна*. 2003. Вип. 11. С. 17-23.

472. Макарчук А.В. Військова юстиція держав Четвертного союзу на території України в 1918 р. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2012. Вип. 628. С. 56-62.

473. Макарчук В.С. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.: Курс лекцій; Львівський ін-т внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України. К. : Атіка, 2000. 416 с.

474. Макарчук В.С. Становлення права націй на самовизначення у якості норми *jus cogens* в міжнародному праві першої половини ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. Збірник наукових праць*. 2005. Вип. 29. С. 224-233.

475. Макарчук В.С., Терлюк І.Я. Судові процеси та позасудове переслідування москвофілів в Австро-Угорщині (кін. ХІХ ст. – 1910-ті рр.). *Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarzadzania Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Edycja Bydgosko-Lwowska Prawo – Samorząd Terytorialny*

– *Ekonomia. Bydgoszcz: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Instytut wa, Administracji i Zarzadzania*. Т. 9. 2016. С. 56-68.

476. Макарчук В.С., Терлюк І.Я. «Українська Держава» як спроба реалізації української соборності. *Соборність України: правовий вимір», присвячена 100-річчю Акта Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 2019 р.:* збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 29 листопада 2018 року / ред. кол.: І.С. Гриценко, М.І. Мірошніченко, П.П. Захарченко, І.А. Мацелюх та ін. К.: ФОП Маслаков, 2019. С. 70-73.

477. Макарчук С. Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б. Хмельницького. *Козацькі війни XVIII століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Л.-Люблін, 1996. С. 9-20.

478. Макарчук С.А. Етнічна історія України: Навч. посіб. К.: Знання, 2008. 471 с.

479. Макарчук С.А. ЗУНР: історичний досвід національного державотворення і сучасність. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип. 18. С. 20-29.

480. Макарчук С. Джерелознавство історії України: Навч. посібн. Львів: Світ, 2008. 512 с.

481. Макарчук С.А. Українська республіка галичан: [нариси про ЗУНР] . Львів: Світ, 1997. 190 с.

482. Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). К.: НМК ВО, 1992. 148 с.

483. Маковський В.І. Становлення основ української державності у середині XVII ст. К., 1995. 120 с.

484. Максимович М. Вибрані твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого. К.: Либідь, 2004. 360 с.

485. Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. *Максимович Михайло. Вибрані твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого*. К.: Либідь, 2004. С. 150-165.

486. Маланчук-Рибак О. Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини XIX – початку XX ст. *Вісник Львів. Університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 1999. Вип. 34. С. 183 – 198.

487. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Київ: АТ «Обереги», 1992. 80 с

488. Маланюк Євген. Нотатники (1936-1968). Документально-художнє видання. К.: Темпора, 2008. 336 с.

489. Мальчевський О. Витоки української національної ідеї (XVI – перша половина XVII ст.). *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки*. 2002. Вип. 4. С. 76-82.

490. Малыгина И.В. Идентичность в философской, социальной и культурной антропологии: учебное пособие. М.: Согласие, 2018. 240 с. – URL: <http://www.iprbookshop.ru/75843.html> (дата звернення: 30.07.2020)

491. Мануїлова К.В. Концепція децентралізації публічної влади в політико-управлінській традиції України: дисертація доктора наук з державного управління: спец. 25.00.04 – місцеве самоврядування; державне управління. Запоріжжя, 2018. 525 с.

492. Мануїлова К. В. Традиція децентралізації публічної влади України: від розпізнавання до конструювання: монографія. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2018. 332 с.

493. Марітен Ж. Нація, політичне суспільство держава. *Консерватизм. Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К., 1998. С. 298-308.

494. Марк Рудольф А. Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917-1921 рр. *Україна. Процеси націотворення* / Упор. А. Каппелер; пер. з нім. К.: К.І.С., 2011. С. 285-297.

495. Марковський В. Я. Правовий статус української мови в Австро-Угорській імперії. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. Вип.1. С. 48-61.

496. Марсове поле. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – поч. XIX ст. / Упоряд., біогр. довід. та приміт. В.О. Шевчука. К.: Молодь, 1989. Кн. 2. 384 с.

497. Маслак В.І. Турецький протекторат як спосіб зміцнення Гетьманщини: новітні концепції в польській та російській історіографії. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 10. С. 130-136.

498. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.). К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.

499. Матеріали засідання Малої ради. 30 березня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2.* К.: Наукова думка, 1997. С. 236-237.

500. Матеріали засідання Малої ради. 9 квітня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2.* К.: Наукова думка, 1997. С. 257-261.

501. Матеріали засідань Малої ради. 27-28 квітня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2.* К.: Наукова думка, 1997. С. 310-312.

502. Матеріали та документи сьомої сесії Центральної ради. 29 жовтня – 2 листопада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1.* К.: Наукова думка, 1997. С. 370-383.

503. Матях В.М. Проблема державотворення в Україні XVII-XVIII у вітчизняній історіографічній науці другої половини XIX – початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 58-73.

504. Матях В.М. Україно-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у сучасній історіографії). *Український історичний журнал*. 2004. № 1. С. 80-89.

505. Мацькевич М. Конституційне законодавство ЗУНР: історико-правові аспекти. *Право України*. 2011. № 2. С. 255-261.

506. Мацькевич М. М. Національно-державницька ідея в Галичині (друга половина XIX – початок XX століття): [монографія]. Галич: ТзОВ “Галицька друкарня”, 2004. 208 с.

507. Мацькевич М.М. Становлення і розвиток ідеї українського державотворення в Галичині (друга половина XIX – початок XX століття). Автореф. ...канд. ... юрид. наук. К., 2002. 20 с.

508. Межигорская лѣтопись 1608-1700. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе* / [авт. предисл. В. Антонович]. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – [2], II, LIX, 322 с. – URL: <http://litopys.org.ua/sborlet/sborlet04.htm> (дата звернення: 12.12.2016)

509. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. К.: Laurus, 2013. 416 с.

510. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917): монографія / відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.

511. Мисак Н. Українські нотаріуси в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття : соціально-професійна характеристика. *Інтелігенція і влада*. Вип. 32. Одеса, 2015. С. 71–84.

512. Мірошніченко М. І. Генезис національних правових систем: теоретико-методологічний аспект: Монографія. К.: Університет «Україна», 2007. 271 с.

513. Мірошніченко М. І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку XIX ст.): [монографія]. К.: Атіка, 2006. 544 с.

514. Мірошніченко М.І. Теоретичні і методологічні засади генезису правової системи України: [монографія]. К.: Ун-т «Україна», 2010. 367 с.

515. Місцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки: матеріали XXXIX Міжнародної історико-правової конференції, 2-3 листопада 2018 р., м. Львів / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (відп. секр.), І.Й. Бойко, А.Ю. Іванова, В.Є. Кириченко, Н.М. Крестовська, О.О. Малишев, І.В. Музика, Б.Й. Тищик, О.Н. Ярмиш. К.-Херсон: Олді-плюс, 2018. 324 с.

516. Міхновський М. Суспільно-політичні твори. К.: Смолоскип, 2015. 464 с.
517. Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. Острог-Нью-Йорк, Б. в., 2000. 454 с.
518. Мельник Л. Ідея державності у суспільній думці Гетьманщини (XVIII сторіччя). *Розбудова держави*. 1999. №1-6. С. 167-171.
519. Мельник Л. Нариси козацької держави в українській суспільній думці у переддень Хмельниччини. *Розбудова держави*. 1998. №9/10. С. 107-112.
520. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). Київ: Освіта, 1995. 192 с.
521. Мельник Л. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – початок ХХ ст.). Видання друге, доповнене. К.: ПП Сергійчук М.І., 2012. 103 с.
522. Меморандум хліборобів-власників і козаків усієї України. 20 жовтня 1918 р. *Тимошук О. Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз)*. К., 1998. С. 59.
523. Мерник А.М., Ярова А.С. Поняття держава та державність: зміст та співвідношення (історико-правовий аспект). *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. 2019. № 3. С. 19-22. – URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/5.pdf
524. Микитчук Н.М. Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М. Драгоманова та І. Франка : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 232 с.
525. Мироненко Окс. Судовий процес і його форми на українських землях XIV – XVI століть. *Молода Українська держава на межі тисячоліть : погляд в історичне минуле і майбутнє демократичної, правової держави Україна*. Зб. наук. праць. Львів: Львів. ін-т. внутр. справ, 2001. С.155-158.
526. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр. Теоретико-методологічний аспект: монографія. К., 2002. 260 с.

527. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995. 328 с.

528. Мирончук А. Програмні документи українських автономістів другої половини XVIII ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 48–50.

529. Мирончук А. Роль козацько-старшинської самосвідомості у збереженні та відстоюванні національних прав та особливостей України другої половини XVIII століття. *Етнічна історія народів Європи. Збірник наук. праць*. К., 1999. С. 48–49.

530. Мицик Ю. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. Київ: Библиотека Украины (LIBRARY.UA). Дата обновления: 24.08.2014. – URL: <http://library.ua/m/articles/view/3-ДОСЛІДЖЕНЬ-ІСТОРИЇ-ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ-РАДИ-1654-р>

531. Мицик Ю. М. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998. 295 с. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 125-128.

532. Мицик Ю.А. Синопис виданий у Києві (1674). *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9 : Прил – С. 565.*

533. Міхновський М. Основний закон «Самостійної України» Спілки Народу Українського (Проект, утворений групою членів Української Народної партії). *Міхновський М. Суспільно-політичні твори*. К.: Смолоскип, 2015. С. 165-174.

534. Могила Петро. Великий требник. *Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження*. Київ, 1988. С. 29-42.

535. Могила Петро. Служебник. *Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження*. Київ, 1988. С. 98-119.

536. Могила Петро. Тридіон. *Пам'ятки братських шкіл на Україні (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження*. Київ: Наук. думка, 1988. С. 54-65.

537. Могила Петро. Учителське Євангеліє. *Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження*. Київ: Наук. думка, 1988. С. 303-333.

538. Моргун О. Українські діячі в земствах. *Український історик*. 1969. № 1-3. С. 56–68.

539. Мороз С. Питання місцевого самоврядування у політико-правовій думці України кінця XVIII – початку XX століття. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*. Матеріали XI регіональної науково-практичної конференції. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. С. 80-82.

540. Морозова Л.А. Некоторые проблемы современной политико-правовой мысли относительно этнонациональных факторов. *Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва*: Матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції, 10-13 вересня 2004 р., м. Бахчисарай / за ред. О.В. Тимошука; Центр українознавства Таврійського національного ун-ту ім. В.І. Вернадського. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. С. 90-94.

541. Монтескьє Ш. Дух законів: Пер. Е. Корнеева. Изд. 2-е. С.-Пб: Типография Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1862. Ч. 1. 363 с.

542. Моця О.П. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України. *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 41-52.

543. Мудрий М. Місцеве самоврядування Галичини в контексті українсько-польських взаємин (друга половина XIX століття). *Україна в минулому*. Київ-Львів, 1996. Вип. IX. С. 77-102.

544. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. Вип. 37/1. С. 465–500.

545. Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2003. Вип. 38. С. 115–147.

546. Музиченко П. Формування правової доктрини на українських землях у XVI ст. *Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне минуле і майбутнє демократичної, правової держави Україна*. Зб. наук. праць. Львів: Львів. ін-т внутр. справ, 2001. С. 158-162.

547. Мыщык Ю. Украинские летописи XVII века: Уч. пособие. Днепропетровск, 1978. 87 с.

548. Наказ Головного отамана С. Петлюри війську Української Народної Республіки. 16 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 435-436.

549. Наказ Головного отамана Українських Республіканських військ С. Петлюри про утворення військово-польових судів. 22 листопада 1918 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 383-384.

550. Наказ Директорії про мобілізацію до лав армії УНР. 27 листопада 1918 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 385-387.

551. Наказ міністра шляхів про заснування курсів українознавства на залізницях. 29 травня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 97-98.

552. Наказ про народну самоохорону. 11 червня 1919 р. *Шинкарук Я.І. Міністерство внутрішніх справ Української Народної республіки доби Директорії: організаційно-правові засади діяльності (листопад 1918 – 1921 рр.): монографія.* К.: Атіка, 2007. С. 203-204.

553. Наконечний А.Р. Національна ідея як інтегративний чинник у суспільно-духовному житті України (друга половина XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 “Історія філософії”. Львів, 2001. 16 с.

554. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. К.: Гол. спец. ред. мов. нац. менш., 1998. 80 с.

555. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. Л., 2003. 568 с.

556. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. 872 с.

557. Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: [антологія / упоряд. Олег Проценко та Василь Лісовий]. [2-ге видання (доповнене і перероблене)]. К.: Смолоскип, 2006. xliv+684 с.

558. Національна держава і право в умовах глобалізації: [збірник наукових статей]. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. 132 с.

559. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук (кер.), В. Войналович, О. Галенко, В. Устименко та ін. К.: ІПЕІНД, 2000. 356 с.

560. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: документи і матеріали: [довідник]: у 2 ч. / [упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка]; за ред. В. Ф. Панібудьласка]. К.: Вища шк., 1997. Ч. 1. 1997. 583 с.

561. Національно-державне будівництво. Концептуальні підходи, сучасна наукова література / за ред. Ю. І. Римаренка. К.: Видавництво “Довіра”, 1999. 559 с.

562. Нація. – URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 12.11.2019)

563. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз: в 2-х книгах / за ред. Ю. Римаренка. Київ – Донецьк, 1998.– Кн. 1. 1998. 391 с.

564. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз: в 2-х кн. / за ред. Ю. Римаренка. Київ – Донецьк, 1998. Кн. 2. 1998. С. 392–675.

565. Нізов В.О. До питання про форму правління в Українській державі Павла Скоропадського. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 47-50.

566. Нікітюк В. О. Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правний аспект). К., 1996. 188 с.

567. Німченко В. Сердюк В. Військові суди в Україні у 1917-1919 роках (історико-правовий аспект). *Право України*. 2000. №6. С. 12-16.

568. Нельга О. В. Українська етносоціологія [Текст]: навчальний посібник. Ч. 1. К.: Персонал, 2015. 539 с.

569. Нестерович В.Ф. Громадянство як одна з ключових вимог для набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 1. С. 64-83.

570. Никифорак М. В. Адвокатура Буковини за Австрії (1781–1918 рр.). Адвокатура України: забуте і невідоме. Серія “Нариси з історії адвокатури України”. Вип. 1 / за ред. І. Б. Василик. К. : КВІЦ, 2014. С. 67–74.

571. Никифорак М.В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774-1918 рр.). Чернівці: Рута, 2004. 284 с.

572. Никифорак М.В. До питання про сеймову виборчу реформу на Буковині. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. Збірник наук. праць. 1997. Вип. 11. С. 100-108.

573. Новосівський І. Нарис історії права Буковини і Басарабії. Торонто, 1986. 186 с.

574. Ноженко М. В. Национальные государства в Европе. СПб.: Норма, 2007. 344 с.

575. Норкус Зенонас. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперії [Монографія] / Пер. з лит. Петро Білінський. К.: Критика, 2016. 440 с.

576. Норт Дуглас, Волліс Дж., Вайгест Баррі. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / Пер. з англ. Тарас Цимбал. К.: Наш формат, 2017. 352 с.

577. Обіжник комісара міністерства внутрішніх справ про вживання української мови у державних установах. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали*. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 390-391.

578. Обіжник Міністерства праці щодо робітничого законодавства Тимчасового уряду та Української Центральної Ради. 13 травня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т.* Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 81-82.

579. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун.-т «Одес.юридич. академія». Одеса, 2003. 38 с.

580. Оборотов Ю. М. Традиції і новації у правовому розвитку : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2001. 160 с.

581. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Рік і місце видання: Київ, Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918, [Київ, "Абрис", 1991]. 272 с.

582. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. посібник. К. : Вища школа, 1999. 543 с.

583. О земской давности по делам гражданским в губерниях, на особых правах состоящих. *Полное собрание законов [Российской империи]-I.* Т. 33. № 25883. URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата звернення: 19.12.20)

584. Олійник Л. «Літос» Петра Могили у полемічному дискурсі першої половини XVII ст. *Київські полоністичні студії.* Т. XIX. К.: Університет «Україна», 2012. С. 254–258.

585. Олійник О. Зміст поняття «вольності» в українській традиції і дослідницькій інтерпретації. *Вісник Національної Академії державного управління.* 2011 № 3. С. 47-55.

586. Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917-1941 рр.): структура, функції, діяльність: Дис. ...канд. юрид. наук (12.00.01) / Ун-т внутрішніх справ. Харків, 2000. 196 с.

587. Олійник О.М. Розвиток робітничого законодавства та органів регулювання трудових відносин у період діяльності українських урядів (1917-1920 рр.). *Вісник НТУ «ХПИ»*, 2013. № 61 (1034). С. 82-89.

588. Олійник О. Статут Великого князівства Литовського як джерело з дослідження традицій врядування на українських теренах у ранньомодерну добу. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2011. Вип. 1. С. 13-22.

589. Олейников В. В. Проблема кріпацтва у «Судженні про становище кріпосних селян...» депутата Я. П. Козельського. *Вісник Донецького національного університету*. 2008. № 2. С. 493–497.

590. Олейников В. В. Розвиток української державно-правової думки у другій половині XVIII – початку XIX ст. Автореф. ... к. ю. н. / ЛДУВС. Луганськ, 2011. 20 с.

591. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. К.: Темпора, 2007. 608 с.

592. Орзих М. Ф. Категориальное определение перспектив науки конституционного права. *Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку*: [матеріали виступів учас. «круглого столу» / за ред. А.П. Гетьмана). Х.: Право, 2009. С. 50-54.

593. Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / Упоряд. та примітки М. Трофимука (латинські тексти), В. Шевчука. К.: МАУП, 2006. 736 с.

594. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. К.: Либідь, 1997. 656 с.

595. Павленко Ю.В. Історіософія, історіософські концепції. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. С. 591-592.

596. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917 – 1919 рр. (історико-генетичний аналіз). К.: Манускрипт, 1995. 263 с.

597. Павлишин О. Історіографія української революції 1917–1921 років. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть : здобутки і проблеми*:

колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2004. С. 168–183.

598. Павлишин О. Львівщина у добу Західно-Української Народної Республіки (1918-1919). Львів: Літопис, 2008. 224 с.

599. Павлишин О.Й. Формування і діяльність представницьких органів влади ЗУНР – ЗО УНР (жовтень 1918 – червень 1919 рр.). Автореф. ... канд. істор. наук / О.Й. Павлишин. Львів, 2001. 19 с.

600. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). К.: Темпора, 2005. 2005. 384 с.

601. Пам'ятки братських шкіл на Україні. (Кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження. Київ: Наук. думка, 1988. 568 с.

602. Пазиніч Ю.М. Історико-політичні аспекти українського державотворення в другій половині XVII–XVIII ст. *300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення*: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції / Львів. міська рада, Львів. держ. університет внутрішніх справ, Міжнародна асоціація істориків права. Львів: ЛьвДУВС, 2010. С. 119-123.

603. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). К., 1995. 212 с.

604. Панкевич І. М. Традиція виборності влади в Україні: монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 488 с.

605. Панкевич І.М. Інститут виборності як складова української правової традиції (історико-правове дослідження). Автореф.докт. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. національний університет ім. І. Франка. Львів, 2016. 36 с.

606. Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2006. 144 с.

607. Папакін Г. Наступність як питання питань. *День*. 2019. – URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/nastupnist-yak-pitannya-pitan.html> (дата звернення: 20.11.2020)

608. Парсонс Талкотт. Соціальна система. М.: Академічний проект, 2018. 530 с.
609. Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський. Львів: Б. в., 2006. 340 с.
610. Пастух С. М., Ободовська В.І. Проблеми державності України в романі “Чорна рада” П. Куліша. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2008. №36. С. 11–13.
611. Патер І. Михайло Мартинець. *Західно-українська народна республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів. 2009. С.185-186.
612. Пахльовська О. Мазепа – архітектор європейської України? *Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди* / За заг. ред. Лариси Івшиної. Видання перше. К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2011. С. 590-618.
613. Пашковський Мартин. Розмова козака запорозького з перським гінцем... *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. К.: Дніпро, 2001. С.190-195.
614. Пашковський Мартин. Україна, татарами терзана... *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Т. II. Книга друга (перша пол. XVII ст.). К.: Дніпро, 2001. С. 118-124.
615. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів: Вид-во ЛДУ, 1967. 220 с.
616. Пашук В. Через просвіту до модерної нації: товариство «Просвіта» та польські просвітні організації Галичини. *Проект «Україна». Австрійська Галичина* / авт.-упоряд. М.Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2016. С. 146-160.
617. Підбережник Н. Концептуальні засади дослідження проблем етнічності на нації в контексті науки державного управління. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 2(37). С. 42-48.
618. Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м. Фастові між Українською Народньою Республікою й Західно-Українською Народньою

Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю. Винниченко В. *Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.] Т. 3. Київ-Відень, 1920 (репринтне відтворення видання 1920 року).* К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. С. 254-256.

619. Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Ред. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. К., 2003. ХХ+890 с.

620. Перша відозва Центральної Ради 9 березня 1917 р. *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Т.1.* К.: Наукова думка, 1996. С. 38.

621. Перший Універсал Центральної ради. 10 червня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1.* К.: Наукова думка, 1997. С. 101-105.

622. Петрів Р. Австрійські, Австро-Угорські, і Галицькі Конституції (кінець XVIII–XIX ст. ст.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. 80 с.

623. Петрів Р. Адміністративно-територіальний поділ і місцеві органи управління Східної Галичини (70-ті роки XVIII ст. – 70-ті роки XIX ст.). *Право України.* 2000. № 9. С. 114-115.

624. Петрів Р. Право Австрії та Східної Галичини (70-ті роки XVIII ст. – 70-ті роки XIX ст.). *Право України.* 2000, № 6. С. 117-118, 139.

625. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля: Воспоминания / Под ред. проф. А.А. Кизеветтера. Прага: [б. и.], 1934. 466 с.

626. Петруняк М. Перебування запорожців на Покутті і Гуцульщині. *Українське козацтво.* 1973. № 3 (25). С. 16-17.

627. Пиріг Р.Я. Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень – грудень 1918 року). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр.* 2012. Вип. 8. С. 80 – 98.

628. Пиріг Р.Я. Проблема виборів до сейму у внутрішній політиці гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). *Український історичний журнал.* 2012. № 3. С. 28 – 35.

629. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 68 – 84.

630. Пиріг Р.Я. Гетьманська держава 1918 року: роздвоєна лояльність правлячої еліти. *Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. К.: Ін-т історії України НАН, 2010. С. 744–752.

631. Плахов В. Д. Традиции и общество (опыт философско-социологического исследования). М.: Мысль. 1982. 225 с.

632. Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту і Галицького сейму (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Івано-Франківськ : Видавець Третяк І.Я., 2008. 204 с.

633. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні. *Mediasvalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т.3. К., 1994. С. 86-110.

634. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. М. Климчука. К.: Laurus, 2013. 440 с.

635. Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року. *Mediasvalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т.5. К., 1996. С. 76-85.

636. Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. К.: Критика, 2005. 496 с.

637. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. К.: Критика, 2015. 430 с.

638. Повідомлення про створення Крайового комітету по захисту революції в Україні. 25 жовтня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1*. К.: Наукова думка, 1997. С. 359.

639. Погорілко В., Батанов В. Місцеве самоврядування. *Юридична енциклопедія* : В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редколегії) та ін. Т. 3 : К–М. К., 2001. С. 731.

640. Погребенник В. Соборницька ідея української літературної класики. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15(1). С. 332-342.
641. Подковенко Т. Конституційне законодавство Української держави гетьманату П. Скоропадського. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. №6. С. 8-12.
642. Подковенко Т.О. Становлення системи законодавства України в 1917-1920 роках (Українська Центральна Рада, гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР). Автореферат ... канд. юрид. наук. К., 2004. 21 с.
643. Подольська Є. А. Філософія: підручник. Київ: Інкос, Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.
644. Полтавець С. Українська політична думка середини ХVІІ століття / за редакцією В.В. Кривошеї. К., Світогляд, 2009. 170 с.
645. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т.1. До середини ХVІІ століття. 2-е вид. К.: Либідь, 1993. 640 с.
646. Пономаренко О. Формування української національної ідеї в ХVІІ ст.: історіографічний аспект. *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 10-22.
647. Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій. К.: Либідь, 1996. 272 с.
648. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. наук. статей [За ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Кресіна]. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 432 с.
649. Попович М.В. Українська національна ментальність. *Проблеми теорії ментальності*. К.: Наукова думка, 2006. С. 232-270.
650. Пост А.Г. Зачатки государственных и правовых отношений / А.Г. Пост; пер. Н.В. Теплов. Москва: Типография И.А. Баландина, 1901. 274 с. – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=101888> (дата звернення: 02.01.2021)
651. Постанова Гусаківського козацького куреня. 23 квітня 1917 р. Не пізніше вересня 1918 р. *Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.: Наукове видання*. К.: Темпора, 2010. С. 303-304.

652. Постанова «Про відновлення на Україні сили закону Російської держави від 2 грудня 1905 року про покарання за участь у деяких страйках», 19 липня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 390-391.*

653. Постанова про заходи з охорони державного ладу та громадського порядку. 26 липня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 194-195.*

654. Постанова про приєднання до відповідних українських губерній повітів Могилівської, Курської і Воронізької губерній, які зараз входять до Української Держави. 14 серпня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 228.*

655. Постанова про скасування департаменту Державної варти міністерства внутрішніх справ та про утворення натомість адміністративно-політичного департаменту. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 405-406.*

656. Постанова про тимчасове користування землею в 1919 р. 15 березня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 503-505.*

657. Постанова «Про тимчасові правила щодо засобів боротьби з діяльністю окремих осіб, яка загрожує республіканському ладу, спокою і внутрішньому порядку УНР», 15 серпня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 556-557.*

658. Постановление Временного правительства об учреждении милиции. 11 апреля 1917 г. Временное положение о милиции. *Довбня В.А. та ін. Органи внутрішніх справ УНР часів Центральної Ради: організаційно-правові засади*

діяльності: монографія / За заг. ред. проф. О.М. Джужи. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2008. С. 77-86.

659. Потульницький В. Історія української політології. (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К.: Либідь, 1992. 232 с.

660. Пояснювальна записка щодо організаційної структури відновлюваного козацтва. Не пізніше вересня 1918 р. Не пізніше вересня 1918 р. *Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.: Наукове видання. К.: Темпора, 2010. С. 530-533.*

661. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст.: монографія / За ред. І.Б. Усенка. К.: Наукова думка, 2006. 280 с.

662. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. Х. : Право, 2009. 352 с.

663. Правотар. Збірник обов'язуючих цивільних і карних законів та приписів про права рускої мови wraz з взорами судових подань, скарг, внесень, жалоб, грамот, векселів і пр. і подань в справах адміністраційних з приписами про стемплеві, вписові і переносні належности / Зладив д-р Ф. Евин. Накладом автора. Жовква: В печатні ОО. Василян, 1909. 936 с.

664. Правотаръ. Порадникъ во всякихъ справахъ судовыхъ, политычных и громадскихъ / Под ред. Северина Шеховича. Львовъ, 1869. 130 с.

665. Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1993. Вип. 2. С. 177-192.

666. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / Віталій Михайловський, Олексій Вінниченко, Ігор Тесленко, Петро Кулаковський / За ред. Віталія Михайловського [= Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том I] Київ: Темпора, 2018. 384 с.

667. Присяжнюк А. Й. Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.). Автореферат ... канд. юрид. наук. К., 2002. 19 с.

668. Присяжнюк А. Й. Конституційний проект О. Копцюха та його роль у державному будівництві в УНР доби Директорії (історико-юридичний аналіз). *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. Том 20 (59), № 2. 2007. С. 56-63.

669. Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4-6 вересня 1990 р. Доповіді, виступи, дискусія / НТШ у Львові. Львів: Б.в, 1993. 200 с.

670. Проблеми теорії ментальності / М.В. Попович та ін. К.: Наукова думка, 2006. 406 с.

671. Проблемы общей теории права и государства: Учебник / Институт государства и права РАН: Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. 2-е изд., пересмотр. М.: Норма: ИНФРА-М, 2014. 816 с.

672. Проект «Україна». Австрійська Галичина / авт.-упоряд. М.Р. Литвин; худож.-оформлювач О.А. Гугалова. Харків: Фоліо, 2016. 410 с.

673. Проект Конституції (основних державних законів) Української Народньої республіки (О. Ейхельмана). *Турчин Я. Б. Отто Ейхельман: постать на зламі століть. Політологічний дискурс: монографія*. Львів: Видавництво «Львівської політехніки», 2010. С. 439–519.

674. [Прокламація Української Національної ради]. 19 жовтня 1918 р. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т.6.: 90–ті роки XIX – 20–ті роки XX ст.* / Упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. К.: Дніпро, 2001. С. 373.

675. Проскуракова О.С. Проблемы концептуализации понятия «традиция» в современной науке. *Вісник Міжнар. слов'янського ун-ту. Сер. Соціол. науки*. 2007. Вип. X, № 2. С. 31-35.

676. Протоколи засідань Генерального секретаріату. 27-28 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1997. С. 479-482.*

677. Протоколи засідань Генерального секретаріату. 3-4 січня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997. С. 91-92.*

678. Протоколи засідань Комітету Центральної ради. 10-17 травня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1997. С. 84-91.*

679. Протоколи засідання Малої ради. 8-9 грудня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1997. С. 517-529.*

680. Протоколи засідань Ради народних міністрів. 31 березня – 1 квітня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997. С. 237-239.*

681. Прохання малоросійської шляхти і старшини разом із Гетьманом про поновлення давніх прав Малоросії, подане Катерині II у 1764 р. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. 4. Кн. 2. – Серед. XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, прим. В. Литвинова. К.: Дніпро, 2001. С.147-167.*

682. Пугачева Н.Т. Идейно-политический смысл реставрационной деятельности Петра Могилы. *Человек и история в средневековой философии. Мысли русского, украинского и белорусского народов. Киев, 1987. С. 122-139.*

683. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988. 141 с.

684. Рабінович П.М. Соціальна сутність держави: національно-етнічний та національно-політичний аспекти. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали II регіональної наукової конференції.. Львів, ЛДУ, 1996. С. 10-13.*

685. Радько П.Г. Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика: монографія / Інститут української історіографії та

джерелознавства імені М.С. Грушевського. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2010. 348 с.

686. Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть: концепції, ідеї, реалії / Відп. ред. П. С. Сохань; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства. Київ, 1999. 387 с.

687. Радько П.Г. Новітня історіографія національних традицій українського державотворення: автореф... д. іст. н., спец.: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2013. 34 с.

688. Радько П.Г. Українські традиції місцевого самоврядування (на прикладі Великого Князівства Литовського). *Соціально-економічні, політичні та гуманітарні виміри національного та місцевого розвитку* : зб. наук. ст. учасників регіон. наук.-практ. конф. / редкол. : С.В. Степаненко (голова ред.) та ін. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2018. С. 7-11.

689. Райківський І. «Руський з руським повітався...»: взаємини українських діячів Галичини і підросійської України в XIX – на початку XX ст. *Проект «Україна». Австрійська Галичина* / авт.-упоряд. М.Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2016. С. 161-190.

690. Рафальський О.О. Україна як цивілізаційний феномен. К.: Бланк-Прес, 2010. 256 с.

691. Ребет Л. Теорія нації. Львів: б.в., 1997. 192 с.

692. Реєнт О. Внутрішня політика Директорії. *Історія України*. 2000. № 20. С. 7-9.

693. Реєнт О.П. Проголошення ЗУНР: проблема легітимації. *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 4 – 11.

694. Ренан Е. Що таке нація? *Націоналізм: Антологія*. 2-ге вид. К. : Смолоскип, 2006. С. 107-120.

695. Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи. Чернівці: Букрек, 2013. 240 с.

696. Речицький Вс. Зародження і розвиток українського органічного конституціоналізму. Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – URL: <http://khp.org/en/index.php?do=print&id=1363603231> (дата звернення: 15.02.2020)

697. Речицький Вс. Прості цінності конституціоналізму. КРИТИКА. Статті. Число 1-2, 2011 – URL: http://krytyka.com/cms/front_content.php?idart=1018 (дата звернення: 15.02.2020)

698. Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. К: Юрінком, 1995. 272 с.

699. Рішення комісії у справі розподілу місць в Центральній раді між представниками польських та єврейських організацій. 2 серпня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1.* К.: Наукова думка, 1997. С. 212-213.

700. Розпорядження Генерального секретарства внутрішніх справ про недоторканість особи та її житла. 1 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1.* К.: Наукова думка, 1997. С. 384-385.

701. Розпорядок Диктатора ЗУНР про організацію уряду для виконання державної влади в Західноукраїнській Народній Республіці. 25 липня 1920 р. *Уряди України ХХ ст. Науково-документальне видання / С.В. Кульчицький (керівник авторського колективу).* К.: Наукова думка, 2001. С. 242 – 243.

702. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. К.: Либідь, 2001. 288 с.

703. Роз'яснення Генерального секретаріату з земельного питання, викладеного в Третьому Універсалі. 16 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1.* К.: Наукова думка, 1997. С. 449-650.

704. Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці. *Medievist. Латиномовна українська література.* – URL: http://www.medievist.org.ua/2014/01/blog-post_4.html (дата звернення: 13.12.2019)

705. Рудакевич О. Діалектика етнічної і політичної націй у поліетнічній державі. *Політичний менеджмент*. 2012..№ 4-5. С. 114-120.

706. Рудакевич О. М. Традиції як базовий елемент національної політичної культури. *Політологічний вісник* : зб. наук. праць. К. : ІНТАС, 2010. Вип. 49. С. 291–299.

707. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації: моногр. Тернопіль: Вид-во ТНЕУ „Економічна думка”, 2009. 292 с.

708. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Українське Слово, 1923. 282 с.

709. Рум'янцев В. Витоки, природа влади та правові засади Української держави гетьмана Павла Скоропадського. *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 225-241.

710. Румянцев В., Страхов Н. Право в период Украинской революции (1917-1921). *Право України (російськомовна версія)*. 2013. №1. С. 282-300.

711. Рускій правотар домовий або кожному приступне поясненє, в який спосіб кожний при грамотах правних всякого рода сам заступатись і потрібні письма як поданя, просьби і т. і. без помочи адвоката з повною силою правною споряджати може. Том перший: Закон цивільний враз з дотичними доповненнями, поясненнями — і більше як 200 ріжнородними взірцями та прикладами / Уложили Василь Лукич і Юліан Семигінівський. Перше виданє. Коштом Василя Лукича. Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка, під зарядом К. Беднарского, 1885. 432 с.

712. Руткевич М.Н. Теория нации: философские вопросы. *Вопросы философии*. 1999. №5. С. 23-28.

713. Рущенко І. Українська піраміда (нотатки соціолога про наше суспільство). *Сучасність*. 1995. № 2. С. 68-77.

714. Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000). Львів: Видавничий центр Львівського Національного університету ім. І. Франка, 2001. 482 с.

715. Савчинський В.Е. Феномен свободи й «волі» як компонент мілітарної культури й менталітету українського козацтва. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. К, 2007. Випуск 10. С. 274-283.

716. Сакович Касіян. Вірші на жалісний погріб шляхетського рицаря Петра-Конашевича Сагайдачного. *Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія* / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. Київ: Рад. письменник, 1988. С. 160-183.

717. Салтовський О. І. «Історія Русів» – пам'ятка політичної полеміки на тлі конструювання історії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Філософія. Політологія. Київ: Київський університет, Випуск № 91/93, 2009. С. 213-216.

718. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. 396 с.

719. Сарсенбаев Н. С. Традиции и обычаи в развитии. Алма-Ата: Казахстан, 1965. 328 с.

720. Сас П. М. Витоки українського націотворення: Монографія. К.: Інститут історії НАН України. 720 с.

721. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К.: «Либідь», 1998. 296 с.

722. Сас П. М. Полководець Петро Сагайдачний. К.: ТОВ «Видавництво "КЛПО"», 2014. 280 с.

723. Сас П. «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.). *П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія*. Чернівці, 2003. Ч.1. С. 191-194.

724. Сас П. М. С. Оріховський та Й. Верещинський. Політико-правові концепції державного устрою. *Польсько-українські студії. Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Зб. наук. праць. К.: Либідь, 1993. С. 62-68.

725. Сас П. Ціннісні орієнтації запорозького козацтва до Визвольної війни: «права», «свободи», «вольності». *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво* / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Генеза, 1998. 319 с.

726. Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Ін-т археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, перед., коментарі. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. К.: Наук. думка, 1992. 336 с.

727. Святоцький О., Бойко І. Витоки, етапи, становлення і розвиток української державності. *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 17-40.

728. Селіванов В. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти: монографія. К.: Ін Юре, 2002. 724 с.

729. Семків В. Методологічні аспекти історико-правової доктрини української державності. *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 41-51.

730. Сергійчук В.І. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. К.: Вид-во «Україна», 1991. 253 с.

731. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Видання друге, доповнене. К.: Українська видавнича спілка, 2000. 432 с.

732. Серєда А. Українська держава гетьмана П. Скоропадського. *Держава і право*. 2001. Вип. 12. С. 19-23.

733. Серєда А., Серєда О. Становлення судової системи в Україні (1917-1918 рр.). *Підприємництво, господарство і право*. 2004. №9. С. 17-20.

734. Серєда О. «Козацького роду»: поява культу Тараса Шевченка та українського козакофільства в Галичині. *Проект «Україна». Австрійська Галичина* / авт.-упоряд. М.Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2016. С. 112-124.

735. Середюк В.Ю. «Українське питання» в процесі національного державотворення XIX – поч. XX ст. (історико-правове дослідження). Дис. ... канд. юр. наук. Івано-Франківськ, 2018. 217 с.

736. Сідак В.С. Національні спецслужби у період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія. К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1998. 320 с.

737. Сиволоб Ю.В., Солдатенко В.Ф. Передумови і зародження української національної іде. *Український історичний журнал*. 1994. №2-3. С. 14-28.

738. Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных... М., 1847. – URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27443-simonovskiy-p-i-kratkoe-opisanie-o-kozatskom-malorossiyskom-narode-i-o-voennyh-ego-delah-sobranное-iz-raznyh-istoriy-inostrannyh-m-1847#page/1/mode/grid/zoom/1> (дата звернення: 21.12.16)

739. Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації. *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993)*. Львів, 1995. С. 23-42.

740. Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.): Монографія. Донецьк: «Нуолідж», 2009. 549 с.

741. Скакун О.Ф. Питання держави і права у філософії Григорія Сковороди. *Право України*. 1995. №2. С. 49-50.

742. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). Х. : Изд-во при ХГУ, 1987. 157 с.

743. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

744. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К. Швидько. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.

745. Скемергорн Річард. Етнічність і меншини. *Націоналізм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. С. 455-457.

746. Склокін В. Скасування автономії і трансформація ідентичностей у Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Імперські ідентичності в*

українській історії XVIII – першої половини XIX ст. / Колективна монографія за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: Вид-во УКУ, 2020. С. 75-112.

747. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Т.1. К.: Наукова думка, 1973. 532 с.

748. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / головний редактор Ярослав Пеленський. К.: Б.в., 1995. 493 с.

749. Скороход О. В. Гетьманат 1918 року як «малоросійський» проект. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. Збірник*. К.: Вид-во Олени Теліги. 2008. С. 52-60.

750. Скринник М.А. Наративні практики української ідентичності: Доба Романтизму: Моногр. Львів: Каменярь, 2007. 367 с.

751. Скрипник М. Донбас і Україна. *Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Упор. І. Кошелівець. Мюнхен: Сучасність, 1974. С. 9-18.*

752. Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Упор. І. Кошелівець. Мюнхен: Сучасність, 1974. 270 с.

753. Скрипнюк О.В., Усенко І.Б. Національна державність і вітчизняний конституціоналізм доби Української Центральної Ради. До 100-річчя Конституції УНР 1918 р. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 557-562.

754. Сливка С.С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс. Львів, 2001. 168 с.

755. Сліпушко О. Українська суспільно-політична думка XIX ст. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. Т. 5. Кн. 1. – XIX ст. С.7-132.

756. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції : наук.-попул. вид. К.: Знання, 1993. 192 с.

757. Смит Энтони Д. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий и национализма / Пер. с англ. А.В. Смирнова и др. М.: Праксин, 2004. 454 с.

758. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність: перекл. з англійської П. Тарашука. К.: Основа, 1994. 224 с.

759. Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання. К.: Темпора, 2009. 312 с.

760. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англійської. К: "К.І.С.", 2004. 170 с.

761. Смелзер Нейл Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995. / Перекл. з англійської В. Дмитрук. Львів: Кальварія, 2003. 128 с.

762. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. К.: Наук. думка, 1991. 112 с.

763. Смолій В.А., Ричка В.М. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654-1764 рр.) очима правознавця. *Український історичний журнал*. 1993. №6. С. 93-96.

764. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К.: Либідь, 1993. 624 с.

765. Смолій В.А., Степанков В.С. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). К.: Наукова думка, 2014. 244 с.

766. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1997. 368 с.

767. Смолій В.А., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). К.: Вид дім "Альтернативи", 1999. 352 с.

768. Смолій В.А. Турбаївське повстання 1789-1793. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т – Я. С. 178.

769. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. К.: Дух і літера. 2003. 460 с.

770. Соколова К. В. Еволюція уявлень про соціальний час в традиційному суспільстві. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К.: Центр духовної

культури. 2007. № 60. – URL http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Sokolova.pdf
– Загол. з екрану.

771. Сокурєнко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1966. 263 с.

772. Солдатенко В.Ф. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 5–19.

773. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. К.: Либідь, 1999. 976 с.

774. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия; под ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасова. М.: Аспект-Пресс, 1998. 544 с.

775. Старосольський В. Теорія нації. Відень, 1922. 144 с. – URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15900/file.pdf> (дата звернення: 13.09.2020)

776. Суший О.В. Культурно-символічні засади національної ідентичності. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. С. 4. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_7 (дата звернення: 13.12.2020)

777. Статут «Вільного козацтва» України. 13 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1*. К.: Наукова думка, 1997. С. 435-440.

778. Статут Генеральної козацької ради [«Вільного козацтва»]. Не пізніше вересня 1918 р. *Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.: Наукове видання. К.: Темпора, 2010. С. 528-530.*

779. Статут Державної канцелярії. 14 червня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2*. К.: Темпора, 2015. С. 116-119.

780. Статут про Малий секретаріат [Української Центральної Ради]. 5 січня 1918 р. *Кудлай О.Б. Законотворча діяльність народного міністерства судових*

справ Української Центральної Ради / НАН України. Ін-т історії. К., 2002. С. 46-48.

781. Статут Малої Ради Міністрів, 18 травня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 86-87.*

782. Статут Міністерства внутрішніх справ [Директорії]. 11 лютого 1921 р. *Шинкарук Я.І. Міністерство внутрішніх справ Української Народної республіки доби Директорії: організаційно-правові засади діяльності (листопад 1918 – 1921 рр.): монографія. К.: Атіка, 2007. С. 210-211.*

783. Статут Української Державної варти. 9 серпня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 216-224.*

784. Стеблій Ф. 1848 рік. «Ми русини галицькі, належимо до великого руського народу». *Проект «Україна». Австрійська Галичина / авт.-упоряд. М.Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2016. С. 32-57.*

785. Стебницький П. Украинский вопрос. *Стебницький П. Вибрані твори / Упорядкування та вступна стаття І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. С. 287-414.*

786. Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки. *Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 28-39; 2004. № 1. С. 20-28.*

787. Степанков В. Формування української державницької ідеї 1648-1649 років. *Marra mundi, 1996. С. 464-478.*

788. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. К. : НІСД, 2011. 336 с.

789. Стецюк Н. В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина ХІХ – кінець 80-х років ХХ ст.). Автореферат ... канд. юрид. наук. К., 2003. 20 с.

790. Стецюк Н.В. Принцип поділу влади в українській державно-правовій традиції. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. 2012. Випуск 641. С. 138-142.*

791. Стецюк П. Про дефініцію «конституціоналізм». *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Випуск 39. С. 171-180.

792. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999. 232 с.

793. Стешенко А. С. Традиція і новація в контексті філософської думки в Україні кінця XVIII–XIX ст. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К.: Центр духовної культури. 2007. № 61. – URL: http://www.filosof.com.ua/Jorne1/M_61/Steshenko.pdf – Загол. з екрану (дата звернення: 12.12.2020).

794. Стешенко А. С. Традиція та новація в українській філософії кінця XVIII – початку XX століття [автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05] / Київ. нац. ун-т. Київ, 2008. 16 с.

795. Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918 – 1920 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 2011. 42 с.

796. Сторожук С.В. Визначення поняття “нація” в українській та зарубіжній соціально-політичній думці XX ст. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць*. Вип. 61. К.: Український центр духовної культури, 2007. С. 60-70.

797. Стріха М. Концепція української духовності в романі “Чорна рада”. *Молода нація: [альманах; упоряд. М. Розумний, О. Проценко]*. К.: Смолоскип, 1996. С. 73–77.

798. Струкевич О.К. «Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького» (політико-культурний аналіз). *«Істину встановлює суд»*. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т.2. Наукові студії / НАН України; Ін-т історії України; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2004. С. 348-363.

799. Струкевич О.К. Конституція П. Орлика на тлі політичної культури еліти України-Гетьманщини. – URL: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2324> (дата звернення: 29.02.2017)

800. Струкевич О.К. Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини. *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій*

(відп. ред.) та ін. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. С. 203-216.

801. Струкевич О.К. Українська “нація до націоналізму”: пошуки критеріїв ідентичності в Україні – Гетьманщині XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 17-33.

802. Струкевич О. Формування української нації: на межі між "історичністю" та "неісторичністю". *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2000. № 1. С. 435-451.

803. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994. 105 с. – URL: <http://www.mazepa.name/history/mazepyntzi.html>

804. Субтельний О. Україна: історія. Пер. з англ. Ю. Шевчука; Вст. ст. С. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. 512 с.

805. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / Авт. кол.: І.Б. Усенко (кер. кол.). К.: «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2014. 503 с.

806. Сулипов Р.С. Понятие и признаки правовых традиций: теоретический аспект. *Вестник Пермского университета*. 2010. № 4. С. 50. С. 48-54.

807. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т 1. Колективна монографія / Відп. ред. В.А. Смолій; керівник авт. колективу Я.В. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 378 с.

808. Таирова-Яковлева Т. Г. Николай Костомаров как украинский националист или возвращаясь к терминологии. *Электронный научно-образовательный журнал "История"*, 2011, Т. 2, Вып. 7. С. 1-12. – URL: <http://history.jes.su/s207987840000165-0-2> (дата звернення: 20.01.2021)

809. Тараборин Р.С. Гражданское право Черниговской и Полтавской губерний России в первой половине XIX века: источники и институты. *Научный вестник Уральской академии государственной службы: политология, экономика, социология, право*. 2011. № 3. С. 211-216.

810. Твердовський А.Ю. Типологія державних утворень на українських землях періоду Української національної революції 1917-1921 рр. Ч.1. *Наукові*

праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 50. С. 37-55.

811. Твердовський А.Ю. Типологія державних утворень на українських землях періоду Української національної революції 1917-1921 рр. Ч.2. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 42-63.

812. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. 268 с.

813. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки ХІХ ст.). К., 1959. 308 с.

814. Терещенко Ю.І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 19–37.

815. Терещенко Ю. Скарби історичних традицій. К.: Темпора, 2011. 560 с.

816. Терлюк І. Австрійсько-імперське конституційне законодавство як джерело права забезпечення особистих свобод і прав громадян в західноукраїнських землях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Життя і право* (Львів) 2004. №8. С. 17-20.

817. Терлюк І. Я. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917-1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць*. № 850. Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. С. 461-468.

818. Терлюк І. Я. Богдан Хмельницький та закладення основ політико-правової ідеології українського державотворення як національного. *Третя Всеукраїнська наукова інтернет-конференція «Політико-правова ідеологія українського національного державотворення: проблеми формування та еволюції (історико-теоретичний вимір)»* (м. Львів, 20 травня 2014 р.) / МОН України, ІНПП НУ «Львівська політехніка» / Наукові Інтернет-конференції. Вип. 3. Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 92-97. – URL <http://historylaw.lp.edu.ua/documents/Materials3.pdf>

819. Терлюк І. Я. Витоки конституційної ідеології українського державотворення як національного. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць.* № 824. Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. С. 412-416.

820. Терлюк І.Я. Витоки українського національного кримінального законодавства: кримінально-правові відносини в «обох» УНР (1917-1921 рр.). *Актуальні питання кримінального права, кримінального процесу та криміналістики (на вшанування пам'яті Ганса Гросса):* зб. матеріалів Міжн. науково-практичної конференції (м. Львів, 29 січня 2016 року). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. С. 59-60.

821. Терлюк І.Я. Встановлення та характер радянської державності в Україні. *Аннали юридичної історії.* 2017. Т.1. № 3-4: *Історичні проблеми теорії права.* С. 24-36.

822. Терлюк І. Я. Держава і право в Україні: сторінки історії. Львів: Сполом, 2008. 354 с.

823. Терлюк І.Я. Державотворча програма козацького руху Семерія Наливайка. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави:* збірник тез учасників VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2019. С. 32-34.

824. Терлюк І.Я. Еволюція судового устрою імперської Австрії на західноукраїнських землях. *Судова влада в Україні та інших державах: історія і сучасність (аспекти права).* Матеріали Сьомої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 25 травня 2018 р.) / Наукові інтернет-конференції. Вип. 7 / Терлюк І.Я. (укладач) / МОН України, ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 148-151.

825. Терлюк І. Етапи формування й реалізації в Україні принципу «розподілу влад» (спроба окреслення). *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. Збірник наукових праць* / Гол. редактор В. Л. Ортинський. Львів, 2008. Вип. 1. С. 3-13.

826. Терлюк І. Я. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в українських національних державних формаціях Наддніпрянщини (1917–1921 рр.): законодавчий аспект. *Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод і свобод людини та громадянина в умовах євроінтеграції*: збірник матеріалів міжнародної конференції Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2017. С. 535-539.

827. Терлюк І.Я. Законодавство українських національних державних формацій 1917-1921 рр. щодо забезпечення рівності прав і свобод людини і громадянина. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.) / Наукові інтернет-конференції. Вип. 10 / Терлюк І.Я. (укладач) / МОН України, ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 43-47.

828. Терлюк І.Я. Закріплення особистих прав і свобод громадян та прав національних спільнот у конституційних актах імперської Австрії (Австро-Угорщини). *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції: матеріали Міжнар. наук. - практ. конф., м. Кропивницький, 27–28 травня 2020 р.* / за заг. ред. Б.Р. Стецюка. Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2020. С. 183-186.

829. Терлюк І.Я. Идеология и геополитические условия становления украинской государственности в период Национальной революции середины – второй половины XVII в. (Молдова). 2018. №. 1 (13). С. 52-65.

830. Терлюк І. Я. Ідеологія українського національного державотворення (доба Української Центральної ради). *Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історичний аспекти*: матеріали Міжрегіонального круглого столу [присвячений 60-річчю проф. каф. теорії та історії держави і права Львів. держ. ун-ту внутр. справ, д-ра юрид. наук, проф. С. С. Сливки] (Львів, 14 квітня 2011 р.). Львів: ЛьВДУВС, 2011. С. 186-189.

831. Терлюк І. Я. Ідея федералізму як форми державного устрою: її витоки та генеза в Україні. *Актуальні проблеми державотворення в умовах*

адміністративної реформи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (квітень 2003 р.) м. Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2003. С. 220-223.

832. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.]. К.: Атіка, 2011. 944 с.

833. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.]. Вид. 3-тє, перероблене. К.: Атіка, 2013. 628 с.

834. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.]. Вид. 4-тє, перероблене. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 772 с.

835. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: [навч. посіб. з іст. д-ви і права України]. Львів, 2003. 156 с.

836. Терлюк І. Я. Козацтво у контексті українського націогенезу: штрихи до формування української державної ідеї як національної в XVI – першій половині XVII ст. *Захист прав і свобод людини і громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез учасників IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 травня 2015 р., Львів / МОН України, НУ «Львівська політехніка», ІНПП. Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 109-111.*

837. Терлюк І.Я. Козацька доктрина української національної державності: українська державна ідея другої половини XVI -- початку XIX століть: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2017. 216 с.

838. Терлюк І.Я. Козацький конституціоналізм початку XVIII століття: подолання владних суперечностей між гетьманом і генеральною старшиною. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід: Матеріали учасників другої науково-практичної конференції (м. Львів, 29 квітня 2016 р.).* Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С.234-238.

839. Терлюк І.Я. «Комуністична революція згори» в Україні: з історії становлення та закріплення в Україні радянської державності і права (1917-1920-ті рр.). Львів: Каменяр, 2010. 150 с.

840. Терлюк І. Я., Кондратюк С. В. До питання про становлення та особливості розвитку Литовсько-руської держави. *Наукова спадщина академіка*

О. О. Малиновського і сучасність: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (4-6 грудня 2008 р., м. Рівне) / Ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Т. І. Бондарук (відп. секретар), Д. М. Диновський, Л. О. Зайцев та ін. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. С. 114-118.

841. Терлюк І. Я. Конституційне законодавство та конституційно-правові пошуки в Україні доби Директорії УНР. *Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід*: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції 4-6 липня 2014 р., м. Чернігів / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), О. О. Малишев (відп. секр.), О. Ф. Андрійко, О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова, В. Є. Кириченко, І. В. Музика, О. О. Редькіна, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, О. Н. Ярмиш. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 254-259.

842. Терлюк І. Я. Конституція імперської Австрії 1867 року про забезпечення особистих прав і свобод західних українців як права на приватність. *Право на приватність: тенденції і перспективи*: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: ЛьвДУВС, 2008. С. 197-199.

843. Терлюк І. Я. Конституція Пилипа Орлика в контексті пошуку прийнятної форми правління в ідеології і практиці козацького державотворення. *300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення*: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції/ Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: ЛьвДУВС, 2010. С. 169-173.

844. Терлюк І. Я. Конституція – «Статут про державний устрій, права і вольності УНР» як закономірний підсумок розвитку державно-політичного процесу в «Першій УНР». *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали учасників I-ї заочної науково-практичної конференції (Львів, 10 квітня 2014 р.). Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 62-65.

845. Терлюк І.Я. Концепт «вольності» в історіософії української національної державності. *Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від*

дня народження Памфіла Юркевича: матеріали учасників всеукраїнської конференції (Львів, 19 травня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 179-185.

846. Терлюк І.Я. Культурно-освітня діяльність по вихованню української людини у контексті розвитку вітчизняної політико-правової думки другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали II-ї заочної науково-практичної конференції (Львів, 16 квітня 2015 р.). Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 143-146.

847. Терлюк І. Ліквідація козацько-гетьманської державності України. *Проблеми державотворення. Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. Вип. 3. 1996. С. 100-108.

848. Терлюк І.Я., Лепісевич П.М., Кольбенко С.В. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права. Львів: Ліга-Прес, 2007. 110 с.

849. Терлюк І. Міграція як засіб реалізації національної політики російського царизму в Україні (спроба окреслення). *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4-7 вересня 2005 року, м. Балаклава / Ред. колегія: О. В. Тимошук, І. Б. Усенко, Л. О. Зайцев, О. М. Редькіна. Сімферополь: ДіАйПі, 2006. С. 386-391.

850. Терлюк І. Я. Міжконфесійні змагання як вияв права українського народу на власні національні ідентичність і державність (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць. № 861. Юридичні науки*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. С. 44-50.

851. Терлюк І.Я. Місцеве самоврядування як національний інститут народовладдя українського народу: перші спроби реалізації на державному рівні. *Місцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXIX Міжнародної історико-правової

конференції, 2–3 листопада 2018 р., м. Львів / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (в. секр.), І.Й. Бойко, А.Ю. Іванова, В.Є. Кириченко, Н.М. Крестовська, О.О. Малишев, І.В. Музика, Б.Й. Тищик, О.Н. Ярмиш. Київ-Херсон: Олді-плюс, 2018. С. 29-34.

852. Терлюк І.Я. Михайло Грушевський і законопроектна діяльність Першої Державної Думи Російської імперії щодо відстоювання національних прав українців. *Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність: матеріали Одинадцятій Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 29 травня 2020 р.) / Наукові інтернет-конференції*. Вип. 11 / Терлюк І.Я. (укладач) / МОН України, ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 35-38.

853. Терлюк І.Я. Національна держава: усталені наукові концепти та штрихи до еволюції на рівні ідеї та політичної практики. *Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя: Матеріали VII міжнародної науково-практичної інтернет конференції (Львів, 22 грудня 2017 року) : тези доповідей / Відп. ред. П.О. Куцик*. Львів : Видавництво «Растр-7», 2017. С. 452-453.

854. Терлюк І. Я. Національне українське державотворення 1917-1921 рр.: історико-правовий нарис: [навч. посіб.]. Львів: В-во Тараса Сороки, 2007. 260 с.

855. Терлюк І.Я. Національні самосвідомість, ідентичність та свідомість як основні критерії нації та складові націогенезу. *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи: матеріали Дванадцятій Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 4 грудня 2020 р.) / Наукові конференції*. Вип. 12 / Терлюк І.Я. (укладач) / МОН України, ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 63-68.

856. Терлюк І. Я. Нормативне закріплення прав громадян в конституційних актах Австрії та Австро-Угорщини. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: Зб. тез / НУ «Львівська політехніка»; ІНПП*. Львів, 2012. С. 50-54.

857. Терлюк І. Я. Нормативно-правові засади урегулювання фінансово-економічних проблем в Україні 1917-1921 рр.: до питання про формування українського національного фінансового законодавства. *Актуальні проблеми підготовки фахівців для підрозділів Державної служби боротьби з економічними злочинами*: матеріали третьої звітної наукової конференції / М-во внутр. справ, Львів. держ. ун-т внутр. справ [та ін.]. Львів: ЛьвДУВС, 2009. С. 37-41.

858. Терлюк І. Я. Нормативно-правові основи забезпечення законодавчого процесу в українських національних державних формаціях Наддніпрянщини (1917-1921 рр.). *Науково-практична конференція “Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції”*: збірник матеріалів; Львів, 8–9 лютого 2016 р. Львів, 2016. С. 64-67.

859. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: [навч. посіб.]. Львів: Ліга-прес, 2007. 92 с.

860. Терлюк І.Я. Окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. і проблеми творення української національної державності: історія держави і права. Львів: Каменяр, 2009. 128 с.

861. Терлюк І. Я. Особливості державотворення в Україні в період «Другої УНР» (Директорії). *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. Збірник наукових праць / Головний редактор В.Л. Ортинський. Львів, 2008. Вип. 2. С. 3-8.

862. Терлюк І. Я. Особливості реалізації ідеї національної державності в козацькій Україні другої половини XVII ст. (геополітичний контекст). *Науковий вісник Львівського торг.-економічного університету. Серія юридична*. Зб. наук. праць. Львів: «Растр-7», 2017. Вип. № 5. С. 51-56.

863. Терлюк І. Я. Особливості функціонування державного механізму та застосування права в Гетьманській Україні. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи*. Зб. наук. праць Тернопільського юридичного інституту ТАНГ. 2003. № 5. С. 14-19.

864. Терлюк І.Я. Питання законодавчої влади в українських конституційних проектах середини XIX – початку XX ст. *Законодавча влада в Україні та інших*

державих світу: історія і сучасність (аспекти права). Матеріали Дев'ятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 31 травня 2019 р.) / Наукові інтернет-конференції. Вип. 9 / Терлюк І.Я. (укладач) / МОН України, ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 65-70.

865. Терлюк І. Я. Політико-правові проекти козацького середовища XVIII ст. щодо недопущення свавілля у політичному житті (до витоків українського конституціоналізму). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Збірник наукових праць. № 801. Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 109-115.

866. Терлюк І. Я., Флис І.М. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.

867. Терлюк І. Я. Політико-правовий режим поліцейської держави в Російській імперії XIX – початку XX ст. та його вплив на розвиток українського національного руху. *Актуальні аспекти підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки: тези звітної наукової конференції факультету громадської безпеки (24 лютого 2012 р.)* / за ред. Т. З. Гарасиміва. Львів: ЛьвДУВС, 2012. С. 504-506.

868. Терлюк І.Я. Поняття «етнос» – «народ» – «нація»: сутність і взаємозв'язок у контексті логіки розвитку соціальних та суспільно-політичних процесів. *Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжнародної заочної науково-практичної конференції* (м. Львів, 28 травня 2020 р.). Львів: ННППО НУ «Львівська політехніка», 2020. С. 121-126.

869. Терлюк І. Я. Популярні збірники права другої половини XIX – початку XX ст. австрійської Галичини як джерело вивчення права, правової думки та суспільно-політичних процесів. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей* / Ред. кол.: С. І. Білокінь, В. М. Даниленко (відп. ред.), О. В. Добржанський, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький, В. П. Швидкий (відп.

секр.). НАН України. Інститут історії України. Вип. 20. Львів: Растр-7, 2015. С. 263-272.

870. Терлюк І.Я. Правова політика у сфері захисту інформації в українських національних державних формаціях революційної хвилі 1917-1921 рр. *Ювілейний збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Кульчицького з нагоди 100-річчя від дня народження* / Редколегія: І.Й. Бойко (голова), Б.Й. Тищик, М.М. Кобилецький, А.В. Кольбенко, Г.М. Федущак-Паславська, Л.Е. Шевчук; за редакцією доктора юридичних наук, професора І.Й. Бойка. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. С. 165-175.

871. Терлюк І. Я. Правові аспекти організації місцевих органів державної влади й самоврядування в УНР доби Української Центральної Ради. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. Збірник наукових праць* / Головний редактор В. Л. Ортинський. Львів, 2007. Вип. 3. С. 24-32.

872. Терлюк І. Я. Правові засади організації місцевої влади та самоврядування ЗУНР. *Сучасне державотворення в Україні: проблеми теорії та історії*: Матеріали круглого столу. Львів: ЛьвДУВС, 2008. С. 291-295.

873. Терлюк І. Я. Предтеча української національної державності: від ідеї духовного об'єднання українців навколо церкви до ідеї їх політичної самодостатності. *Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи*. Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференція (30-31 березня 2017 р., Львів). Львів, 2017. С. 120-122.

874. Терлюк І. Я. Проблема національної держави (державності) в творчості (історіософії) Тараса Шевченка. *Проблеми державотворення і правотворення в Україні: тези доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Львів, 17 лютого 2012 р.) / МВС України, Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: ЛьвДУВС, 2012. С. 487-490.

875. Терлюк І.Я. Правове забезпечення національного принципу державного будівництва в ЗУНР. *Західно-Українська Народна республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення)*:

збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 1 листопада 2018 р.) / І. Й. Бойко (голова редколегії), А. В. Кольбенко (відп. секр.). Львів, 2018. Вип. 2. С. 145-150.

876. Терлюк І. Я. Правові основи розв'язання аграрного питання в Україні (1917 – 1920 рр.). *Проблеми забезпечення законності у сфері забезпечення земельних та аграрних правовідносин*. Тези доповідей на науково-практичній конференції. (м. Львів, 19-20 травня 2006 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. С. 61-62.

877. Терлюк І. Я. Правові підстави української державності у творчій спадщині Пилипа Орлика (до витоків ідеї незалежної національної української державності). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Збірник наукових праць. № 807. Юридичні науки. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 124-128.

878. Терлюк І. «Правотар» як джерело вивчення української правової думки та права підавстрійської України. *Книжкова і рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: тези доповідей і повідомлень: міжнародна наукова конференція* (Львів, 17-18 травня 2012 р.) / упорядкування і наукова редакція Лариси Головатої; Центр незалежних історичних студій; Інститут історії України НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; НУ «Львівська політехніка». Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2012. С. 17-20.

879. Терлюк І. Я. Рада Міністрів «Української Держави»: структура, компетенція, напрями діяльності (правові аспекти). *Виконавча влада в Україні та інших державах: історія і сучасність (аспекти права)*. Матеріали Восьмої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 7 грудня 2018 р.) / Наукові інтернет-конференції. Вип. 8 / Терлюк І. Я. (укладач) / МОН України, ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 49-53.

880. Терлюк І. Я. Реалізація принципу «поділу влад» в УНР доби Директорії. *Від громадянського суспільства до правової держави: матеріали III Міжнародної*

наукової конференції (Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 25 квітня 2007 р.). Харків, 2007. С. 163-167.

881. Терлюк І. Я. Розвиток українського національного (органічного) конституціоналізму: доба ЗУНР – ЗО УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць. № 837. Юридичні науки.* Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. С. 426-430.

882. Терлюк І. Я. Російський етнонаціональний фактор у правовій політиці українських державних формацій Наддніпрянщини (1917-1921 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2016. Випуск 62. С. 54–63.

883. Терлюк І. Я. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального й політико-правового статусу. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2015. Вип. 51. Ч. 1. С. 255–273.

884. Терлюк І. Я. Система місцевого самоврядування в Галичині та Буковині часу імперської Австрії (Австро-Угорщини). *Матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції «Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150 річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова» 13–16 червня 2013 р., м. Рівне / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Б. І. Андрусишин (заступник голови), А. В. Макарчук (відп. секр.), Д. М. Диновський, В. Є. Кириченко, Н. М. Крестовська, І. В. Музика, О. Н. Ярмиш, М. М. Яцишин.* К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 286-291.

885. Терлюк І. Сталінський тоталітаризм в Україні: історико-правовий нарис (1930-ті – початок 1950-х рр.). Львів: Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького», 2015. 180 с.

886. Терлюк І. Я. Становлення основ російсько-центризму як ідеологічної основи обґрунтування подальшого політичного розвитку України у вітчизняній політико-правовій думці. *Державотворення і правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми і наукове прогнозування: тези доповідей III Всеукраїнського круглого столу (Львів, 9*

грудня 2011) / МВС України, Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: ЛьвДУВС, 2011. С. 269-272.

887. Терлюк І.Я. Становлення українського національного інституту громадянства у добу революції (1917-1921 рр.): законодавчий аспект. Вісник НУ «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2017. № 876. С. 26-31.

888. Терлюк І.Я. Становлення українського національного законодавства у сфері соціально-економічних відносин (1917-1921 рр.). *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 180-196.

889. Терлюк І. Я. Трудові відносини у контексті правової політики українських національних державних формацій (1917-1921 рр.): законодавчий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць*. № 855 Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. С. 316-322.

890. Терлюк І. Я. «Українська Держава» в Україні: організація місцевої влади й самоврядування (правові аспекти). *Місцева влада й самоврядування в Україні та державах світу: історія і сучасність (правові аспекти). На вшанування пам'яті проф. Юрія Панейка*: Матеріали Шостої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 30 травня 2017 р.) / МОН України, ІНПП НУ «Львівська політехніка» / Наукові інтернет-конференції. Вип. 6. Львів: Ліга-Прес, 2017. С. 51-57.

891. Терлюк І. Я. Українська національна держава: штрихи до історіософії проблеми. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць*. № 845. Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. С. 496-502.

892. Терлюк І.Я. Український адвокат і правознавець Володимир Старосольський про націю та національну державу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. Вип. 7. № 3 (27), 2020. С. 25-30.

893. Терлюк І. Я. Український європоцентризм: перші спроби політичної реалізації ідеї (1917-1921 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська*

політехніка». *Збірник наукових праць*. № 865 Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. С. 45-50.

894. Терлюк І. Я. Український європоцентризм: перші спроби цивілізаційного підходу в обґрунтуванні ідеї національної державності (середина ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Випуск 64. С. 79-86.

895. Терлюк І. Я. Український конституціоналізм як державно-правова практика: доба «Першої» УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Збірник наукових праць*. № 825. Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. С. 289-294.

896. Терлюк І.Я. Український націогенез і козацтво в контексті формування української державної ідеї як національної (остання третина ХVІ – перша половина ХVІІ ст.). *Аннали юридичної історії*. 2018. Т. 2. Номер 1-2, січень-червень. С. 109-123.

897. Терлюк І. Я. Український органічний конституціоналізм: доба «Другої» УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Збірник наукових праць*. № 827. Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. С. 246-251.

898. Терлюк І. Я. Уряд «Першої» УНР : правові основи організації та діяльності. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. Збірник наукових праць / Головний редактор В. Л. Ортинський*. Львів, 2007. Вип. 2. С. 3-11.

899. Терлюк І.Я. Українська національна державно-правова традиція (друга половина ХVІ – початок ХХ ст.): [монографія]. Львів: ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 392 с.

900. Терлюк І. Я. Утвердження Української Центральної ради як легітимного органу політичного представництва українського народу. *Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох*: матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції. Одеський юридичний інститут Харківського НУВС (16 березня 2007 р.). Одеса, 2007. С. 111-114.

901. Терлюк І. Феномен нації у науковому дискурсі: до методології проблеми історичної спадкоємності нації та держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць. № 906. Юридичні науки. Вип. 20. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. С. 48-53.*

902. Терлюк І.Я. Форма правління в ідеології і практиці українського національного державотворення козацької доби. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». Вип. 7. № 2 (26), 2020. С. 19-26.*

903. Терлюк І. Я. Формування і розвиток у вітчизняній політико-правовій думці концепції України як Малоросії (до витоків російських імперських ідеологем). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць. № 782. Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 141–146.*

904. Терлюк І. Я. Формування кадрів правоохоронних органів ЗУНР. *Науковий вісник Львівського юридичного інституту. Серія: юридична. 2005. № 3. С. 217-220.*

905. Терлюк І.Я. Формування образу українського козацтва у суспільно-політичній думці XVI – XVII ст. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез учасників ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 30 травня 2020 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 38-40.*

906. Тиводар М. Етнологія. Ужгород : Гражда, 2010. 504 с.

907. Тимошук О.В. Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз) / Відповідальний редактор Усенко І.Б. К., 1998. 72 с.

908. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.): Моногр. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 462 с.

909. Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні. 4 серпня 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1. К.: Наук. думка, 1997. С. 213-215.*

910. Тимчасовий закон про карну відповідальність за перевищення встановлених граничних цін та спекуляцію. 24 липня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 180-183.*

911. Тимчасовий закон про порядок оголошення законів Української Держави, 27 травня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 94.*

912. Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки. 25 січня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 454-457.*

913. Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною радою. 18 січня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997. С. 128-130.*

914. Тимчасовий основний закон про державну самостійність, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 листопада 1918. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т.6.: 90–ті роки XIX – 20–ті роки XX ст. / Упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. К.: Дніпро, 2001. С. 375-376.*

915. Тимчасовий Статут міських дум та порядок виборів гласних цих дум. 1 жовтня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. С. 312-326.*

916. Тимчасовий Статут Ради Народних Міністрів Директорії УНР. 14 серпня 1919 р. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 552-556.*

917. Тимченко Р.В. Державне будівництво та політико-економічні перетворення ЗУНР (листопад 1918 – червень 1919 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. 2011. Вип. 6. С. 111–144.*

918. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. К.: Дніпро, 2001. 560 с.

919. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука. К.: Дніпро, 2001. 536 с.

920. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. Т. III. Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. / Упор., передмова В. Шевчука. К.: Дніпро, 2001. 504 с.

921. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. – Т. III. Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., резюме В. Шевчука. К.: Дніпро, 2001. 576 с.

922. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001. – Т. IV. Кн. 1. – Перша третина XVIII ст. / Упор., примітки В. Литвинова, передмова В. Шевчука. К.: Дніпро, 2001. 520 с.

923. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. – Т. IV. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / Упор. В. Литвинова, В. Шевчука, примітки В. Литвинова. К.: Дніпро, 2001. 360 с.

924. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. – Т. IV. Кн. 3. – Кінець XVIII ст. / Упор., прим., словник В. Литвинова. К.: Дніпро, 2001. 296 с.

925. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. V, кн.1. XIX ст. / Передм., упор., прим. О. Сліпушко. К.: Дніпро, 2001. 512 с.

926. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. VI (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.) / Упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаник. К.: Дніпро, 2001. 520 с.

927. Тищик Б. Й. Західно Українська народна республіка (1918-1923): історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.

928. Ткач Ар. П. Кодификация, памятники и основные черты права Украины второй половины XVIII – первой половины XIX ст. Автореф. ...докт. юридич. наук. К., 1969. 44 с.

929. Токарчук О. В. Розвиток державно-правових учень представниками української еміграції (1920-1930-і рр.) : монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. 477 с.

930. Толочко П.П. Феномен Петра Могили. Від Русі до України. Київ, 1997. С. 190-194.

931. Томенко М.В. Україна: історія Конституції: навчальний посібник. Київ: Генеза, 2015. 144 с.

932. Топачевський А. Поет та його «Ябеда». *Дзеркало тижня*. 2008. № 11 (690). 22 – 28 бер.

933. Топильский А. Г. Формирование украинского национального самосознания на территории Галиции во второй половине XIX – начале XX в. Дис... канд. ист. наук / Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина. Тамбов, 2017. 198 с.

934. Третій Універсал Української Центральної ради. 7 листопада 1917 р. *Українська Центральна Рада. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1*. К.: Наукова думка, 1997. С. 398-401.

935. Турченко Галина. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.). Запоріжжя, 2008. 341 с.

936. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. К.: Вид-во Україна, 1995. 206 с.

937. Україна готова до можливого нападу Росії, – Клімкін. – URL: <http://uazmi.org/article/376415081>

938. Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. К.: К.І.С., 2011. 416 с.

939. Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сборник научных трудов. К.: Наукова думка, 1991. 279 с.

940. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. / Ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.), О. Бойко, Н. Маковська, Т. Осташко, Р. Пиріг; Упорядн.: Р. Пиріг (керівн.), О. Бойко, А. Гриценко, О. Кудлай, О. Лупандін, Н. Маковська, Т. Осташко, О. Щусь. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Т. 1. К.: Темпора, 2015. 790 с.

941. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. / Ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.), О. Бойко, Н. Маковська, Т. Осташко, Р. Пиріг; Упорядн.: Р. Пиріг (керівн.), О. Бойко, А. Гриценко, О. Кудлай, О. Лупандін, Н. Маковська, Т. Осташко, О. Щусь. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Т. 2. К.: Темпора, 2015. 412 с.

942. Українська державницька ідея: Антол. політ. традиціоналізму / Укладання і передм.: О. Шокало, Я. Орос. К.: МАУП, 2007. 520 с.

943. Українська душа. Київ: Фенікс, 1992. 128 с.

944. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упорядник Г. Боряк. К.: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2015. LXII; 810 с.

945. Українська ідея: історичний нарис / Автори: В. Ф. Солдатенко (керівник), В. П. Крижанівський, Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна, І.Г. Самарцев, Ю.В. Сиволоб, М.В. Томенко. НАН України. Інститут національних відносин і політології. К., 1995. 134 с.

946. Українська поезія XVI ст. / Редк. О. Є. Засенко та ін., Упоряд., вст. стат. та приміт. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1987. 287 с.

947. Українська поезія XVII століття (перша половина) : антологія / [упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка ; редкол.: І. Ф. Драч та ін.]. Київ: Рад. письменник, 1988. 352 с.

948. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С.; за ред. В. С. Крисаченка. К.: НІСД, 2003. 632 с.

949. Українська революція і державність (1917-1920 рр.) / І.Л. Гошуляк (кер. автор. колек.). К.: Парламентське вид-во, 1998. 247 с.

950. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упорядн.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький, Г.М. Михайличенко, А.П. Огінська, Т.С. Осташко, В.М. Устименко, Є.П. Шаталіна, О.Й. Щусь, Л.В. Яковлева; Ред. кол.: В.А. Смолій (відп. ред.), В.Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю.М. Гамрецький, Б.В. Іваненко, Ю.Ю. Кондуфор, С.В. Кульчицький, Є.П. Шаталіна, О.Й. Щусь, Л.В. Яковлева. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. К.: Наук. думка, 1996. 590 с.

951. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упорядн.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький, Г.М. Михайличенко, А.П. Огінська, Т.С. Осташко, В.М. Устименко, Є.П. Шаталіна, О.Й. Щусь, Л.В. Яковлева; Ред. кол.: В.А. Смолій (відп. ред.), В.Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю.М. Гамрецький, Б.В. Іваненко, Ю.Ю. Кондуфор, С.В. Кульчицький, Є.П. Шаталіна, О.Й. Щусь, Л.В. Яковлева. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. К.: Наук. думка, 1997. 424 с.

952. Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність : колективна моногр. / кер. кол. авт. і наук. ред. д. політ. н., проф. І.Д. Дудко; Інститут історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». К.: КНЕУ, 2014. 478, [2] с.

953. Український народ. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т.6.: 90–ті роки XIX – 20–ті роки XX ст. / Упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. К.: Дніпро, 2001. С. 374-375.

954. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. 1024 с.

955. Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2-х ч.: Ч. 1. / Упор., склав прим. та словн. імен, назв, терм. В. Литвинов; перекл. з лат. В. Литвинов та ін. К.: Наук. думка, 1995. 432 с.

956. Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2-х ч.: Ч. 2. / Упор., склав прим. та словн. імен, назв, терм. В. Литвинов; перекл. з лат. В. Литвинов та ін. К.: Наук. думка, 1995. 432 с.

957. Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд.: П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах. За ред. М. Т. Рильського, К. Г. Гуслистого. К.: Вид-во АН УРСР, 1955. 659 с.

958. Українські поети-романтики 20-40-х рр. ХІХ ст. К.: Дніпро, 1968. 636 с.

959. Універсал Гетьмана П. Скоропадського до українського народу про відродження козацького стану. 16 жовтня 1918 р. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 57-59.

960. Універсал Трудового конгресу до українського народу. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т.6.: 90–ті роки ХІХ – 20–ті роки ХХ ст.* / Упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. К.: Дніпро, 2001. С. 391–393.

961. Уряди України ХХ ст. Науково-докум. видання / С.В. Кульчицький (кер. автор. колективу). К.: Наук. думка, 2001. 608 с.

962. Урядове повідомлення про державний устрій та політику Української Держави. *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2.* К.: Темпора, 2015. С. 76-79.

963. Усаченко Л. Історичний розвиток поняття «громадянське суспільство» як свідчення сутнісної еволюції його взаємовідносин з державною владою. *Стратегічні пріоритети.* 2008. №3. С. 32. С. 28–33.

964. Устименко В. Етнічні конфлікти і протиріччя у контексті трансформацій суспільства і держави в Україні 1917–1920 рр.: історичний концепт. *Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного*

суспільства 1917–1921 рр. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 33-67.

965. Устименко В.М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2010. 144 с.

966. Ухвала Народного Віча 19 березня 1917 року, проведеного в Києві на Софійській площі Центральною Радою. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. Ч. 1.* К.: Вища школа, 1997. С. 400.

967. Ухвалена Радою Народних Міністрів постанова про тимчасові правила щодо засобів боротьби з діяльністю окремих осіб, що яка загрожує республіканському ладу, спокою і внутрішньому порядку Української Народної республіки. *Шинкарук Я.І. Міністерство внутрішніх справ Української Народної республіки доби Директорії: організаційно-правові засади діяльності (листопад 1918 – 1921 рр.): монографія.* К.: Атіка, 2007. С. 207-208.

968. Ухвалений Радою Міністрів 13 серпня 1918 р. Устав про організацію департаменту Державної Варти. *Тимошук О.В. Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз)* / Відповідальний редактор Усенко І.Б. К., 1998. С. 60-61.

969. Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Советском социалистическом государстве. Справочник. Львов: Изд-во ЛГУ, 1955. 180 с.

970. Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття; [наук. ред. Я. Дашкевич]; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Канад. ін-т укр. студій. Київ : Києво-Могилян. акад., 2011. 623 с.

971. Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. *Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану д. іст. н., проф. Валерія Степанкова.* К., 2007. С. 155–186.

972. Федущак-Паславська А. Українські державотворчі традиції. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2000. Вип. 35. С. 159-162.

973. Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України у першій половині XVII століття. *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті: Матеріали Четвертих “Берестейських читань”*. Львів, 1997. С. 125-147.

974. Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / под ред. А.И. Кастелянского. СПб.: Изд. т-ва «Общественная польза», 1910. [4], XIII, [1], 821, [3] с.

975. Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993). Львів, 1995. 128 с.

976. Фуко Мішель. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 356 с.

977. Харитонов О. Цивілізаційний підхід у дослідженні приватного права як європейського концепту. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 6-12.

978. Хархаліс У. М. Звичай, традиція, обряд, ритуал як форми відображення суспільних відносин. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К.: Центр духовної культури, 2004. № 44. С. 22–34. – URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_44/Harhalis.htm – Загол. з екрану.

979. Хаттон П. История как искусство памяти. СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2004. 424 с.

980. Хміль І.В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.). *Історичні зошити*. К., 1994. С. 37-45.

981. Хміль І.В. Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України. *Український істор. журнал*. 2004. № 2. С. 3–15.

982. Холмогоров Е. Традиция vs традиционализм. 2009. – URL: <http://nationalism.org/azio%20pa/holmogorov.htm> – Загл. с екрана.

983. Холод Ю.А. Загальна поліція в Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених*: Зб. наукових праць. Вип. 3-4. Харків: Ун-т внутр. справ, Основа. С. 236-238.

984. Хоменко В. Теоретико-методологічні засади дослідження політичної традиції як соціокультурного феномену. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 7. С. 373–380.

985. Храмова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови. *Українська душа*. К.: Фенікс, 1992. С. 3-35.

986. Храмова В. Ментальність. *Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю. І. Римаренко (ред.)*. К. : Генеза, 1996. С. 91-92.

987. Хрестоматія з історії держави і права України У 2-х т. / Укл. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; За ред. чл.-кор. АПрНУ В.Д. Гончаренка. 2-е вид., перероб. і доп. Т. 1. К.: Ін Юре, 2000. 340 с.

988. Хрестоматія з історії держави і права України У 2-х т. / Укладачі В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; За ред. чл.-кор. АПрНУ В.Д. Гончаренка. 2-е вид., перероб. і доп. Т. 2. К.: Ін Юре, 2000. 800 с.

989. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. Т. IV. Відень, 1922. 192 с.

990. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. *Нация и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрог и др.*; Перев. с англ. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнедовского. М.: Праксис, 2002. С. 121-145.

991. Худояр Л.В. Становлення принципу рівності у правовій ідеології українського козацтва XVI – у першій третині XVII століття. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 75-78.

992. Циверенко Г.П. Основні підходи до визначення поняття «конституціоналізм» у сучасній науковій думці. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2009. № 1. С. 171–175.

993. Цивільний кодекс Галичини: пер. з нім. Мар'яна Мартинюка, Олени Павлишинець. Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека, 2017. 217 с.

994. Циркуляр Ради народних міністрів губернським і повітовим комісарам про застосування української мови. 7 березня 1918 р. *Українська Центральна Рада. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 2.* К.: Наукова думка, 1997. С. 190.

995. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. Львів: Кальварія, 2004. 543 с.

996. Четвертий Універсал Української Центральної ради. 22 січня 1918 р. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т.6.: 90–ті роки XIX – 20–ті роки XX ст. / Упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. К.: Дніпро, 2001. С. 341-345.*

997. Чешков М. Государственность как атрибут цивилизации: кризис, угасание или возрождение. *Мировая экономика и международные отношения.* М., 1993. № 1. С. 28-40.

998. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К.: Вид-во Орій при УКСП Кобза, 1992. 230 с.

999. Чорній Петро. Феномен «етнічності» в сучасному науковому дискурсі: введення у проблематику. *Народознавчі зошити.* № 6 (126). 2015. С. 1331-1338.

1000. Чорновол І. Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір [Монографія] / Наук. ред. Леонід Зашкільняк. К.: Критика, 2015, 376 с.

1001. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 : (нарис з історії українського парламентаризму). Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 288 с.

1002. Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму. Львів : Тріада плюс, 2010. 228 с.

1003. Чубата М.В. Конституційне законодавство ЗУНР: до питання про автентичні та не автентичні тексти «Тимчасового основного закону» від 13 листопада 1918 року. *Часопис Київського університету права.* 2014. №3. С.48-51.

1004. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки. Львів, 1921. 52 с.

1005. Чубатий М. Огляд історії українського права: Історія джерел та державного права / За ред. В. Іваненка: УВУ. Мюнхен. К., 1994. 224 с.

1006. Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом*. Юго-Западный отдел. Том VI. СПб., 1872. С. 29–80.

1007. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 103 с.

1008. Чухліб Т.В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? *Український історичний журнал*. 2014. №4. С. 71-93.

1009. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К.: Наукова думка, 1987. 185 с.

1010. Шандала О. Закон про громадянство Української Держави: зміст та оцінка. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XXI звітної науково–практичної конференції (4–5 лютого 2016 р.): у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2016. С. 113-117.

1011. Шандала О. Правове регулювання громадянства в Українській Народній республіці періоду Директорії. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXIII звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2017 р.) : у 2-ох ч. Ч. 1. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2017. С. 119-121.

1012. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. К., 1998. 75 с.

1013. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII -середина XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2011. 266 с.

1014. Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання* / Упорядник Г. Боряк. К.: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2015. С. VII--XXVIII.

1015. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856. К.: Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2002. 355 с.

1016. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. К.: Інститут історії України, 2005. 428 с.

1017. Шаповал В.М. Народ. *Юридична енциклопедія*: [в 6-ти т.]. Т. 4.: Н-П. К.: Укр. енцикл., 2002. С. 46.

1018. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. К., 1851. 724 с. – URL: http://history.org.ua/LiberUA/ShafChernNamTopOp_1851/ShafChernNamTopOp_1851.pdf (дата звернення: 22.02.18)

1019. Шевченко В. Петро Могила: штрихи до портрета людини, діяча, Богослова (До 355 роковин смерті). *Визвольний шлях*. 2002. №1. С. 53-65.

1020. Шевченко В. Українська Центральна рада: демократизм, легітимність, правотворчість (1917-1918). *Історія України*. 2005. № 4 (404). С. 3-5.

1021. Шевченко Т. Кобзар. К.: Рад. школа, 1986. 608 с.

1022. Шевчук В. Гетьман-вигнанець. *Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори* / Упоряд. та примітки М. Трофимука (латинські тексти), В. Шевчука. К.: МАУП, 2006. С. 7-22.

1023. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. К.: Абрис, 1995. 392 с.

1024. Шевчук В.О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII ст.: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс, Раннє бароко. К.: Либідь, 2004. 400 с.

1025. Шевчук В.О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. К.: Либідь, 2005. 728 с.

1026. Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Істор. нарис. К.: МАУП, 2007. 272 с.

1027. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів». *Історія Русів / Пер. І. Драча*. К.: Рад. письменник, 1991. С. 5-28.

1028. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. III. Книга перша (Третя чверть XVII ст.) / Упор., передмова В. Шевчука*. К.: Дніпро, 2001. С. 7-172.

1029. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. II. Книга перша (XVI ст.) / Упор., передмова В. Шевчука*. К.: Дніпро, 2001. С. 7-108.

1030. Шевчук Л., Шевчук Т. Основоположні засади та чинники формування національної правової системи Української козацької держави – Гетьманщини. *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 140-158.

1031. Шейко О. С. Традиція як фактор саморозвитку суспільства [автореф. дис. ... канд. філос. наук] / Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 2001. 21 с.

1032. Шемшученко Ю. Уроки конституційного будівництва в Українській Народній республіці. *Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття / Міжнародна науково-теоретична конференція та наукові дослідження*. К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2008. С 49-56.

1033. Шилз Е.А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. Ч. 21: Громадянське суспільство – Україна 2001. – URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm> (дата звернення: 29.05.19)

1034. Шилз Э. О содержании термина «традиция». *Сравнительное изучение цивилизаций [хрестоматия] / сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов*. М.: Аспект Пресс, 1998. С. 240–245.

1035. Шинкарук Я.І. Міністерство внутрішніх справ Української Народної республіки доби Директорії: організаційно-правові засади діяльності (листопад 1918 – 1921 рр.): монографія. К.: Атіка, 2007. 224 с.

1036. Шишкін В. Конституція, яка випередила час (про правовий акт Пилипа Орлика 1710 року). *День*. 2007. 15 верес. С. 7-8.

1037. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 рр. Спомини і роздуми / Упоряд. В. Верстюк. К.: Вид-во «Кліо», 2016. 512 с.

1038. Шпорлюк Р. Імперія та нації; пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. 354 с.

1039. Штепа О.О. Правова ментальність українського етносу доби козацтва як чинник вітчизняного державотворення. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2015. № 1 (21). С. 144-148.

1040. Штруве К. Селяни та українська нація в Австро-Угорській монархії та Російській імперії. *Україна. Процеси націотворення* / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. К.: К.І.С., 2011. С. 167-181.

1041. Щербак В.О. Становлення концепції «Руського народу» і творення державної ідеї в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2014. Т. 156. С. 3-9.

1042. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К.: “КМ Academia”, 2000. 300 с.

1043. Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей второй половины XVIII в. / под ред. С.А. Покровского. М.: Юридическая литература, 1959. 638 с.

1044. Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Іст.-правові аспекти (1917 – 1922 рр.): Навч. посіб. К.: ІЗМН, 1998. 124 с.

1045. Юрченко Е.А. Філософсько-теоретичні засади традиціоналістської парадигми. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К.: Центр духовної культури, 2006. № 56. – URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_56/Jurchenko.htm – Загол. з екрану (дата звернення: 12.04.16)

1046. Яблонський В. Особливості сприйняття та спадкоємності УНР в сучасній Україні. *Революція, державність, нація: Україна на шляху*

самоствердження (1917 – 1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1 – 2 червня 2017р.). Київ – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 369–380.

1047. Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991. 70 с.

1048. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у 3-х т. Т.1. / Пер. з рос. І. Сварника. Львів: Світ, 1991. 319 с.

1049. Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів. Сучасність. 1997. № 9. С. 145-149.

1050. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К.: Генеза, 1997. 312 с.

1051. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.). *Генеза* (журн.). 1997. № 1(5). С. 118-126.

1052. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII ст. Волинь і Центральна Україна. К.: Наук. думка, 1993. 416 с.

1053. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. К.: Основи, 1998. 447 с.

1054. Яковлів А. Історичні традиції української державности. [Б. м. : б. в.], 1937. 25 с. (Бібліотека журналу "Гуртуймося" ; ч. 1).

1055. Яковлів А. Українське право. *Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича* / упор. С.В. Ульяновська; вст. ст. І. Дзюби; перед. сл. М. Антоновича; додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. К. : Либідь, 1993. С. 229-239.

1056. Яковлів А. Український Кодекс 1743 р. *Записки НТШ*. Т.4(159). Мюнхен, 1949. 212 с.

1057. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 146 с.

1058. Яневський Д.Б. Загублена історія втрачено держави. Харків: Фоліо, 2009. 252 с.

1059. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. К.: Дух і літера, 2003. 767 с.
1060. Яременко В. До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи. *Слово і Час*. 2007. № 3. С. 19-27.
1061. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – початку XX ст.: монографія. Харків: Консул, 2001. 228 с.
1062. Ярош Д.В. Державно-правова думка в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства (1846-1847 рр.) щодо майбутнього державного устрою України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1-2. С. 26-30.
1063. Ярош Д.В. Універсали Української Центральної ради – конституційні акти української державності 1917-1918 рр.: їх зміни та історичне значення. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3-4 (19-20). С. 36-43.
1064. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. / Карл Ясперс. М.: Политиздат, 1991. 527 с.
1065. Armstrong J. A. Nations before nationalism / John Alexander Armstrong. University of North Carolina Press, 1982. 411 p.
1066. Connor W. A. Nation is a Nation, is a State, is a Ethnic Group, is a... *Hutchinson J. and Smith A. (eds.) Nationalism*. Oxford; New York, 1994. P. 392.
1067. Epicedion. *Українська поезія XVI ст.* /Редкол. О. Є. Засенко; Упоряд., вст. ст. та приміт. В.В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1987. С. 169-194.
1068. Greenfeld L. Nationalism. Five Roads to Modernity. Cambridge, MA. London, England, 1993. 158 p.
1069. Olzak S., Nagel J. Introduction, Competitive Ethnic Relations: An Overview. *Olzak S., Nagel J. (eds.). Competitive Ethnic Relations*. FL: Academic Press, Inc: Orlando, 1986. P. 1-16.
1070. Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis (Правовий уклад та Конституції) / Перекл. з латин. М. Трофимук. *Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори*. К.: МАУП, 2006. С. 25-72.

1071. Smith A. D. *Ethnic Origins of Nations*. Malden (Mass.): Blackwell Publishers, 1998. xvi + 312 pp.

1072. Terlyuk I. Y. The problem of the creation of the Ukrainian political nation in the Austrian Empire: the context of legislative provision of Ukrainian language rights in the authorities of justice. *East European Scientific Journal (Warsaw, Poland)*. 2018. № 1 (29) part 2. P. 67-70.

1073. Terliuk I. Y. Strengthening of the rights of Ukrainian language in the Russian empire as national and social political values (the second half of the XIX- early XX centuries). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 1. (29) part 2. P. 21-24.

1074. 17 октября 1905 г. Манифест об усовершенствовании государственного порядка. *Российское законодательство X--XX вв.* Т. 9. М., 1994. - URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/oct1905.htm> (дата звернення: 10.10.2020)

1075. 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції / Львівська міська рада, Львівський державний університет внутрішніх справ, Міжн. асоціація істориків права. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 284 с.

Довідкові видання, бібліографічні покажчики

1076. Варзар І., Римаренко Ю. Національне самовизначення. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / відп. редактори Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. Київ, 1993. 800 с.

1077. Гофмин А. Б. Традиции. *Культурология. XX век: энциклопедия*. 1998. – URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_culture/693/ТРАДИЦИИ.

1078. Жижко С. Нація як спільнота. К.: Дніпро, 2008. 805 с.

1079. ЗУНР: історія і сучасність (До 100-річчя з дня створення). Бібліографічний покажчик / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Наукова бібліотека. Івано-Франківськ, 2018. 52 с.

1080. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. 672 с.

1081. Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. К., 2003. 2016.

1082. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. У 3-х томах. Перевидання в Україні. Т.2. К., 1995. С. 630-693.

1083. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. У 10 т. Перевидання в Україні. Львів, 1993-2003.

1084. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. К. : Фенікс, 2012. 396 с.

1085. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.

1086. Михайловський В. Бібліографія парламентаризму на українських землях до 1648 року: Польське королівство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита [= Студії з історії парламентаризму на українських землях XIV–XX ст. Том II]. Київ: Темпора, 2018. 192 с.

1087. Останній гетьман України: до відзначення 140-річчя від дня народження Павла Петровича Скоропадського (1873-1945): бібліогр. покажч. / уклад.: Черкасова Е.А., Левчук О.В. ; відп. за вип. В. О. Герасимова ; ДВНЗ «Запорізький національний університет» МОН України. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. 26 с. – URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/2014bio.pavlo-skoropadskij-rokazhchik.pdf>

1088. Політологічний словник : навч. посіб. / за ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. 792 с.

1089. Словник іноземних слів / уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. К.: Наукова думка, 2000. 680 с.

1090. Словник української мови: [в 11-ти т.] / Редкол. І. К. Білодід та ін., редактори тому: В. О. Винник, Л. А. Юрчук. Том 5 : Н-О. К.: Наук. думка, 1974. 840 с.

1091. Соборність України: минуле, сучасне, майбутнє : (до 100-річчя проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР) : бібліографічний покажч. / уклад. О. В. Левчук, відп. за вип. Н. М. Чала ; Запорізький національний університет, Наукова бібліотека. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 50 с. – URL: <http://library.znu.edu.ua/bibliograf/pokazniki/2019/0043126.pdf>

1092. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.

1093. Україна: незалежність, здобута і втрачена. 100-річчя подій Української революції 1917-1921 рр. : рекомендований бібліогр. покажч. / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, наукова бібліотека ; уклад. Грущенко С. І. ; відп. ред. Коробкіна О. Г. Харків : ХНПУ, 2017. 29 с.

1094. Українська Центральна Рада як чинник національної державності : до 100-річчя утворення УЦР: бібліографічний покажч. / уклад.: О. А. Мерцалова; відп. за вип. Н. М. Чала ; Запорізький національний університет. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 114 с. – URL: <http://ebooks.znu.edu.ua/files/Vibpokazhchik/2017rada.doc>.

1095. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко; Відпов. ред. С.Р. Лях. Вид. 2-е, доп. і перероб. К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 672 с.

1096. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди; [редкол.: В.І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. 743 с.

1097. Философская энциклопедия [в 5 т.] / под ред. Ф.В. Константинова. Т. 5. М.: Советская энциклопедия, 1970. 740 с.

1098. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 1.: А-Г. К.: Укр. енцикл., 1998. 672 с.

1099. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2.: Д-Й. К.: Укр. енцикл., 1999. 744 с.

1100. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 3 : К–М. К., 2001. 792 с.

1101. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 4.: Н-П. К.: Укр. енцикл., 2002. 720 с.

1102. Юридична енциклопедія: [В 6 т.] / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5 : П – С. К.: Укр. енцикл., 2003. 736 с.

1103. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 6.: Т-Я. К.: Укр. енцикл., 2002. 768 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Терлюк І.Я. Українська національна державно-правова традиція (друга половина XVI – початок XX ст.) : [монографія]. Львів : ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 392 с.
2. Терлюк І.Я. Козацька доктрина української національної державності: українська державна ідея другої половини XVI – початку XIX століть: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2017. 216 с.
3. Терлюк І. Заселення й соціально-правовий статус росіян в Україні за нового часу (спроба окреслення). *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. 2001. №2. С. 59–64.
4. Терлюк І. Уряд «Першої» УНР : правові основи організації та діяльності. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2007. Вип. 2. С. 3–11.
5. Терлюк І. Правові аспекти організації місцевих органів державної влади й самоврядування в УНР доби Української Центральної Ради. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2007. Вип. 3. С. 24–32.
6. Терлюк І. Етапи формування й реалізації в Україні принципу «розподілу влад» (спроба окреслення). *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2008. Вип. 1. С. 3–13.
7. Терлюк І. Особливості державотворення в Україні в період «Другої УНР» (Директорії). *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична*. 2008. Вип. 2. С. 3–8.
8. Терлюк І.Я. Українська правова думка та австрійське право у Галичині (контекст видань у формі витягів з нормативних актів з коментарями та зразками правових документів). *Науковий вісник Львівського державного університету внутр. справ. Серія юридична*. 2012. Вип. № 3. С. 63–72.

9. Терлюк І.Я. Український конституціоналізм як державно-правова практика: доба «Першої» УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юрид. науки. 2015. № 825. С. 289–294.
10. Терлюк І.Я. Витоки конституційної ідеології українського державотворення як національного. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 824. С. 412–416.
11. Терлюк І.Я. Український органічний конституціоналізм: доба «Другої» УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 827. С. 246–251.
12. Терлюк І.Я. Російський етнонаціональний фактор у правовій політиці українських державних формацій Наддніпрянщини (1917-1921 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. Вип. 62. С. 54–63.
13. Терлюк І.Я. Розвиток українського національного (органічного) конституціоналізму: доба ЗУНР – ЗО УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 426–430.
14. Терлюк І.Я. Українська національна держава: штрихи до історіософії проблеми. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 845. С. 496–502.
15. Терлюк І.Я. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917-1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 850. С. 461–468.
16. Терлюк І.Я. Трудові відносини у контексті правової політики українських національних державних формацій (1917–1921 рр.): законодавчий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 855. С. 316–322.
17. Терлюк І.Я. Український європоцентризм: перші спроби цивілізаційного підходу в обґрунтуванні ідеї національної державності (середина ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 64. С. 79–86.

18. Терлюк І.Я. Особливості реалізації ідеї національної державності в козацькій Україні другої половини XVII ст. (геополітичний контекст). *Науковий вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія юридична*. 2017. Вип. № 5. С. 51–56.

19. Терлюк І.Я. Міжконфесійні змагання як вияв права українського народу на власні національні ідентичність і державність (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 861 С. 44–50.

20. Терлюк І.Я. Український європоцентризм: перші спроби політичної реалізації ідеї (1917–1921 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 865. С. 45–50.

21. Терлюк І.Я. Становлення українського національного інституту громадянства у добу революції (1917–1921 рр.): законодавчий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 876. С. 26–31.

22. Терлюк І.Я. Козацький конституціоналізм XVIII ст.: проблема поділу влади між провідними суб'єктами політики. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 65. С. 48-55.

23. Терлюк І.Я. Конституціоналізм і українська модель конституціоналізму: до проблеми формування національної державно-правової традиції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 884. С. 38-46.

24. Терлюк І.Я. Феномен нації у науковому дискурсі: до методології проблеми історичної спадкоємності нації та держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2018. Вип. 20. С. 48–53.

25. Терлюк І.Я. Становлення українського національного законодавства у сфері соціально-економічних відносин (1917–1921 рр.). *Юридичний журнал Право України*. 2020. № 1. С. 180-196.

26. Терлюк І.Я. Форма правління в ідеології і практиці українського національного державотворення козацької доби. *Вісник Національного*

університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». Том. 7. № 2 (26), 2020. С. 19-26.

27. Терлюк І.Я. Український адвокат і правознавець Володимир Старосольський про націю та національну державу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». Вип. 7. № 3 (27), 2020. С. 25-30.*

28. Терлюк И.Я. Идеология и геополитические условия становления украинской государственности в период Национальной революции середины – второй половины XVII в. *International Relations Plus. Scientific-practical journal* (Молдова). 2018. №. 1 (13). С. 52-65.

29. Terlyuk I. Y. The problem of the creation of the Ukrainian political nation in the Austrian Empire: the context of legislative provision of Ukrainian language rights in the authorities of justice. (До проблеми творення української політичної нації в Австрійській імперії: контекст законодавчого забезпечення права української мови в органах правосуддя). *East European Scientific Journal* (Warsaw, Poland). 2018. № 1 (29) part 2. P. 67–70.

30. Terliuk I. Y. Strengthening of the rights of Ukrainian language in the Russian empire as national and social political values (the second half of the XIX – early XX centuries). (Відстоювання прав української мови в Російській імперії як національної та суспільно-політичної цінності (друга половина XIX – початок XX ст.). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. (Молдова). 2018. № 1. (29) part 2. P. 21-24.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

31. Терлюк І.Я. Ідея федералізму як форми державного устрою: її витoki та генеза в Україні. *Актуальні проблеми державотворення в умовах адміністративної реформи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (квітень 2003 р.) м. Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2003. С. 220–223.*

32. Терлюк І. Міграція як засіб реалізації національної політики російського царизму в Україні (спроба окреслення). *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4-7 вересня 2005 року, м. Балаклава / Ред. колегія: О.В. Тимошук, І.Б. Усенко, Л.О. Зайцев, О.М. Редькіна. Сімферополь: ДіАйПі, 2006. С.386–391.

33. Терлюк І.Я. Реалізація принципу «поділу влад» в УНР доби Директорії. *Від громадянського суспільства до правової держави: матеріали III Міжнародної наукової конференції* (Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 25 квітня 2007 р.). Харків, 2007. С. 163–167.

34. Терлюк І.Я. Конституція Пилипа Орлика в контексті пошуку прийнятної форми правління в ідеології і практиці козацького державотворення. *300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції*. Львів: ЛьвДУВС, 2010. С. 169–173.

35. Терлюк І.Я. Система місцевого самоврядування в Галичині та Буковині часу імперської Австрії (Австро-Угорщини). *Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150 річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова: Матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції 13–16 червня 2013 р., м. Рівне / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова) та ін. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 286–291.*

36. Терлюк І.Я. Конституційне законодавство та конституційно-правові пошуки в Україні доби Директорії УНР. *Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції 4-6 липня 2014 р., м. Чернігів / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова) та ін. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 254–259.*

37. Терлюк І.Я. Національна держава: усталені наукові концепти та штрихи до еволюції на рівні ідеї та політичної практики. *Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя: Матеріали*

VII міжнародної науково-практичної інтернет конференції (Львів, 22 грудня 2017 року) : тези доповідей / Відп. ред. П.О. Куцик. Львів : Видавництво «Растр-7», 2017. С. 452–453.

38. Терлюк І.Я. Організація місцевого самоврядування в українських національних державних формаціях 1917–1921 рр. *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні*: матер. Всеук. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 12 квіт. 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 274–277.

39. Терлюк І.Я. Місцеве самоврядування як національний інститут народовладдя українського народу: перші спроби реалізації на державному рівні. *Місцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXIX Міжнарод. історико-правової конференції, 2–3 листопада 2018 р., м. Львів / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова) та ін. Київ-Херсон, 2018. С. 29-34.

40. Терлюк І.Я. Михайло Грушевський і законопроектна діяльність Першої Державної Думи Російської імперії щодо відстоювання національних прав українців. *Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність*: матеріали 11-тої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 29 травня 2020 р.). Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 35–38.

41. Терлюк І.Я. Закріплення особистих прав і свобод громадян та прав національних спільнот у конституційних актах імперської Австрії (Австро-Угорщини). *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 27–28 травня 2020 р. / за заг. ред. Б.Р. Стецюка. К.: Національний центр «Мала академія наук України», 2020. С. 183–186.

42. Терлюк І.Я. Національні самосвідомість, ідентичність та свідомість як основні критерії нації та складові націогенезу. *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи*: матеріали 12-тої Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 4 грудня 2020 р.). Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 63–68.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

43. Терлюк І. Ліквідація козацько-гетьманської державності України. *Проблеми державотворення. Вісник Львівського інституту внутрішніх справ.* 1996. Вип. 3. С. 100-108.

44. Терлюк І. Особливості функціонування державного механізму та застосування права в Гетьманській Україні. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи. Збірник наук. праць Тернопільського юридичного інституту ТАНГ.* 2003. № 5. С. 14–19.

45. Терлюк І. Австрійсько-імперське конституційне законодавство як джерело права забезпечення особистих свобод і прав громадян в західноукраїнських землях другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Життя і право* (Львів). 2004. №8. С. 17–20.

46. Терлюк І.Я. Формування і розвиток у вітчизняній політико-правовій думці концепції України як Малоросії (до витоків російських імперських ідеологем). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 782. С. 141–146.

47. Терлюк І.Я. Політико-правові проекти козацького середовища ХVІІІ ст. щодо недопущення свавілля у політичному житті (до витоків українського конституціоналізму). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 801. С. 109–115.

48. Терлюк І.Я. Правові підстави української державності у творчій спадщині Пилипа Орлика (до витоків ідеї незалежної національної української державності). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 807. С. 124–128.

49. Терлюк І. Я. Популярні збірники права другої половини ХІХ – початку ХХ ст. австрійської Галичини як джерело вивчення права, правової думки та суспільно-політичних процесів. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей / Ред. кол.: В. М. Даниленко (відп. ред.), В. П. Швидкий (відп. секр.).* НАН України. Ін-т історії України. Вип. 20. Львів: Растр-7, 2015. С. 263–272.

50. Терлюк І.Я. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального й політико-правового статусу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. Вип. 51. Ч. 1. С. 303–324.

51. Терлюк І.Я. Український націогенез і козацтво в контексті формування української державної ідеї як національної (остання третина XVI – перша половина XVII ст.). *Аннали юридичної історії*. 2018. Т. 2. Номер 1–2, січень–червень. С. 109–123.

52. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.-практ.]. К.: Атіка, 1999. 192 с.

53. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: [навч. посіб. з істор. д-ви і права України]. Львів, 2003. 156 с.

54. Терлюк І.Я. Історія держави і права України. (Доновітній час): [навч. посіб.]. К.: Атіка, 2006. 400 с.

55. Терлюк І.Я. Національне українське державотворення 1917–1921 рр.: історико-правовий нарис: [навч. посіб.]. Львів: В-во Тараса Сороки, 2007. 260 с.

56. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: [навч. посіб.]. Львів: Ліга-прес, 2007. 92 с.

57. Терлюк І.Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с. (у співавторстві з Флисом І.М.)

58. Терлюк І.Я. Держава і право в Україні: сторінки історії. Львів: Сполом, 2008. 354 с.

59. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.]. К.: Атіка, 2011. 944 с.

60. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.]. Вид. 3-тє, перероблене. К.: Атіка, 2013. 628с.

61. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.]. Вид. 4-тє, зі змінами. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 772 с.